

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

БЮЛЕТЕНЬ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

8'2003

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ ІНСТИТУТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

код экземпляра 234813

Щорічний бюлетень

Київ 2003
"МП Леся"

ББК 67.309я43

Рекомендовано до видання Вченою радою інституту
27 листопада 2002 р., протокол № 12

П78 **Проблеми пенітенціарної теорії і практики:** Щорічний бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В.М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К.: КІВС; "МП Леся", 2003. – № 8. – 464 с.

Включений до переліку фахових видань ВАК України з юридичних, психологічних, педагогічних наук (Бюлетень ВАК України – 1999. – № 4; 2000. – №2). Видається з грудня 1996 року.

ISBN 966-8126-37-8

Засновник: Київський інститут внутрішніх справ

Редакційна колегія:

Синьов В.М., дійсний член Академії педагогічних наук України, доктор педагогічних наук (головний редактор);
Музика А.А.,
доктор юридичних наук (заступник головного редактора);
Джужа О.М,
доктор юридичних наук;
Калюжний Р.А.,
доктор юридичних наук;
Костицький М.В.,
доктор юридичних наук;
Кириченко О.А.,
доктор юридичних наук;
Бех І.Д.,
доктор психологічних наук;
Татенко В.О.,
доктор психологічних наук;
Яковенко С.І.,
доктор психологічних наук;
Медведєв В.С.,
доктор психологічних наук;
Киричук О.В.,
доктор педагогічних наук;
Лігоцький А.О.,
доктор педагогічних наук;
Трофімов Ю.Л.,
доктор психологічних наук;
Пометун О.І.,
доктор педагогічних наук;
Терещук О.В.,
кандидат юридичних наук;
Беца О.В.,
кандидат педагогічних наук;
Фаренюк С.Я.,
кандидат юридичних наук;
ГупанН.М.,
доктор педагогічних наук.

Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії.
За достовірність наведених даних, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей відповідають автори.

Бюлетень зареєстрований у Міністерстві України у справах преси та інформації – свідоцтво серії КВ № 1814 від 19.02.1996.

© Київський інститут внутрішніх справ, 2003

Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого
Інв.№ 12940

Розділ І
ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

ПРОФІЛАКТИЧНО-ВИХОВНИЙ ВПЛИВ ЯК ЗАСІБ КОРЕКЦІЇ ПОВЕДІНКИ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОКАРАННЯ У ВИДІ ВИПРАВНИХ РОБІТ
(Окремі проблеми)

І. Г. Богатирьов,
проректор з навчальної роботи
Чернігівського юридичного училища ДДУПВП,
кандидат юридичних наук, доцент

Згідно з чинним кримінальним законодавством України виправлення і перевиховання осіб, які відбувають виправні роботи, здійснюється на основі їх участі у суспільній праці. Контроль за поведінкою засуджених і проведення з ними профілактично-виховної роботи здійснюють підприємства, установи і організації всіх форм власності за місцем відбування покарання.

Відповідно до ст.50 Кримінального кодексу України, "покарання є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого".

Покарання має за мету не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Аналізуючи профілактично-виховний вплив, можна стверджувати, що це питання теорією і практикою до кінця не вивчене. Проведені нами дослідження з цієї проблеми дозволяють також зробити висновок про те, що профілактично-виховний вплив сьогодні недостатньо висвітлений у юридичній літературі. Так, у працях В. Я. Богданова, В. Н. Бризгалова, В.І. Гуськова, П. П. Козлова, С.І. Комарицького, І. А. Кирилова, В. А. Корчинського, А. С. Мінакова, В.І. Рудника, В. М. Трубнікова, Ю. А. Фролова [8] та інших вчених, які займалися вивченням цієї проблеми, основна увага зосереджена на розгляді порядку виконання покарань, відрахувань із заробітної плати осіб, які відбувають покарання у виді виправних робіт, порядку та умовах подання до умовно-дострокового звільнення від покарання і значно менше говориться про профілактично-виховний вплив на засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчих інспекцій.

Про це свідчить і позиція з цього приводу Н. А. Філіпова, який стверджує, що для того, щоб покращити ефективність виконання покарання у виді виправних робіт, треба вдосконалювати виховну роботу [14].

У зв'язку із зазначеним вище, ми скористаємося нагодою і коротко розглянемо питання про доцільність введення поняття "профілактично-виховний

вплив" як засобу корекції поведінки засуджених до покарання у виді виправних робіт.

Виправно-трудове законодавство України зарахувало виправні роботи до групи покарань, виконання яких пов'язане із застосуванням заходів виправно-трудового впливу. Це означає, що виконання цього покарання не обмежується тільки карою, а вимагає застосування до засудженого і профілактично-виховних заходів. До цього часу закон не дає поняття профілактично-виховного впливу, однак це питання, деякою мірою, висвітлюється в юридичній літературі. Так, на думку В.І. Старкова, під профілактично-виховним впливом слід розуміти особливий виховний процес, який від звичайного відрізняється іншими умовами життя людини і передбачає мету не просто виховання, а виправлення і перевиховання особи, яка скоїла злочин, а також цей процес здійснюється згідно з нормами кримінального і виправно-трудового права, формами й методами виправно-трудової педагогіки і психології.

Оскільки процес профілактично-виховного впливу застосовується поряд з покаранням, то за положеннями закону він не може містити каральних елементів, тобто таких заходів, які б завдали засудженому будь-яких втрат, страждань у зв'язку зі скоєним злочином.

Так, у статті 7 Виправно-трудового кодексу передбачені такі основні засоби виправлення і перевиховання засуджених: режим відбування покарання, суспільно корисна праця, виховна робота, загальноосвітнє та професійно-технічне навчання [3].

Ці засоби, за винятком режиму, не носять яскраво вираженого карального характеру, а тому є всі підстави зарахувати їх до засобів виправно-трудового впливу.

В основі ж профілактично-виховного впливу, на нашу думку, є:

- категорія засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції;
- умови і порядок відбування покарання зазначеними особами;
- профілактика правопорушень;
- взаємодія кримінально-виконавчих інспекцій з іншими правоохоронними органами і соціальними суб'єктами, що забезпечують процес виконання покарання засудженими до виправних робіт;
- корекція поведінки засудженого до виправних робіт в інтересах суспільства.

Під час розгляду поняття профілактично-виховного впливу, на наш погляд, важливою є характеристика таких понять, як виховна і профілактична робота серед осіб, які перебувають на обліку кримінально-виконавчих інспекцій. Виховна і профілактична робота — взаємопов'язані категорії, що доповнюють одна одну, але, незважаючи на це, доцільно розглянути кожну окремо.

Ознайомлення з наявними дослідженнями як у правовій літературі, так і у відомчих нормативних актах стосовно органів виконання покарань, дає підстави зробити висновок про те, що в них майже не розглядається питан-

ня виховної роботи серед осіб, які перебувають на обліку кримінально-виконавчих інспекцій, хоча сам термін "виховна робота" вживається як вченими, так і практичними працівниками регулярно.

Чим це викликано? На нашу думку, відповідь можна знайти в статтях Виправно-трудового кодексу України, де складовою частиною основних засобів виправлення і перевиховання засуджених є виховна робота[1].

Так, у статті 94 ВТК зазначено, що контроль за виконанням покарання у виді виправних робіт покладається на кримінально-виконавчу інспекцію, а проведення індивідуально-профілактичної роботи за місцем проживання засудженого – на органи внутрішніх справ. Обов'язок власника підприємства, установи призначати працівника, який буде проводити із засудженим виховну роботу, контролювати виконання визначених для нього робіт і поведінку засудженого.

А. Т. Потьомкіна під змістом виховної роботи з тими, хто відбуває виправні роботи, розуміє проведення тих чи інших заходів співробітниками, а також їх участь у проведенні заходів виховного характеру за місцем роботи засуджених [11].

У зв'язку з цим виховна робота з особами, які перебувають на обліку у кримінально-виконавчій інспекції, включає в себе комплекс заходів, що проводяться органами, які займаються виконанням покарань, і власниками підприємств, установ, організацій усіх форм власності, де відбувають покарання засуджені, з метою корекції їхньої поведінки.

Щодо профілактики, то її теоретичні основи глибоко і всебічно розроблені в працях таких кримінологів, як Г. А. Аванесов, М. М. Бабаєв, А. Е. Жалінський, К.Є. Ігошев, І. П. Лановенко, Г. С. Семаков та ін.

Твердження про те, що профілактика є одним із важливих напрямків боротьби зі злочинами і злочинністю, не підлягає сумніву. Профілактична робота повинна інтенсивно вдосконалюватися і розвиватися поряд з різноманітними видами загальносоціальної і професійної діяльності, які б забезпечували реалізацію кримінальної політики. Профілактика злочинів спирається на кримінальну політику, але у той же час і забезпечує її ефективність.

Це дозволяє практикам і теоретикам більш детально зосередитися на специфічних питаннях функціонування профілактики стосовно засуджених до виправних робіт.

Перш за все, висловимо кілька думок з приводу специфічних рис і труднощів, що неодмінно зустрічаються в організації і під час здійснення профілактики серед засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції. Виявлення цих труднощів, на думку Г. С. Семакова, вкрай важливе, бо дозволяє ліквідувати те, що заважає удосконаленню профілактичної роботи, підвищенню її результативності [5].

Як показало вивчення практики, існує значна кількість "білих плям" у правовому забезпеченні профілактики засуджених, які перебувають на обліку кримі-

---

[1] *Із змінами та доповненнями відповідно до Закону України "Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України". – № 263/11. – 11 липня 2001 р.*

нально-виконавчої інспекції. Тут не завжди зрозумілі правові основи початку проведення заходів індивідуальної профілактики, немає детально розробленого порядку здійснення деяких заходів, як це обумовлено, наприклад, при здійсненні примусового лікування від алкоголізму чи адміністративного контролю тощо.

Не все достатньо детально врегульовано і в галузі проведення загальної профілактики. Суттєві труднощі профілактики засуджених, що відбувають кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі, випливають, як нам здається, з необхідності вдосконалення специфічних організаційних зв'язків кримінально-виконавчих інспекцій з правоохоронними органами, поліпшення взаємодії з громадськими організаціями, установами, підприємствами незалежно від форми власності, з якими вони пов'язані функціонально.

Труднощі є також у відсутності достатнього практичного досвіду у співробітників кримінально-виконавчих інспекцій стосовно здійснення профілактичних заходів. Опитування великої групи працівників кримінально-виконавчої інспекції показало, що 62% з них працюють на посадах менше, ніж два роки, 43,2% не мають спеціальної освіти.

Нарешті, об'єктивні труднощі, що впливають у першу чергу на вирішення практичних завдань профілактики, – це особливі умови функціонування кримінально-виконавчої інспекції. Цілком зрозуміло, що все це утруднює профілактичну роботу і, в усякому разі, додає деяких особливостей її організації й тактиці.

Як відомо, профілактика злочинів здійснюється усім суспільством, державою в цілому і її органами зокрема. Профілактична сторона діяльності виявляється в процесі реалізації державою найважливіших функцій: господарсько-організаторської, культурно-виховної, охорони громадського порядку, прав і свобод громадян. Коли ці функції спеціально реалізуються з метою запобігання злочинам, відповідні заходи набувають нової профілактичної якості.

Таким чином, суб'єктами профілактики є: в соціологічному плані – суспільство, колективи, групи, індивіди; соціально-політичному плані – держава, державні органи та громадські організації, громадяни [6].

Виходячи із викладених міркувань, розглянемо деякі загальні риси виховної та профілактичної роботи, які повинні бути реалізовані в специфічних умовах роботи кримінально-виконавчої інспекції.

Передусім повинна враховуватися та суттєва риса соціальної системи виховання та запобігання правопорушенням, відповідно до якої її структура, зміст і мета визначені заздалегідь розвитком нашого суспільства, його економікою, розмаїттям суспільних відносин. Звідси потенційні можливості і реальні кінцеві результати профілактично-виховного впливу на засуджених, які перебувають на відповідному обліку, визначаються рівнем організаційних, економічних і соціальних заходів, що проводяться власником підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності за місцем проживання засуджених.

На нашу думку, коло суб'єктів, що здійснюють профілактичний вплив щодо осіб, які відбувають покарання у виді виправних робіт, значно вужчий. Це: власники підприємств, установ, організацій, окремі громадяни, які

залучаються для здійснення індивідуально-профілактичного впливу. Особливе місце серед суб'єктів профілактики, як і у виховній роботі, належить працівникам кримінально-виконавчої інспекції [6].

Функції з обліку в УДДУПВП покладені на одного-двох працівників, які практично не в змозі охопити увесь обсяг роботи і досягти позитивних наслідків. На нашу думку, це призводить до створення деяких проблем у діяльності цих служб, що зв'язані із забезпеченням умов відбування покарання, організацією працевлаштування засуджених, які перебувають на обліку, проведення з ними профілактично-виховних заходів.

Таке становище спостерігається протягом багатьох років і здійснює при цьому негативний вплив на діяльність кримінально-виконавчої інспекції, виявляючись передусім у таких факторах:

- ✓ відсутність системи профілактично-виховного впливу на засуджених, які перебувають на обліку інспекцій;
- ✓ недостатня правова забезпеченість застосування нетрадиційних профілактично-виховних заходів з цією категорією осіб;
- ✓ робота засуджених на різних підприємствах;
- ✓ велика віддаленість кримінально-виконавчих інспекцій, особливо в сільській місцевості, від місця відбування покарання, що суттєво ускладнює якісне проведення заходів профілактично-виховного впливу на засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчих інспекцій;
- ✓ низька ефективність допомоги, яку надають підприємства, установи, організації незалежно від форм власності, недостатня участь інспекцій у проведенні заходів профілактично-виховного впливу на засуджених.

Даючи визначення поняття "профілактично-виховний вплив", на нашу думку, доцільно було б розглядати його як самостійну специфічну діяльність кримінально-виконавчої інспекції [13]. Визнаючи в теоретичному та практичному плані, що заходи профілактично-виховного впливу на засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчих інспекцій, проводяться підприємствами, установами і організаціями незалежно від форм власності формально, а інспекції в цих заходах участі майже не беруть, приходимо до висновку про необхідність підготовки спеціальної програми проведення профілактично-виховного впливу на засуджених, що мала б до того ж правове забезпечення [7].

Ця програма, як ми собі уявляємо, повинна включати роботу не тільки обліку кримінально-виконавчої інспекції Державного департаменту України з питань виконання покарань (ДДУПВП), але й обов'язкову участь власника підприємств, установ і громадських організацій, де засуджений працював до суду та буде відбувати покарання.

На наш погляд, під час підготовки цієї програми необхідно враховувати таке:

- ♦ характер злочину, скоєного засудженим;
- ♦ ставлення його до скоєного злочину;
- ♦ освіту, моральний і культурний розвиток;
- ♦ ставлення до умов відбування покарання;

- ступінь особистої дисциплінованості;
- особливості характеру;
- ставлення до себе й оточення;
- захоплення, уподобання, корисні нахили;
- улюблене заняття у вільний час.

Ми вважаємо, що було б доцільно розробити єдину систему профілактично-виховного впливу та прийняти відповідні положення. У зв'язку з чим потрібен комплекс заходів, що сприяли б успішному здійсненню цієї діяльності.

На наш погляд, вона включає в себе:

- вироблення єдиних вимог до засуджених, що перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції, закріплення в положенні їх прав і обов'язків;
- визначення місця і ролі громадських вихователів та інших осіб у виробничому колективі по роботі із засудженими, із зазначенням їх конкретних повноважень, що були б зафіксовані в "Положенні про єдину систему профілактично-виховного впливу";
- вироблення системи заходів профілактично-виховного впливу на засуджених, які перебувають на обліку інспекцій, у робочий і неробочий час;
- визначення матеріального і морального заохочення учасників роботи із засудженими. Наприклад, виділити для цієї роботи кримінально-виконавчим інспекціям спеціальні кошти (якусь частину від коштів, що надходять до державного бюджету);
- вироблення механізму взаємодії кримінально-виконавчих інспекцій з іншими правоохоронними органами, власниками підприємств, установ і громадськими організаціями в проведенні заходів профілактично-виховного впливу на засуджених, що стоять на обліку.

На наш погляд, профілактично-виховний вплив включає в себе певний вид корекції поведінки особистості засудженого, який перебуває на обліку кримінально-виконавчої інспекції. Корекція означає: досягти за допомогою покарання позитивних змін у поглядах, навичках, оскільки особа, яка перебуває на обліку кримінально-виконавчої інспекції, потребує лише корекції, а не повної перебудови.

Кінцевий результат корекції поведінки засудженого, який перебуває на обліку кримінально-виконавчої інспекції, повинен полягати в тому, щоб він сумлінно ставився до праці, виконував закони та правила співжиття, що встановилися в державі.

На нашу думку, саме таку основну мету повинен визначити суд, обговорюючи можливість застосування покарання без ізоляції від суспільства.

Усе викладене вище дозволяє сформулювати такі висновки:

➢ по-перше, оскільки кримінальні покарання у виді виправних робіт позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю, громадські роботи, а також заходи карно-правового впливу за своєю суттю мають не стільки каральний, скільки профілактично-виховний характер, тому першо-

чергового значення набувають заходи профілактично-виховного впливу на засуджених, які перебувають на обліку кримінально-виконавчої інспекції;

➢ по-друге, профілактично-виховний вплив за своїм змістом суттєво відрізняється від "виправно-трудового впливу". Він являє собою самостійну специфічну діяльність кримінально-виконавчої інспекції разом із іншими суб'єктами і включає в себе заходи, що застосовуються не з метою перевиховання, а тільки для корекції поведінки засуджених, які перебувають у неї на обліку;

➢ по-третє, профілактично-виховний вплив – це регламентована нормами законодавства система соціальних, психолого-педагогічних і профілактичних заходів, які здійснюються кримінально-виконавчими інспекціями разом із власниками підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, громадськими організаціями та іншими соціальними суб'єктами, спрямована на корекцію поведінки засуджених.

Література:

1. Конституція України: Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р.
2. Виправно-трудовий кодекс України: Затверджений Законом України від 23 грудня 1970 року (за станом на 1 вересня 2000 року). – К., 2000.
3. Закон України "Про внесення змін до Виправно-трудового кодексу України" від 11 липня 2001 р. № 263/11. – К., 2001.
4. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань "Про утворення кримінально-виконавчої інспекції та її органів" від 21.11.2001 р. № 212.
5. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика. – М.: Академия МВД СССР, 1985. – С. 328.
6. Богатирьов І. Г. Кримінально-виконавче право: Навч. посіб. – Чернігів: Юрист, 1999.
7. Богатырев И. Г. О некоторых проблемах воспитательно-профилактического воздействия на осужденных, состоящих на учете инспекций исправительных работ // Материалы Всесоюзной научно-практич. конф. – Чернигов, 1990. – С. 58.
8. Богданов В. Я. Деятельность инспекций исправительных работ и трудоустройство по перевоспитанию осужденных. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1984. – С. 67; Комарицкий С. И. Исполнение приговора суда инспекцией исправительных работ. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1988. – С. 29; Минаев А. С., Степаненко М. В. Освобождение от уголовного наказания в виде исправительных работ без лишения свободы. – М.: МСС ШМ МВД СССР, 1988. – С.12; Рудник В. И. Отрицательные последствия применения уголовного наказания в виде лишения свободы и основные меры их нейтрализации: Автореф. дисс. … канд. юрид. наук. – К., 1990. – С.25.
9. Игошев К. Е., Шмаров И. В. Социальные аспекты предупреждения правонарушений. – М.: Юрид. лит., 1980. – С. 22.

10. Курс кримінально-виконавчого права України: Загальна та Особлива частини: Навч. посібник / За заг. ред. О. М. Джужи. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
11. Потемкина А. Г. Исполнение исправительных работ без лишения свободы: Учеб. пособ. – М., 1989.
12. Пісоцька Н. Застосування заходів стягнень у виправно-трудових установах: окремі проблеми // Право України. – 1999.
13. Старков В. И., Богатырев И. Г. Некоторые аспекты воспитательно-профилактической работы инспекций исправительных работ // Сборник научных трудов Академии МВД СССР. – М., 1991.
14. Филипов Н. А. Управление органов исполнения наказаний, не связанных с лишением свободы. – М., 1981. – С. 10.

ПРАВОВІ ПРОБЛЕМИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

В. М. Пуйко,
викладач кафедри
кримінально-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ

У зв'язку з прийняттям в Україні нової Конституції розпочався етап укріплення правових основ державного і суспільного життя. Обновляється законодавство, що дозволяє повніше регулювати різні сторони суспільних відносин, на більш високому рівні гарантувати непохитність свобод людей, забезпечувати реалізацію конституційних прав громадян.

Особи, що потрапляють у сферу регулювання відносин, які виникають при виконанні покарання, мають певний правовий статус. Зокрема особи, які відбувають покарання, як громадяни держави України володіють правами і свободами, які згідно зі ст. 3 Конституції України, визначаються найвищою соціальною цілісністю. Це обумовлює ряд особливих вимог до нормативних актів, що закріплюють правовий статус засуджених, обмеження їх цивільних прав і свобод.

Закріплення правового статусу засуджених визначає встановлення меж і форм діяльності персоналу пенітенціарних установ та органів виконання покарань, іншими словами – гарантію забезпечення законності в діяльності персоналу пенітенціарної системи.

Виконання засудженими покладених на них обов'язків і реалізація належних їм прав і законних інтересів утворюють той правовий режим відбування покарання, який складає основу для досягнення поставленої перед покаранням мети.

Ретельна регламентація правового статусу засуджених являє собою важливий інструмент їх правового та морального виховання, прищеплення поваги до закону. Глибоке з'ясування сутності і змісту правового статусу засуджених має виключно велике практичне значення. По-перше, це важливо для з'ясування правового статусу засуджених взагалі. По-друге, визначення кола обов'язків і прав засуджених є неодмінною умовою забезпечення законності та встановлення правильного підходу до засуджених при виконанні покарань. Закріплення в законі правового статусу засудженого визначає рамки можливого стосовно їх поведінки, межі вимог і заборон адміністрації пенітенціарних установ.

Загальновизнаним є підхід у визначенні правового статусу засуджених як сукупності їхніх прав та обов'язків, юридичної відповідальності та гарантії статусних прав.

Розглядаючи права і обов'язки громадян, засуджених до позбавлення волі, можна поділити їх на дві групи: загальні (конституційні) та спеціальні.

До загальних належать права і обов'язки засуджених, передбачені Конституцією та іншими нормативно-правовими актами чинного законодавства України, володіння якими не пов'язане з їх спеціальним правовим статусом.

До спеціальних прав і обов'язків належать ті з них, які, по-перше, не мають аналогів у загальному статусі громадян України, носять самостійний характер, не дублюють загальний статус громадян України, а також не конкретизують його; по-друге, зміст соціальних прав лише незначною мірою залежить від конституційних і галузевих прав. По-третє, за своєю соціально-правовою спрямованістю вони виступають як засоби, що забезпечують досягнення мети покарання, одночасно виконуючи позитивну функцію компенсації негативних наслідків застосування покарання у виді позбавлення волі. Структурним елементом правового статусу засуджених є юридична відповідальність, яка слугує щодо цієї категорії громадян важливим засобом впливу в позитивному напрямку та одним із засобів забезпечення законності і правопорядку як в місцях позбавлення волі, так і в процесі ресоціалізації засуджених після звільнення.

Юридичні гарантії прав і обов'язків засуджених як елементів їхнього правового статусу забезпечують його реальність. І чим більш обмеженими є права і обов'язки засуджених, тим більш різноманітними повинні бути засоби їх охорони і захисту, тим ефективніше вони мають діяти.

Тому під правовим статусом засудженого до позбавлення волі потрібно розуміти систему прав, свобод і обов'язків громадянина, юридичні гарантії їх забезпечення, види і форми юридичної відповідальності, які закріплені в Конституції України, інших законодавчих та підзаконних актах, з обмеженнями, що передбачені законодавством, та наявністю певних спеціальних прав і обов'язків, які необхідні для досягнення мети покарання.

Такі юридичні категорії, як "громадянство", "правові принципи", "правові норми", "правосуб'єктність", "правовідносини статусного характеру" та деякі інші виконують по відношенню до правового статусу функції передумов або похідних елементів.

В юридичній літературі правовий статус особи розглядається на трьох рівнях: загальний статус громадянина, спеціальний та індивідуальний. Така теоретична формула може бути покладена в основу аналізу і правового статусу засудженого, оскільки це правовий статус окремої категорії громадян, які об'єднані за такою видовою ознакою, як відбування покарання у виді позбавлення волі, тобто різновидом спеціального статусу особи в Україні.

Проблема правового статусу індивіда, як і всі проблеми людини, пов'язана з її соціальною діяльністю. На підставі цього можна зробити висновок, що права і обов'язки індивіда фіксують складну систему взаємозв'язків держави і особи, які повинні базуватись на демократичних принципах, незалежно від умов, в яких ця особа утримується.

Розглядаючи засудженого до позбавлення волі як специфічного суб'єкта правовідносин, під його суб'єктивними правами ми розуміємо вид і міру можливої його поведінки під час відбування покарання, можливість користуватись певними соціальними благами для задоволення особистих потреб, які закріплені в нормах Конституції України та в інших нормативно-правових актах. У Конституції України правовий статус засудженого зафі-

ксований вперше. Згідно з ч. 3 ст. 63 Конституції України засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Виходячи з цього, можна провести аналіз 48 статей розділу другого Конституції України "Права, свободи та обов'язки людини і громадянина" (ст. ст.21- 68) та окремих статей, що містяться в деяких інших її розділах, визначити, якою мірою зазначені права і свободи поширюються на засуджених до позбавлення волі.

Недивлячись на те, що в прийнятій Конституції України не наводиться класифікація прав і свобод громадян, можна підтримати думку окремих вчених про те, що їх комплекс являє собою певну систему, складовими якої є особисті, громадянські, політичні, соціальні, економічні, культурні та екологічні права. На засуджених до позбавлення волі в повному обсязі поширюються такі конституційні права громадян України: на життя (ч. 1 ст. 27); на повагу людської гідності (ч. 1 ст. 28); на свободу світогляду і віросповідання (ч. 1 ст. 35); на захист (ч. 1 –5 ст. 55); на відшкодування матеріальної та моральної шкоди (ст. 56); знати свої права і обов'язки (ст. 57); на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ч. 1 ст. 34); на належні, безпечні і здорові умови праці (ч.4 ст. 43); на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування (ч. 1 ст. 49); на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності (ч. 1 ст. 54); на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ч. 2 ст. 54); на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди (ч. 1 ст. 50); вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів побуту (ч. 2 ст. 50).

Одночасно потрібно підкреслити, що засуджені до позбавлення волі суттєво обмежені в користуванні рядом конституційних прав, а деякі із них на цю категорію громадян взагалі не поширюються чи поширюються у вкрай обмеженому обсязі. До останньої групи відносяться такі суб'єктивні права: на свободу та особисту недоторканість (ч. 1 ст. 29); на недоторканість житла (ч.1 ст.30); на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31); на свободу пересування на території України, вільний вибір місця проживання, а також вільно залишити територію України (ст. 33); на свободу об'єднання у політичній партії та громадські організації (ч. 1 ст. 36); брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ч.1 ст.38); рівного доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування (ч. 1 ст. 38); на рівну можливість у виборі професії та роду трудової діяльності (ч. 1 ст. 43).

Підкреслюючи обмеженість правового статусу засуджених, можна зазначити, що не щодо всіх перелічених вище та деяких інших суб'єктивних прав цієї категорії громадян у чинному законодавстві існують чітко сформульова-

ні заборони та обмеження. В зв'язку з цим такі обмеження необхідно конструювати та виводити на підставі інших юридичних норм, що не виключає їх довільного тлумачення та порушення законності при їх реалізації.

Виходячи зі змісту резолюції Генеральної Асамблеї ООН від 4 грудня 1996 р., в якій зазначено "неподільність та взаємозалежність економічних, соціальних, культурних, громадянських та політичних прав", забезпечення їх реалізації у місцях позбавлення волі пенітенціарної системи України повинно набути нового, більш комплексного характеру та повинно бути обраним як один із найважливіших елементів кримінальної, політики в Україні.

Обов'язок держави у забезпеченні соціально-економічних прав громадян, закріплений у ст. 7 Хартії економічних прав та обов'язків держав від 12 грудня 1974 р., повинен бути реалізований у сфері пенітенціарної політики. Причому в ній, зважаючи на особливий статус засуджених до позбавлення волі, він повинен мати не тільки забезпечувальний характер, а і регулюючий. На нашу думку, обов'язок держави більшою мірою полягає не в адресній конкретній (матеріальній) допомозі, а саме в забезпеченні умов реалізації громадянами своїх прав.

Проте особливий статус засуджених обмежує їх в можливості самостійно вирішувати проблеми реалізації своїх прав. Тому відносно засуджених до позбавлення волі держава повинна взяти на себе повне забезпечення соціальних прав засуджених – як людини і громадянина.

Серед джерел правового регулювання соціальних прав і свобод базову роль відіграють (мають) міжнародно-правові норми. Універсальні норми містяться в загальних принципах Уставу ООН (ст. ст. 1, 13, 55, 56, 62 та 68), у програмних положеннях Загальної декларації прав людини (ст. ст. 22-27), в нормах Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, у конвенціальних стандартах Міжнародної організації праці (МОП). В означеній сфері МОП прийнято більше 170 конвенцій. Також потрібно назвати норми, які містяться у регіональних угодах (Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод, Європейська соціальна Хартія), та норми національних законодавств, що визначають захист соціально-економічних прав громадян.

Що стосується засуджених до позбавлення волі, то забезпечення їх соціальних прав ґрунтується на дотриманні крім вище зазначених ще й таких міжнародно-правових актів: Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями, Основні принципи поводження з в'язнями, Принципи медичної етики – прийняті в рамках ООН, Європейські пенітенціарні правила – в рамках Ради Європи.

Соціальні права забезпечують людині належний рівень життя та соціальної захищеності. Головним серед них виступає право на соціальне забезпечення (соціальне страхування, пенсійне забезпечення, медичне обслуговування).

Право соціального забезпечення основується на гарантії державою надання засобів для життя громадян, які в силу об'єктивних причин позбавлені можливостей працювати і отримувати доходи від праці. Цей комплекс прав закріплений у ст. ст. 22 і 25 Загальної декларації прав людини та ст. ст. 9-12 Пакту про економічні, соціальні і культурні права.

Гарантія забезпечення права на соціальний захист є предметом ряду міжнародних конвенцій і рекомендацій, прийнятих МОП.

Конвенція № 102 "Про мінімальні норми соціального забезпечення" – встановлює обов'язок держав виплачувати дев'ять видів допомоги, зокрема: на медичну допомогу профілактичного і лікувального характеру, по хворобі з метою відновлення тимчасової непрацездатності, по безробіттю, по старості, у зв'язку із вагітністю, по інвалідності та у випадку втрати годувальника.

На нашу думку, особливого значення в умовах позбавлення волі набуває право людини на достатній рівень життя, психічного та фізичного здоров'я. Вимоги ст. 11 названого Пакту стосовно забезпечення для кожної людини достатнього рівня харчування, одягу і житла, умов проживання передбачають також право на свободу від голоду.

Забезпечення вказаних прав в умовах пенітенціарних установ є головним обов'язком держави в рамках пенітенціарної політики.

Виходячи зі змісту ч.3 ст. 63 Конституції України, доцільно в майбутньому Кримінально-виконавчому кодексі України сформулювати основоположну статтю (аналогічну чинний ст. 8 ВТК України) у такій редакції: "Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені вироком суду та кримінальним, кримінально-виконавчим та іншими галузями законодавства України". На підставі цієї статті слід передбачити чітко сформульовані обмеження в галузях законодавства України, які визначають позитивний правовий статус громадян нашої держави.

Положення нині чинної ст. 8 Виправно-трудового кодексу України, що визначає правовий статус осіб, які відбувають покарання у виді позбавлення волі, не повною мірою відповідають ч. 3 ст. 63 Конституції України, оскільки нею, крім зазначених обмежень, передбачені також обмеження, що випливають з режиму відбування покарання. Зважаючи на це, на підставі тексту ч. 3 ст. 63 Конституції України в майбутньому Кримінально-виконавчому кодексі необхідно передбачити норму, яка б допускала можливість обмеження прав і свобод засуджених лише законодавчими актами.

Також потребують вирішення, на нашу думку, такі проблеми:

1) згідно зі ст. 74 Виправно-трудового кодексу України норма жилої площі на одного засудженого становить 2 – 2,5 кв. м. Іншого, крім розміру жилої площі у кв. м., закон не регламентує. А в ст. 10 Міжнародних стандартів правил поводження із ув'язненими сказано про необхідність звертати увагу на кліматичні умови, освітлення, опалення, вентиляцію, тощо. Отже, деякі з параметрів не регламентуються ні кримінально-виконавчим законодавством, ні відомчими актами, і на практиці це призводить до того, що деякі приміщення в місцях позбавлення волі недостатньо освітлені, недостатньо опалюються в холодну пору року, мають недосконалу систему вентиляції, каналізації тощо;

2) відповідно до ст. 46 Конституції України і ст. 26 Загальної декларації прав і свобод людини громадянам забезпечується право на соціальний захист, зокрема право на його забезпечення у разі повної, часткової або тим-

часової непрацездатності; п. 2 ст. 74 Міжнародних стандартних правил поводження з ув'язненими зазначає: "У разі каліцтва на виробництві або професійних захворювань треба виплачувати компенсацію. Умови цієї компенсації передбачені законом для вільних робітників. Тому ст. 51 Виправно-трудового кодексу України потрібно привести у відповідність до ст. 23 Закону України "Про пенсійне забезпечення";

3) згідно зі ст. 45 Конституції України, кожен, хто працює, має право на відпочинок. Це право забезпечується наданням декількох днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, тому необхідно внести зміни до ст. 50 Виправно-трудового кодексу України, щоб праця засуджених до позбавлення волі зараховувалась до трудового стажу та щоб вони мали право на щорічну оплачувану відпустку під час відбування покарання;

4) згідно зі ст. 73 Виправно-трудового кодексу України матеріальні збитки, заподіяні державі особами, позбавленими волі, під час відбування покарання стягуються з їхнього заробітку за постановою начальника установи виконання покарань, яка може бути оскаржена *вищестоящій посадовій особі.* Це положення не відповідає ст. 55 Конституції України, що гарантує громадянам право на оскарження *в суді* рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб. Тому, потрібно змінити ст. 73 Виправно-трудового кодексу України, передбачивши в ній можливість оскарження постанови начальника установи виконання покарань в суді згідно з названою статтею Конституції України;

5) також потрібно внести зміни до ст. 44 Виправно-трудового кодексу України, передбачивши в ній можливість оскарження дій адміністрації установи виконання покарань в суді.

Вирішення означених проблем дозволить належним чином забезпечити реалізацію соціальних прав засуджених до позбавлення волі і в цілому сприятиме гуманізації пенітенціарної політики в Україні.

Література:

1. Конституція України. – К.: Право, 1996. – 63 с.
2. Кримінальний кодекс України. Кримінально-процесуальний кодекс України. Виправно-трудовий кодекс України. – К.: Істина, 2001. – 416 с.
3. Соціальне законодавство: Збірник законів і науково-практичний коментар А. Р. Мацюк, Б. С. Стичинський, І. В. Зуб. – К.: Текст, 1992. Вип.1. – 197 с.
4. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій / Упоряд. Т. Яблонської. – К.: Сфера, 1999. –342 с.
5. Осауленко О.І. Конституційні основи формування змісту і системи правового регулювання статусу засуджених до позбавлення волі та їх реалізація в законодавстві України: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. – К., 1997. – 19 с.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ РЕЖИМУ В МІСЦЯХ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Ю. М. Уманець,
старший викладач кафедри кримінального процесу
Національного університету внутрішніх справ

Загальновідомо, що застосування кримінального покарання є показником "людяності" по відношення до "собі подібних".

Уінстон Черчіль ще у 1910 році казав: "Настроение и дух общества в отношении к вопросу о преступности и преступниках является одним из самых надежных отражений уровня цивилизованности в любой стране" [1, с. 3].

Започаткована у 1990 році реформа кримінально-виконавчої системи, прийняті стосовно неї численні законодавчі та підзаконні акти, зокрема постанова Кабінету Міністрів України від 11 липня 1991 року № 88 "Про основні напрямки реформи кримінально-виконавчої системи" та наказ МВС України від 24 липня 1992 року № 463 "Про приведення умов утримання засуджених, відбуваючих покарання в установах системи виконання покарань, а також осіб, які утримуються в ЛТП, до міжнародних стандартів", що були спрямовані на соціальну переорієнтацію виконання покарань з урахуванням міжнародних актів про права людини і передбачали забезпечення більш гуманного ставлення до засуджених, відчутних результатів не дали.

Враховуючи існуючі у світовому співтоваристві заходи щодо здійснення позитивного впливу на засуджених з наміром їх ресоціалізації та запобігання повторній злочинності, можна стверджувати, що саме зміст нової кримінально-виконавчої доктрини відіграватиме вирішальну роль у визначенні пріоритетів у політиці держави стосовно злочинів. Держава повинна абсолютно однозначно продемонструвати зміну курсу у сфері виконання покарань відповідно до принципів правової держави.

Кримінальний закон реагує на вчинений злочин покаранням і суспільство ще довго не зможе від цього відмовитись. Але покарання, особливо позбавлення волі, в разі нераціонального застосування, загрожує порушити основні права людини: на свободу, працю, вільний розвиток тощо. Тому зрозуміло, чому процес виконання позбавлення волі регламентується якомога детально нормами права, в тому числі і міжнародними.

Згідно з даними Управління з питань діяльності правоохоронних органів при Адміністрації Президента України про стан оперативної обстановки, в установах кримінально-виконавчої системи на 1 жовтня 2002 р. у 180 установах утримувалось 198 тис. засуджених і ув'язнених, а саме: у 33 слідчих ізоляторах та тюрмах – 43,1 тис. осіб, у 132 виправно-трудових колоніях – 151,1 тис. осіб (з них 9,2 тис. жінок), у 11 виховно-трудових колоніях – 2,9 тис. засуджених.

За 9 місяців поточного року до установ системи надійшло 49,3 тис. знову засуджених і загальна чисельність спецконтингенту зросла на 5,7 тис.

України імені Ярослава Мудрого
Бібліотека

Незадовільна ситуація з розміщенням спецконтингенту залишається у слідчих ізоляторах, де утримується на 6,2 тис. ув'язнених більше, ніж дозволяють відповідні приміщення.

Значно загострює оперативну обстановку в установах збільшення питомої ваги найбільш небезпечних у криміногенному відношенні злочинців, серед яких майже 20 тис. вбивць, 18,6 тис. засуджених за розбій та вимагання, 856 осіб засуджених за бандитизм, 854 особам призначене довічне позбавлення волі.

Можна знайти достатньо причин для обґрунтування політики держави щодо застосування позбавлення волі. Тіньова економіка, організована злочинність, рекет та корупція – тривожать людей, викликають почуття небезпеки, прагнення до самозахисту. Затяжна економічна криза, соціальне напруження призвели до зростання всіх видів злочинності. Не знаючи від кого чекати небезпеки та в кого просити захисту, громадськість вимагає жорстокішого ставлення до злочинців. При цьому погляди змінюються в протилежний бік, коли мова йде про когось з рідних чи близьких, які притягуються до кримінальної відповідальності та позбавляються волі. Така тенденція пояснюється незадовільною інформованістю суспільства про негативні наслідки позбавлення волі, які тривалий час замовчувалися, а також зневажливим ставленням до проблем кримінально-виконавчої системи з боку держави. На жаль, процес виконання позбавлення волі, навіть для більшості юристів вищої кваліфікації, прокурорів, суддів, які вирішують долю людини, виносять вирок від імені держави, є "таємницею за сьома печатями". До тепер актуальним є твердження А. П. Чехова, який досліджуючи становлення тюремної справи в Росії, ще в 1890 році писав: "Как это ни грустно и странно… мы совершенно не знаем, что такое тюрьма… Взгляните на нашу литературу по части тюрьмы, что за нищенство! Две-три статейки, два-три имени, а там хоть шаром покати, точно нет тюрьмы… Наша мыслящая интеллигенция повторяет фразу, что всякий преступник составляет продукт общества, но как она равнодушна к этому продукту! Причина такого индифферентизма к заключенным кроется в чрезвычайной необразованности нашего юриста: он мало знает и так же не свободен от профессиональных предрассудков… Он сдает университетские экзамены только для того, чтобы уметь судить человека и приговаривать его к тюрьме, … он только судит и приговаривает, а куда идет преступник после суда и зачем, что такое тюрьма,… ему неизвестно, неинтересно и не входит в круг его компетенции: это уж дело конвойных и тюремных смотрителей…" [2, с. 38—39].

Суспільство звикло до суворих репресій судів, які налякані інформацією про злочинність і досить легко позбавлять волі, навіть за злочини, які не становлять собою значної суспільної небезпеки.

Маючи довгу низку життєвих проблем, ми дуже неохоче обговорюємо проблеми тих, хто утримується за ґратами. До того ж треба мати на увазі, що хоча кримінальний закон і тюрми задумані для всіх, знаходяться там тільки "відібрані". Основними соціальними групами серед засуджених є робітники, колгоспники. Значною частиною серед злочинців є особи, які офіційно не ма-

ють джерел прибутку або не займаються трудовою діяльністю [3, с. 9]. Це свідчить про те, що "населення тюрми" – люди із суспільного дна, а не з "високих сфер". Посадові особи, що пишуть, приймають кримінальні закони та тюремні правила, ні в якому разі не передбачають випробувати їх дію на собі. Проте ці проблеми треба знати, щоб зрозуміти недоліки законів, не для "себе писаних".

У теорії виправно-трудового права та чинному законодавстві режим у місцях позбавлення волі розглядався як головний виразник суттєвості та змісту покарання у виді позбавлення волі. У ст. 12 Виправно-трудового кодексу України (далі ВТК) законодавець відмічає, що позбавлені волі особи відбувають покарання у колоніях різних видів режиму, або у тюрмі. Таким чином проводиться систематизація установ, які виконують позбавлення волі, а також визначається і критерій такого розмежування – режим позбавлення волі.

Вперше правова категорія "режим" з'явилась у Тимчасовій інструкції НКЮ РРФСР "О лишении свободы как мере наказания и о порядке отбывания такового" 1918 р., в якій використовувався термін "режим подследственных" [4, ст. 598], а потім і в "Положении об общих местах заключения РСФСР" 1920 р. [5, ст. 14]. Широко використовувався цей термін у Виправно-трудовому кодексі УРСР 1925 року. Використовується це поняття і в чинному законодавстві, але й до тепер поняття режиму відсутнє, а термін "режим" використовується в різних значеннях, що призводить до порушення вимоги додержання одноманітності юридичної термінології цього правового поняття.

І дійсно, закріплення у ст. 7 ВТК режиму як основного засобу виправлення засуджених ніяк не входить в логічне співвідношення з режимом, який є джерелом обмежень правового становища засуджених (ст. 8 ВТК), з режимом, який виступає системотворчою ознакою різновиду колоній (загального режиму, посиленого режиму, суворого режиму, особливого режиму, ст. 14 ВТК), з режимом, який є одним з заходів безпеки стосовно осіб, позбавлених волі (ст. 81^1 ВТК).

Ст. 28 ВТК до основних вимог режиму відносить: обов'язкову ізоляцію засуджених і постійний нагляд за ними; точне та неухильне виконання ними своїх обов'язків; різні умови утримання залежно від характеру та ступеня суспільної небезпеки вчиненого злочину, особи і поведінки засудженого. До цього додаються інші численні вимоги та обов'язки адміністрації щодо залучення засуджених до суспільно корисної праці, матеріально-побутового та медико-санітарного забезпечення засуджених, проведення виховної роботи з ними тощо, які за своєю суттю також є вимогами режиму. (Наприклад: необґрунтована відмова засудженого від праці – є злісним порушенням вимог режиму; ч. 2 ст. 47 ВТК).

Як бачимо, вищеозначені вимоги режиму мають різнобічну направленість, відносяться до різних суб'єктів і предметів регульованих правовідносин, охоплюють широке коло організаційно-правових форм діяльності різних суб'єктів, що свідчить про їх комплексний характер. Зрозуміло, що серед такого розмаїття та неоднозначності у термінології дуже важко визначити єдине поняття режиму в місцях позбавлення волі.

У зв'язку з цим доцільно звернутись до міжнародно-правових актів у сфері поводження із засудженими. В пояснювальній записці до переробленого варіанту Європейських мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими, які затверджені Комітетом Міністрів Ради Європи 12.02.1987 р. зазначається, що головними елементами належним чином розробленого та ефективного режиму – є **праця**, загальноосвітнє та соціальне **навчання**, а також **заняття фізичною культурою** [6, с. 63]. Тобто, режим розуміється як комплекс, до якого входять основні структурні елементи – праця, навчання, фізична культура, а основна функція режиму зводиться до чіткої організації і управління цими елементами.

Такий підхід до змісту режиму, на наш погляд, є раціональним і відповідає принципам логічної побудови будь-якої системи, об'єктивно відображає реалії сьогодення з точки зору практики виконання покарань у виді позбавлення волі, дає змогу розглядати режим як комплекс заходів, сукупність всіх прийомів і методів поводження із засудженими, або систему управління процесом виконання позбавлення волі для досягнення мети покарання.

У підтримку цього положення виступає назва галузі права, що регламентує процес виконання позбавлення волі, – "кримінально-виконавче право", бо виконання в своїй основі передбачає активне, цілеспрямоване джерело, власне управління. Численні нормативні акти, прийняті на різних рівнях за останні роки у сфері поводження із засудженими, свідчать про зростання важливості управління, яке в умовах наявного ліміту фінансування та передбаченого дефіциту ресурсів буде вирішальним фактором підтримки високого рівня ефективності діяльності установ, які виконують позбавлення волі.

Традиційно режим розглядався як виразник кари, реалізації правообмежень відносно засуджених, суть яких зводилась до встановлення таких правил поведінки, які відповідним чином відрізнялися б від життя на волі і фактично містили у собі елементи помсти за вчинений злочин. Хоча кримінальний закон (ст. 50 КК України) і виділяє кару як одну з цілей покарання, однак теоретичні обґрунтування щодо пріоритету цілі виправлення завжди домінували. Ідеологія насильницького виправлення за довгі роки існування виправно-трудової системи СРСР показала свою непридатність, але й зараз ми на довгі роки позбавляємо людей волі, хоча добре розуміємо, що ті виховні методи, коли людину виховують насильно в ізольованій атмосфері з метою підготовки до подальшого життя у відкритому суспільстві, практично не можуть бути досягнені. Тому треба казати правду, що суттю покарання є репресія, помста. І тут постає проблема – як відокремити репресію, як атрибут покарання, від власне процесу виконання цього покарання? Якщо ми цього не зробимо, то розраховувати на позитивний ефект перебування в тюрмі не можна.

Відомий американський реформатор Томас Матт Озборн у 1916 році писав: "Мы не сажаем человека в тюрьму, чтобы его там наказали: мы наказываем человека тем, что мы его сажаем в тюрьму – это очень разные вещи. Само пребывание в тюрьме является наказанием... Общество имеет право сажать человека в тюрьму, но **не имеет никакого права** его пытать, лишать его здоровья, трудоспособности, нормальной психики, его веры в бога" [1, с. 3].

Заходи виправно-трудового впливу або комплекс правообмежень відносно засуджених до позбавлення волі складається з багатьох елементів, які детально врегульовані нормами права, як на рівні закону, так і підзаконних нормативних актів. Застосування до засуджених окремих інститутів кримінально-виконавчого права у період виконання покарання складало зміст режиму, визначало юридичну природу режиму, як правового явища, що регламентує, перш за все, життя засудженого у виправно-трудовій установі. При цьому регулювались і ті сторони життя засуджених, які на волі відносяться до норм моралі.

Згідно з п. 60 Мінімальних стандартних правил поводження з ув'язненими, які були прийняті на першому Конгресі ООН з попередження злочинності та поводження з правопорушниками в 1955 р., "режим, принятый в заведении, должен стремиться **сводить до минимума** разницу между жизнью в тюрьме и жизнью на свободе, которая убивает в заключенных чувство ответственности и сознание человеческого достоинства" [7, с. 135].

Розглядаючи це правило стосовно режиму, який передбачає ВТК України, треба зазначити, що дійсно різниця між життям на волі та життям у тюрмі в Україні є. Та чи повинно бути інакше?

По-перше: якщо режим у тюрмі не повинен відрізнятись від життя на волі, то постає питання, навіщо тоді він потрібен?

По-друге: якщо режим у тюрмі не повинен відрізнятись від життя на волі, то постає ще одне питання про те, чи таке вже хороше життя на волі в Україні, що потрібно орієнтуватись на нього і в місцях позбавлення волі?

Здоровий глузд підказує, що негаразди, які існують в умовах посилення криміналізації всіх сфер життя на волі, не треба переносити у тюрму. Здійснити це надзвичайно важко, але якщо ми насправді бажаємо повернути суспільству соціально-корисну людину, то це треба зробити. На жаль, немає змоги спроектувати ідеальну модель кримінально-виконавчої системи з позитивним впливом на засуджених у будь-якій країні. Колишній директор Державного департаменту України з питань виконання покарань Штанько І. В. зазначав, що "...снять копию с тюремной системы одной из стран и перенести ее на нашу невозможно. У нас свой менталитет, свои социальные и экономические условия и, естественно, свой путь развития" [8, с. 2].

Отже, враховуючи наведене вище, ми пропонуємо:

1. Визначити єдине поняття режиму в місцях позбавлення волі як комплексну соціально-правову категорію, яка являє собою спеціальну, встановлену відповідними приписами правових норм систему державного управління процесом виконання покарання, що здійснюється для досягнення його мети.

2. Відмовитись від ідеології насильницького виправлення засуджених заходами виправно-трудового впливу та впровадити систему стимулювання розвитку соціально корисних навичків і внутрішніх позитивних ресурсів особистості засудженого, які б допомогли йому відчувати себе потрібним для суспільства у місцях позбавлення волі, а також після звільнення.

3. Забезпечити різні умови утримання засуджених у місцях позбавлення волі, які б відповідали міжнародно-правовим актам у сфері поводження

із засудженими та перешкоджали негативному впливу з боку найбільш суспільно небезпечних злочинців на осіб, які не становлять собою значної суспільної небезпеки. Значно розширити застосування до таких осіб покарань, що не пов'язані із позбавленням волі.

4. Визнати як необхідне обов'язкову навчальну практику в місцях позбавлення волі для слухачів, студентів, курсантів вищих юридичних навчальних закладів, з метою набрання ними фахових знань про організацію, порядок та умови виконання цього покарання, що дасть змогу значно підвищити рівень правової освіти майбутніх юристів.

Література:

1. Тюрьмы и Права человека. – Рязань: Институт права и экономики МВД РФ, 1997.
2. Чехов А. П. Из Сибири. – М.: Изд-во "Правда", 1985.
3. Науковий звіт кримінологічної лабораторії Університету внутрішніх справ МВС України "Кримінологічна характеристика осіб, які відбувають покарання в місцях позбавлення волі". – Х.: УВС, 1999.
4. СУ РСФСР. – 1918. – № 53.
5. СУ РСФСР. – 1921. – № 23-24.
6. Руководство по обучению сотрудников исправительных учреждений Молдовы (Бюро по Демократическим Институтам и Правам Человека. Польская Ассоциация Правового образования). – Варшава, 1997.
7. Орлов П. И., Шумилин С. Ф., Севостьянов В. П.: Уголовно-исполнительное законодательство Украины: Сборник нормативных актов. – Харьков: ХИВД, 1993.
8. Штанько И. В. Уголовно-исполнительная система Украины, ее состояние, проблемы реформирования, пути совершенствования // Закон і обов'язок. – 1994. – № 48-49.

ПРАВОВІ ЗАСАДИ СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ПЕНІТЕНЦІАРНИХ УСТАНОВ

Г. Г. Забарний,
заступник начальника
кафедри адміністративного права Академії ДПА,
кандидат юридичних наук, доцент;

А. О. Галай,
викладач кафедри кримінально-виконавчого права
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр правознавства, здобувач
Національної академії внутрішніх справ

Вирішення проблем реформування кримінально-виконавчої системи в Україні значною мірою обумовлене готовністю та компетентністю кадрового потенціалу. Вплив наявності людського фактора став об'єктивною передумовою необхідності реформування, а точніше створення нової ефективної системи підбору та підготовки кваліфікованого персоналу установ виконання покарань. Як зазначають з цього приводу міжнародні стандарти у сфері виконання кримінальних покарань, найкращою гарантією проти жорстокого поводження з особами, яких позбавлено волі, є відповідним чином підготовлені працівники поліції та тюремний персонал [4, с. 22]. Таку думку поділяють і дорадянські автори, зокрема А. А. Піонтковський пише, що "потрібно, щоб функції тюремної адміністрації знаходились в досвідчених руках. Тюремна справа — надзвичайно важка. Для відповідного її виконання потрібна попередня теоретична та практична підготовка" [7, с. 101].

Проблемами формування системи підготовки фахівців займалась значна кількість науковців і практиків, а саме такі, як Ануфрієв М.І., Каган М. С., Кравченко Ю. Ф., Кремень В., Кузнецова В. М., Смирнова О. Е. та інші. Конкретно підготовці персоналу пенітенціарних установ на науковому рівні значно більше, ніж зараз, уваги приділяли у 70-ті — 80-ті роки. Серед вчених, що розглядали дану проблему, можна назвати Аксенова А. А., Малишева Ю.І., Дієва В. Г., Астемирова З. А. та інших. Значне підґрунтя у системі пенітенціарної освіти України розробив у своїх працях Радов Г. О. На сьогодні регулярно з'являються з цього питання ґрунтовні праці Синьова В. М., Клімова М. В., які системно розглядають процес підготовки персоналу пенітенціарних установ. Окремі аспекти підготовки у своїх статтях розглядають Кривуша В.І., Кушнірова Т. В., Супрун М. О., Закорко І. П., Жевага С.І. та інші автори, питання підготовки персоналу пенітенціарних установ висвітлюються у працях керівництва Державного департаменту України з питань виконання покарань. У проекті Програми першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи України серед головних засад рефор-

мування означеної сфери приділяється увага і формуванню системи підготовки персоналу пенітенціарних установ [8, с. 8].

Організація професійної підготовки особового складу здійснюється на підставі Положення про організацію підготовки рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи, затвердженого наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 06.05.2000 р. № 85. Професійна підготовка рядового і начальницького складу кримінально-виконавчої системи є складовою частиною системи освіти і підготовки кадрів для кримінально-виконавчої системи. Професійна підготовка забезпечує: первинну підготовку, перепідготовку, підвищення кваліфікації, стажування, службову і бойову підготовку працівників [6, с. 30].

Унікальність пенітенціарної справи потребує таких фахівців, у яких шляхом цілеспрямованого багаторічного навчання і виховання у вищому закладі формувався б особливий професійний менталітет та інші професійні якості особистості, що дозволяють ефективно вирішувати головне завдання системи – ресоціалізацію засуджених. І в якій би сфері пенітенціарної діяльності не працював спеціаліст (безпеки і охорони, соціально-психологічній, виробничо-економічній), він має бути на фоні високої загальної культури озброєний фахово орієнтованими ґрунтовними знаннями, вміннями і навичками, здатністю до творчого вирішення нестандартних проблем, комплексом сталих рис особистості, необхідних для здійснення цілеспрямованого виправного впливу на засуджених. Зрозуміло, що процес формування такого спеціаліста-пенітенціариста повинен бути досить тривалим і, головне, системно зорієнтованим на досягнення модельних характеристик фахівця, незалежно від специфіки виконуваних професійних функцій.

Реформування підготовки персоналу пенітенціарних установ повинне здійснюватись системно. На наш погляд, з метою формування сучасної системи підготовки кадрів для системи виконання покарань потрібно розробити Концепцію підготовки персоналу пенітенціарних установ, побудовану за такою градацією:

- модель спеціаліста — працівника місць позбавлення волі;
- навчальна програма для підготовки таких спеціалістів;
- навчально-методична база, де будуть готуватися такі спеціалісти.

Однією з проблем, що обумовлюють перспективний розвиток відомчої освіти, є наукове обґрунтування побудови та застосування *моделі персоналу*. Для правоохоронної освіти це проблема науково обґрунтованої ідеальної моделі фахівця, держслужбовця, фахівця правоохоронних органів. Модель фахівця місць позбавлення волі у Концепції підготовки персоналу пенітенціарних установ є основою для визначення фахових потреб відповідних закладів.

Щодо діяльності персоналу органів виконання покарань вважаємо доцільним розглянути модель спеціаліста виправно-трудової установи Рязанської вищої школи МВС [11] та модель спеціаліста-випускника Київської вищої школи МВС [5], а також комплекс посадово-кваліфікаційних моде-

лей працівників УВП і освітньо-кваліфікаційних моделей спеціалістів за спеціальностями "Правознавство" та "Психологія", підготовлених на основі досліджень, проведених у колишньому Київському філіалі ВІПК МВС СРСР, пізніше в Київському інституті внутрішніх справ [3, с. 233].

Автори рязанської моделі розподілили знання (чи досвід) спеціаліста ВТУ на такі групи: управлінський, режимно-оперативний, юридичний та педагогічний і сформували відповідні моделі працівників місць позбавлення волі. Автори "київських" моделей випускника ВНЗ МВС змінили підхід до груп якостей співробітників. Вони спочатку сформували групи якостей (етичні, юридичні, соціально-психологічні та інші), а потім "підбирали" вміння, навички та знання до цих складових особистості спеціаліста-випускника. На відміну від рязанського колективу, ними передбачені такі вміння, як здатність протистояти професійній деформації та окремі психологічні вимоги (стійка пильність та спостережливість).

Основні засади формування моделі діяльності конкретного фахівця А.І. Китов розкриває у вигляді операційного опису діяльності (взаємопов'язаного набору дій) і її мотиваційного аспекту [2, с. 240].

Щодо моделі фахівця пенітенціарної установи, на наш погляд, слід відштовхуватись від таких принципових положень:

— по-перше, повинно бути розроблено кілька моделей фахівців (діяльність місць позбавлення волі багатогранна і потребує наявності відповідних фахівців) або кілька головних моделей (наприклад, моделі керівників, пенітенціарного персоналу, персоналу безпеки; чи ж бо різних категорій персоналу, запропонованих нами у інших працях [1]);

— по-друге, моделі повинні з розвитком наукової думки змінюватись і тому слід розробити систему розвитку персоналу;

— по-третє, моделі повинні бути орієнтовані на досягнення реальних цілей діяльності виправного закладу, тобто вони мають складатись саме для виконання цілей майбутньої діяльності.

На продовження наведених тез зазначимо, що при формуванні моделей фахівців пенітенціарної установи повинні бути використані такі ланки:

1) концептуальна модель фахівця конкретного напрямку людської діяльності, так звана модель діяльності;

2) модель вступника до спеціального навчального закладу, тобто фактично відображення системи вимог до професійної діяльності персоналу пенітенціарних установ. Вона найбільш широко характеризуватиме особистість вступника до навчального закладу і являтиме собою систему положень з відбору кандидатів на вступ до навчального закладу на основі професійно-психологічного вивчення придатності осіб до виконання майбутніх функцій;

3) модель випускника спеціального навчального закладу, яка пов'язана з іншими ланками, але має особливості, що виражаються у тлумаченні системи знань, вмінь та навичок, яку формують у спеціалізованих навчальних закладах. Така модель є основою для моделі фахівця пенітенціарної установи;

4) модель фахівця відповідної категорії персоналу, в даному випадку, різних категорій персоналу пенітенціарних установ.

Розкриваючи *навчальну програму* для підготовки персоналу пенітенціарних установ, потрібно зазначити, що вона:

- має бути орієнтована на досягнення цілей позбавлення волі у діяльності персоналу пенітенціарних установ;
- повинна включати не загальноюридичне, а пенітенціарне спрямування;
- має базуватись на різних формах навчання з урахуванням різних категорій персоналу.

Ми вважаємо, що навчальна програма для персоналу пенітенціарних установ повинна ґрунтуватися на:

- різних вимогах до посадових осіб пенітенціарної установи;
- на різних рівнях підготовки;
- на поступовому розвитку посадових осіб пенітенціарних установ;
- на різних функціях і статусі категорій персоналу пенітенціарних установ.

Для навчання майбутнього фахівця-пенітенціариста необхідна певна навчальна база, а також система відповідних навчальних закладів. Тому в Україні існують навчальні заклади, де готують фахівців саме для пенітенціарної системи: Національна юридична академія України ім. Я. Мудрого, Київський інститут внутрішніх справ, Чернігівське юридичне училище. Поряд з цим, хоча навчальні заклади, в яких здійснюється підготовка фахівців для системи виконання покарань, безперечно є суб'єктами пенітенціарної освіти, але стан їх системної інтеграції ще не дає підстав вважати їх системою.

З нашої точки зору, навчальний заклад пенітенціарної системи має відповідати таким вимогам:

- знаходитись у місті, де є інфраструктура вищої школи (бібліотеки, читальні зали, книжкові магазини тощо);
- мати належний педагогічний персонал та зрілі пенітенціарні традиції;
- мати рівень акредитації, який дозволить готувати фахівців для багатопрофільної та складної пенітенціарної справи;
- знаходитись на незначній відстані від головного пенітенціарного відомства держави для координації процесу навчання та налагодження дієвого зворотного зв'язку з практичними органами.

Реалізація навчальної програми для підготовки персоналу пенітенціарних установ повинна, на наш погляд, здійснюватись на базі:

1) національного вищого навчального закладу;

2) регіональних навчальних закладів (І та вищі рівні акредитації) і навчальних центрів;

3) навчальних курсів на рівні обласних управлінь Державного департаменту України з питань виконання покарань;

4) занять та семінарів на рівні пенітенціарних установ.

Отже, аналіз проблем, розкритих у статті, свідчить, що підготовка персоналу кримінально-виконавчої системи України на сьогодні здійснюється де-

що методологічно невірно і для її вдосконалення потрібно переглянути положення державної політики у сфері виконання покарань в бік пенітенціарної концепції та розкрити відповідно до цього тріумвірат напрямків і форм системи підготовки: модель фахівця, навчальна програма, навчальна база.

На нормативному рівні ми пропонуємо такі основні засади побудови системи підготовки персоналу пенітенціарних установ:

1. Затвердити Концепцію підготовки персоналу пенітенціарних установ (актом Кабінету Міністрів України або спільним актом Державного департаменту України з питань виконання покарань та Міністерства освіти та науки України), яка має містити передбачені нами складові.

2. Затвердити спеціальність "Пенітенціарна діяльність" для таких професій, як керівництво пенітенціарного закладу, вихователь, фахівець безпеки та, можливо, пенітенціарний психолог. Інші категорії, в основному обслуговуючі, мають, залежно від їх рівня спілкування із засудженими та виконання специфічних пенітенціарних завдань, проходити курси або співбесіди пенітенціарного характеру.

3. Ввести професії персоналу пенітенціарних установ до державного класифікатора професій. Звичайно ми маємо на увазі лише ті професії, які є специфічними щодо інших.

При визначенні нормативного регулювання навчальної програми для підготовки персоналу пенітенціарних установ потрібно розкрити різні форми професійної підготовки, зокрема наставництво, ротація кадрів, розвиток персоналу. З цією метою потрібно Державному департаменту України з питань виконання покарань за узгодженням з Міністерством освіти та науки України розробити відповідні підзаконні нормативні акти.

У нормативних актах необхідно чітко зазначити, що просування по службі повинно залежати від обов'язкових правил розвитку персоналу, ротації кадрів, оскільки на практиці це здебільшого відбувається формально.

Література:

1. Галай А. До питання класифікації персоналу пенітенціарних установ // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. — К.: КІВС, 2001. — № 6. — С.163-170.
2. Китов А. И. Психолого-педагогические проблемы профессиональной подготовки кадров для ОВД // Проблемы совершенствования общенаучной и профессиональной подготовки кадров в высшие учебные заведения МВД СССР: Материалы научно-методической конференции руководителей и профессорско-преподавательского состава ВУЗов МВД СССР (21-23 января 1976 г.). — Рязань: РВШ, 1977.— С. 238-244.
3. Клімов М. В. Побудова та застосування моделей пенітенціарного персоналу як науково-педагогічна проблема // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. —К.: КІВС, 2000. — № 5. — С. 231-238.
4. Міжнародні стандарти утримання осіб, засуджених до довічного ув'язнення: Матеріали семінару 18-19 червня 2001р., м. Донецьк. — До-

нецьк: Директорат прав людини Ради Європи; Донецький меморіал, 2001. — 110 с.
5. Модель специалиста-выпускника КВШ МВД СССР им. Дзержинского (оперативно-профилактическая и исправительно-трудовая специализация). — К.: КВШ МВД СССР, 1981. — 39 с.
6. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи України. Частина 1: Навчальний посібник / Під заг. ред. В. А. Льовочкіна. – К.: Леся, 2001. — 52 с.
7. Пионтковский А. А. Дисциплинарные взыскания в карательных учреждениях // Журнал Министерства юстиции. – Апрель 1904. — С. 59-101.
8. Проект Програми першочергових заходів подальшого реформування та державної підтримки кримінально-виконавчої системи України. — К.: ДДУзПВП, 2001. — 9 с.
9. Синьов В. М., Беца О. В., Клімов М. В. Науково-педагогічні проблеми розвитку відомчої професійної освіти у сучасних умовах // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. — К.: КІВС, 2001. — № 6. — С. 310-324.
10. Синьов В. М., Клімов М. В. Проблеми підготовки кадрів для органів виконання покарань у спеціалізованому вищому навчальному закладі // Проблеми підвищення рівня підготовки кадрів для ОВС: Матеріали науково-практичної конференції. — К., 1993. — С. 114-121.
11. Фефелов В. А., Генералов В. С., Королев Г. И. Модель специалиста ИТУ (вопросы научно-методической разработки): Учебное пособие. — Рязань: НИРИО, 1980. — 57 с.

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ РЕСОЦІАЛІЗАЦІЇ ЗАСУДЖЕНИХ

Р. В. Ващенко,
психолог виправної колонії
Управління Державного департаменту
України з питань виконання покарань
у Харківській області;

В. В. Сулицький,
кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
НДІ НАВС України

У період розбудови України як незалежної правової держави ідеї гуманізму, педагогіки співробітництва та поваги до людини закономірно ставляться на перший план. На основі врахування закономірного зв'язку між характером суспільних відносин і метою, завданнями, змістом процесу ресоціалізації у практичній діяльності співробітників пенітенціарних установ мають реалізуватися принципи, що визначають головні напрямки роботи із засудженими щодо їх соціалізації у вільному суспільстві. Це, насамперед, ***принцип цілеспрямованого впливу процесу психологічного супроводження відбування покарання засудженими у виправних колоніях на їх ресоціалізацію***. Цей принцип передбачає такий підхід до ресоціалізації спецконтингенту, що перетворює роботу з ними у цілеспрямований процес формування соціально-правової особистісної позиції (свідомості) на основі конкретного проектування особистості на нормотипову поведінку.

Об'єктивною основою оптимізму в оцінці можливостей формування у засуджених законослухняної поведінки є вчення про пластичність нервової системи, закони і принципи формування динамічного стереотипу, роль другої сигнальної системи, а також закони діалектики – єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечень, переходу кількісних змін у якісні та вчення про провідну роль соціальних факторів.

Наступним принципом, що випливає із названої закономірності, є ***тісний зв'язок процесу ресоціалізації із реальним життям***. У виправних колоніях цей принцип набуває особливого значення внаслідок фізичної ізоляції та обмеженого соціального статусу засуджених. Аналіз думок практичних працівників, особистих спостережень авторів та опитувань засуджених свідчить про те, що багато осіб (70%-85%), які відбувають покарання, дуже погано орієнтуються у проблемах сучасного життя, у тих труднощах, з якими вони можуть зіткнутися у повсякденному житті після звільнення. При реалізації принципу тісного зв'язку процесу ресоціалізації із реальним життям передбачається поновлення та налагодження соціально корисних

зв'язків і відносин спецконтингенту, постійне ознайомлення їх із соціально-економічними, політичними проблемами, формування у них позитивних соціальних установок, залучення засуджених до суспільно корисної та особистісно значущої діяльності.

Протиріччя можуть виникати між новими цілями ресоціалізації засуджених і старими засобами та методами її реалізації; між вимогами процесу психологічного супроводження відбування покарання й якостями особистості працівника соціально-психологічної служби ВК; між старими ("перевиховання") і новими ("збереження психологічного здоров'я громадянина та його навчання") ідеями ресоціалізації; між новими технологіями психологічного впливу на засуджених і старими педотехнологіями.

На думку академіка АПН України, доктора педагогічних наук, професора В. М. Синьова, "ресоціалізація – є найбільш соціально значущою для суспільства, адже воно зацікавлене в тому, щоб злочинець не скоював кримінальних порушень не тільки у період, коли він ізольований від суспільства гратами УВП, але й після повернення до середовища вільних людей" [8].

На теперішній час існує декілька визначень поняття "ресоціалізація". Серед них:

Ресоціалізація – це одна із підсистем загальнодержавного виховання, яка також залежить від характеру та рівня розвитку суспільних відносин.

Ресоціалізація – це процес виправлення засудженого, формування у нього правослухняної поведінки, стимулювання на таку життєву позицію, що відповідає соціальним нормам, на основі відновлення, збереження та розвитку соціально корисних якостей і відносин, подальшої адаптації до самостійного життя на волі.

Ще у 1991 році постановою Кабінету Міністрів Української РСР № 88 "Про основні напрямки реформування кримінально-виконавчої системи в Українській РСР" передбачалися заходи соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, зокрема такі:

1. Визначити права і відповідальність республіканських органів і громадських організацій з надання допомоги особам, які відбули покарання. Створити служби постпенітенціарної опіки при службі зайнятості.

2. Забезпечити створення необхідних матеріальних умов для соціальної адаптації осіб, які відбули покарання, осіб без певних занять і місця проживання. Утворити фонди матеріальної допомоги, центри соціальної адаптації, які займалися б працевлаштуванням, сприяли одержанню житла. Забезпечити надання мінімальних безплатних послуг, у тому числі харчування, можливості набути професію, закріпитися у трудовому колективі.

3. Відкрити спеціальні будинки-інтернати для хворих і пристарілих, які звільнилися з місць позбавлення волі; не мають родинних зв'язків та можливості влаштувати свій побут, одержати житло. Всіляко заохочувати участь у цьому благодійних, релігійних та інших організацій, окремих громадян, а також підтримувати створення відповідних громадських формувань.

Головна мета ресоціалізації полягає у запобіганні засудженому знову вчинити злочин і нанести шкоду суспільству. Основними засобами ресоціалізації є праця, освіта, дозвілля (відпочинок), організація соціально-позитивного внутрігрупового впливу, збереження здоров'я через організацію диспансерної роботи серед спецконтингенту, встановлення соціально корисних зв'язків на волі, відновлення родинних стосунків.

Аналіз правових основ ресоціалізації спецконтингенту свідчить про те, що означену роботу треба проводити постійно, починаючи з першого дня передування засуджених у відділенні карантину та розподілу ВК. Це обумовлено тим, що відповідно до законодавства України майже всі засуджені мають пільги, які передбачають:

- умовно-дострокове звільнення;
- помилування;
- перевід до колонії-поселення;
- звільнення у зв'язку із закінченням строку покарання;
- звільнення за станом здоров'я тощо.

На думку Д. С. Котельникова (Самарський державний університет), психологічна підготовка засуджених до звільнення може виступати як початковим, так і завершальним етапом у процесі виправлення і перевиховання (ресоціалізації), а успіх постпенітенціарної адаптації залежить від спрямованості особистості, її внутрішньої готовності, поновлення нормальних, соціально корисних зв'язків і відносин. Він визначає такі чинники успішної ресоціалізації:

- навички компромісної поведінки;
- орієнтація у просторі соціальних відносин;
- критичність;
- стресостійкість (відреагування накопичених почуттів та емоцій; навчання навичкам подолання життєвих труднощів, розвиток захисних механізмів, адекватності поведінки);
- сприйняття власного минулого (мається на увазі сприйняття минулого саме як минулого, тобто відрізка життя, до якого повернення неможливе).

Таким чином, метою комплексної програми ресоціалізації засуджених повинно стати формування у спецконтингенту психологічної готовності жити у нових умовах, що забезпечує його швидке включення у нове соціальне середовище і діяльність у ньому без психотравмуючою напруги.

Погляди І. Степанової та Т. Явчуновської (Іванівський державний університет) на процес ресоціалізації засуджених багато у чому співпадають з поглядами інших науковців. У своїх дослідженнях вони розглядають правові питання підготовки спецконтингенту до життя на волі. Спираючись на Кримінально-виконавчий кодекс Російської Федерації, вони стверджують про необхідність та доцільність створення особливого режиму для тих, хто готується до звільнення. Це може бути режим обмеженої волі. Успіх ресоціалізації залежить від вирішення таких завдань:

- відновлення виробничого потенціалу у ВК (багатопрофільне виробництво);
- навчання засуджених широкому колу спеціальностей;
- забезпечення колоній висококваліфікованими психологами;
- створення центрів реабілітації;
- відновлення соціально корисних зв'язків засуджених;
- створення будинків тимчасового перебування для засуджених, які не мають житла та втратили соціальні (родинні) контакти з волею.

Організація та проведення заходів з ресоціалізації засуджених покладено на працівників соціально-психологічного відділу виправної колонії, що знайшло відображення в їх посадових обов'язках. Так "Положення про відділення соціально-психологічної служби установ виконання покарань", що затверджене Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року № 33, на начальника відділення покладає "... періодично здійснювати оцінку прогресу виправлення засуджених"; "сприяти відновленню та підтримці засудженими соціально корисних зв'язків, залучати до цієї роботи родичів засуджених, представників громадськості, релігійних організацій, які зареєстровані у встановленому законом порядку"; "залучати засуджених, які не мають повної загальної середньої освіти, до навчання у загальноосвітніх навчальних закладах"; "організовувати та проводити серед засуджених просвітницькі, культурно-масові, фізкультурно-оздоровчі та інші заходи..."; "роз'яснювати засудженим основні положення законодавства про зайнятість та соціальний захист населення, сприяти попередньому вирішенню питань їх побутового та працевлаштування після звільнення"; "аналізувати інформацію про стан рецидивної злочинності серед засуджених, які раніше відбували покарання у відділенні, а також про осіб, які були повернуті із колоній-поселень за порушення вимог режиму відбування покарання".

Окреме місце в процесі ресоціалізації займає методична виховна рада ВК, діяльність якої регламентується Положенням "Про методично-виховну раду установи виконання покарань", що затверджене Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року № 33. З метою вдосконалення діяльності у цьому напрямку на означену раду покладені такі обов'язки:

– узагальнення досвіду соціально-психологічної роботи із різними категоріями засуджених і розробка рекомендацій щодо вдосконалення діяльності соціально-психологічної служби;

– оцінка прогресу виправлення окремих засуджених;

– оцінка роботи начальників відділень соціально-психологічної служби щодо реалізації індивідуальних програм соціально-психологічної роботи із засудженими;

– залучення співробітників різних служб установи для проведення праворозяснювальної роботи із засудженими, інформаційних годин.

Процес підготовки засуджених до життя на волі починається з першого дня перебування їх у виправній колонії, тобто коли вони перебувають у відділенні карантину, діагностики і розподілу засуджених установи виконання покарань (КДіР). Це знайшло своє відображення у Положенні про відділення карантину діагностики і розподілу засуджених установ виконання покарань, що затверджене Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року № 33: "На підставі психологічної діагностики та узагальнення даних про особистість засудженого психологом розробляються психологічні характеристики, надаються рекомендації щодо організації індивідуально-виховної роботи з ними…. До програми ознайомлення новоприбулих засуджених… включаються питання… підстави та порядок застосування до засуджених передбачених законодавством пільг…"

Особливої уваги заслуговує діяльність психологів виправної колонії з питань підготовки засуджених до життя на волі. Положенням про психологічну службу установи виконання покарань, що затверджене Наказом Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року № 33, на психологів покладаються такі завдання у галузі ресоціалізації засуджених:

– організовувати психологічну підготовку засуджених до життя після звільнення;

– брати участь у засіданнях комісії з питань переведення засуджених до колоній з іншим режимом тримання, умовно-дострокового звільнення від покарання, застосування амністії або помилування та інших комісій, доповідати свої пропозиції щодо доцільності прийняття тих чи інших рішень відносно засуджених;

– за погодженням з керівництвом установи здійснювати контакти з питань, які стосуються компетенції психологічної служби, з іншими установами, організаціями, навчальними та науковими закладами.

У реалізації поставлених завдань працівникам соціально-психологічної служби повинні допомогти такі відомчі нормативні документи:

- Вказівка ГУВП МВС України від 17 серпня 1996 року № 2/8 – 42, що затверджує "Методичні рекомендації з питань організації роботи щодо підготовки засуджених до умовно-дострокового звільнення та переведення до колонії-поселення";
- Вказівка ГУВП МВС України від 20 грудня 1996 року № 2/8 – 80, що затверджує "Методичні рекомендації щодо проведення серед засуджених курсу підготовки до звільнення";
- Вказівка ГУВП МВС України від 18 квітня 1997 року № 2/8 – 34 "Про заходи щодо посилення контролю за вирішенням питань трудового та побутового влаштування звільнених з місць позбавлення волі".

У документах визначається, що "аналіз практики ***умовно-дострокового звільнення*** (УДЗ) засуджених і стану рецидивної злочинності серед такої категорії звільнених свідчить про те, що в установах більшості областей ще мають місце суттєві недоліки у цьому важливому напрямку роботи.

У результаті незадовільної організації індивідуально-виховної роботи та підготовки засуджених до умовно-дострокового звільнення, адміністративних збочень при застосування заходів дисциплінарного впливу, значна частина з них заздалегідь потрапляє до категорії порушників режиму утримання.

…Є випадки формального вирішення питань щодо умовно-дострокового звільнення окремих засуджених від покарань…

Рекомендується:

- з перших днів перебування в установі кожного засудженого обов'язково ознайомлювати з його правом та підставами на умовно-дострокове звільнення;
- в організації виховного процесу та у дисциплінарній практиці серед засуджених перш за все використовувати форми індивідуально-профілактичної роботи, віддавати пріоритет позитивного впливу рад сприяння, активу відділення соціально-психологічної служби, психологів, родичів, представників громадськості тощо.
- у кожному відділенні соціально-психологічної служби забезпечити чіткий облік та гласність списків засуджених, які підпадають під дію ст. 52 Кримінального кодексу України, в яких обов'язково вказувати термін можливого умовно-дострокового звільнення;
- за шість місяців до можливого звільнення забезпечувати цілеспрямовану системну підготовку засуджених до УДЗ у відповідності з індивідуальними планами, в яких відображати мету, зміст та основні напрямки цієї роботи. Всю суть цієї роботи необхідно зосередити на максимальній та всебічній підготовці звільнених до правослухняного, чесного та суспільно корисного життя на волі…".

Одним із етапів ресоціалізації засуджених є їх переведення до колонії-поселення. Організація роботи у цьому напрямку будується так, як і підготовка спецконтингенту до умовно-дострокового звільнення. Але у цьому напрямку діяльності адміністрації є певні особливості, що полягають в ознайомленні та роз'ясненні вимог ст. 33 ВТК України під час організації занять з кандидатами до життя в колонії-поселення. При цьому особливу увагу треба зосередити на "вихованні у майбутніх поселенців правослухняної поведінки та сумлінного ставлення до праці".

У "Методичних рекомендаціях щодо проведення серед засуджених курсу підготовки до звільнення" вказується, що відповідно до Конституції України та Європейських в'язничних правил всі засуджені повинні мати реальну можливість після відбуття покарання повернутися до здорового способу життя у суспільстві, відновити сімейні стосунки з рідними, знайти гідну людині роботу. На думку М. П. Стурової, чим більше колектив співробітників УВП наближається до педагогічного, об'єднаного спільною метою ресоціалізації засуджених, тим вищими є показники ефективності діяльності пенітенціарних установ, тим краще вирішуються завдання системи та її основна мета – виправлення засуджених.

Як свідчить практика виконання покарань у тюрмі "Тегель" (Німеччина) [1], соціальна адаптація і реабілітація осіб, звільнених із місць позбавлення волі, здійснюється з початкового періоду відбування засудженими покарання (навчання, опікунство), продовжується після їхнього звільнення з установи (центри соціальної адаптації і реабілітації) і підтримується на державному рівні. Для її реалізації витрачаються спеціально відведені на це державні кошти. Така система соціальної підтримки звільнених сприяє зведенню до мінімуму ризику рецидиву злочинів (насамперед майнових), дає можливість певним категоріям осіб вести соціально прийнятний спосіб життя.

З метою поступової підготовки засуджених до життя на волі та швидшої їх соціальної реабілітації ДДУПВП пропонується у кожній установі виконання покарань організувати шестимісячний курс навчання за спеціальною програмою.

Організація курсу підготовки засуджених до звільнення у виправних колоніях здійснюється за наказом начальника установи, в якому визначаються відповідальні за його проведення, склад групи та затверджується тематичний план курсу.

Заняття проводяться у декілька потоків. Кожна група формується у кількості від 10 до 30 засуджених, яким до звільнення залишається 6-8 місяців.

Заняття проводяться у формі лекцій, бесід, практичних занять, ділових ігор і запитань та відповідей. Облік відвідування засудженими курсу навчання та тематика проведених занять відмічаються у спеціальному журналі.

При цьому пропонується типовий тематичний план (табл. 2.1) курсу підготовки засуджених до життя на волі.

Таблиця 1.

Тематичний план з організації занять з засудженими у Школі підготовки до життя на волі

№ з/п	Найменування теми	Всього годин	У тому числі		
			л	Б	п/з
1	Права та обов'язки громадян України	2	2	–	–
2	Європейська конвенція з прав людини	2	2	–	–
3	Закон України "Про громадянство України"	2	2	–	–
4	Закон України "Про зайнятість населення"	2	2	–	–
5	Закон України "Про встановлення адміністративного нагляду"	1	1	–	–
6	Закон України "Про звернення громадян"	1	1	–	–
7	Житловий кодекс України та порядок отримання житла	2	–	1	1
8	Кодекс України про шлюб і сім'ю	1	–	1	–
9	Загальноприйняті норми поведінки громадян відповідно до чинного законодавства	2	–	1	1

10	Конституція України про захист соціальних прав громадян	2	–	2	–
11	Порядок вирішення питань трудового та побутового влаштування після звільнення	3	–	2	1
12	Про відповідальність за скоєння нових злочинів після звільнення з місць позбавлення волі відповідно до нового Кримінального кодексу України	2	–	2	–

З урахуванням криміногенного складу, строків відбування покарання засуджених та виду режиму установи, у типовому плані занять окремі теми можуть бути змінені або розширені.

У міжнародних документах, що регламентують права людини і професійні стандарти для працівників пенітенціарних установ, ми знаходимо положення про те, що підготовка ув'язнених до звільнення повинна починатися якомога раніше після прибуття у місця позбавлення волі. Це означає, що поводження з ув'язненими та умови утримання їх мають бути такими, щоб вони не тільки не почували себе вилученими із суспільства, а навпаки, розуміли, що продовжують залишатися його частиною. Тому, у міру можливості, слід залучати громадські організації та соціальних працівників до надання допомоги персоналу місць позбавлення волі стосовно діяльності із соціальної реабілітації ув'язнених і, зокрема, щодо підтримання і поліпшення стосунків ув'язненого зі своєю сім'єю, іншими особами і громадськими організаціями. Необхідно вживати заходів в межах закону та призначеного покарання щодо захисту громадських прав, прав у галузі соціального забезпечення.

Таким чином, на перше місце у кримінально-виконавчій системі ставляться вимоги гуманізації стосунків між засудженими і працівниками виправної колонії. Значимими для вирішення цього завдання є основні ціннісні установки педагогіки співробітництва (В. М. Синьов, О. П. Сєвєров, 1996) [11]:

- готовність особистісно приймати (а не відторгати) кожного засудженого "таким, яким він є", без упереджень, з поважливою увагою до його особистості й індивідуальності, з оптимістичною вірою в можливості його позитивних змін, з активним пошуком позитивного в його особистості й опорою на це у виховному процесі;
- намагання емпатично, співчуваюче зрозуміти, а не просто критично оцінити особистість засудженого;
- надання засудженому психологічної та іншої допомоги, необхідної йому для подолання труднощів у різних видах і ситуаціях життєдіяльності;
- намагання глибоко вивчати і розкривати справжні мотиви і зовнішні обставини, що зумовлюють вчинки і дії засудженого з урахуванням його характерологічних рис, домінуючих потреб психічних станів і здійснювати на цій підставі конкретне індивідуальне прогнозування, планування корекційно-виховної роботи;

- орієнтація на переважно проблемно-діалогічні, а не повчально-монологічні способи обговорення актуальних питань аксіологічного (ціннісного), світоглядного морально-правового характеру тощо;
- спрямованість на постійний критичний самоаналіз, корекцію і розвиток працівником-вихователем власної особистості, поведінки і діяльності з метою самовдосконалення.

Література:

1. Боровик М., Карандюк Г., Андрушко І. Вивчення досвіду виконання покарань у тюрмі "Тегель" (Німеччина) // Соціальна політика і соціальна робота. – К., 2002. – № 1. – С. 52-63.
2. Гнат І. Соціальна адаптація звільнених осіб // Аспект. –2002. – № 1. – С. 17-19.
3. Збірник методичних документів з питань організації діяльності психологічної служби установ кримінально-виконавчої системи / Уклад.: С.І. Скоков, О. Б. Янчук. – К.: ЗАТ "НІЧЛАВА", 2000. – 28 с.
4. Котельников С. Д. Содержание психолога в ИТУ // Материалы VIII международной конференции студентов и аспирантов по фундаментальным наукам "Ломоносов – 2001".
5. Льовочкін В. Актуальні проблеми реформування кримінально-виконавчої системи України // Соціальна політика і соціальна робота. – К., 2002. – № 1. – С. 13.
6. Наказ Державного департаменту України з питань виконання покарань від 17 березня 2000 року № 33 "Про затвердження положень, що регламентують діяльність соціально-психологічної служби установи виконання покарань". – К., 2000. – 75 с.
7. Синьов В., Радов Г., Кривуша В., Беца О. Педагогічні основи ресоціалізації злочинців. – К.: МП "Леся", 1997. – С. 74.
8. Синьов В. М. Гуманістична спрямованість пенітенціарної педагогіки // Соціальна політика і соціальна робота. – К., 2002. – № 1. – С. 43-51.
9. Степанова И., Явчуновская Т. Профилактика женской преступности. Труд осужденной. – 2002.
10. Стурова М. П. Воспитательная система исправительно-трудовых учреждений (теоретико-педагогический и организационный аспекты). Дисс. ... доктора педагог. наук. – М.: Академия МВД СССР, 1991. – С.25-26.
11. Сулицький В. В. Підготовка засуджених до життя на волі // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: РВВ КІВС, 1997. – № 2. – С. 62-65.
12. Типология формирования социальных навыков: Методическое пособие для психологов и социальных педагогов ИТУ / Под общ. ред. С. В. Березина, К. С. Лисецкого. – Самара: Издательство "Самарский университет", 2001. – 183 с.

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ МОДЕЛІ СУЧАСНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ УСТАНОВИ

М.І. Немченко,
начальник кафедри управління ОВС
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр державного управління

Міжнародна спільнота ось уже близько ста років приділяє значну увагу розвиткові та співпраці в області проблем пенітенціарії. З року в рік практичний персонал і теоретики різних країн спрямовували свої зусилля на розробку мінімальних стандартних правил щодо поводження з ув'язненими. Адже різнобічні аспекти управління установами кримінально-виконавчої системи повинні насамперед відповідати напрямкам розвитку соціальної політики держав, змінам морального і матеріального оточення, в якому вони здійснюють свою діяльність.

Загальним напрямком розвитку правил поводження з ув'язненими на сьогодні є гарантування доцільних обмежень щодо головного об'єкта управління пенітенціарних закладів, тобто розробки реальної теорії позбавлення волі. Насамперед, зусилля повинні бути направлені до використання засобів покарання, стимулюючих розвиток соціальних навичок, які допоможуть ув'язненим повернутися до життя в суспільстві після звільнення.

Саме необхідність нормалізувати умови життя і діяльності в місцях позбавлення волі викликала ідею так званих "реальних тюрем".

Сучасні місця позбавлення волі... Які завдання вони повинні виконувати? За допомогою яких заходів та функцій більш імовірне досягнення їх головних цілей: ресоціалізації засуджених та їх реінтеграції у звичайне людське суспільство?

Україна на сьогодні має розгалужену систему виконання покарань, кримінально-виконавчі установи вкрай переповнені ув'язненими. Поряд з цим в установах відчувається гострий дефіцит кваліфікованого персоналу, діяльність якого не підкріплена належною правовою базою та відповідним соціальним захистом.

У проекті бюджету України на 2003 рік рівень фінансування кримінально-виконавчої системи передбачений лише на 50 відсотків від реальної потреби, і хоча при цьому враховуються можливості Державного департаменту України з питань виконання покарань щодо часткового самозабезпечення, цього явно недостатньо.

Сучасна кримінально-правова політика потребує докорінних змін. Зокрема, відсутній ефективний механізм надання соціальної допомоги особам, які звільнилися з місць позбавлення волі. На сьогодні, як ніколи за останні вісімдесят років, ув'язнені покинуті на призволяще у питаннях працевлаштування та побуту. Причини відомі: проблеми економіки України і, як наслідок, дефіцит державного бюджету, недостатнє фінансування, безробіття

тощо. Окрім того, проблеми у державному економічному механізм позбавили установи можливостей для належної виробничої діяльності як одного з основних засобів перевиховання засуджених і самозабезпечення.

Одним з принципів міжнародних пенітенціарних правил є забезпечення поваги до людини. Адже тюремне ув'язнення, позбавляючи людину свободи, власне вже і є покаранням. Тому види режимів у місцях ув'язнення повинні бути максимально диференційованими: від відкритого типу (кримінально-виконавчі установи відкритого типу, кримінально-виконавчі установи напівзакритого типу) до закритих установ (кримінально-виконавчі установи закритого типу). Крім того, перед звільненням засуджених слід утримувати у реабілітаційних центрах, які поступово створюються в самих установах або поза їх межами.

Але, недивлячись на вид режиму, кожна установа повинна забезпечити ті аспекти управління, які особливо важливі для забезпечення гуманних умов утримання осіб, позбавлених волі.

Прибуття та розміщення засуджених. Перш за все, з моменту прибуття засуджених персонал повинен достатньо кваліфіковано роз'яснити правила утримання у конкретній установі. Поряд з цим, надзвичайно важливо з перших кроків індивіалізувати виховну роботу з кожною конкретною особою, враховуючи особисті якості, наміри та ступінь соціальної занедбаності. Всі дані про ув'язнених мають бути суворо конфіденціальними, що найбільш ефективно може бути забезпечено завдяки використанню в спеціальних відділах комп'ютерної техніки та кодування особистих справ ув'язнених.

Розміщення засуджених найбільш доцільно було б здійснювати по окремих приміщеннях, але з урахуванням матеріальних можливостей, особистих якостей людини та необхідності дотримання умов безпеки. Оскільки сьогодні в більшості існуючих установ засуджені утримуються в загальних приміщеннях, особливу увагу слід звернути на підбір осіб, які можуть жити разом.

Максимум уваги треба приділяти реконструюванню існуючих санітарних і комунально-побутових об'єктів. Ураховуючи складність і обсяг проведення цих робіт, доцільно було б максимально залучати до них на громадських засадах самих засуджених, адже створення покращених побутових умов стосується їх безпосередньо.

Разом з тим доцільним було б широке використання досвіду деяких країн щодо добровільного покращення особистих побутових умов у місцях позбавлення волі за рахунок коштів ув'язнених: це й покращене оздоблення приміщень, обладнання їх деякими побутовими приладами (телевізорами, аудіо- та відеотехнікою тощо), які не впливають негативно на передбачені вироком умови утримання.

Медичне обслуговування теж потребує докорінних змін, як у підвищенні професійної кваліфікації медперсоналу, так і в забезпеченні необхідним устаткуванням, яке повинно бути не гіршим, ніж у звичайних закладах. Але де взяти кошти? Шляхи є: від залучення комерційних і підприємницьких організацій на спонсорських засадах (адже навіть чинне податкове законо-

давство має важелі для відповідного впливу на них через зниження податків) до використання різних благодійних фондів (зокрема і закордонних).

Дисципліна і безпека. Гуманізація пенітенціарних установ зовсім не виключає вимог до дисципліни серед засуджених. Впорядкованість внутрішнього утримання, забезпечення безпеки засуджених і персоналу, а також, у необхідних випадках, застосування покарань за порушення режиму не є, на жаль, винятком у місцях позбавлення волі. Але усі заходи законного покарання повинні здійснюватися з суворим дотриманням відповідних законодавчих норм. Крім того, кожен факт дисциплінарного порушення повинен контролюватися вищестоящими органами управління. При цьому засуджені повинні мати змогу оскаржити (або захистити себе) як перед адміністрацією установи, так і у відповідних органах, для чого повинні бути попереджені про покарання заздалегідь.

Цікавим світовим досвідом дистанційного контролю за безпекою утримання в'язнів у місцях позбавлення волі є використання сучасних інформаційних технологій у Сполучених Штатах Америки. Центральний тюремний департамент, як і його регіональні відділення, з допомогою локальної відомчої мережі мають можливість цілодобово спостерігати на моніторах комп'ютерів за станом режиму утримання засуджених у будь-яких "гарячих точках" тюремної системи. Для цього необхідно мати принаймні два під'єднаних до мережі комп'ютери та відеокамери спостереження. Контролюється при цьому не тільки поведінка в'язників, але й поведінка персоналу стосовно всіляких несанкціонованих дій.

На перший погляд такі нововведення здаються дорогими: створення мережі, сучасне обладнання, утримання фахівців, але ці складові вже застосовують в більшості установ України, а обслуговування необхідно зробити централізованим. Це здешевить витрати і підвищить ступінь контролю. Ефект є вражаючим. Чого варте лише миттєве отримання заздалегідь достовірної інформації та можливість запобігання надзвичайним подіям.

Праця засуджених. Праця в пенітенціарних установах повинна розглядатися як ефективний елемент виправного впливу, професійної підготовки і як захід підвищення ефективності управління засудженими.

Виправні установи України мають певний досвід роботи в цьому напрямку, але перехід до формування ринкових структур у державі негативно вплинув як на діяльність власне підприємств і майстерень, так і на їх співпрацю з організаціями інших відомств.

Оскільки Пенітенціарні правила рекомендують надавати достатній обсяг загальнокорисної роботи засудженим, законодавчо варто було б передбачити певні пільги у діяльності пенітенціарних підприємств. Наприклад, пільгове оподаткування як самих підприємств, так і тих закладів, з якими вони співпрацюють. Також доцільно було б широко впроваджувати держзамовлення (зокрема і сільськогосподарським установам). Безумовно, це певні додаткові державні грошові витрати, але ж реінтеграція у суспільство професійно підготовлених під час відбування покарання засуджених варта того.

Загальновідомо, що якихось дванадцять років тому виробнича база установ виконання покарань практично самоокуповувала утримання засуджених. Звісно, на сьогодні змінилися загальнодержавні економічні умови. Економічна криза призвела до зростання безробіття, що унеможливило співпрацю установ з державними підприємствами, які вбачали в них, насамперед, величезні людські ресурси. Тому постає питання, щодо спроможності підприємства кримінально-виконавчої системи в умовах ринкової економіки конкурувати з іншими підприємствами на загальних засадах. Проте, це було неможливим і раніше: низька кваліфікація засуджених, відсутність сучасного технологічного обладнання і конструкторсько-наукової бази завжди були притаманні підприємствам установ виконання покарань.

Отже, на державному рівні треба прийняти рішення: якщо державний бюджет неспроможний утримувати перенавантажену кримінально-виконавчу систему (а це є очевидним), то потрібно або зменшувати чисельність засуджених, що утримуються за рахунок держави, або надати можливість самій системі економічно самоокуповувати власні витрати. Відповіді на ці запитання, як кажуть, лежать на поверхні: покарання за нетяжкі злочини необхідно, наприклад, законодавчо замінити на непов'язані з позбавленням волі. Тобто, засуджені самі будуть себе утримувати, ще й відшкодовувати збитки державі.

Є й інший шлях зменшення тягаря від утримування установ позбавлення волі. Оскільки абсолютна більшість з них ще зберегла підприємства чи майстерні, знову таки слід на законодавчому рівні створити пільгові умови (наприклад, державні дотації) їхнього відродження та тих підприємств різної форми власності, які з ними співпрацюють. Держава від того тільки виграє.

Що ж стосується пошуку внутрішніх шляхів підвищення ефективності підприємств і майстерень установ виконання покарань, тут слід якомога ширше залучати до їх управління (під наглядом адміністрації) самих засуджених, адже складно собі уявити підвищення продуктивності праці без особистої зацікавленості робітників (засуджених). Основні методи ринкових перетворень в установах варто було б розширити за рахунок максимальної комерціалізації підприємств і майстерень (навіть, наприклад, закритого акціонування), адже без намагань отримати якомога більший прибуток не може бути й пристойних заробітків. А це безпосередньо впливає на поліпшення виховного процесу з засудженими, як стосовно підтримки зв'язків з сім'єю, так і для отримання сучасної професії чи підвищення виробничої кваліфікації.

Особливої уваги заслуговує дотримання Закону України "Про охорону праці". Адже це питання не тільки створення небезпечних умов праці, але й поліпшення виробничого середовища до рівня, аналогічного як у підприємств на волі.

Навчання. Існуюча до недавнього часу практика впровадження державної політики освіти в місцях позбавлення волі останнім часом погіршилася: значно скорочено загальноосвітню підготовку, не на належному рівні професійне навчання. Втім ці загальноосвітні вимоги конче потрібно відновити (хоча б в обсязі неповної середньої освіти) в першу чергу для моло-

дих засуджених. Адже соціальна реабілітація неможлива без підтримки сили духу особи та підвищення її самоповаги, а саме цьому сприяє освіта.

У розвинутих країнах світу зараз набирає сили практика отримання середньої спеціальної та вищої освіти так званим дистанційним методом: тобто коли той, хто навчається, спілкується з викладачами на відстані – за допомогою пошти, телефону, Інтернету тощо. Таким чином можна прослуховувати лекції, отримавши їх на носіях, які є зручними слухачеві (паперових, дискетах, касетах тощо). Аналогічно надаються й завдання до семінарів і практичних занять, які потім виконаними надсилаються до навчального закладу з будь-якого місця перебування слухача. Нарешті після завершення програми навчання пересилається диплом про отримання відповідної освіти, тобто весь процес навчання не потребує присутності того, хто навчається, та й викладачів в якомусь конкретному місці. Такий метод є досить поширеним у деяких країнах (США, Канаді) саме для отримання освіти людьми, позбавленими волі. Доцільно, мабуть, розповсюдити його і в Україні. Звичайно, за це треба платити гроші. Але, на думку автора, знайдеться чимало зацікавлених і серед осіб, що перебувають в установах виконання покарань України.

Персонал пенітенціарних установ. *Маючи на увазі надзвичайну роль* персоналу кримінально-виконавчої системи на відповідному рівні управління установами, а також стосовно досягнення цілей системи, вимоги до пенітенціарної адміністрації розглядаються як першочергові. Важливими є питання підготовки та закріплення працівників цих закладів в Україні, оскільки система виконання покарань відчуває гострий дефіцит у кваліфікованих кадрах. Щодо цього важко переоцінити діяльність Київського інституту внутрішніх справ, який за своїм профілем готує саме фахівців пенітенціарних установ. Але, на жаль, у 2003 році відбудеться останній випуск спеціалістів по замовленню Державного департаменту України з питань виконання покарань. Причина нібито об'єктивна – Київський інститут внутрішніх справ як суб'єкт відомчої освіти Міністерства внутрішніх справ України повинен, насамперед, готувати спеціалістів міліцейського профілю. Звичайно, за відсутності достатнього фінансування з боку Державного департаменту України з питань виконання покарань (а це й є реальна причина), він не спроможний й надалі готувати відповідних фахівців. З іншого боку, кримінально-виконавча система не має власного навчального закладу 3-4 рівнів акредитації. Тому, враховуючи державну потребу у відповідних спеціалістах, доцільно знову ж таки ці витрати передбачити у державному бюджеті і продовжити підготовку персоналу для кримінально-виконавчої системи за міжвідомчою угодою в Київському інституті внутрішніх справ.

У практичній діяльності необхідно створити такі умови персоналу, які б всіляко заохочували (насамперед матеріально) до підвищення особистої кваліфікації, гуманності у ставленні до ув'язнених, сумлінного виконання своїх обов'язків.

При підборі та призначенні персоналу до уваги слід брати, насамперед, такі якості, як чесність, людяність, професіоналізм і відповідність цій професії.

До основних напрямків реформування адміністративних структурних підрозділів закладів пенітенціарної системи слід віднести впровадження тенденції диференціації виховання, що покладає додаткове морально-психологічне навантаження на персонал.

У зв'язку з цим держава повинна відповідним чином підвищити соціальну захищеність працівників кримінально-виконавчої системи, передусім, надавши їм статус державних службовців.

Загалом, питання реформування системи установ позбавлення волі настільки складні й нагальні, що навряд і в майбутньому їх можна буде вважати досконалими. Підвищення ж ефективності їх діяльності – завдання загальнодержавне.

ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

В. В. Стадник,
викладач кафедри кримінально-виконавчого права
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр правознавства

Юридична наука та практика як окремий напрямок боротьби зі злочинністю виділяє проблему виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх на певний строк. Вирішення складної проблеми суспільно небезпечної поведінки неповнолітніх і виконання щодо них кримінального покарання у виді позбавлення волі потребує застосування різних методів дослідження, серед яких можна виділити метод аналізу предмета дослідження в історичному плані. В контексті теми цієї статті ми хотіли б звернути увагу на основні етапи розвитку такого інституту, як виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх.

Історія вказує на те, що з самого початку розвитку людства і пізніше — з появою перших документальних знахідок, антигромадська поведінка дітей різного віку не заохочувалась, не байдуже допускалась, а навпаки — суворо каралась. Боротьба із суспільно небезпечними вчинками неповнолітніх шляхом покарання також має свою історію, а особливо — такий вид покарання, як позбавлення волі.

Беручи до уваги те, що це покарання з моменту свого виникнення у багатьох відношеннях трансформувалось, необхідно спочатку відзначити його особливі риси, які мають значення для об'єктивності дослідження і пояснення вживання тих чи інших термінів.

У теперішній час у кримінальному та кримінально-виконавчому праві поняття "позбавлення волі" відсутнє, але як вид кримінального покарання позбавлення волі — правовий наслідок вчинення злочину і являє собою примусове поміщення засудженого до спеціально призначених для цього закладів. Під час виконання цього покарання особа ізолюється від суспільства, обмежується в праві обирати рід занять, місце проживання, користуватися житлом та іншим майном. На засудженого покладається обов'язок виконувати вимоги режиму. Виконується позбавлення волі на підставі вироку суду, який набрав чинності. Правообмеження як елементи кари при позбавленні волі вирізняють це покарання від інших, роблять його найсуворішим у загальній системі покарань. До складових кари відноситься позбавлення засудженого особистої свободи, права вільного пересування, вибору місця проживання, характеру і виду занять за власним розсудом, а також обмеження права обирати спосіб життя. В цих елементах певною мірою проявляється соціально-психологічний аспект позбавлення волі, оскільки засуджений обмежується в доступі до засобів масової інформації, в праві на недоторканість особи, житла, на працю, відпочинок, таємницю листування тощо [8, с. 155].

Вивчення юридичної літератури свідчить про те, що в історії немає єдиного підходу до з'ясування часу і умов виникнення покарання у виді позбавлення волі і, зокрема, позбавлення волі неповнолітніх. Певним чином це пояснюється тим, що у більш давні часи не існувало принципу диференціації виконання покарання ні в нормативних актах, ні в юридичній літературі.

Аналіз означеного періоду розвитку людства свідчить, що покарання відносно малолітніх і неповнолітніх виконувалися на рівні із дорослими, а покарання у виді позбавлення волі, зокрема тюремного ув'язнення, не існувало, аж до XVI сторіччя. Мелентьєв М. П. зазначає, що взагалі покарання (кара) має давню історію і пов'язане з виникнення держави і релігії [1, с. 3]. У свою чергу, Шавров К. у лекції про значення тюремного ув'язнення як покарання у минулий і теперішній час говорить, що тюремне ув'язнення з'явилося в історії життя людства порівняно пізно, не раніше XVI століття" [4, с. 1].

На підставі аналізу юридичної літератури та законодавчих актів можна зробити висновок про те, що вперше поняття "позбавлення волі" з'являється у РРФСР та країнах соціалістичного табору у першій чверті XX сторіччя, а з 2001 року, після прийняття нового Кримінального кодексу України, в нашій державі з'являється покарання з назвою "позбавлення волі на певний строк".

До початку XX сторіччя покарання, суть якого полягала у позбавленні малолітніх і неповнолітніх волі, у юридичній літературі та нормативних актах зустрічається під різними назвами: тюремне ув'язнення, поміщення до виправної, пенітенціарної чи землеробської колонії, ремісничого притулку, що можна вважати окремими видами позбавлення волі.

Законодавство про покарання взагалі і про позбавлення волі зокрема характеризується певною неоднозначністю, подрібненістю і заплутаністю.

До початку XX сторіччя це покарання застосовувалось як до малолітніх, так і до неповнолітніх злочинців, як до засуджених, так і підсудних, неспроможних боржників, безпритульних, бездоглядних.

Вживання термінів "малолітній", "неповнолітній" у законах і юридичній літературі того періоду не відповідає відповідному юридичному поняттю, спостерігається досить вільне вживання означених термінів у національному законодавстві до першої чверті XX сторіччя.

Беручи до уваги, що виконання позбавлення волі малолітніх і неповнолітніх розглядалось і розглядається до теперішнього часу як складова виконання позбавлення волі дорослих злочинців, історико-правового аспекту позбавлення волі неповнолітніх пропонується в рамках поділу, встановленого Г. О. Радовим. Вчений визначає 3 періоди виконання покарань:

1) допенітенціарний, що характеризується повною байдужістю держави і суспільства до засуджених (у тому числі до малолітніх і неповнолітніх);

2) філантропічний, що характеризується, починаючи з Д. Говарда, активною діяльністю благодійницького характеру приватних осіб, які співчували засудженим;

3) політичний, в якому тюремне питання стало на політичний ґрунт, а тюрма вважається активною учасницею загальнополітичної діяльності держави, спрямованої на боротьбу зі злочинністю як соціальною хворобою [7, с. 4].

Допенітенціарний період. Г. О. Радов вказує, що допенітенціарний період охоплює майже весь час з моменту виникнення тюрми (не як кримінального покарання) до початку поширення пенітенціарної ідеї, тобто до кінця XVIII сторіччя [7, с. 4]. Але стосовно виконання покарання щодо малолітніх і неповнолітніх наведена періодизація підлягає певному уточненню на підставі того, що виникнення тюремного ув'язнення як покарання співпало з виникненням для бездоглядних, безпритульних дітей спеціальних закладів, що керувались жалістю до дитини, зменшенням міри і пом'якшенням покарання. Бездоглядність та безпритульність в той час вважалися злочином. Отже, у цьому контексті XVI сторіччя можна вважати закінченням допенітенціарного і початком філантропічного періоду. І. Я. Фойницький вказує, що головне завдання тюрем у допенітенціарний період полягало в тому, "щоб високі паркани і тяжкі кайдани були достатньою гарантією від втечі арештантів" [6, с. 5].

Історико-правовий аналіз свідчить, що у первісному суспільстві навіть праобразів тюрем ще не було.

За рабовласницького устрою у правових нормах Єгипту, в законах Хаммураппі Стародавнього Вавілону, в законах Ману Стародавньої Індії, про позбавлення волі чи тюремне ув'язнення малолітніх і неповнолітніх взагалі не йдеться, деякі з цих правових норм навіть не включали до свого змісту кримінально-правові норми. У Стародавньому Китаї особливе значення приділялось 5 видам покарань, серед яких тюремного ув'язнення не було. У Стародавній Греції до вільних застосовувалось тюремне ув'язнення як засіб запобігання втечам. У Римській імперії в період домініату та у державі Франків разом з іншими покараннями застосовується ув'язнення в тюрму.

За феодальної доби появляється значно більше тюрем, так у "Кютюмах Бовезі" — правовому акті Франції — передбачено багаторічне тюремне ув'язнення з конфіскацією майна. На території феодальної Німеччини згідно з "Кароліною" тюремне ув'язнення було додатковим покаранням, малолітній вік (до 14 років) був пом'якшуючою обставиною, але тюремне ув'язнення малолітніх чи неповнолітніх окремо не означено. В Еклозі — в нормативному акті болгарів і законодавстві феодальної Чехії IX-XI сторіччя — передбачено тюремне ув'язнення, але про застосування його до малолітніх і неповнолітніх нічого не зазначалося. У Законнику Стефана Душана феодальної Сербії XIV сторіччя, у нормативних актах феодальних країн Сходу (Китаю, Японії, Індії) та Польщі про тюремне ув'язнення не згадується взагалі.

Аналіз законодавства про виконання кримінальних покарань Древньої Русі, зокрема "Руської Правди", свідчить про відсутність у ньому згадок про тюрму. У "Повести временных лет" 996 рік, у проекті договору Новгорода з німецьким містом Готландом 1270 р. також про тюрму не згадується. У Двінській судній грамоті 1397 р. чи 1398 р. нічого не сказано про тюрми, лише побічно вказано на тюремне ув'язнення осіб, "окованных в железа".

У 1497 році в Московському князівстві був прийнятий Судебник — основоположний документ розвитку тюремної організації, який передбачав широке застосування цього покарання.

Тюремне ув'язнення в означений період проходило у різних приміщеннях як надземних, так і підземних. Вони були холодні, сирі, тісні, темні і брудні. У більшості тюрем ув'язнених розділяли за статтю на дві групи: чоловіків тримали окремо від жінок. Проте підсудні й особи, що відбувають ув'язнення, неспроможні боржники, буйні ідіоти, малолітні і неповнолітні однієї і тієї ж статі — всі знаходилися разом. В окремих феодальних тюрмах через нехватку місця утримували разом навіть чоловіків і жінок. Ні навчання грамоті, ні релігійного, чи морального виховання не було. Хвороби і пороки панували в тюрмах. Ув'язнені були повністю віддані на розсуд тюремному начальству, яке могло з ними зробити все що завгодно. Заборонялось лише тяжко калічити і вбивати ув'язнених. Найбільше від цього страждали малолітні і неповнолітні, на яких повною мірою відображався згубний вплив тюремного середовища. Лише одиниці з них після виходу з тюрми не звертали з чесного шляху, більшість знову вчиняли злочини. Проте ні законодавство, ні уряд, ні суспільство не звертали на це уваги. Навіть думки про необхідність відокремлення малолітніх і неповнолітніх від дорослих злочинців висловлено не було.

Філантропічний період. У допенітенціарний період не було зроблено вагомих кроків в напрямку удосконалення тюремного ув'язнення малолітніх і неповнолітніх. Проте слід зазначити, що в XIV і XV сторіччях в Європі розвивались ті громадські і релігійні рухи, які підготували сприятливі умови для реформи тюремного ув'язнення на користь малолітніх і неповнолітніх правопорушників. Так, в деяких містах Голландії та Німеччини розпочався рух на користь безпритульних малолітніх. Зокрема, у Любеку (в 1547 році) та Гамбурзі (в 1595 році) були створені особливі заклади для безпритульних малоліток.

У XVI сторіччі, поряд з виникненням тюремного ув'язнення як покарання і продовженням практики утримання в тюрмах дітей, виникають спеціальні заклади для малолітніх і неповнолітніх правопорушників, що можна вважати проявом зміни суспільної думки щодо застосування покарань у напрямку покращення матеріального становища в'язнів, захисту їх прав, збільшення уваги до тюремної справи в цілому. Відповідні зрушення виникли під впливом гуманістичних вчень другої половини XVII сторіччя, означені ідеї дуже швидко набули поширення у працях Д. Говарда, Ч. Беккаріа, В. Кокса. Цьому також сприяло те, що наприкінці XVII сторіччя у громадській думці і європейських законодавствах завершився переворот стосовно поняття злочину і покарання.

З великою інтенсивністю виникали заклади для неповнолітніх правопорушників — це землеробські колонії, ремісничі притулки, виправні будинки, виправні школи тощо. Ми припускаємо, що поміщення малолітніх і неповнолітніх в ці заклади, які утворювались з ініціативи приватних осіб, слід вважати виконанням покарання у виді позбавлення волі, адже зміст покарання, що виконувалось в означених закладах мав усі ознаки позбавлення волі в сучасному розумінні цього поняття.

У притулках, колоніях, виправних будинках, притулках тощо додержувався режим, існувала система стягнень і заохочень. Тогочасне законодавство допускало поміщення засуджених до тюрми у випадках, коли були відсутні місця у виправних колоніях і т. ін.

Характерним для цього періоду є створення філантропічних товариств — товариств піклування про тюрми, які різносторонньо сприяли пом'якшенню умов відбування покарання малолітніх і неповнолітніх. Одночасно починають поширюватись думки про те, що тюрма повинна була виконувати покарання не як кару, а як сукупність заходів щодо суспільного благоустрою неповнолітнього злочинця, тобто із злочинця слід виховати порядну людину, або хоча б не зробити його гіршим. Якщо ця ідея відносно дорослих злочинців не завжди схвалювалась, то по відношенню малолітніх і неповнолітніх вона не викликала ніяких сумнівів, вважається суспільно необхідною, доцільною і реальною.

Політичний період. Цей період пов'язують з початком міжнародної співпраці й рішеннями тюремних конгресів. Перший неофіційний міжнародний конгрес пройшов у Франкфурті-на-Майні (1845 р.), тому пенітенціарний період триває з першої половини XIX і до теперішнього часу. Представники Російської імперії брали активну участь в роботі конгресів, на території імперії також проводилися з'їзди представників пенітенціарних установ для малолітніх і неповнолітніх.

Наприкінці першої половини XIX сторіччя Блекстон, Токвіль, Юліус, Россель розпочинають розвиток нового напрямку тюремної справи — як питання соціального, а філантропія визнається явищем шкідливим. У цей період рух зі створення пенітенціарних установ для малолітніх і неповнолітніх відродився з новою силою.

Вчені пенологи XIX століття прийшли до висновку, що "для малолетних и несовершеннолетних преступников юного возраста, обладающих более или менее дурными наклонностями, необходимо наказательное заключение, снабженное особым устройством. Это устройство должно быть таково, чтобы наказательное заключение исправляло этих лиц, обеспечивало бы им возможность правильного физического и психологического развития, приучало бы их к простому суровому образу жизни, к постоянному труду и обучало бы ремеслам и промыслам, способным дать надежный, честный заработок на свободе" [5, с. 31].

Закон 5 грудня 1866 року закликає земства, різноманітні громадські, релігійні установи, а також приватних осіб до заснування подібних закладів окремо від державних. В Росії починають створюватись товариства землеробських колоній і ремісничих притулків. Першим у часі товариством виправлення малолітніх і неповнолітніх стало Петербурзьке товариство землеробських колоній і ремісничих притулків, статут якого був затверджений 15 січня 1870 року. Такі заклади для малолітніх і неповнолітніх з певними змінами фактично проіснували в Російській імперії до початку громадянської війни і приходу радянської влади.

Історія боротьби зі злочинами дітей за часів становлення колишнього СРСР пов'язана з їх безпритульністю, бездоглядністю — наслідком грома-

дянської війни. Для боротьби із правопорушеннями неповнолітніх і безпритульністю у 1918 році були створені комісії у справах неповнолітніх (далі КОМОНЕП). Але основною формою боротьби з безпритульністю і злочинністю стало поміщення дітей і підлітків у дитячі установи інтернатного типу для тимчасового утримання і в стаціонарні дитячі установи — дитячі будинки різних типів, дитячі містечка, трудові колонії і трудові комуни, призначені для тривалого утримання, навчання і виховання.

Декретом РНК РРФСР "Про комісії для неповнолітніх" від 14 січня 1918 року було встановлено необхідність застосування до неповнолітніх правопорушників суду і тюремного ув'язнення, що раніше було скасовано.

Ст. 47 ВТК РРФСР 1924 року передбачала організацію двох типів трудових будинків: а) для неповнолітніх правопорушників у віці 14-16 років, засуджених судом до позбавлення волі; б) для правопорушників з числа робітничо-селянської молоді віком 16-20 років, що вчинили злочин "впоследствии малозначительности, нужды или случайно" і були засуджені до позбавлення волі.

31 травня 1935 року постановою РНК РРФСР "Про ліквідацію дитячої безпритульності та бездоглядності" було встановлено типи дитячих установ і їх підпорядкування відомчим наркоматам. У зв'язку з цим трудові колонії були віднесені до відання Наркомату внутрішніх справ.

За радянський період в установах позбавлення волі для неповнолітніх введено загальноосвітнє і виробниче навчання, передбачено порядок направлення і випуску вихованців із виховних колоній і розгляду їх справ про дострокове звільнення із трудових колоній.

Ранній вік притягнення до кримінальної відповідальності, відповідальність малолітніх і неповнолітніх на загальних підставах тощо пояснює досить пізнє виникнення закладів позбавлення волі, спеціально призначених для неповнолітніх, якими були особливі відділення при тюрмах, поліцейських будинках, будинках для арештантів, землеробські колонії, ремісничі притулки, виправні школи, сирітські будинки, виховні заклади. Помста у більш ранні часи замінюється виправленням, примусовим вихованням, ресоціалізацією малолітніх і неповнолітніх злочинців.

Аналіз історичних джерел про виконання позбавлення волі щодо неповнолітніх дає можливість зробити висновок про те, що заклади, які виконували позбавлення волі щодо малолітніх і неповнолітніх, загалом виникли на основі тюремних закладів для дорослих і пройшли еволюційний шлях, що визначався загальним світоглядом про злочин і покарання, розвитком науки, особливостями менталітету та культури, матеріальним становищем суспільства і держави.

Отже, виявлення закономірностей при проведенні такої боротьби із правопорушеннями неповнолітніх, її удосконалення на основі історичного досвіду істотно сприятиме подальшому підвищенню ефективності цієї боротьби в сучасних умовах. Історичний досвід допомагає подальшому прогнозуванню, розвитку профілактики і кримінально-правового впливу на злочинність малолітніх і неповнолітніх, реалізації в цій спеціальній сфері вимог загальної політики держави. Одночасно він сприяє прийняттю нагальних рішень з цих наболілих проблем.

Література:

1. Возникновение и развитие пенологии и пенитенциарной науки: Лекция для курсантов и слушателей юридического факультета. — Рязань: Учебный отдел; ОНиРИО, 2000. — 49 с.
2. История государства и права зарубежных стран (Рабовладельческое и феодальное государство и право): Учеб. пособ. // Под ред. П. Н. Галанзы и Б. С. Громанова. — М.: Юрид. лит., 552 с.
3. История древнего мира: Учебник для педагогических институтов // Под ред. В. Н. Дьякова и С. И. Ковалева. — Изд. 2-е. — М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1962. — 694 с.
4. Шавровь К. Значеніе тюремнаго заключенія какь наказанія вь прошлое и настоящее время: ДвЬ лекція, читанныя авторомь, по выдержаніи магистерскаго экзамена, для получения звания привать-доцента, в засьданіи Юридическаго факультета Императорскаго Московскаго университета 5 апрЬля 1904 года. — С. — Петербургь: Типографія М. Акинфіева и И. Леонтьева, 1904.
5. Пусторослев П. П. Наказательно-исправительные заведения для малолетних и несовершеннолетних преступников // Ученые записи имп. Юрьевского ун-та. — 1893. — № 4. – 36 с.
6. Фойницкий И. Я. Письма из-за границы // Судебный вестник. — 1872. — № 144.
7. Хрестоматія з історії пенітенціарної системи України / Упор.: Г. О. Радов, І.І. Резник. — К.: РВВ КІВС, 1998. — Т.1. — Ч.1. — 414 с.
8. Кримінально-виконавче право. Загальна та особлива частини: Навчальний посібник / За заг. ред. О. М. Джужа. — К: НАВСУ, 2002. —448 с.

ПОНЯТТЯ І СУТНІСТЬ РОЗШУКУ ОСІБ, ЯКІ ПЕРЕХОВУЮТЬСЯ ВІД ОРГАНІВ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДУ АБО УХИЛЯЮТЬСЯ ВІД ВІДБУВАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПОКАРАННЯ

К. В. Муравйов,
доцент кафедри
оперативно-розшукової діяльності
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Один із найважливіших принципів кримінального судочинства – невідворотність покарання, забезпечується швидким та повним розкриттям злочинів, притягненням винних до відповідальності, виконанням судових вироків або застосуванням інших заходів впливу відносно правопорушників [1].

Однак не можна не рахуватись з тим, що відносно велика кількість осіб, які скоїли злочини, намагається уникнути відповідальності за вчинене: деякі переховуються від органів досудового розслідування та суду, інші ухиляються від відбування покарання по вироках, що набули законної чинності, треті вчиняють втечі з місць позбавлення волі.

Формування намірів ухилитись від органів досудового розслідування та суду виникає у злочинців по-різному і в різний час: одні вирішують це питання ще в період підготовки злочину, інші після його вчинення, викриття і притягнення до кримінальної відповідальності.

На виникнення намірів ухилитись від органів досудового розслідування і суду впливають такі фактори, як індивідуальні особливості особи, тяжкість вчиненого злочину, вплив сім'ї та знайомих, серед яких вона знаходиться, рівень роботи правоохоронних органів у місцевості, де вона працює і живе. Все це дозволяє злочинцям проживати нелегально.

Крім того, треба мати на увазі, що практично ухилитись від притягнення до кримінальної відповідальності можливо тільки при наявності сприятливих умов, що склалися у кожному конкретному випадку.

Дані кримінальної статистики свідчать про те, що кількість осіб, які переховуються від органів досудового слідства, залишається значною.

Тривалий час у розшуку знаходиться значна кількість осіб, які скоїли вбивства, бандитські, розбійні напади, грабежі, згвалтування, крадіжки державного та суспільного майна в особливо великих розмірах, крадіжки особистого майна громадян, інші тяжкі злочини.

В юридичній літературі поняття розшуку визначається як взаємопов'язана діяльність слідчих та оперативно-розшукових апаратів органів внутрішніх справ, що здійснюється за єдиним планом, під єдиним керівництвом і спрямована на встановлення місцезнаходження та затримання відомих осіб, які скоїли злочин та переховуються від органів розслідування, суду або відбування кримінального покарання [3].

Крім цього, як це передбачається статтею 139 КПК України, оголошення розшуку є процесуальним актом покладення на органи розшуку обов'язків по здійсненню оперативно-розшукових та інших передбачених кримінально-процесуальним законодавством України заходів, що спрямовані на виявлення осіб, які розшукуються.

При цьому розшукові дії слідчого не змішуються з оперативно-розшуковими заходами органів дізнання, навіть якщо вони проводяться гласно, то повинні взаємоузгоджуватися. Це визначення, на наш погляд, достатньо повно відображає склад досліджуваної нами проблеми, тому ми його беремо за основу та тлумачення не наводимо.

Відмітимо тільки, що ця діяльність, як нам уявляється, складається із сукупності пошукових, орієнтовних, сигнальних, ідентифікаційних, довідкових, оперативно-розшукових та інших розшукових заходів. Її слід відрізняти від діяльності органів дізнання і попереднього слідства з розкриття злочинів. Така відмінність має важливе значення для практичного застосування органами внутрішніх справ тактики розкриття злочинів і тактики розшуку осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання. І та, і інша тактики характеризуються власними специфічними особливостями, але тактика розшуку осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, є тільки одним із напрямків оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ з попередження і розкриття злочинів.

Оскільки розшук цих осіб звичайно пов'язаний із значними труднощами, потребує ініціативи, наполегливості, творчості та кваліфікованого підходу до проведення розшуку, активного використання не тільки всіх сил, засобів і заходів оперативно-розшукової діяльності, але й, як правило, допомоги населення, супроводжується проведенням складних слідчих, оперативно-розшукових, організаційних та інших заходів, – проблеми послідовного удосконалення організації розшукової роботи, всебічного підвищення рівня керівництва, посилення контролю виконання набувають в сучасних умовах особливої гостроти та актуальності.

Випадки переховування осіб від правоохоронних органів підривають основи кримінального судочинства в країні та віру громадян у невідворотну силу закону, заподіюють значної шкоди авторитету органів державної влади, які покликані вести боротьбу зі злочинністю, перешкоджають формуванню здорової, законослухняної морально-психологічної свідомості, тягнуть за собою розповсюдження злочинності.

Ухилення злочинців від органів розслідування, суду, втечі з-під варти, з місць відбування покарання змушує органи внутрішніх справ та інші правоохоронні органи проводити тривалі, багатоємні та дуже складні розшукові заходи, витрачаючи на це значні сили та матеріальні кошти. У зв'язку з цим, на наш погляд, доцільно було б передбачити в законодавчому порядку стягнення в фонд держави витрат, пов'язаних з розшуком злочинців, які переховувались

від органів розслідування та суду чи втекли з місць позбавлення волі, із самих осіб, що перебувають у розшуку. Це зробить, скажімо, підписку про невиїзд засобом попередження ухилення від органів розслідування і суду.

Проведення активних і цілеспрямованих слідчих, оперативно-розшукових та інших заходів, спрямованих на виявлення та затримання осіб, які переховуються, забезпечить застосування до них заходів, передбачених законом за вчинення правопорушень та запобігання новим злочинам.

Ефективність швидкого та своєчасного розкриття злочинів і покарання винних очевидна, бо, з одного боку, позбавляє злочинця можливості скоювати інші злочини, а з іншого – є попередженням для осіб, які намагаються скоїти злочини.

Слід також відмітити, що в останні роки застосування в слідчій і судовій практиці такого запобіжного заходу попередження переховування осіб від органів розслідування і суду, як взяття під варту, неухильно скорочується. Проте організації та проведенню попереджувально-профілактичних заходів надається явно недостатньо уваги.

Кримінальне законодавство України передбачає давність притягнення до кримінальної відповідальності, тобто витікання з моменту вчинення злочину встановленого в законі строку, після якого виключається кримінальна відповідальність і застосування покарання.

Згідно зі статтею 49 пп. 2-5 Кримінального кодексу України: "Перебіг давності зупиняється, якщо особа, яка вчинила злочин, ухилилася від органів розслідування і суду. У цих випадках перебіг давності відновлюється з дня з'явлення особи із зізнанням або її затримання. У цьому разі особа звільняється від кримінальної відповідальності, якщо з часу вчинення злочину минуло п'ятнадцять років.

Перебіг давності переривається і в тому випадку, якщо до закінчення зазначених у частинах першій та другій цієї статті строків особа вчинила новий злочин середньої тяжкості або особливо тяжкий злочин. Обмеження давності в цьому разі починається з дня вчинення нового злочину. При цьому строки давності обчислюються окремо за кожний злочин.

Питання про застосування давності до особи, яка вчинила особливо тяжкий злочин, за який згідно із законом може бути призначене довічне позбавлення волі, вирішується судом. Якщо суд не визнає за можливе застосувати давність, довічне позбавлення волі не може бути призначено і заміняється позбавленням волі на певний строк.

Давність не застосовується у разі вчинення злочинів проти миру та безпеки людства, передбачених у статтях 437-439 і частині першій статті 442 цього Кодексу" [2].

Під ухиленням від органів розслідування і суду, на наш погляд, слід розуміти вчинення активних дій, за допомогою яких особа намагається ухилитись від кримінальної відповідальності, тобто виїхала з попереднього місця проживання, змінила прізвище, перейшла на нелегальне становище тощо. Укриття від органів розслідування і суду, зазвичай, має місце після

притягнення особи як обвинувачуваного або застосування до неї запобіжного заходу – тримання під вартою.

Факт переховування від органів розслідування і суду свідчить про суспільну небезпеку цієї особи тим самим про необхідність притягнення її до кримінальної відповідальності. Проте особа не може бути притягнена до кримінальної відповідальності, якщо з часу вчинення злочину минуло п'ятнадцять років і давність не була перервана вчиненням якогось нового злочину.

Під давністю виконання обвинувального вироку розуміється виконання встановлених у законі строків з дня вступу обвинувального вироку в законну силу, в зв'язку з чим засуджений звільняється від виконання призначеної судом міри покарання.

У підвалинах інституту давності виконання обвинувального вироку лежить недоцільність, з точки зору спеціального і загального попередження, виконання покарання після проходження значного часу з моменту вчинення злочину. За таких умов значно послаблюється каральний і попереджувально-виховний вплив покарання, засуджений може виправитись, і приведення у виконання обвинувального вироку стає непотрібним.

Обчислення давності в разі ухилення від відбування покарання починається з моменту з'явлення для відбуття покарання або з моменту затримання засудженого, який переховувався. При цьому обвинувальний вирок не може бути виконано, якщо з часу його винесення минуло 15 років, і давність не була перервана вчиненням нового злочину.

Питання про застосування давності до осіб, які засуджені до довічного ув'язнення і втекли з місць позбавлення волі, вирішується судом.

Аналіз кримінального і кримінально-процесуального законодавства України, а також юридичної і спеціальної літератури привів нас до висновку, що вирішувати питання про припинення провадження у кримінальних справах на осіб, які переховуються від органів розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання, по закінченню п'ятнадцятирічного строку і відповідно про припинення їх розшуку, необхідно вживати не тільки з урахуванням небезпеки вчиненого ними злочину, але й особистих якостей особи, яка розшукується. Наприклад, рішення про припинення розшуку осіб, які вчинили особливо тяжкий злочин, повинен приймати суд.

До злочинців, які вчинили втечу із місць позбавлення волі, на наш погляд, давність виконання обвинувального вироку застосовуватись не може, оскільки законодавець розглядає виконання вироку не як фактичне відбуття засудженим міри покарання, а як процесуальний акт, спрямований на реалізацію ухвали, яка міститься у вироку суду.

Кримінально-процесуальне законодавство та відомчі нормативні акти МВС України покладають на слідчого обов'язок вживати заходів щодо виявлення обвинувачуваних та інших категорій осіб, які переховуються від органів розслідування та суду [1].

Розшукова діяльність слідчого регламентується кримінально-процесуальними нормами. Об'єктами цієї діяльності є особи, відносно яких винесена постанова

про притягнення як обвинувачених, та інші відомі об'єкти, які мають значення для встановлення істини у кримінальній справі. Здійснюючи розшук, слідчий взаємодіє з органами дізнання, державними та суспільними організаціями.

Результати розшукових дій слідчого є вихідними даними для подальшої роботи органів міліції. Тут між ними існує пряма залежність.

При складенні постанови про оголошення розшуку обвинуваченого і обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, слідчий направляє її відповідно до статті 139 КПК України до відповідних органів розшуку [1].

Після оголошення розшуку обвинуваченого слідчий продовжує вживати всіх необхідних заходів для встановлення місця перебування розшукуваної особи у тісній взаємодії з оперативними працівниками.

Термін "розшук" застосовується в кримінально-процесуальному законодавстві в тих випадках, коли мова іде про встановлення зниклих обвинувачуваних, підсудних або засуджених, що передбачено ст. ст. 207, 249, 280 КПК України [1].

Процесуальне рішення про розшук обвинувачуваного пов'язане із зупиненням попереднього слідства на основі ст. ст. 206, 207 КПК України та приймається у випадках, коли він зник або через інші причини не встановлено його місцезнаходження.

У цьому полягає принципова відмінність розшуку злочинців, які переховуються від органів розслідування або суду, як самостійного напрямку діяльності правоохоронних органів щодо боротьби із злочинністю, від діяльності цих органів щодо встановлення осіб, які підлягають притягненню як обвинувачені, що проводиться у зв'язку з розкриттям неочевидних злочинів.

Література:

1. Кримінально-процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради УРСР – К., 1961. – № 2.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон, 2001. – 1104 с.
3. Боголюбская Т. В. Деятельность следователя органов внутренних дел по розыску скрывшихся обвиняемых: Учеб. пособие / Под ред. А. А. Чувилева. – М.: Высшая школа милиции, 1986. – 56с.
4. Коновалов Е. Ф. Правовые и тактические приемы розыскной деятельности следователя органов внутренних дел: Автореф. дисс… канд. юр. наук. – М., 1972. – 17с.
5. Глазырин Ф. В. Следственные ситуации и раскрытие преступлений. – Свердловск, 1973. – С.45.
6. Ратинов А. Г. Судебная психология для следователей. – М., 1967. – С. 158-159.

ВИПРАВНІ ЗАКЛАДИ ДЛЯ НЕПОВНОЛІТНІХ ЗЛОЧИНЦІВ ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТРУМЕНТ ЗДІЙСНЕННЯ ТЮРЕМНОЇ РЕФОРМИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВСЬКОГО ВИПРАВНОГО ПРИТУЛКУ)

О. П. Неалов,
здобувач Національного
університету внутрішніх справ

Кримінальна та пенітенціарна політика і законодавство сучасних держав базуються на розумінні необхідності врахування вікового фактора при визначенні обвинуваченим за здійснення злочинів неповнолітнім особам міри кримінального покарання та режиму його відбування. Неповнолітні злочинці в сучасній пенітенціарній системі обов'язково виділяються в окрему категорію. Особлива увага до цього контингенту засуджених пояснюється їх соціальною вразливістю і психофізіологічними особливостями, необхідністю запобігання негативному впливу на них більш запущених у соціально-моральному та культурному планах повнолітніх злочинців, специфікою організації виховного процесу при виконанні покарання. Такий підхід нині вважається найбільш зваженим і ефективним та дає підстави сподіватися на виправлення засуджених неповнолітніх злочинців і можливість їх подальшої соціальної адаптації. Проте для того, щоб зрозуміти цю істину, суспільству знадобився тривалий період роздумів, спроб і помилок.

Перші відомості про здійснювані Російською державою заходи з метою запобігання правопорушенням і злочинам неповнолітніх датуються XVII ст. і пов`язані зі спробами виховання морально зіпсованих дітей [1, с.53]. Глибинні структурні суспільні перетворення, що відбулися у країні в XVIII-XIX ст. ст., об`єктивно впливали на усвідомлення суспільством нагальної необхідності розв'язання питань, пов'язаних з поширенням злочинності неповнолітніх.

Уперше реальна можливість визначення теоретичних та організаційно-правових засад вирішення цієї проблеми з`явилася лише в ході реалізації буржуазних реформ другої половини XIX ст. Один з ідеологів тюремної реформи російський правознавець Д.І. Завалишин активно відстоював необхідність запровадження виправних закладів для неповнолітніх злочинців, зважаючи перш за все на те, що з малолітніх правопорушників "надалі виходять закоренілі злочинці, які не лише тримають у постійній тривозі суспільство зухвалими замахами, але й спокушають у свою чергу на злочини нові покоління дітей" [2, с. 3].

Основні напрямки діяльності держави і суспільства з запобігання правопорушень неповнолітніх сформувалися в умовах здійснення судової реформи 1864 р. Симптоматично, що держава зосередилася передусім на визначенні правових основ превентивної політики, а її практична реалізація на початковому етапі здійснювалася зусиллями добровільних громадських об'єднань (товариств, комітетів). Громадськість займалася організацією навчання і виховання

схильних до здійснення протиправних діянь дітей, створенням спеціальних пенітенціарних закладів для неповнолітніх злочинців, їх постпенітенціарним вихованням, запровадженням нових форм юстиції. Першим практичним кроком зі створення системи перевиховання неповнолітніх злочинців у Росії стало відкриття у Москві в 1864 р. ремісничо-виправного притулку Рукавишникова "Товариство поширення корисних книг", який потім був переданий на утримання міста [3, с.6]. Ця подія знаменувала корінний перелом у ставленні суспільства до проблеми перевиховання дітей, схильних до здійснення протиправних діянь, і деякою мірою навіть спонукала державу до розробки організаційно-правових засад діяльності пенітенціарних закладів для неповнолітніх осіб.

Ідея про створення спеціальних виправних закладів для неповнолітніх злочинців — урядових притулків і колоній, вперше отримала нормативне закріплення в "Статуті про покарання, що накладаються мировими суддями", прийнятому в 1864 р. Відповідно до ст. 6 Статуту зазначалося, що у разі наявності в місцевості державних виправних притулків, сюди на заміну тюремного ув'язнення за вироками мирових суддів будуть направлятися неповнолітні злочинці віком від 10 до 17 років (перебування їх у притулку після досягнення 18-річного віку заборонялося). Більш чітко правовий статус притулків і колоній для неповнолітніх злочинців був конкретизований спеціальним законом від 5 грудня 1866 р. Він визначив стандартні правила створення і діяльності подібних пенітенціарних закладів Російської імперії. Крім державних притулків і колоній для неповнолітніх злочинців законом передбачалася можливість їх заснування земствами, громадськими і духовними установами, приватними особами [3, с.6].

Першим прецедентом практичної реалізації законодавства про пенітенціарні заклади для неповнолітніх злочинців стало Товариство землеробських колоній та ремісничих притулків, відкрите за громадські кошти у 1871 р. у Санкт-Петербурзі. Через деякий час подібні приватні товариства були засновані у Варшаві, Саратові, Москві (Большевський притулок), Харкові, Києві, Казані, Нижньому Новгороді, Сімферополі, Симбірську, Ярославлі, Вологді, Одесі та інших містах Російської імперії [4, с.66]. Характерно, що земства особливої активності у створенні притулків не проявляли. Відомо, що за кошти земств утримувалися Тверська колонія і Тамбовський притулок [1, с.54].

Притулки і колонії суттєво відрізнялися за своїм функціональним призначенням. Більшість з виправних закладів були змішаними, тобто призначалися для утримання дітей різних категорій: бродяг, сиріт, жебраків, правопорушників. Державні притулки і колонії, як правило, мали статус виправних закладів для неповнолітніх злочинців. Якщо притулки були змішаними, то вони складалися з двох відділень, де окремо утримувалися хлопчики та дівчатка.

Загальне спрямування новостворених виправних закладів вбачалося ініціаторами реформи у покращення долі неповнолітніх осіб обох статей, які здійснили протиправні діяння, а також безпритульних сиріт і жебраків, вихованні порочних дітей задля повернення суспільству корисних громадян. За влучною характеристикою відомого дослідника російської пенітенціарної системи

О. Г. Савенка, виправні заклади для неповнолітніх осіб покликані дати дітям те вище благо, якого вони були позбавлені в порочному середовищі, а саме: "дати їм родину, виховати їх розум, дати їм релігійну освіту, виробити робочі звички..." [3, с.7]. На подібних засадах базувалися установчі та інші нормативні документи, що регламентували діяльність виховних закладів цієї категорії. Так, у § 1 Статуту Харківського виправного притулку, затвердженого міністром внутрішніх справ 11 травня 1876 р., зазначалося, що "притулок засновується з метою дати прийнятим до нього неповнолітнім чоловічої статі, призначеним у відповідності до судових вироків до направлення у виправні притулки, а також безпритульним дітям релігійно-моральне виховання, розвинути у них навички та любов до праці і цим приготувати їх до чесної трудової праці" [7, с. 1].

Харківський виправний притулок був відкритий 24 травня 1881 р. у присутності губернатора І. А. Грессера, переважної більшості членів Харківського товариства виправних притулків, окремих представників громадськості. Він був розташований поблизу селища Дергачі на площі в 35 десятин землі (27 десятин – луг, 8 – садиба, де розміщувалися каплиця, два двоповерхових будинки на 15 вихованців кожний, будинок адміністрації, сторожка, комора, баня, хлів для худоби та екіпажів, погріб). Вже на наступний після відкриття день директор притулку розіслав відповідні циркулярні повідомлення у всі судові та поліцейські заклади міста та повіту, але перший вихованець з'явився тут тільки 15 вересня 1881 р. Ця дата знаменує остаточне ствердження притулку de facto і de jure. Наприкінці року до притулку за вироками мирових суддів було поміщено на строк від 1 до 6 років п'ятеро підопічних, четверо з яких потрапили сюди за крадіжки, один – за присвоєння і розтрату грошей [5, с.26].

До Харківського притулку приймалися на строк не менш ніж 2 роки неповнолітні особи чоловічої статі не старші 16 років з Харкова і Харківського повіту. Зауважимо, що з часом до притулку за направленнями мирових суддів почали приймати неповнолітніх злочинців та безпритульних дітей з інших повітів Харківської губернії – Ізюмського, Сумського, Вовчанського тощо [6, с.22].

Визначені у статуті притулку цілі передбачалося реалізовувати низкою засобів, найважливішими з яких були визначені такі:

а) особистий вплив на вихованців директора, священика і вихователів;

б) елементарна освіта;

в) землеробська праця і практичне оволодіння основами ремесла;

г) правильне, просте, трудове життя у закладі [7, с.1].

У статутах майже всіх притулків передбачалося залучення вихованців до виконання у закладі всіх видів домашніх і господарських робіт: прибирання, отоплення і освітлення приміщень, миття посуду, допомога на кухні, в пральнях, догляд за худобою, роботи на огороді тощо. Спочатку у виправних притулках і колоніях спостерігалася певна спеціалізація у залученні вихованців до праці, — пріоритет надавався землеробським роботам або ремеслу. Але з часом була визнана доцільність комплексного навчання. За загальним правилом, навесні, влітку та восени більша частина дня присвячувалася зем-

леробським роботам, а взимку – роботі в майстернях і в господарстві притулку. Землеробська освіта вихованців полягала у набутті практичних навичок у догляді за худобою, оволодіння основами городництва і садівництва. У випадку виявлення у вихованця особливої схильності до окремого виду землеробської праці або ремесла виправний заклад повинен був максимально сприяти розвитку його здібностей і "доведення їх до можливого рівня досконалості" (§ 13-17 Статуту Харківського виправного притулку) [7, с.4-5].

Відповідно до положень Статуту Харківський виправний притулок перебував у підпорядкуванні Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Функції заснування і нагляду за його функціонуванням здійснювало створене 18 грудня 1871 р. Харківське товариство виправних притулків, а безпосереднім керівництвом діяльністю притулку займався директор, який обирався правлінням товариства і затверджувався на посаду загальними зборами. Директор притулку був підпорядкований правлінню товариства і виступав із щорічними звітами про діяльність притулку на загальних зборах. Будучи ключовою фігурою у системі перевиховання неповнолітніх злочинців, директор мав широкий спектр повноважень, а саме: особисто підбирав і звільняв персонал закладу, визначав функціональні обов'язки кожного підлеглого, здійснював контроль за їх роботою, наглядав за виправленням вихованців, їх навчанням і професійною підготовкою, виконував адміністративні та господарські функції. Так, директор Харківського виправного притулку повинен був наглядати за правильним вихованням і освітою вихованців, завідувати грошовими коштами і всім господарством, надавати необхідну звітність правлінню товариства [7, с.3]. Як правило, при призначенні на посаду директора притулку пріоритет надавався особам, які мали широку освіту і різносторонні інтереси, достатньо високий рівень інтелектуального розвитку, досвід викладацької та виховної роботи, навички адміністративної роботи. Директор мав перебувати у постійному контакті з персоналом і вихованцями закладу і мешкати на території притулку. Йому безкоштовно виділялася квартира з опаленням, освітленням і меблями та призначався посадовий оклад (наприклад, річна грошова винагорода директора виправного притулку в Харкові складала у 1881 році 1.380 рублів) [5, с. 34].

Кадрова проблема у діяльності притулків, особливо на стадії їх становлення, традиційно залишалася дуже гострою. Це пояснюється високими вимогами до кандидатів на заміщення адміністративних і педагогічних посад, відсутністю кваліфікованого і досвідченого персоналу по роботі із специфічним контингентом вихованців, невисоким рівнем оплати праці персоналу подібних закладів. Як зазначав директор Харківського виправного притулку, "пошук працелюбної, чесної та старанної прислуги для притулку складав значні труднощі, чим і пояснюються часті її зміни..." [5, с. 33]. З часом проблему вдавалося вирішувати за рахунок представників ліберальної інтелігенції, які усвідомлювали соціальну значущість покладеної на притулки місії, волонтерів з числа колишніх вихованців.

Виправні заклади для дітей в Росії за прикладом аналогічних зарубіжних пенітенціарних інституцій (наприклад, землеробської колонії для неповнолітніх злочинців у французькому місті Меттре, де у 1863 р. утримувалося понад 700 дітей, засуджених за здійснення вбивств, нанесення побоїв, фальшивомонетництво, підробку документів, крадіжки, шахрайство, жебрацтво, бродяжництво) використовували "родинну" модель внутрішнього устрою. Вихованців розподіляли на "родини", очолювані вихователем, який визнавався главою родини і повноправним господарем [2, с. 22]. Здійснюючи поділ вихованців на "родини", засновники виправних закладів керувалися трьома критеріями: віком, видом занять, кримінальним досвідом контингенту.

Вихователі, які безпосередньо займалися виправленням неповнолітніх підопічних, у роботі притулків відігравали ключову, якщо не визначальну, роль. Вихователь контролював дотримання дітьми розпорядку дня, призначав чергових, наглядав за поведінкою вихованців у побуті, навчанні та при виконанні робіт, у разі порушення вихованцями визначених норм і правил накладав стягнення. Вихователь діяв у межах існуючих інструкцій, не втручався у діяльність закладу в цілому, зосереджуючись виключно на проблемах своєї "родини". Передбачалося, що при виконанні функціональних обов'язків він повинен був обов'язково враховувати індивідуальні особливості особистості дитини і обставини її попереднього життя.

Вплив священика поширювався на всіх вихованців виправного закладу. Основним завданням священика було ознайомлення підопічних з канонами християнської релігії і християнськими чеснотами. Спілкуючись з вихованцями, священик повинен був надавати перевагу милості, лагідності, прощенню у порівнянні зі строгістю та покараннями. Бесіди священика з вихованцями не мали примусового характеру і велися не тільки у визначені за розкладом години. Керівництвом виправних закладів особливо наполягало на проведенні духовно-виховних бесід у святкові дні та на дозвіллі. Пастир повинен був робити все, щоб вихованці проявляли щирий інтерес до релігії і самостійно ініціювали бесіди на теми моралі.

Відповідно до існуючої тоді доктрини перевиховання неповнолітніх злочинців і дітей з неблагополучних родин вважалося, що діяльність і благотворний вплив церкви у пенітенціарних установах повинна підтримувати і закріплювати школа. Представники пенітенціарної науки і ліберальна інтелігенція наполягали на поширенні у притулках шкільної освіти і категорично засуджували тих діячів, які "піклуються про тюрми, не звертаючи жодної уваги на школи. При відсутності в дітях освіти і виховання вони дають свободу злочину... Зрозуміло, що зло слід виправляти, але попереджати його ще необхідніше..." [2, с.11-12].

У притулках працювали вчителі, яким приписувалося давати вихованцям не тільки конкретні знання, але й одночасно вчити їх моральним поняттям і категоріям. Для викладання у притулках був визначений і затверджений стандартний перелік навчальних дисциплін, що складали так звану "елементарну

освіту". Наприклад, відповідно до § 12 Статуту Харківського випраного притулку його вихованці повинні були "отримувати елементарну освіту, що включає: а) закон божий; б) читання та письмо; в) початки арифметики; г) елементарні відомості з природознавства, які повідомляються переважно у вигляді пояснень при землеробських і ремісничих роботах; д) найважливіші відомості з історії та географії Росії, що повідомляються у вигляді бесід, домашнього читання, в години дозвілля" [7, с.4]. Після закінчення першого року навчання від вихованців очікували конкретних результатів, а саме: по "закону божому" – знання основних молитов, пояснення походження та суті релігійних свят, розуміння основоположних елементів богослужіння; з російської мови – читання, переказ і пояснення текстів, написання слів і елементарних фраз; з математики – розв'язання завдань у межах першої десятки чисел, написання цифр і знаків, знання найпростіших формул; із чистописання – написання пером в зошитах у косу лінію літер і окремих складів і т. і. [6, с. 34].

Важливою категорією працівників виправних притулків були майстри, які повинні були перш за все навчати вихованців основам ремесла. Як правило, вони навчали дітей навичкам шевської, кравецької, столярної та слюсарної справи. Майстри могли також здійснювати виховний вплив на підопічних хоча б тим, що "ведуть тверезий спосіб життя і добросовісно ставляться до своєї праці і служби" [3, с.21].

Враховуючи виправний статус притулків, адміністрацією приділялася велика увага дотриманню вихованцями дисципліни. Дисциплінарну практику уповноважений був здійснювати директор закладу. Як правило, за допущені підопічними провини (сварка, лайка, бійка, обман, безвідповідальне ставлення до майна, брутальне поводження з товаришами, непослух) адміністрація спочатку практикувала профілактичні бесіди зі священиком у церкві і використовувала "переконання і пояснення неблагопристойності та шкоди таких вчинків" [6, с. 34]. У разі повторного здійснення провини директор мав право винести догану, заборонити винному брати участь у спільних іграх або роботах, помістити під строгий нагляд в особливі відділення.

Найбільш тяжкою провиною була втеча з притулку. Після затримання неповнолітнього втікача повертали назад до притулку і у профілактичних цілях відповідно до положень Правил про виправні притулки від 5 грудня 1866 р. утримували в режимі повної ізоляції строком не більше 1 місяця.

З іншого боку, якщо особа під час перебування у притулку бездоганно виконувала всі нормативні приписи та розпорядження адміністрації і обґрунтовано вважалася такою, що виправилася, правління товариства виправного притулку мало право через місцевого губернатора вийти до міністра юстиції з клопотанням про скорочення їй на третину визначеного судом строку ув'язнення. Передбачалося, що при викритті звільненого від відбування повного строку вихованця у дурній поведінці на волі, він повертався в притулок до закінчення повного строку ув'язнення [7, с.5-6].

Після відбування строку покарання вихованці виправних закладів отримували свідоцтва про отриману освіту та поведінку. Особам, які виявили

хист до навчання і здатність до ресоціалізації, після закінчення строку їх перебування у виправному закладі правління товариства виправного притулку оплачувало продовження навчання у аграрних і технічних училищах. Крім того, в статутних документах передбачалася також можливість допомоги тим вихованцям, які після звільнення щороку надавали закладу відомості про свої заняття і в скрутній ситуації звернулися за сприянням [7, с.7].

Притулки згідно з Правилами про виправні притулки 1866 р. отримали деякі права і привілеї, а саме:

✓ належне їм або набуте для них нерухоме майно звільнялося від будь-яких зборів на користь казни;

✓ за кожну неповнолітню особу, яка утримувалася у притулку за вироком мирового судді, місцевим тюремним попечительним комітетом притулку щомісяця виділялася сума, необхідна на одяг і харчування арештанту;

✓ у судових вироках могли бути положення про грошові стягнення з батьків на виховання і утримання відданих до притулку їхніх дітей (для малозабезпечених родин визначалася сума в три рублі сріблом щомісяця);

✓ притулки звільнялися від сплати кріпацьких та інших зборів;

✓ усі розміщені на землях притулку будівлі звільнялися від квартирної повинності (як натуральної, так і грошової);

✓ для збору приватних пожертвувань притулки мали право виставляти в громадських місцях у межах власної губернії кухлі з печаткою притулку для збору пожертвувань.

Таким чином, витратна частина бюджетів виправних притулків формувалася за рахунок таких категорій грошових надходжень:

1) коштів, що виділялися місцевими тюремними комітетами на утримання поміщених у притулки неповнолітніх злочинців;
2) отриманої від батьків відданих на перевиховання у притулки дітей платні;
3) прибутків від господарства притулку та його майстерень;
4) приватних пожертвувань на користь притулку грошима та речами;
5) "кухольного" збору;
6) сум, отриманих від товариств виправних притулків для покриття дефіциту бюджетів притулків.

Кошторис витрат складався директором притулку. У першу чергу передбачалося виділення коштів на утримання приміщень (отоплення, освітлення, ремонт), харчування вихованців, оплату праці персоналу. Після розгляду проекту бюджету правлінням товариства виправних притулків він передавався для затвердження загальними зборами товариства. Усі перераховані на користь притулку кошти отримувалися директором закладу і негайно вносилися ним до каси притулку, а у прибуткових книгах робилися відповідні записи.

Зауважимо, що у випадку участі в утриманні притулку земств, міських або інших громадських закладів, вони отримували право призначати до складу правління товариства виправного притулку власних представників.

Міністр внутрішніх справ та губернатор могли у будь-який час особисто або через уповноважених представників оглядати та інспектувати притулки

і вимагати усунення помічених недоліків чи відступів від положень статуту. Порушення умов утримання притулків суворо каралося. Відповідно до §14 Правил про виправні притулки 1866 р. передбачалася можливість закриття виправного закладу у випадку виявлення серйозних порушень чинного законодавства. Він міг бути закритий І-м Департаментом Сенату за представленням міністра внутрішніх справ [7, с.10].

Розвиток законодавчої бази, активна робота з'їздів російських виправних закладів для неповнолітніх злочинців (відбулося вісім подібних форумів) з метою розробки проблем виправної діяльності, пошуку нових, більш досконалих форм роботи з неповнолітніми привели до появи специфічних виправних установ. Так, після створення судів для неповнолітніх з'явилися заклади для неповнолітніх осіб, які перебували під слідством та підсудних. Вони перебували в тісному зв'язку з судами, але виховний процес будувався за зразком існуючих виправних притулків [8].

Ще однією дійовою формою надання допомоги малолітнім жебракам і безпритульним стали засновані на початку XX ст. робітні будинки для дітей, куди вони могли звертатися самостійно, без впливу властей. Є відомості про існування подібних закладів у Москві, Петербурзі, Харкові [9, с.131-138].

За твердженням сучасних дослідників, у Росії з часів судової реформи до 1917 р. було створено понад 90 виправних закладів [1, с.57]. Недивлячись на іноді відчутну різницю в організації їх діяльності та зосередженості на окремих категоріях дітей-правопорушників, вони в кінцевому підсумку переслідували спільну мету – запобігання злочинів неповнолітніх і перевиховання дітей, що здійснили протиправні діяння. Акцент робився насамперед на виховному призначенні виправних закладів. Міністр внутрішніх справ Росії І.І. Дурново з цього приводу оприлюднив навіть спеціальне роз'яснення, де категорично заперечив поширену серед частини населення думку про каральне призначення системи пенітенціарних закладів для неповнолітніх злочинців [10, с.233].

Остаточно правовий статус подібних закладів був визначений після прийняття спеціального Закону "Про виховно-виправні заклади для неповнолітніх" від 19 квітня 1909 р., де чітко зазначалося, що заклади для неповнолітніх мають виховний, попереджувальний характер і повинні йменуватися виховно-виправними, чим підкреслювався пріоритет виховання у їхній діяльності [11].

Резюмуючи, зауважимо, що в другій половині XIX – на початку XX ст. у Російській імперії склалася досить розгалужена система пенітенціарних закладів для неповнолітніх злочинців. У процесі практичної діяльності та теоретичного осмислення пріоритетних напрямків роботи виховно-виправних закладів вдалося визначити вимоги організаційного характеру, від дотримання яких залежав загальний успіх: правильний розподіл вихованців по групах, визначення оптимальної кількості і співвідношення педагогічного та допоміжного персоналу, чіткий розподіл обов'язків між пра-

цівниками, створення сприятливих умов для праці та побуту вихованців і персоналу, обов'язкове ведення службової документації. З опорою на передовий зарубіжний досвід були розроблені власні педагогічні прийоми виправного виховання, що передбачали перш за все вивчення внутрішнього світу підопічних, індивідуальний підхід, єдність педагогічних вимог, опору на позитивні якості особистості, залучення дітей до суспільно корисної праці, використання колективістських форм діяльності. Можна відзначити також позитивні тенденції в організації та здійсненні елементарної освіти: стимулювання і заохочення досягнень й успіхів у навчальній діяльності, використання передових методів і форм викладання, вивчення предметів у тісному зв'язку з повсякденним життям, використання фізичної праці як засобу перевиховання. Особливо цінним вдається те, що при організації виправних закладів для малолітніх злочинців були поєднані зусилля державних установ і можливості громадськості.

Література:

1. Беляева Л. И. Зарождение и развитие в России практики предупреждения преступлений несовершеннолетних // Организационно-правовые проблемы предупреждения преступности несовершеннолетних. – М., 1999.
2. Завалишин Д. И. Исправительные заведения для малолетних преступников и порочных детей. – М., 1868.
3. Савенко О. Г. Строение и жизнь исправительных колоний и приютов для малолетних преступников. – Одесса, 1888.
4. Пусторослев П. П. Наказательно-исправительные заведения для малолетних и несовершеннолетних преступников // Ученые записки Юрьевского университета. – 1893. – № 4. – С.65-70.
5. Харьковское общество исправительных приютов. Отчет за 1881 г. – Х., 1883.
6. Харьковское общество исправительных приютов. Отчет за 1882 р. – Х., 1883.
7. Уставъ Харьковскаго исправительнаго приюта. – Х., 1876.
8. Отчет Харьковского общества патроната над несовершеннолетними, двух воспитательно-исправительных приютов для подследственных мальчиков и девочек и других учреждений. – Х., 1914.
9. Труды Седьмого съезда представителей русских исправительных заведений для малолетних. – М., 1909.
10. Тюремный вестник. – 1895. – № 5.
11. О воспитательно-исправительных заведениях для несовершеннолетних: Закон 19 апреля 1909 г. // СУ. – 1909. – Отд.1. – Ст. 547.

Розділ ІІ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

НОРМАТИВНО-ПРАВОВІ ОСНОВИ СЛІДЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

О. Ф. Штанько,
перший проректор
Київського інституту внутрішніх справ,
заслужений юрист України

Правову основу діяльності органів досудового слідства становлять Конституція України, Кримінально-процесуальний кодекс України, інші законодавчі акти України, постанови Верховної Ради України, Укази Президента України, нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, нормативні документи Міністерства внутрішніх справ України та інших відомств, до складу яких входять слідчі підрозділи.

Найважливішим і найбільш охоплюючим всі аспекти діяльності попереднього слідства, безперечно, є Кримінально-процесуальний кодекс України. На сьогоднішній день чинна його редакція, яка затверджена Законом ще Української РСР від 28 грудня 1960 року і введена в дію з 1 квітня 1961 року. Проте Кримінально-процесуальний кодекс за 40 років свого існування набув зовсім іншого вигляду, ніж той, який було прийнято наприкінці 1960 року, і за своєю суттю є зовсім іншим правовим документом. Так, за КПК зразка 1961 року органи внутрішніх справ України не мали права здійснювати попереднє слідство і, відповідно, до 1963 року не мали у своїй структурі слідчих підрозділів. 6 квітня 1963 року Президією Верховної Ради Союзу РСР було видано Указ "Про надання права провадження попереднього слідства органами охорони громадського порядку". Цим Указом у системі МОГП (як тоді називалось МВС) з метою посилення боротьби зі злочинністю було засновано слідчий апарат в органах внутрішніх справ. 1 липня 1963 року Президією Верховної Ради Української РСР утворено слідчі підрозділи і в системі МВС України. Фактично ця дата є днем народження слідчого апарату органів внутрішніх справ України.

Слідчий апарат системи МВС України набув повноважень щодо здійснення попереднього слідства у кримінальних справах в їх сьогоднішньому обсязі вже значно пізніше. Слід зазначити, що майже 40 років кримінально-процесуальна діяльність слідчого апарату органів внутрішніх справ у результаті реформування набувала постійного розвитку. До Кримінально-процесуального кодексу вносились зміни та доповнення. Доречно згадати, що лише до статті 112 КПК України, яка визначає підслідність справ, зміни вносились понад 40 разів.

Одночасно, на сьогоднішній день Кримінально-процесуальний кодекс України є по суті основним законодавчим актом, що регламентує діяльність слідчих органів внутрішніх справ України.

По-перше, саме у Кримінально-процесуальному кодексі дається визначення терміну "досудове слідство", законодавче окреслені його межі, функції, встановлена відмінність від інших форм розслідування. За кримінально-процесуальним законодавством України, досудове слідство — це основна та обов'язкова форма розслідування кримінальних справ про найбільш суспільно небезпечні та складні за своїм складом злочини, а також у випадках, коли злочин вчинено неповнолітнім чи особою, яка через свої фізичні або психічні вади не може здійснювати своє право на захист, або коли це визнає за необхідне прокурор чи суд. Відповідно до вимог статті 417 КПК України провадження досудового слідства обов'язкове також у справах про діяння, скоєні в стані неосудності, та у справах про злочини осіб, які захворіли на душевну хворобу вже після вчинення ними злочину.

Досудове слідство відрізняється від іншої форми розслідування — дізнання, зокрема підслідністю справ, процесуальним режимом та органами, які розслідують справи, відповідним ступенем самостійності слідчого. Попереднє слідство як стала та основна форма розслідування більш детально регламентоване та внутрішньо упорядковане чинним кримінально-процесуальним законом. Проте і до цього часу питання щодо співвідношення попереднього слідства та дізнання постійно обговорюється та вивчається науковцями і практиками, а в умовах розробки проекту нового Кримінально-процесуального кодексу України продовжується пошук найбільш ефективного та раціонального розподілу обов'язків між означеними органами.

По-друге, Кримінально-процесуальним кодексом визначена підслідність злочинів, виокремлено чотири різновідомчих, паралельно діючих слідчих апарати, на які покладається завдання провадження попереднього слідства у кримінальних справах. Крім слідчих органів внутрішніх справ, попереднє слідство у визначених підслідністю справах здійснюють також слідчі прокуратури, Служби безпеки та Податкової міліції ДПА України.

По-третє, у Кримінально-процесуальному кодексі прямо визначені права слідчих, керівників слідчих підрозділів та їх повноваження при здійсненні попереднього слідства. Регламентовані у Кодексі і порядок провадження слідства, питання щодо розв'язання спорів про підслідність, правила виконання окремих слідчих дій тощо.

Для майбутнього функціонування слідчого апарату, у тому числі і в системі органів внутрішніх справ України, його подальшого розвитку має велике значення питання щодо необхідності завершення судової реформи в Україні та прийняття нового Кримінально-процесуального кодексу.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 червня 1994 року № 466-Р було створено робочу групу з підготовки проекту. Міністерством внутрішніх справ України, незважаючи на те, що певний час у складі цієї робочої

групи не було його представників, здійснювалася розробка окремих розділів, а також були підготовлені зауваження та пропозиції до низки інших розділів і глав цього проекту. Проте робота над ним триває ще і до цього часу.

Розроблений проект, на думку багатьох практичних працівників, у цілому відповідає положенням Конституції України, сучасним вимогам практики кримінального судочинства, базується на загальновизначених засадах теорії кримінального процесу, достатньою мірою враховує норми міжнародних конвенцій і угод. Значна кількість пропозицій, розроблених у МВС Україні, знайшли своє відображення в проекті. В той же час, він ще потребує додаткового опрацювання, з огляду на що до робочої групи додатково направлені пропозиції та зауваження стосовно багатьох глав проекту, зокрема до глав "Слідчий. Начальник слідчого підрозділу" та "Процесуальні дії і рішення" тощо. Але основний обсяг зауважень стосується розділу шостого "Досудове провадження", насамперед загальних положень досудового слідства, регламентації проведення окремих слідчих дій, спрощеного або прискореного провадження.

Оскільки слідчий апарат системи МВС України входить до органів внутрішніх справ, на нього повною мірою поширюється Закон України "Про міліцію" та Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів Україні від 29 липня 1991 року № 114 (із змінами, внесеними згідно з постановами КМ від 27.01.92 № 33 та від 20.03.98 № 349).

Регулюють окремі питання діяльності слідчих підрозділів органів внутрішніх справ і Закони України "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про попереднє ув'язнення", "Про забезпечення безпеки осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві", "Про державний захист працівників суду та правоохоронних органів", "Про судову експертизу", "Про адвокатуру" та ряд інших законів, які мають відношення до кримінального судочинства.

Окрім законодавчих норм мають безпосереднє значення для діяльності слідчого апарату і нормативно-правові акти, прийняті Президентом України, Кабінетом Міністрів України, іншими державними установами та відомствами.

Так, постановою Кабінету Міністрів України від 1 липня 1996 року № 710 затверджено Інструкцію про порядок і розміри відшкодування витрат та виплати винагороди особам, що викликаються до органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури, суду або до органів, у провадженні яких перебувають справи про адміністративні правопорушення, та виплати державним науково-дослідним установам судової експертизи за виконання їх працівниками функцій експертів і спеціалістів. Цей нормативний акт більш детально регулює питання, передбачені у статті 92 КПК України.

Постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 1998 року № 1340 затверджено Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним. Ці ж питання регулює і відповідний наказ Міністерства фінансів України від

13.01.1999 року № 11 "Про затвердження Порядку розпорядження валютними цінностями (крім цінних паперів), дорогоцінними металами і дорогоцінним камінням органогенного утворення та напівдорогоцінним камінням, що переходить у власність держави". Зазначені норми права застосовуються слідчими при виконанні вимог, передбачених статтями 29, 80 і 81 КПК України.

Більше детально регламентовано деякі питання, розглянуті у статті 93 КПК, у постанові Кабінету Міністрів України від 14 травня 1999 року № 821 "Про затвердження Порядку оплати праці адвокатів з надання громадянам правової допомоги в кримінальних справах за рахунок держави". Цією ж постановою передбачено обов'язкове оформлення слідчим процесуальних документів про звільнення громадян від оплати правової допомоги та надано зразок довідки, яка складається слідчим про участь адвоката у кримінальній справі за призначенням.

Важливе значення для слідчого апарату при застосуванні норм матеріального та процесуального права мають керівні роз'яснення, які містяться в постановах Пленуму Верховного Суду України з питань кримінального судочинства.

Міжнародно-правові документи, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, а тому, якщо вони стосуються питань кримінального судочинства, ці міжнародні акти є складовою правової основи діяльності слідчого апарату.

Відповідно до Закону України "Про правонаступництво України", прийнятого Верховною Радою України 12 вересня 1991 року, наша держава є стороною по договорах про правову допомогу в цивільних, сімейних і кримінальних справах, укладених колишнім СРСР з іншими державами.

Вступ до Ради Європи та приєднання України до Європейських конвенцій у галузі кримінального правосуддя створює принципово нові умови організації взаємодії правоохоронних органів України з компетентними інституціями країн-членів Ради Європи в рамках єдиного правового простору. Є обов'язковими для виконання і застосовуються слідчими в своїй діяльності конвенції Ради Європи про надання взаємної допомоги у кримінальних справах, про видачу правопорушників, з питань відмивання, пошуку, арешту та конфіскації доходів, одержаних злочинним шляхом, тощо.

Слідчими органів внутрішніх справ звернення з питань надання правової допомоги правоохоронними органами держав-учасників СНД, у тому числі для вирішення питання про притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка знаходиться за межами України і, відповідно до чинного законодавства держави її перебування, не підлягає видачі Україні, надсилаються в порядку, передбаченому Конвенцією про правову допомогу і правові відносини в цивільних, сімейних і кримінальних справах від 22.01.93 року.

У розвиток положень кримінально-процесуального законодавства видано окремі накази МВС України, які більш докладно регламентують діяльність слідчого у розкритті та розслідуванні злочинів, взаємодії з працівниками оперативних служб, зобов'язують їх вживати всіх передбачених заходів для встановлення винних і притягнення цих осіб до відповідальності.

Визначаються наказами МВС України й питання організації та функціонування слідчого апарату в системі МВС України.

Зокрема, наказом МВС України від 31 жовтня 2002 року № 1100 "Про вдосконалення організації діяльності органів досудового слідства МВС України" затверджено:

1) Положення про органи досудового слідства в системі Міністерства внутрішніх справ України;

2) Положення про Головне слідче управління МВС України;

3) Типове положення про слідче управління (відділ) ГУМВС України в Автономній Республіці Крим, місті Києві та Київській області, УМВС України в областях, місті Севастополі та на транспорті;

4) Типове положення про слідче управління (відділ, відділення, групу) міського управління, районного, районного у місті, лінійного відділу внутрішніх справ України;

5) Типове положення про міжрайонний слідчий відділ (відділення);

6) Типове положення про управління по розслідуванню особливо тяжких злочинів та вчинених організованими злочинними групами, відділ (відділення, групу) по розслідуванню особливо важливих справ та злочинів, учинених організованими групами, слідчого управління (відділу) ГУМВС України в Автономній Республіці Крим, в місті Києві та Київській області, УМВС України в областях, в місті Севастополі та на транспорті;

7) Інструкцію з організації діяльності органів досудового слідства в системі МВС України та взаємодії їх з іншими структурними підрозділами органів внутрішніх справ України у розкритті та розслідуванні злочинів.

Наказом МВС України від 30 грудня 1991 року № 564 "Про заходи щодо зміцнення законності при розслідуванні злочинів органами внутрішніх справ" визначено ряд організаційних заходів, які здійснюються слідчими підрозділами щодо дотримання встановленого порядку розгляду заяв і повідомлень про злочини, додержання процесуальних строків. Керівники слідчих апаратів цим наказом зобов'язані проводити службові розслідування з питань приховування слідчими злочинів від обліку, за фактами звільнення осіб з-під варти за реабілітуючими підставами, у разі виправдання осіб судами та закриття кримінальних справ. Встановлено порядок і строки інформування про такі факти керівні органи.

Наказом МВС України від 13 вересня 1994 року № 504 "Про заходи щодо вдосконалення організації роботи органів внутрішніх справ у розкритті і розслідуванні злочинів у сфері економіки" визначено основні напрямки взаємодії слідчих з оперативними працівниками Державної служби по боротьбі з економічною злочинністю при викритті і розслідуванні злочинів в економічній сфері.

Міністерством внутрішніх справ України видано наказ від 06.09.95 р. № 600 "Про затвердження Інструкції про порядок зносин органів внутрішніх справ України з компетентними органами іноземних держав з питань запобігання, розкриття та розслідування злочинів". Цим наказом визначено

порядок зносин слідчих органів внутрішніх справ з правоохоронними органами іноземних держав з питань надання правової допомоги у кримінальних справах, порядок підготовки міжнародних доручень та їх виконання у разі надходження клопотань від закордонних правоохоронних органів, порядок виїзду у службове відрядження за межі України тощо. Цей наказ погоджено з Генеральною прокуратурою України 31.08.95 р.

Діяльність слідчого апарату також регламентується і залежить від дотримання вимог окремих наказів Генеральної прокуратури України та керівних роз'яснень, викладених у постановах Пленуму Верховного Суду України, з питань правильного застосування кримінального і кримінально-процесуального закону, кваліфікації злочинів тощо.

Так, слідчі підрозділи органів внутрішніх справ дотримуються вимог наказу Генерального прокурора України від 18 жовтня 1996 року № 4 "Про організацію роботи слідчого апарату органів прокуратури і прокурорського нагляду за додержанням законів органами попереднього слідства та дізнання" (зі змінами, внесеними наказом Генерального прокурора України від 21 серпня 1997 року № 19), оскільки розглянуті питання, мають пряме відношення і до діяльності слідчих системи МВС України. Так, названим відомчим наказом визначено перелік органів прокуратури, що вправі здійснювати нагляд за виконанням законів слідчими МВС України, які розслідують злочини, вчинені організованими групами. Цим же наказом встановлено порядок інформування адміністрації слідчих ізоляторів при продовженні строків утримання обвинувачених під вартою, порядок і строки перевірки справ, закритих у зв'язку з недоведеністю участі особи у вчиненні злочину, за скоєння якого пред'являлось обвинувачення, тощо.

Практикується й видання спільних наказів і вказівок окремими відомствами.

Так, спільним наказом Міністерства юстиції, Генеральної прокуратури та Міністерства фінансів України від 04.03.96 року № 6/5/3/41 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 6.03.1996 р. за № 106/1131) затверджено Положення про застосування Закону України "Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури і суду".

Порядок використання правоохоронними органами (у тому числі і слідчими органів внутрішніх справ) можливостей НЦБ Інтерполу в Україні у попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів врегульовано Інструкцією, затвердженою спільним наказом Міністерства внутрішніх справ, Генеральної прокуратури, Служби безпеки, Держкомкордону, Державної митної служби та Державної податкової адміністрації України від 9 січня 1997 р. № 3/1/2/5/2/2 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 26 лютого 1997 року за № 54/1858).

28 червня 1990 року Генеральною прокуратурою та МВС України видано спільну вказівку № 15-5 вих. 90 15-1-1591 "Про заходи щодо суворого дотримання встановлених законом строків слідства та утримання обвинувачених під вартою". Цією вказівкою детально визначено порядок продовження строків слідства, а також обчислення процесуальних строків при по-

верненні справ на додаткове розслідування, встановлені вимоги до постанови слідчого про порушення клопотання перед прокурором стосовно продовження процесуальних строків. Визнано за необхідне раз на півріччя аналізувати стан законності при затриманнях, арештах, притягненні громадян до кримінальної відповідальності, дотримання процесуальних строків, інші організаційні питання діяльності слідчих підрозділів.

Наказом МВС, Генеральної прокуратури та Державної податкової адміністрації України від 29 травня 1998 року № 14/385/269 введено в дію нові форми статистичних звітів про роботу органів слідства та дізнання і затверджено Інструкцію до цієї звітності. У цьому випадку видання подібного наказу викликане не тільки тим, що у зазначених відомствах існують слідчі апарати, але й тим, що Державним комітетом статистики затверджена статистична звітність, яка є єдиною для всіх органів прокуратури, включаючи військові, органів внутрішніх справ і підрозділів податкової міліції.

Спільно з іншими відомствами вирішуються й інші питання взаємодії органів попереднього розслідування з ряду питань службової діяльності. Так, при призначенні ревізії в ході розслідування кримінальної справи або при проведенні дослідчої перевірки слідчі керуються Інструкцією про порядок проведення ревізій і перевірок органами державної контрольно-ревізійної служби в Україні за поданням правоохоронних органів ГоловКРУ Міністерства фінансів України, яку 1.04.1998 року було погоджено з МВС, Генеральною прокуратурою і Службою безпеки України. Крім того наказом Головного контрольно-ревізійного управління від 3 жовтня 1997 року № 121 (зареєстровано в Міністерстві юстиції України 24.10.1997 р. № 497/2301) затверджено Інструкцію про порядок проведення ревізій і перевірок державною контрольно-ревізійною службою в Україні, деякі положення якої також мають відношення до роботи слідчого апарату органів внутрішніх справ.

Проте в діяльності слідчих підрозділів існує ряд проблем, викликаних недосконалістю нормативно-правової бази. В першу чергу, це пов'язане з тим, що темпи реформування суспільства, держави, економічних відносин набагато випереджають підготовку нормативно-правових актів. Багато чинних законів, нормативних актів, відомчих документів не відповідають сьогоднішнім умовам, а у окремих випадках навіть негативно впливають на роботу слідчого апарату.

18 серпня 1995 року рішенням Координаційного комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю при Президентові України № 29 рк "Про практику припинення діяльності стійких злочинних угруповань, особливо мафіозно-рекетирських, озброєних, з міжрегіональними та міжнародними зв'язками, які розподілили міста та регіони на зони свого впливу і контролюють їх, тероризують населення" Міністерству юстиції України разом з іншими міністерствами і відомствами було дано доручення ще у вересні-жовтні 1995 року розробити та подати у встановленому порядку на розгляд Верховної Ради проект Закону України "Про статус слідчого". МВС України активно підключилось до цієї роботи, разом з Генеральною

прокуратурою України розроблено відповідний проект, який своєчасно був направлений до Міністерства юстиції України.

У січні 1996 року Міністерством внутрішніх справ України спільно з Українською академією внутрішніх справ проведена міжнародна науково-практична конференція, на якій були обговорені проблеми реформування органів внутрішніх справ на сучасному етапі. У роботі конференції брали участь керівники та представники зацікавлених комісій Верховної Ради України, члени уряду, представники Адміністрації Президента, Комітету по боротьбі з корупцією і організованою злочинністю, МВС, СБУ, вчені та викладачі вищих навчальних закладів. Міжнародна науково-практична конференція прийшла до висновку, що необхідно в нагальному порядку розробити ряд проектів законів, зокрема Закони України "Про органи попереднього слідства та дізнання" і "Про статус слідчого".

Постановою Кабінету Міністрів України від 24 квітня 1996 року № 458 схвалено Концепцією розвитку системи Міністерства внутрішніх справ України, згідно з якою передбачено розробити проект Закону "Про статус слідчих". Необхідність у розробці зазначеного законопроекту викликана відсутністю визначення у чинному законодавстві України статусу слідчих працівників, які в межах своїх повноважень забезпечують функцію з розслідування злочинів і здійснення кримінального судочинства. Його метою є подальше вдосконалення слідчої роботи і підвищення її ефективності.

Прийняття такого Закону безумовно сприятиме збереженню існуючого потенціалу слідчих підрозділів, як органів внутрішніх справ, так і інших правоохоронних органів, зміцненню їх професійного ядра, поліпшенню кадрового та матеріально-технічного забезпечення. В свою чергу, це дасть можливість суттєво підвищити якість роботи слідчих працівників з розкриття і розслідування злочинів, дотримання законності, конституційних прав і інтересів громадян нашої держави.

Враховуючи те, що слідчі підрозділи існують не тільки в системі органів внутрішніх справ України, до роботи над зазначеним проектом МВС України було залучено Генеральну прокуратуру, Службу безпеки та Державну податкову адміністрацію України, на слідчих яких відповідно до вимог статті 112 Кримінально-процесуального кодексу України також покладено здійснення попереднього слідства в межах визначеної підслідності. Одночасно залучено до цієї роботи Міністерство юстиції і Міністерство фінансів України.

Однак робота над цим проектом не завершена, оскільки до цього часу не має однозначної позиції відомств з ряду концептуальних питань, які не входять до компетенції МВС України.

З огляду на невизначеність статусу слідчих прокуратури після завершення строку, передбаченого Перехідними положеннями Конституції України, це питання залишається не розглянутим. Висловлюється пропозиція про передачу підслідності злочинів, які на сьогодні підслідні слідчим прокуратури, Національному бюро розслідування, в той же час, залишаючи

за органами прокуратури право проводити розслідування у справах про злочини, вчинені представниками державної влади, працівниками правоохоронних органів, суддями та у справах про особливо тяжкі злочини за вказівкою Генерального прокурора України.

На думку ряду науковців, про доцільність розробки вказаного проекту свідчить аналіз статей 29-30 та 121 Конституції України, а також статті 9 Перехідних положень (розділ XV) Конституції України, в яких закладені основи суттєвого реформування сучасного попереднього слідства шляхом поширення на стадію попереднього розслідування змагальних засад через активізацію суддівських функцій при вирішенні головних питань попереднього розслідування, вмотивоване обґрунтування яких важко уявити без незалежної від стороннього впливу оцінки всієї сукупності зібраних у справі доказів спеціальним суддею, який підкоряється лише закону і не займається розглядом кримінальних справ по суті. Так, відповідно до статті 124 Конституції проголошується, що юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, в тому числі й на ті, які виникають під час попереднього розслідування у кримінальних справах.

Статті 29-30 Конституції передбачають проведення арешту (попереднього ув'язнення), огляду, обшуку, виїмки та деяких інших процесуальних дій, які пов'язані з втручанням в особисте життя людини, лише за вмотивованим рішенням суду.

У статті 121 Конституції вживається нове поняття "досудове слідство", а у статті 9 Перехідних положень Конституції говориться саме про тимчасове збереження існуючого зараз попереднього слідства до впровадження досудового слідства, для здійснення якого передбачається створення спеціальної системи органів досудового слідства.

Згідно зі статтею 121 Конституції органи досудового слідства відокремлюються від органів дізнання і органів, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність. Така спроба зроблена МВС України наказом від 26 березня 2002 р. № 295 "Про проведення експерименту з апробації нової системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України". За статтею 121 Конституції, а також статтею 9 Перехідних положень Конституції на прокуратуру покладається обов'язок щодо здійснення нагляду за додержанням законності органами, які проводять досудове слідство, що буде відрізнятись від існуючого зараз здійснення керівництва слідством.

МВС України у 1996 році також був розроблений проект Закону України "Про органи дізнання і досудового слідства", який був направлений для експертної оцінки в інші зацікавлені міністерства та відомства. Загальний зміст отриманих зауважень до проекту зводився до такого:

— проект передчасний і зайвий, оскільки його положення повністю знайшли відображення у проекті Кримінально-процесуального кодексу України;

— на теперішній час не сформована система досудового слідства (відповідно до вимог розділу XV Конституції України).

Тобто, наявні концептуальні зауваження до проектів законів "Про статус слідчого" та "Про органи дізнання і досудового слідства" фактично по-

вністю узгоджуються з розробкою нового Кримінально-процесуального кодексу України.

Відповідно до статті 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Конституційні права та свободи людини і громадянина є безпосередньо діючими. Вони визначають цілі і зміст законів та інших нормативно-правових актів, зміст і спрямованість діяльності органів законодавчої та виконавчої влади, у тому числі і органів досудового слідства системи МВС України. Оскільки Конституція України має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, при здійсненні своєї діяльності слідчі працівники повинні оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції і в усіх необхідних випадках застосовувати Конституцію як акт прямої дії. Всі рішення слідчих мають ґрунтуватись на Конституції, а також на чинному законодавстві, яке не суперечить їй.

Так, слідчими безпосередньо застосовується Конституція України у таких випадках:

1) коли зі змісту норм Конституції не випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом;

2) коли закон, який був чинним до введення в дію Конституції чи прийнятий після цього, суперечить їй;

3) коли правовідносини, що досліджуються у конкретній справі, законом України не врегульовано, а нормативно-правовий акт, прийнятий Верховною Радою або Радою міністрів Автономної Республіки Крим, суперечить Конституції України;

4) коли укази Президента України, які внаслідок їх нормативно-правового характеру підлягають застосуванню, суперечать Конституції України.

Якщо зі змісту конституційної норми випливає необхідність додаткової регламентації її положень законом, застосовується тільки той закон, який ґрунтується на Конституції і не суперечить їй.

Виходячи з положення статті 9 Конституції України про те, що чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України, не можна застосувати закон, який регулює правовідносини, що розглядаються, інакше як міжнародний договір. У той же час міжнародні договори застосовуються, якщо вони не суперечать Конституції України.

Оскільки закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності Конституцією, є чинними в частині, що не суперечить їй на підставі постанови Верховної Ради України від 12 вересня 1991 р. "Про порядок тимчасової дії на території України окремих актів законодавства Союзу РСР", в діяльності слідчого апарату застосовуються нормативні акти колишнього Союзу РСР, які не суперечать Конституції і законам України.

Не можуть застосовуватись в слідчій діяльності ті закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, які не доведені до відома населення у встановленому законом порядку.

Згідно зі статтею 10 Конституції державною мовою в Україні є українська мова, всебічний розвиток і функціонування якої в усіх сферах суспільного життя на всій території України забезпечується державою. На підставі цього конституційного положення провадження у кримінальних справах в Україні має провадитися українською мовою. Одночасно, за клопотанням учасників процесу при провадженні слідства застосовується й інша мова у порядку, визначеному статтею 19 Кримінально-процесуального кодексу.

При розслідуванні кримінальних справ слід суворо додержуватися закріпленого у частині 1 статті 62 Конституції принципу презумпції невинуватості, згідно з яким особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду, що набрав законної сили. При цьому неприпустимо покладати на обвинуваченого доведення своєї невинуватості.

Визнання особи винуватою у вчиненні злочину може мати місце лише за умови доведеності її вини. При цьому слід мати на увазі, що згідно зі статтею 62 Конституції обвинувачення не може ґрунтуватись на припущеннях, а також на доказах, одержаних незаконним шляхом. Докази повинні визнаватись такими, що одержані незаконним шляхом, наприклад, тоді, коли їх збирання й закріплення здійснено або з порушенням гарантованих Конституцією України прав людини і громадянина, встановленого кримінально-процесуальним законодавством порядку, або не уповноваженою на це особою чи органом, або за допомогою дій, не передбачених процесуальними нормами.

Відповідно до вимог статті 63 Конституції особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом, а отже, вона не може бути змушена свідчити проти себе, членів сім'ї чи близьких родичів.

Аналізуючи нормативно-правову базу, яка регулює правовідносини в сфері діяльності слідчого апарату, можна зробити висновок, що на сьогоднішньому етапі розбудови демократичної та правової держави в Україні законодавче забезпечення діяльності правоохоронної системи в цілому і слідчого апарату органів внутрішніх справ зокрема потребує значного вдосконалення.

Література:

1. Коментар до Конституції України. — К., 1996. — 376 с.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. — К., 2001. — 263 с.
3. Судові та правоохоронні органи України: Збірник законодавчих та нормативних актів. — К., 2002. — 372 с.
4. Так само. — 2003. — 458 с.
5. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи. Матеріали науково-практичної конференції 18-19 квітня 2002 року м. Харків. — Київ-Харків, 2002. — 286 с.

6. Організація судової влади в Україні: перший аналіз нормативного змісту Закону України "Про судоустрій України" / А. О. Селіванов (кер. авт. кол.). — К., 2002. — 112 с.
7. Косюта М. В. Прокурорська система України в умовах демократичного суспільства: Монографія. — Одеса, 2002. — 376 с.
8. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права людини і громадянина в Україні: Навч. посіб. — К., 2003. — 336 с.
9. Наказ МВС України від 31 жовтня 2002 року № 1100 "Про вдосконалення організації діяльності органів досудового слідства МВС України".
10. Наказ МВС України від 26 березня 2002 року № 295 "Про проведення експерименту з апробації нової системи підпорядкування слідчих підрозділів органів внутрішніх справ України".
11. Наказ МВС України від 13 вересня 1994 року № 504 "Про заходи щодо вдосконалення організації роботи органів внутрішніх справ у розкритті і розслідуванні злочинів у сфері економіки".
12. Коляда П. Реформа досудового слідства розпочалася з експерименту // Іменем закону. — 2003. — 24 жовтня. — № 4. (5340). — С. 3.
13. Потебенько М. Меня беспокоит одно — чтобы преступление не списали на неживых // День. — 2002. — 17 жовтня. — № 189. — С. 4.

ПРО ЗАПОБІГАННЯ ЕКОНОМІЧНІЙ ЗЛОЧИННОСТІ

О. М. Литвак,
доктор юридичних наук

Найбільш поширеною є злочинність у сфері тіньової економіки. За розрахунками експертів Українського центру економічних і політичних досліджень обсяг тіньової економіки в державі на початок 1998 р. досяг 60% ВВП [1]. Тіньова економіка – індикатор кризових явищ в економіці. Вона з'являється і зростає як реакція підприємців на кризу та як засіб виживання дрібних підприємців і безробітних.

Але з наслідку кризи вона перетворюється на її чинник: до державного бюджету не надходять значні кошти, оскільки "тіньовики" не сплачують податків. За даними, які наводив Президент України 14 квітня 1998 р. на засіданні Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю, втрати державного бюджету від несплати податків у 1997 р. склали понад 7 млрд. грн. Тіньова економіка негативно впливає на інвестиційні надходження від закордонних інвесторів і на монетарну політику держави, що погіршує економічну кризу у державі.

Тіньова економіка загалом – антисуспільне явище, що загрожує основам існування української державності. І хоча про неї багато говорять та пишуть, єдиного її визначення не існує. У буквальному розумінні, тіньова економіка – це офіційно не врахована недержавна господарча діяльність, суб'єкти якої не сплачують податки. Українським центром економічних і політичних досліджень відзначається структурний характер тіньової економіки, що складається з трьох частин, взаємопов'язаних між собою:

1) діяльність у сфері економічних відносин, яка в цілому здійснюється у межах закону, але не реєструється органами регулювання економіки і не відображається державною статистикою. Це переважно дрібний бізнес, наприклад, у сфері зовнішньоекономічних відносин ("челночники" – рос.), вулична торгівля, надання окремих послуг без належного ліцензування підприємницької діяльності;

2) діяльність протизаконна, несанкціонована державою, в тому числі злочинна: незаконна торгівля зброєю, наркотичними та психотропними речовинами, шахрайські операції з цінними паперами, нелегальний вивіз капіталу, контрабандний імпорт тощо;

3) діяльність, яка в принципі є легальною, але здійснюється незаконними методами і без сплати податків та обов'язкової звітності [2].

У цьому визначенні привертає до себе увагу фактична тотожність першої та третьої частин: вони складаються з таких методів господарювання, які не заборонені законом і можуть, так би мовити, "вийти з тіні", тобто легалізуватись. А тому більш логічно було б, на нашу думку, розподілити тіньову економіку на дві категорії:

1) діяльність у сфері економічних відносин, яка в принципі законодавством не заборонена, але здійснюється з порушенням встановлених правил реєстрації та оподаткування з метою одержання високих прибутків;

2) економічна діяльність, яка повинна виконуватись лише під особливим контролем держави її спеціальними установами (торгівля зброєю, виготовлення грошей, вивіз капіталу тощо), або взагалі така, що нікому не дозволяється (*торгівля наркотиками, шахрайство з цінними паперами тощо*).

Перша категорія тіньової економіки – масове явище. Значною мірою вона спровокована загальною економічною кризою в країні: приватний виробник, керівник акціонерного або державного підприємства змушені ухилятися від сплати податків аби уникнути банкрутства. Хоча, безперечно, далеко не завжди розмови про високі податки є щирими: як відомо, жадоба надприбутків здатна привести бізнесмена до будь-яких злочинів. Одночасно, кримінологічною особливістю цієї частини тіньового бізнесу слід визначити її, так би мовити, "білокомірцевий" характер: громадська думка ставиться до неї поблажливо, а правопорушники не вважають себе злочинцями, перебуваючи у "культурній однорідності" з більшістю населення [3].

Зовсім інша кримінологічна характеристика тієї частини тіньової економіки, що пов'язана із злочинними промислами: наркобізнесом, торгівлею людьми, банківським шахрайством, підробкою грошей тощо. Така діяльність є глибоко аморальною, вона викликає одностайне засудження громадської правосвідомості.

За ознаками правового статусу підприємців тіньову економіку також можна розподілити на дві частини: службову і приватну. Перша відображає дисфункцію посадових осіб, тобто корисливе використання ними своїх посадових повноважень всупереч тим суспільним функціям, які вони повинні виконувати. Це, насамперед, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, зловживання владою при кредитуванні та ін.

Друга складається з тіньової економічної діяльності фізичних осіб. Якщо вона не пов'язана зі злочинними промислами, то юридична оцінка її може визначатися нормами адміністративного та цивільного права. За певних умов в інтересах інвестування економіки можлива легалізація "тіньових" коштів, які належать приватним особам.

Існує значна кількість економічних злочинів, які, власне кажучи, не є складовими частинами тіньової економіки, але тісно пов'язані з нею: викрадання, хабарництво, службовий підлог, зловживання владою, тощо.

Таким чином, економічна злочинність – це сукупність умисних корисливих злочинів, які вчиняються посадовими особами та іншими працівниками підприємств та установ незалежно від форм власності використанням службового стану та місця роботи, а також злочинних промислів, що здійснюються без використання службових повноважень та місця роботи.

Таким чином, поняття тіньової економіки і економічної злочинності перехрещуються: вони частково збігаються.

Слід відзначити, що визначення економічної злочинності залежить не лише від стану економіки та КК, але й від форм суспільно-виробничих відносин. Багато з того, що в радянські часи каралось як "економічна диверсія", нині, в період переходу до ринкової економіки, розглядається як перспективні засоби господарювання.

Автор першої в СРСР монографії на тему економічної злочинності А. М. Яковлєв визначав її як сукупність корисливих посягань на соціалістичну власність, порядок управління народним господарством з боку осіб, що виконують певні функції у системі економічних відносин [4].

Згодом вчений уточнює, що економічну злочинність складають:

1) злочини у системі суспільного виробництва;
2) злочини у сфері економічних відносин між громадянами.

Щодо першої групи – запитань не виникає. Йдеться про посягання на пріоритет соціалістичного державного та колгоспно-кооперативного_виробництва і торгівлі.

Друга група, на наш погляд, окреслена занадто широко, бо під таке визначення підпадають і шахрайство, і крадіжки, навіть грабежі та інші злочини, що нерідко трапляються під час виконання різного роду майнових угод між громадянами і традиційно розглядаються як загальнокримінальні корисливі злочини. Внаслідок втрачається межа між економічною та загальнокримінальною корисливою злочинністю, наприклад, надзвичайно підступний і цинічний засіб заволодіння житлом самотніх людей похилого віку за допомогою фіктивної угоди про довічне утримання навряд чи може вважатися економічним. Так само не визнається економічним злочином вбивство на замовлення, хоча воно також часто використовується у стосунках між економічними контрагентами. Криваве ремесло кілера теж ніхто, мабуть, не наважиться назвати економікою.

На відміну від економічних правопорушень загальнокримінальна злочинність майже не залежить від історично зумовлених форм господарювання. Схоже, що і А. М. Яковлєв цього не заперечує, оскільки, розглядаючи економічні злочини у сфері відносин між приватними особами, він не згадує про крадіжки, а обмежується спекуляцією-злочином, породженим революцією, який у радянські часи розглядався серед господарських правопорушень як не найтяжчий.

Безперечно, розуміння економічних злочинів залежить значною мірою від ідеологічних позицій.

Посадові викрадання та корупція, незалежно від того де, у якій галузі управління вони домінують, мають економічне підґрунтя, "виходять" на економіку, бо тільки там "робляться" гроші. У сучасному діловому словнику з'явився вислів "чиновницький рекет", який означає здирництво посадових осіб та функціонерів з підприємців. Беруть ті, що приймають рішення про видачу ліцензій, фінансові інспектори, міліціонери, податківці, митники, пожежники, санітарні інспектори, екологічні інспектори і т. ін.

Українські кримінологи О. Г. Кулик та Н.І. Бобир визначають злочини у сфері економіки як такі, що чинять шкоду у виробничій, кредитно-фінансовій

та торговельній галузях: викрадання майна способом присвоєння, розтрата або зловживання посадовими повноваженнями, крадіжки на підприємствах усіх форм власності, скоєні працівниками, що мають доступ до предметів крадіжок, обдурення покупців та замовників, фальшивомонетництво, порушення правил про валютні операції тощо[5]. Слід підтримати думку про те, що викрадання майна на господарських підприємствах є економічними злочинами. Разом з тим, автори, віддаючи належне юридичним канонам, обмежили сферу економіки лише господарською діяльністю і не згадали про корупцію у широкому розумінні цього слова.

У щорічних, починаючи з 1995 р., звітах МВС України міститься спеціальний розділ "Злочинність у сфері економіки", де мова йде про викрадання, що зафіксовані у всіх галузях, у тому числі і в закладах освіти, хабарництво, ухилення від сплати податків, приховування валютної виручки, шахрайство з фінансовими ресурсами, незаконну торговельну діяльність, порушення правил про валютні операції, фальшивомонетництво. Наркобізнес розглядається в окремому підрозділі "Боротьба з наркоманією", можливо через те, що цим явищем займаються окремі спеціалізовані підрозділи кримінальної міліції. З цієї ж причини окремо звітується про організовану злочинність економічного та загальнокримінального спрямування, оскільки, практика пішла шляхом кримінологічного тлумачення економічної злочинності.

Тієї ж думки дотримується і російський кримінолог В. В. Лунєєв: "Економічні злочини є винятковою частиною корисливої злочинності. Аналогічне становище має корупція в структурі економічних діянь. При чому ті особливості, що характерні для всієї економічної злочинності (високе суспільне становище суб'єктів, витончені інтелектуальні засоби, дуже велика матеріальна, фізична та моральна шкода, заподіяна злочинцями, виключна латентність економічних посягань та поблажливе відношення влади до цієї ж групи злочинців), в корупції досягають свого апогею" [6].

Як уже зазначалося, економічна злочинність за своїми кримінологічними характеристиками складається з трьох груп:

1) викрадання через привласнення, розтрати, зловживання службовим станом, а також крадіжки з використанням легального доступу до вкраденого;

2) корупції, тобто корисливих злочинів, які скоєні зловживанням службовим становищем, але без ознак викрадання (зловживання владою чи посадовими повноваженнями, хабарництво тощо);

3) корисливі злочини у сфері торгівлі, послуг, виробництва та інших галузях приватного бізнесу без використання службового становище і ознак викрадання (злочинні промисли).

Організація превентивних заходів значною мірою залежить від кримінологічних особливостей відповідних економічних злочинів. Саме тому у складі кримінальної міліції існують відповідні спеціалізовані служби. Перші дві групи – викрадання, що вчинені завдяки службовому становищу, – попереджує та розслідує Державна служба по боротьбі з економічною злочинністю (ДСБЕЗ). Третю групу – злочинні промисли – контролюють не лише підрозділи ДСБЕЗ,

але й спеціалізована автономна служба, створена для боротьби з незаконним обігом наркотиків. При Кабінеті Міністрів України існує спеціальний комітет по боротьбі з незаконним обігом наркотичних речовин.

У багатьох розвинених країнах світу діють спеціальні закони про відповідальність за легалізацію ("відмивання") грошових коштів, здобутих злочином. Відповідна ст.209 є у КК України. Потрібно також використовувати й інші, крім кримінально-правових, заходи запобігання економічній злочинності, через протидію відмивання коштів, здобутих злочинним шляхом. Закон "Про протидію легалізації коштів та майна, здобутих злочинним шляхом" містить обмеження, які здатні створити суттєві перепони у використанні цінностей викрадачами, корупціонерами, наркоторговцями та іншими правопорушниками. Оскільки великі брудні гроші "відмиваються" за допомогою банківських фінансових операцій, то контроль за ними стане досить ефективним засобом запобігання економічній злочинності. Банки мають повідомляти до відповідних органів кримінальної юстиції (підрозділів Головного управління боротьби з економічною злочинністю, Головного управління боротьби з організованою злочинністю, або відповідних підрозділів СБУ та Державної податкової адміністрації) про фінансові операції на загальну визначену суму, якщо вони (операції) здійснюються готівкою, не пов'язані з характером діяльності фізичних та юридичних осіб; коли на рахунок клієнта надійшли кошти, які за обсягом не відповідають прибуткам та майновому стану особи; у випадку внесення значних коштів на пред'явника; внесення на рахунок з переказом іншій особі; у випадках неодноразової купівлі та продажу іноземної валюти готівкою; отримання грошових коштів по чеку на пред'явника, або по чеку, сума якого оголошена, як виграш; переміщення грошових коштів у сумі, яка перевищує звичайний грошовий обіг юридичної особи; переміщення значних грошових коштів на рахунок, по якому операції до цього не проводилися, або були незначними; надходження на рахунок клієнта коштів при відсутності зв'язку його діяльності з цим надходженням; одержання чеків від різних осіб, не пов'язаних діловими відносинами.

Віддаючи належне названим та іншим напрямам попередження, слід поряд з цим відзначити, що у Програмі традиційно надано перевагу організаційно-правовим формам профілактики економічних злочинів і не достатньо, на мій погляд, звернено увагу на запобіжні заходи кадрового і технічного характеру. Щодо технічної профілактики, то з кожним роком загострюється проблема надійного захисту від несанкціонованого втручання так званих "хакерів" у комп'ютерні системи банків та інших установ. Потребують також вдосконалення заходи технічного захисту від несанкціонованого проникнення у службові приміщення, на територію складів Міністерства оборони та інших стратегічно важливих об'єктів.

Але жодні організаційні, правові і технічні запобіжні заходи не в змозі зупинити зростання економічної злочинності, якщо вони не будуть у "чистих руках". Людський чинник у запобіганні правопорушенням повинен стати головним. Особливо коли йдеться про економічну злочинність, яка на відміну від загально-

кримінальної має переважно адаптаційну мотивацію і чиниться людьми досить освіченими й енергійними. Вони знають, чого хочуть і свою діяльність планують з урахуванням обставин та з використанням сучасних технологій.

Державний контроль за збереженням матеріальних цінностей у галузі економіки не може бути достатньо ефективним без підтримки трудового народу, у першу чергу – патріотично налаштованої молоді. Всі революції здійснюються молодими. Перехід від тоталітарної соціалістичної економіки до економіки ринкової – це є економічна революція. Вона не має шансів на перемогу без підтримки найбільш прогресивних і соціально активних прошарків населення, а для цього потрібна консолідуюча національна ідея [7].

На жаль, патріотичне піднесення, яке привело до проголошення незалежності України наприкінці 1991 р., помітно згасає через непослідовність політичного керівництва країни у реалізації соціальних програм, які були прийняті за роки незалежності України. "Червоні" партійні фракції Верховної Ради України блокують прийняття проектів економічних законів і гальмують ринкові перетворення. Цьому активно сприяють "червоні" директори в промисловості та не менш "червоні" голови колгоспів у сільському господарстві.

Як відзначає закордонний спостерігач, незалежність України перебуває під загрозою через її неспроможність задовольнити фінансові потреби своїх громадян і ця проблема значно загострюється через епідемічну корупцію та піратські методи приватизації з боку представників колишньої номенклатури.

Література:

1. Тіньова економіка: стан та шляхи трансформації. Аналітична доповідь. – К., 1998. – С. 5; 3.
2. Так само.
3. Серебрякова В. А. Отношение граждан к различным видам преступлений. // Криминологические проблемы правосознания и общественного мнения о преступности: Сб. научн. статей. – М. – Прага, 1986. – С. 141-149.
4. Яковлев А. М. Социология экономической преступности. – М., 1989. – С. 51.
5. Кулик А. Г., Бобир В. И. Общая тенденция преступности в Украине в 1992-1993 гг. и прогноз на ближайшие годы // Преступность в Украине: Сб. статей. – К., 1994. – С. 5-37.
6. Лунєєв В. В. Преступность XX столетия. – С. 267.
7. Демиденко М.І. Як приборкати злочинність // Проблеми боротьби з корупцією та організованою злочинністю: Зб. статей. – К., 1998. – Т. 7. – С. 121-122.

ПРОБЛЕМА СТАТИСТИЧЕСКОЙ ПРИЧИННОСТИ В ФИЛОСОФИИ И УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Н. Н. Ярмыш,
доцент кафедры уголовного права
Национальной юридической
академии Украины им. Ярослава Мудрого

Проблема статистической (вероятностной) причинности не только не нашла в философии однозначного разрешения, а, наоборот, является предметом все более напряженных дискуссий. Обсуждается она и в науке уголовного права. Проблема коренится в вопросах, которые еще в начале XX–го века поставила перед философией новая отрасль физики — квантовая механика.

Необычность квантово—механических процессов видят в следующем. Наблюдая с помощью электронно-лучевой трубки движение электронов, можно заметить, что в том месте, где электрон был поглощен, обнаруживается след в виде вспышки на экране. При этом оказывается, что вопреки ожиданиям точечный след от попадания электронов получается каждый раз в разных местах. Это обстоятельство поначалу вызывало недоумение, а затем поставило "сложные мировоззренческие вопросы" [1, с. 380]. Ведь, как и до сих пор пишут в некоторых источниках, все электроны выпускаются в *абсолютно одинаковых* условиях и как будто должны попадать в одну точку. Но в действительности этого не происходит. Таким образом, достижениями физики микропроцессов был подорван *принцип причинности* в той его интерпретации, что *"одинаковые причины порождают одинаковые следствия"*. В то время часто писали о том, что якобы "рушится классический идеал детерминизма" — идея об однозначной причинной связи [2, с.101]. Многие философы подчеркивают, что для "спасения" этого принципа, для того, чтобы сохранить его в изменившейся познавательной ситуации, и потребовалась идея "статистической (вероятностной) причинности", т. е. выделение особой формы причинности, якобы специфической для микромира. Основой этого послужило выявление статистических закономерностей, которым подчиняется распределение электронов в массовых экспериментах.

Известно, что статистические законы действуют только там, где явление носит массовый характер. Они обнаруживаются при суммировании большого числа единичных явлений и проявляются в форме вероятности. Законы же, которые "проявляются в каждом отдельном случае", в отличие от статистических, называют динамическими [3, с. 60]. В статистических закономерностях не просто увидели "необходимость, прокладывающую себе путь сквозь массу случайностей", но и стали рассматривать их как проявление *статистической причинной связи*. Статистическую причинность, которая якобы имеет место наряду с обычной (динамической), признают многие философы [4, с. 342; 5, с. 341; 6, с. 36;7, с. 71]. Эта позиция отстаивается и в некоторых диссертационных исследованиях [8, с. 10; 9, с. 154].

Тем не менее, довольно часто в философской литературе встречаются и возражения против права на существование концепции "статистической причинности". Так, еще начиная с 60–х годов Г. А. Свечников выражал в своих работах сомнения в том, что понятие вероятностной причинности имеет онтологическое значение. Он не исключал того, что электроны в известных опытах вовсе не находятся в "совершенно одинаковых" условиях. Объяснял это Г. А. Свечников тем, что "система, состоящая из изучаемой микрочастицы и измерительного макроскопического прибора (макроскопических условий вообще) испытывает огромное число случайных воздействий", которые просто не могут быть учтены испытателем [10, с. 29; 11, с. 163; 12, с. 35]. Аналогичные сомнения высказываются и другими авторами. Действительно, разве можно утверждать, что "элементарные" частицы находятся в абсолютно одинаковых условиях, если сами "инструменты", измеряющие импульс и координаты электрона — это те же микрочастицы, и величина их воздействия имеет порядок, вполне сравнимый с энергией наблюдаемых объектов? Конечно же пренебречь таким воздействием нельзя — "измерения не проходят безнаказанно для измеряемого". Движение к экрану каждого электрона обусловлено *своей собственной причиной*, поскольку каждый электрон по пути к экрану подвергается колоссальным воздействиям, а кроме того, и сам вызывает изменения поля. А если так, то явления квантовой механики вполне укладываются в рамки классической детерминистической концепции, а то что называют неопределенностью поведения электрона на самом деле — неопределенность *предвидения* его положения и скорости. [13, с. 110; 14, с. 203; 15, с. 158; 16, с. 124–125]. Остроумно и очень убедительно звучит замечание: "То, что является одинаковым для наблюдателя, может быть совсем не одинаковым для частицы" [17, с. 13–14].

На современном этапе развития науки считается доказанным факт даже теоретической невозможности существования двух *идентичных* явлений, процессов, состояний. Этим обстоятельством фактически "отменяется" вариант принципа причинности, гласящий, что одинаковые причины порождают одинаковые следствия. Поэтому есть все основания согласиться с теми исследователями, которые уверены, что специфика поведения микрочастиц в описанных опытах ничего не меняет в плане фундаментальной роли принципа причинности — каждое явление все равно имеет свою причину, независимо от того, можем мы на данном этапе познания ее установить или же нет. А раз так — *отпадает и потребность объявлять статистические закономерности особой формой причинной связи*, т. е. искусственно "спасать" принцип, который все равно не отражает реальной действительности (точнее, отражает ее в очень приблизительной, далеко не идеальной форме). В докторской диссертации В. Н. Самченко, защищенной в 1996 г., четко проводится мысль, что никакой спецификой причинная связь в микромире не обладает, что "квантовая механика не противоречит идее причинности". Если бы в соответствующих испытаниях удалось создать действительно одинаковые условия для электронов (а сами электроны тоже были бы совершенно одинаковыми), то и результаты

опытов были бы абсолютно предсказуемы, однозначны [18, с. 19]. Однако, поскольку это невозможно даже в теории, то и "полного и абсолютного предвидения никогда не было и не будет" [19, с. 214].

Противники статистической причинности высказывают в пользу своих воззрений и другие аргументы, которые представляются нам достаточно вескими. Разъясняют, что теория вероятностей по самому своему назначению, в принципе, *не занимается выяснением причин явлений.* Как и любая закономерность, закономерность статистическая представляет собой необходимую (повторяющуюся) связь явлений, но сущность этой закономерности в *суммировании, усреднении*, взаимном погашении случайностей, поэтому она не является одним из видов причинной связи. Это детерминация, но *детерминация непричинная.* Причинная же связь есть одно из проявлений закономерностей *динамических* — она "выражает относительно элементарное отношение, выделенное из всеобщей связи явлений" [20, с. 83; 21, с. 22].

Высказывается мнение, что концепция статистической причинности просто *бесполезна*, поскольку ничего не дает для решения конкретных вопросов о причинной связи. Подчеркивают, что статистические закономерности проявляются именно как *тенденция*, а не в отдельном случае, что они обнаруживаются не между парой исследуемых признаков, а лишь при их массовом сопоставлении, что статистические данные по самой своей сути относятся *к классам* событий, а потому дают только некое "идеальное среднее" и могут полностью исказить фактическую картину конкретного события [22, с. 16, 23, с. 44, 24; с. 46, 25; с. 45, 26; с. 24, 63; 27, с. 116]. Действительно, нелепо выглядело бы, к примеру, медицинское заключение о смерти пожилого человека в результате сердечной недостаточности, которое основывалось бы на том, что значительное число стариков умирает именно от этого. В данной связи представляется уместным вспомнить юмористическую народную "претензию" к статистике: "Средняя глубина пруда 30 см, а корова в нем утонула".

Не удивительно, что возражения против вероятностной причинности носят порой очень резкий, принципиальный характер. Речь ведут даже о мировоззренческой уязвимости теории статистической причинности. Представляется убедительным, что концепция "вероятностной причинности" не согласуется с принципом неуничтожимости материи и движения, с принципом их сохранения во всех взаимодействиях. Фактически эта концепция несовместима с представлениями о порождающем характере причины, а вместе с отказом от этого признака "мы теряем критерий отличия причинно–следственных связей от других типов связи" [28, с. 177, 179]. Достаточно очевидно, что *установление определенных связей между явлениями в статистическом плане совершенно не доказывает наличия причинной связи при рассмотрении конкретной пары явлений*

И тем не менее в науке уголовного права понятие *"статистической причинности* эксплуатируется довольно активно. С нею прямо или косвенно связывают преступления, объективная сторона которых выражается в нарушении каких бы то ни было правил, когда за этим последовал определенный вред.

Так, Т. В. Церетели, хотя и не пользуется формулировкой статистической причинности, но логика ее заключений по сути основывается именно на таких представлениях. Она, например, считает, что лицо, оставившее без присмотра огнестрельное оружие, в случае, если кто–либо застрелил из него человека должно отвечать за *неосторожное убийство,* поскольку "...правила предосторожности, установленные для хранения огнестрельного оружия, созданы именно для того, чтобы избежать подобных последствий" [29, с. 223–224]. Эти рассуждения фактически основаны на вероятностных, статистических представлениях (чтобы ими оперировать совсем не обязательно знать теорию вероятностей и владеть специальными статистическими приемами). Аргументы Т. В. Церетели бесспорно верны в той части, что по статистике (и даже просто по житейским наблюдениям) при подобной небрежности *высока вероятность* наступления несчастного случая от действий других лиц. Конечно, соответствующие правила созданы для того, чтобы сдерживать нежелательные процессы. Но само по себе наличие правила вовсе не свидетельствует, что его нарушитель и есть причинитель вреда. Этот вопрос разрешим применительно лишь к жизненной конкретике, к реальным событиям, а не абстрактным статистическим картинам, от которых и производны правила.

Статистический подход к толкованию причинной связи в преступлениях, связанных с нарушением определенных правил, отражен в работах Ф. Ю. Бердичевского [30, с 54], М. С. Гринберга [31; с. 19–21], Б. А. Куринова [32; с. 89], А. Палиашвили [33; с. 65–68], А. А. Тер–Акопова [34, с. 119]. Исходя именно из теории статистической причинности, В. И. Борисов в своей докторской диссертации обосновывает *опосредованную* причинную связь между "производственной деятельностью человека, содержащей объективную возможность наступления опасных последствий — системой реализации такой возможности (установленной на основе определенной математической вероятности и блокируемой техническими нормами) — и общественно опасными последствиями" [35, с. 11]. Его аргументы таковы. "Конкретное техническое требование безопасности устанавливается не только в связи с предположением о возможности наступления какого–либо абстрактного мыслимого единичного несчастного случая, а на основе определенной математической (статистической) вероятности его наступления...; чем выше степень вероятности несчастного случая в определенных производственных ситуациях, тем больше оснований для разработки и принятия соответствующего норматива безопасности. Таким образом, выраженная определенной величиной (степенью вероятности) возможность наступления несчастного случая относительно целого ряда аналогичных ситуаций, появляющихся в процессе производственной деятельности человека, выступает уже как необходимая, объективная закономерность". При этом В. И. Борисов не отрицает того, что последствия от нарушения соответствующих правил могут и не наступить, но вот если они наступили, полагает он, то связь между ними и соответствующим вредом "обладает внутренней необходимостью" [36, с. 262–263].

Таким образом, о наличии "внутренней необходимости" как причиняющего фактора, предлагается судить исходя из распространенности того или иного явления, зафиксированной математическими методами. Но при таком подходе снимается вопрос о том, было ли конкретное нарушение правил безопасности производства причиной несчастного случая. Ведь если он произошел, значит —"необходим". Получается, что доказывать наличие причинной связи между нарушением правила со стороны конкретного человека и несчастным случаем, произошедшим после этого, уже не нужно. Вопрос о привлечении к уголовной ответственности вполне определенного лица оказывается предрешенным тем обстоятельством, что статистика свидетельствует о высокой степени вероятности наступления подобного вреда в сходных ситуациях. Такой алгоритм установления причинной связи трудно признать приемлемым, поскольку он уводит далеко за пределы конкретного причинно–следственного отношения.

В этом плане мы имеем союзников и среди криминалистов. Довольно часто в правовой литературе встречаются изложенные по ходу других исследований, косвенные возражения против статистической причинности. Все они сводятся к тому, что решая вопрос об ответственности конкретного лица за вполне определенное, неповторимое и глубоко индивидуальное поведение нельзя пользоваться абстрактными, усредненными, обобщенными показателями. К судьбам людей нельзя подходить со "средней меркой", "средним масштабом" — таков главный довод многих авторов [37, с. 13, 38, с. 230, 39, с. 18, 40, с. 49].

Иногда эти возражения формулируют четко и однозначно. Так, М. Г. Ургехелидзе настоятельно рекомендует коллегам пересмотреть свое отношение к данной теории. Он показывает, что статистическая закономерность "выражает лишь некоторое постоянство, повторяемость процессов в большой массе явлений (т. е. в длинных статистических рядах). "Отсюда, — говорит М. Г. Угрехелидзе, — видно, что причинность и статистическая закономерность — две различные формы взаимосвязи реальных явлений… [41, с. 90–93]. Категорически возражает против концепции вероятностной причинности связи автор солидной монографии о причинной связи в уголовном праве А. Б. Малинин. В своей докторской диссертации он уделил этому вопросу значительное место. Обоснованно, опираясь на добротную философскую базу, беря в союзники известных криминалистов, приводя собственные аргументы, А. Б. Малинин пришел к решительному выводу: "Причинная связь существует между конкретным деянием и наступившим последствием. Никакой "вероятной" или "возможной" причинной связи не существует" [42, с. 370]. Прочно стоит на аналогичной позиции О. Л. Тимчук, Анализируя опыт предшественников, он справедливо утверждает, что каузальность и статистическая (вероятностная) закономерность — это разные формы детерминации [43, с. 192].

Мы также твердо уверенны, что формулировка "вероятностная (статистическая) причинная связь" не имеет права на существование. Каждое конкретное событие происходит не потому, что, по наблюдениям человечества, в значительном числе случаев процесс протекает примерно так и приво-

дит к привычным, ожидаемым результатам, а потому, что в каждом случае срабатывает механизм *порождения*. Вот он–то и подлежит установлению.

Литература:

1. Диалектический материализм / Под. ред. А. Д. Макарова и др. — М.: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1962. — 472 с.
2. Князев Н. А. Причинность — часть всеобщей связи явлений // Философские науки. — 1961. — № 3. — С. 98-106.
3. Туленов Ж. Т. Взаимосвязь категорий диалектики. — М.: Высш. шк., 1986. — 96 с.
4. Аскин Я. Ф. Детерминизм, развитие, время // Философские основания естественных наук. — М.: Наука, 1976. — 384 с.
5. Баженов. Л. Б. Концептуальная эволюция понятия причинной связи // Философские основания естественных наук. — М.: Наука, 1976. — 384 с.
6. Зак С. Е. Принципы и основные законы материалистической диалектики: Учебное пособие. — М.: Высш. шк., 1974. — 176 с.
7. Марквит Э. (США) Закон, причинность и социальные корни механистического детерминизма // Философские науки. — 1987. — № 2. — С. 69—78.
8. Білецький І. П. Гносеологічне співвідношення понять і принципів класичної та квантової механік: Автореф. дис… канд. філос. наук. — Харків, 1997. — 15 с.
9. Резников В. М. Философский анализ экспликаций категории “причина”, их теоретическая и логическая значимость: Дис… канд. филос. наук. — Новосибирск, 1997. — 171 с.
10. Свечников Г. А. Ленинский подход к философским вопросам естествознания // Коммунист. — 1971. — № 1. — С.23-32.
11. Свечников Г. А. Проблемы современной концепции причинности // Современный детерминизм и наука. Т. 1: Общие проблемы детерминизма. — Новосибирск: Сиб. отд. изд-ва “Наука”, 1975. — 320 с.
12. Свечников Г. А. Значение ленинских идей для исследования проблемы причинности // Коммунист. — 1966. — № 6. — С. 17-40.
13. Барашенков В. С. Об экспериментальной проверке принципа причинности // Вопросы философии. — 1965. — № 2. — С. 108-110.
14. Налетов И. З. Причинность и теория познания. — М.: Мысль, 1975. — 204 с.
15. Данин Д. С. Вероятностный мир. — М.: Знание, 1981. — 208 с.
16. Худяков С. С. Взаимосвязь философии и естествознания в становлении и развитии категории причинности // Категории диалектики и научное познание. — Уфа: Изд-во Башкирского ун-та, 1985. — 152 с.
17. Рябченко Ю. П. Взаимодействие, детерминизм, причинность: Автореф. дис… канд. филос. наук. — Свердловск, 1972. — 18 с.

18. Самченко В. Н. Связь и свобода: Эволюция связи в природе и обществе: Автореф. дис...д-ра. филос. наук. — Тюмень, 1996. — 27 с.
19. Нарский И. С. Неопозитивистские концепции причинности и наука // Современный детерминизм и наука. Т. 1: Общие проблемы детерминизма. — Новосибирск: Наука, 1975. — С. 197-215.
20. Рузавин Г. И. Вероятность, индукция, детерминизм // Современный детерминизм и наука. Общие проблемы детерминизма / Отв. ред. Г. А. Свечников. — Новосибирск: Наука, 1975. — С. 63-85.
21. Современная философия: Словарь и хрестоматия / Отв ред. В. П. Кохановский. — Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. — 511 с.
22. Векуа Г. Е. Проблема причинности в философии и медицине: Автореф. дис... д-ра филос. наук. — Тбилиси, 1974.— 47 с.
23. Бом Д. Причинность и случайность в современной физике/ Пер. с англ. С. Ф Шушурина /Общ. ред. Я. П. Герлецкого. — М.: Изд-во иностр. литры, 1959. — 148 с.
24. Карнап Р. Философские основания физики. Введение в философию науки / Пер. с англ. и коммент. Г. И. Рузавина, общ. ред. И. Б. Новика. — М.: Прогресс, 1971. — 400 с.
25. Павлодский Е. А. Определение эффективности правовых норм с помощью корреляционного анализа // Эффективность закона: методология и конкретные исследования / Отв. ред. В. М. Сырых, Ю. М. Тихомиров. — М.: Институт сравнительного законодательства и правоведения при правительстве РФ, 1997. — С. 45-52.
26. Перминов В. Я. Проблема причинной связи в философии и естествознании. — М.: Изд–во МГУ, 1979. — 223 с.
27. Юнг К. Аналитическая психология: прошлое и настоящее. — М.: Мартис, 1997. — 320 с.
28. Кравец А. С. Вероятностная причинность // Современный детерминизм и наука. Т.1: Общие проблемы детерминизма. — Новосибирск: Сиб. отд. изд–ва "Наука", 1975. — С. 177–197.
29. Церетели Т. В. Причинная связь в уголовном праве. — М.: Госюриздат, 1963. — 382 с.
30. Бердичевский Ф. Ю. Уголовная ответственность медицинского персонала за нарушение профессиональных обязанностей. — М.: Юрид. лит., 1970. — 128 с.
31. Гринберг М. С. Субъективный критерий неосторожности и проблемы причинной связи // Актуальные правовые вопросы борьбы с преступностью: Сб. ст. — Томск: Изд–во Томск. ун–та, 1988. — С. 16–22.
32. Куринов Б. А. Научные основы квалификации преступлений. — М.: МГУ, 1984. — 181 с.
33. Палиашвили А. Установление причинной связи в заключении эксперта // Соц. законность. — 1967. — № 6. — С. 54–55.
34. Тер—Акопов А. А. Бездействие как форма преступного поведения. — М.: Юрид. лит.,1980. — 152 с.

35. Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: Автореф… д–ра юрид. наук. — Харьков: Украинская юридическая академия, 1993. — 43 с.
36. Борисов В. И. Основные проблемы охраны безопасности производства в уголовном законодательстве Украины: Дис… д–ра юрид. наук. — Харьков: Украинская юридическая Академия, 1993. — 380 с.
37. Владимиров А. А. Преступная небрежность по советскому социалистическому уголовному праву: Автореф. дис… канд. юрид. наук. — М., 1952. — 14 с.
38. Загородников Н. И. Преступления против жизни по советскому уголовному праву. — М.: Госюриздат, 1961. — 278 с.
39. Нерсесян В. А. Ответственность за неосторожные деяния в свете научно—технической революции: Автореф. дис…канд. юрид. наук. — М., 1983. — 24 с.
40. Ситковская О. Д. Психологический комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1999. — 96 с.
41. Угрехелидзе М. Г. Теория "вероятностной причинной связи" требует проверки // Сов. гос–во и право, 1974. — № 5. — С.90–93.
42. Малинин В. Б. Причинная связь в уголовном праве: Вопросы теории и практики: Дис… д–ра юрид. наук. — СПб: Санкт–Петербургский университет МВД России, 1999. — 399 с.
43. Тимчук О. Д. Теорія імовірнісного причинного зв'язку в кримінальному праві: дискусійні аспекти // Вісник ЗЮІ. — Запоріжжя: МВС України, 2001. — С. 189–192.

ЗАХИСТ ІНФОРМАЦІЙНИХ КОМП'ЮТЕРНИХ СИСТЕМ У ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНАХ

Р. А. Калюжний,
начальник кафедри теорії і історії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор;

М. В. Гуцалюк,
старший науковий співробітник
Міжвідомчого науково-дослідного центру
з проблем боротьби з організованою злочинністю,
кандидат юридичних наук

Серед основних тенденцій розвитку суспільства сьогодення слід відзначити глобальну інформатизацію практично всіх сфер життєдіяльності людини, включаючи економіку, державне управління, науку, мистецтво. Як показує досвід інших країн, інформатизація сприяє забезпеченню національних інтересів, поліпшенню керованості економікою, зростанню продуктивності праці, вдосконаленню соціально-економічних відносин, збагаченню духовного життя та подальшій демократизації суспільства [1]. Переваги нових інформаційних технологій широко використовуються для підвищення ефективності боротьби зі злочинністю та її профілактики. Уперше про важливість впровадження нових методів боротьби зі злочинністю, заснованих на досягненні науково-технічного прогресу, було зазначено на п'ятому Конгресі Організації Об'єднаних Націй з попередження злочинності. На шостому Конгресі 1980 року було рекомендовано усім державам активізувати свої зусилля щодо удосконалення систем збору інформації, у тому числі статистичної, для вивчення проблеми злочинності та функціонування систем правосуддя [2].

Інформатизація в правоохоронних органах України вже має певну практику та історію впровадження [3]. Комп'ютери дають змогу швидко опрацьовувати, передавати та зберігати великі обсяги інформації, значно покращувати якість управління, а головне, більш раціонально використовувати час, вивільняти працівників від рутинних операцій, надавати можливість виконувати творчу роботу.

Успішна боротьба зі злочинністю потребує того, щоб правоохоронні органи мали вірогідну інформацію про об'єкти, які потрапили у сферу карнопроцесуальної та оперативної діяльності. Чим більше інформації має у своєму розпорядженні слідство про особу, об'єкти та обставини вчиненого злочину, тим швидше він розкривається. Від якісної та своєчасної інформації залежить і точність оцінки оперативної обстановки, і добротність управлінських рішень, і спрямованість планування оперативно-розшукових заходів, і чіткість постановки завдань виконавцям.

Для збору та прийняття такої інформації існують криміналістичні обліки, інакше – система карної реєстрації. Вони формуються спеціалізованими підрозділами правоохоронних органів. Частина інформації централізована в масштабі України, інша – в масштабі міста, області.

Однією з головних вимог, які ставляться до правоохоронної інформації, є її висока вірогідність та своєчасність. Неповна та несвоєчасна інформація позбавляє правоохоронців затримувати злочинців "по гарячих слідах". Налагоджений процес збору та опрацювання інформації дає можливість всебічно аналізувати обстановку, передбачати розвиток негативних тенденцій і приймати відповідні рішення.

Поряд з цим, стає все більш актуальною проблема надійного захисту комп'ютерної інформації, адже прогрес у різних галузях науки і техніки призвів до створення компактних і високоефективних технічних засобів, за допомогою яких можна легко підключатись до ліній телекомунікацій та різноманітних технічних засобів оброблення інформації з метою здобування, пересилання та аналізу інформації, яка становить державну та іншу передбачену законом таємницю конфіденційної інформації.

Злочинців може зацікавити не тільки знищення певної інформації (наприклад, про особу, що розшукується) або її модифікація (номер двигуну на викраденому автомобілі), але і зміст певного документу або ж повністю база даних з відповідного питання.

Усе більше в правоохоронних органах використовуються інформаційні системи, які базуються на Інтернет-технологіях. Зокрема, структурні підрозділи використовують Веб-сторінки для зв'язків з громадськістю. Тут необхідно зауважити, що такі системи є досить уразливими для хакерських атак. Так агентство національної безпеки США класифікує комп'ютери, з погляду їхньої стійкості для проникнення, на класи від Dl, D2, D3 і далі до С, В і А. Комп'ютери класу А – це високоякісні комп'ютери, найбільш стійкі для проникнення. В нинішній час комп'ютер типу Windows NT – комп'ютер, що використовує Microsoft Windows NT як оперативне програмне забезпечення, – належить за цією класифікацією до порівняно низького класу С2. Якщо ж він з'єднується з системою Інтернет, то йому взагалі не привласнюється ніякого класу стійкості. Хоча це одна з найбільш розповсюджених комп'ютерних систем в американській військовій структурі [4].

Останнім часом у зв'язку зі збільшенням обсягів, кількості користувачів, видів випадкових впливів збільшується ймовірність несанкціонованого доступу до інформації. Так, не зважаючи на створення найбільш безпечної системи, поліція США має серйозні проблеми від кібер-атак, кількість яких значно зросла в останні місяці 2002 року. За словами Хізаши Сонода (Hisashi Sonoda), професора кримінального права Канзайського Університету національного Агентства поліції США (National Police Agency – NPA), в 57 поліцейських комп'ютерних мережах національного масштабу були встановлені цілодобові системи виявлення кібер-атак.

У трьохмісячний термін було зафіксовано 51 104 кібер-атак, що в середньому складає – 10 нападів на добу [5].

Для протидії витоку інформації по технічних каналах створюється комплексна система захисту, яка передбачає використання фізичних, апаратних, програмних і криптографічних засобів захисту інформації.

Означені системи дозволяють реалізувати такі методи захисту інформації:

- обмеження доступу;
- розмежування доступу;
- розподіл доступу;
- криптографічне перетворення інформації;
- контроль і облік доступу.

Слід відзначити, що технології, які необхідні для забезпечення надійного захисту, постійно ускладнюються. Наприклад, криптографічні методи, що оцінювалися як "відмінні" десятиліття назад, нині застаріли, оскільки комп'ютери, що використовуються правопорушниками, стали більш потужними і менш дорогими. Тому необхідно постійно стежити за досягненнями в цій галузі.

На жаль, через значну вартість в правоохоронних органах практично не застосовуються такі засоби виявлення несанкціонованого доступу, як "CyberPatrol", або, наприклад, ручні ідентифікатори для персоналізації доступу до інформаційних систем.

Необхідно повсякденно приділяти увагу захисту приміщень, що є складовою частиною загальних заходів для захисту комп'ютерної інформації. Адже комп'ютер, не з'єднаний з іншими комп'ютерами, забезпечує досить надійне збереження інформації, хоча слід не розповсюджувати інформацію про кількість, типи і навіть розміщення електронних пристроїв.

Важливою умовою успішного захисту комп'ютерних систем є відповідне правове забезпечення як інформаційних систем зокрема, так і інформаційних відносин у суспільстві в цілому. Сьогодні необхідність реформування інформаційного законодавства не викликає сумнівів. Однак, на наш погляд, масив законів і підзаконних актів досяг такої критичної межі, яка об'єктивно вимагає кодифікації. Стратегія реформування знайшла своє відображення у Концепції реформи інформаційного законодавства України, розробленої ініціативною групою науковців. З текстом Концепції можна ознайомитись на сайті Міжвідомчого науково-дослідного центру з проблем боротьби з організованою злочинністю – http://mndc. naiau. kiev. ua [6].

Безумовно, проблема захисту інформаційних ресурсів не буде вирішена в повному обсязі без кримінального переслідування комп'ютерних правопорушень. Специфіка розслідування злочинів у сфері високих технологій вимагає розробки принципово нової стратегії, тактики та методики, наявності спеціальних технічних засобів, створення центрів з підготовки відповідних фахівців, спеціалізованих інформаційних систем оперативного сповіщення. Без проведення такої роботи важко говорити про надійний інформаційний захист національної інфраструктури [7].

На відміну від західних, формування вітчизняних спецпідрозділів по боротьбі з комп'ютерними злочинами проходить в умовах реформування правоохоронних органів. Не зважаючи на певні труднощі, співробітниками створеного 2001 р. Управління по боротьбі зі злочинами у сфері високих технологій за рік розкрито так званих "комп'ютерних" злочинів у декілька разів більше, ніж за всі попередні роки, коли була введена відповідна норма до Кримінального кодексу України (ст. 198-1).

Але навіть спеціалізоване обладнання та підготовлений персонал повністю не вирішать проблеми надійного захисту (у відомих зарубіжних програмних продуктах існують незадокументовані можливості для отримання потрібної інформації). Більш комплексно питання слід вирішувати базуючись на вітчизняних розробках. Тому, необхідно розробити Концепцію розвитку вітчизняного інформаційного забезпечення. В першу чергу, це стосується органів державного управління та, зокрема, правоохоронних органів. Слід також активніше використовувати досвід українських фахівців у галузі захисту інформації, сміливіше впроваджувати в навчальний процес такі дисципліни, як інформаційне право, правова інформатика, розслідування злочинів, що вчиняються за допомогою комп'ютерних технологій [8].

У цілому, надійний захист інформаційних комп'ютерних систем у правоохоронних органах можливо забезпечити з урахуванням системного підходу [9], шляхом координації дій, починаючи від виявлення правопорушень та накопичення відповідних статистичних даних для наукових досліджень, закінчуючи проведенням кримінологічних експертиз і систем оперативного сповіщення відповідних міжнародних організацій [10].

Приділяючи належну увагу інформаційній безпеці, Конгрес США схвалив триразове збільшення фінансування досліджень в області запобігання комп'ютерних злочинів. Протягом наступних п'яти років Національному дослідницькому фонду і Національному інституту стандартизації і технологій будуть виділені 900 мільйонів доларів, у першу чергу, на підготовку наукових кадрів [11].

У Міжвідомчому НДЦ з проблем боротьби з організованою злочинністю при Координаційному комітеті наявний відповідний досвід дослідження зазначених проблем. У рамках теми "Координація діяльності органів влади у боротьбі з кіберзлочинністю" науковцями МНДЦ підготовлено проект Концепції стратегії реалізації державної політики щодо боротьби з кіберзлочинністю. Підготовлені навчальні посібники розіслано у практичні підрозділи. Зазначені питання розглядаються на лекціях і семінарах у відомчих навчальних закладах та у системі службової підготовки правоохоронних органів. Постійно здійснюється моніторинг комп'ютерної злочинності. Тому, підтримуючи пропозицію МВС стосовно створення відповідного міжвідомчого центру, передбаченого Указом Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31 жовтня 2001 р. "Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України" від 6 грудня 2001 р. № 193/2001 вважаємо за доціль-

не створення відповідного підрозділу у структурі Міжвідомчого НДЦ з проблем боротьби з організованою злочинністю за умови відповідного штатного та фінансового забезпечення, оскільки створення підрозділу з питань боротьби з комп'ютерною злочинністю на базі Міжвідомчого НДЦ буде значно дешевшим за створення ще одного самостійного Міжвідомчого центру.

Література:

1. Інформатизація, право, управління (організаційно–правові питання): Монографія / Р. А. Калюжний, О. Д. Крупчан, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, В. С. Цимбалюк, М. Я. Швець. – К., 2002. – С. 33.
2. Руководство по компьютеризации информационных систем в области уголовного правосудия // ООН. Методологические исследования. — Нью-Йорк, 1992. – Серия F. – № 58. – С. 3.
3. Швец Н. Я. Автоматизированные системы управления органами внутренних дел. – К., 1983.
4. Jane's Intelligence Review. – 1999. – № 1. – P. 50-54.
5. http://www.crime-research.org.
6. Питання концепції реформування інформаційного законодавства України / Р. Калюжний, В. Гавловський, В. Цимбалюк, М. Гуцалюк // Правове, нормативне та метрологічне забезпечення системи захисту інформації в Україні: Збірник. – К.: НТУУ"КПІ"; Міносвіти і науки України; СБУ. – К., 2000. – С. 17-21.
7. Гуцалюк М. Інтернет & Закон // Форпост. – 2001. – № 2. – С. 18-20.
8. Комп'ютерна злочинність: Навчальний посібник / П. Д. Біленчук, В. В. Бут, В. Д. Гавловський, М. В. Гуцалюк, Б. В. Романюк, В. С. Цимбалюк – К.: Атіка, 2002. – 240 с.
9. Гуцалюк М. В., Ящуринский Ю. В. Системный подход и формально-математические направления в теории управления // Сборник материалов методологического семинара 2. Системный подход как методологический базис формирования системного мышления: – К.: Академия СБУ, 1995. – С. 59-61.
10. М. Гуцалюк Координація боротьби з комп'ютерною злочинністю // Право України. – 2002. – № 5. – С. 121–126.
11. http://www.compulenta.ru.

ВТРУЧАННЯ В РОБОТУ АВТОМАТИЗОВАНИХ ЕЛЕКТРОННО-ОБЧИСЛЮВАЛЬНИХ МАШИН, ЇХ СИСТЕМ ЧИ КОМП'ЮТЕРНИХ МЕРЕЖ: ОЗНАКИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ

Д. С. Азаров,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ

Насамперед щодо термінів у термінологічних зворотів, які використовуються у тексті ст. 361 КК України. Вони характеризується суперечливістю та застарілістю. Так, у назві цієї статті використовується зворот "електронно-обчислювальна машина (комп'ютер)", а у диспозиції – "автоматизована електронно-обчислювальна машина", до того ж інформація, що обробляється за допомогою цього обладнання, називна чомусь комп'ютерною. Термін "комп'ютерна мережа" не узгоджений з терміном "автоматизована електронно-обчислювальна система". Незрозуміло, чи поняття "комп'ютерна мережа" є однорідним стосовно поняття "автоматизована електронно-обчислювальна система", чи ні. Ще одне запитання: чи може входити до складу комп'ютерної мережі автоматизована електронно-обчислювальна машина (далі – ЕОМ)? Нарешті, за змістом аналізованої статті можна дійти висновку, що автоматизована електронно-обчислювальна машина та комп'ютер – це різні речі, різні види обчислювальної техніки, проте, як видається, це не так.

Термінологічний зворот "автоматизована електронно-обчислювальна машина" має вади логічного характеру. При його аналізі природно виникає запитання: чи можуть бути ЕОМ неавтоматизованими? Потрібно впевнено відповісти – ні (неавтоматизована ЕОМ – це, хіба що, рахівниця). Видається логічно не виправданою та зайвою вказівка на "автоматизованість" ЕОМ, така їхня властивість має розумітися апріорі.

Заслуговує на певні зауваження і зворот "електронно-обчислювальна машина". Він нагадує часи зародження кібернетики та обчислювальної техніки, вживаючи його, мають на увазі вже давно застаріле устаткування ("Урал", СМ-ЕОМ, ЕС-ЕОМ та ін.). Використання цього звороту було зумовлене тим, що більша чистина часу роботи таких машин витрачалась саме на обчислення. Сьогодні обчислення забирає дуже незначний обсяг часу, а тому аналізований термін втратив актуальність і майже не вживається. Він став анахронізмом, його використання у нормотворчій діяльності вважаємо недоречним.

Викликає заперечення і думка про те, що системи автоматизованих ЕОМ – це "операційні системи (MS-DOS, Windows та інші), які встановлюються на певній машині і за допомогою яких здійснюється її робота…" [1, с. 902-903]. Отже, аналізоване поняття ототожнюється з комп'ютерними програмами, що, на нашу думку, є хибним. Під системою автоматизованих ЕОМ ми розуміємо сукупність декількох ЕОМ та іншого устаткування, поєднаних у єдиний технічний ком-

плекс. Саме таке тлумачення підтверджує назва ст. 363 КК України "Порушення правил експлуатації автоматизованих електронно-обчислювальних систем" (виділено нами – Д. А.). У цьому контексті стає зрозумілим, що йдеться про експлуатацію певного технічного устаткування, а не програмного забезпечення.

Як видається, на сьогодні термінологічним зворотам "автоматизована електронно-обчислювальна машина", "електронно-обчислювальна машина", "система автоматизованих електронно-обчислювальних машин" і "система електронно-обчислювальних машин" відповідає термін "комп'ютер", який є лаконічним і не потребує, принаймні для більшості людей, особливих пояснень. Проте, не можна не помітити, що він має дещо побутовий характер, а тому його небажано вживати у формулюваннях кримінально-правових норм. Ми пропонуємо використовувати термін "*комп'ютерна система*". Це один чи декілька комп'ютерів, що об'єднані у єдину систему, та інші технічні засоби, за допомогою яких з використанням програмного забезпечення здійснюється інформаційна діяльність щодо комп'ютерної інформації.

Запропоноване визначення охоплює як одиничний комп'ютер, так і їх систему, а також весь спектр технічного устаткування, яке використовується не завжди, проте може бути задіяне у процесі інформаційної діяльності. До того ж, воно не залишає поза увагою програмне забезпечення, без якого функціонування такого устаткування є неможливим. Це визначення не перевантажене складними для сприйняття спеціальними технічними термінами і, в той же час, вичерпно окреслює коло відповідної техніки. Необхідно наголосити, що поняттям "комп'ютерна система" охоплюються не тільки потужні та багатофункціональні комп'ютери, а й домашні комп'ютери, комп'ютери, які використовуються головним чином у діловодстві, переносні комп'ютери ("ноутбуки") тощо.

До зазначеного кола технічного устаткування також необхідно віднести комп'ютери спеціального, "вузького" призначення, наприклад, так звані банкомати. Відповідно до п. 1.2 ст. 1 Закону України "Про платіжні системи та переказ грошей в Україні" банківський автомат самообслуговування (банківський автомат) – це програмно-технічний комплекс, що надає можливість держателю спеціального платіжного засобу здійснити самообслуговування за операціями одержання грошей у готівковій формі, внесення їх для зарахування на відповідні рахунки, одержання інформації щодо стану рахунків, а також виконати інші операції згідно з функціональними можливостями цього комплексу [2]. Зазначимо, що як частину комп'ютерної системи певної кредитно-фінансової установи також потрібно розглядати й інше устаткування, що призначене для здійснення фінансових операцій з використанням платіжних карток, наприклад, платіжні термінали (POS-термінали), які безпосередньо пов'язані із цією комп'ютерною системою за допомогою телекомунікаційних каналів зв'язку.

До *інших технічних засобів*, за допомогою яких створюється, обробляється чи зберігається комп'ютерна інформація, слід віднести будь-які периферійні пристрої, які у поєднанні з комп'ютером забезпечують можливість здійснення певних операцій. Потрібно мати на увазі, що до цих техні-

чних засобів можна віднести лише ті, без яких сам комп'ютер може повноцінно функціонувати, які надають комп'ютеру додаткові, можна сказати, факультативні можливості.

Як видається, термін "комп'ютерна мережа" також потребує певного коригування. До речі, фахівці з комп'ютерних технологій його не використовують, його важко відмежувати від понять "автоматизована електронно-обчислювальна система" та "комп'ютерна система". Правильнішим (у тому числі з технічної точки зору) є вживання терміну "телекомунікаційна мережа" – це сукупність телекомунікаційних каналів і засобів зв'язку, за допомогою яких можливе здійснення обміну комп'ютерною інформацією між комп'ютерними системами.

Існування телекомунікаційних мереж без комп'ютерних систем неможливе. З одного боку, комп'ютерні системи підтримують роботу телекомунікаційних мереж, з іншого – телекомунікаційна мережа забезпечує сумісну роботу окремих комп'ютерів, передачу комп'ютерної інформації між ними. Телекомунікаційні мережі можна поділити на глобальні (наприклад, Інтернет), корпоративні (об'єднують комп'ютерні системи одного відомства, наприклад, МОЗ, МВС тощо), локальні (об'єднують комп'ютерні системи окремого підрозділу).

Одним із суспільно небезпечних діянь, відповідальність за які встановлено ст. 361 КК України, є втручання в роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж. Аналізуючи формулювання, яке обране законодавцем для описання цього діяння, ми доходимо висновку, що під останнім розуміється втручання саме в роботу, тобто функціонування автоматизованих ЕОМ як певного устаткування, обладнання, а не в процес обробки комп'ютерної інформації. Тобто під час посягання винний втручається в процес функціонування цих машин, систем чи мереж ніби у відриві від процесу обробки комп'ютерної інформації, що здійснюється з їхньою допомогою. Звичайно, важко відокремити роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж від процесу обробки комп'ютерної інформації – ці процеси взаємопов'язані. Проте, необхідно мати на увазі, що втручання в процес обробки комп'ютерної інформації можливе і без фізичного втручання в роботу відповідних машин, систем чи мереж, яким є, приміром, вимкнення обладнання, роз'єднання контактів, вимкнення охолодження, розірвання каналу зв'язку тощо.

Втручання в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж здійснюється, насамперед, для можливості доступу до процесу обробки комп'ютерної інформації. Саме у такому значенні потрібно розуміти відповідне формулювання ст. 361 КК України.

Поняття "втручання" в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж, на нашу думку, має охоплювати введення, зміну, пошкодження, знищення чи блокування комп'ютерної інформації (в тому числі програм) у комп'ютерній системі чи телекомунікаційній мережі, а також інше втручання в процес обробки комп'ютерної інформації. Процесом обробки комп'ютерної інформації є створення нової, використання, зміна вже іс-

нуючої комп'ютерної інформації, її зберігання, знищення тощо. Таким процесом потрібно вважати будь-які операції з комп'ютерною інформацією.

Введення комп'ютерної інформації – це створення нової комп'ютерної інформації. Причому наявність цієї "новизни" необхідно визначати стосовно конкретної комп'ютерної системи чи телекомунікаційній мережі. Це означає, що та чи інша комп'ютерна інформація до моменту її введення у комп'ютерну систему чи телекомунікаційну мережу не існувала взагалі або не існувала лише в означеній комп'ютерній системі чи телекомунікаційній мережі (в інших системах чи мережах вона могла існувати). Несанкціоноване створення в комп'ютерній системі чи телекомунікаційній мережі нової інформації може бути кримінально караним незалежно від обсягу такої інформації.

Під *зміною* комп'ютерної інформації, на нашу думку, потрібно розуміти будь-яку модифікацію комп'ютерної інформації, що не призводить до втрати її основних властивостей. Мається на увазі насамперед модифікація змісту інформації, її доповнення. Внаслідок таких дій інформація не перестає існувати, не змінюються її основні атрибути (призначення, формат тощо), а головне – таку інформацію можна використовувати. Зміною, зокрема, потрібно вважати доповнення, наприклад, протоколів роботи в телекомунікаційній мережі.

Зміну комп'ютерної інформації слід відрізняти від її *пошкодження* – діяння, в результаті якого комп'ютерна інформація стає частково або повністю непридатною для використання. Тобто комп'ютерна інформація не перестає існувати в комп'ютерній системі чи телекомунікаційній мережі, проте її використання стає неможливим. Поняттям пошкодження комп'ютерної інформації охоплюється і знищення певної її частини.

Знищення комп'ютерної інформації – це діяння, внаслідок якого відбувається повна втрата комп'ютерної інформації. Вона перестає існувати у комп'ютерній системі чи телекомунікаційній мережі. Знищення інформації буде мати місце і тоді, коли знищену інформацію можна відновити. В багатьох випадках комп'ютерна інформація має копію на паперовому чи іншому носієві або її можливо поновити за допомогою спеціального програмного забезпечення. Ці обставини, на нашу думку, не повинні враховуватись при вирішенні питання щодо визнання певних дій знищенням комп'ютерної інформації.

У літературі зустрічається думка, що одним із способів знищення комп'ютерної інформації є її блокування. Така позиція видається не зовсім виправданою, що підтверджує визначення блокування комп'ютерної інформації, яке наводять самі автори зазначеного підходу: блокування – "тобто припинення доступу" до інформації [3, с. 723; 4, с. 785]. Стає очевидним, що "припинення доступу" до комп'ютерної інформації не означає припинення існування, знищення останньої.

Під *блокуванням* комп'ютерної інформації слід розуміти стримування чи приховування даних із тією метою, щоб вони не враховувались при обробці певної комп'ютерної інформації, обмеження чи припинення доступу до неї. Таке стримування чи приховування даних може призвести до непра-

вильної, некоректної роботи програмного забезпечення, збоїв у роботі комп'ютерної системи чи телекомунікаційної мережі.

Інше втручання в процес обробки комп'ютерної інформації – це будь-який вплив на такий процес, якщо він (вплив) не охоплюється вищезазначеними поняттями. Таким впливом, наприклад, є передавання інформації у надвеликих обсягах від однієї комп'ютерної системи до іншої. Відповідні дії можуть спричинити до збоїв у процесі обробки комп'ютерної інформації.

Враховуючи зазначене, ми доходимо висновку, що "робота автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж" та "обробка комп'ютерної інформації" взаємно поєднані, але різні процеси. Якщо робота зазначених машин, систем і мереж – це узгоджене функціонування окремих пристроїв, то обробка комп'ютерної інформації здійснюється "усередині" цих пристроїв за допомогою програмного забезпечення. Процес обробки комп'ютерної інформації починається з моменту ввімкнення автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж за умови, що на них встановлено відповідне програмне забезпечення. За відсутності такого забезпечення техніка працює (у вузькому розумінні цього слова), але нездатна виконувати свої функції. Обробка комп'ютерної інформації припиняється з вимкненням технічного устаткування, але не завжди. Йдеться про випадки так званого зависання, коли різне програмне забезпечення вступає у конфлікт між собою, виникає логічна помилка у його роботі, внаслідок чого процес обробки комп'ютерної інформації припиняється. У таких випадках технічне устаткування продовжує працювати, проте комп'ютерна інформація не обробляється.

У ст. 361 КК України законодавець як обов'язкові наслідки втручання в роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж передбачає перекручення чи знищення комп'ютерної інформації або носіїв такої інформації. Першим із них у законі названо перекручення комп'ютерної інформації. Як видається, перекручення комп'ютерної інформації – це насамперед викривлення змісту відомостей. Ми вважаємо, що доречнішим є використання терміну "зміна", оскільки він охоплює як перекручення, так і будь-яку іншу модифікацію комп'ютерної інформації. Зміст знищення комп'ютерної інформації був розглянутий вище.

Окремої уваги заслуговують суспільні небезпечні наслідки посягання, які передбачені ст. 361 КК України, у вигляді перекручення чи знищення носіїв комп'ютерної інформації. По-перше: термін "перекручення" некоректно вживати стосовно носіїв комп'ютерної інформації, оскільки перекрутити можна інформацію, а носії можна лише пошкодити чи знищити. По-друге: такі дії можна вчинити лише шляхом активного фізичного впливу безпосередньо на згадані носії (розбити, підпалити, підірвати тощо). За наявності підстав винні у таких діяннях особи повинні нести кримінальну відповідальність згідно зі статтями розділу VI "Злочини проти власності" (приміром, ст. ст. 194, 196 КК України), а не розділу XVI "Злочини у сфері

використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж". Тому, вважаємо недоцільним встановлення у ст. 361 КК України кримінальної відповідальності за перекручення та знищення носіїв комп'ютерної інформації.

Таким чином, зміст суспільно небезпечних наслідків у вигляді "перекручення чи знищення комп'ютерної інформації" за своїм обсягом явно не відповідає змісту діяння, оскільки втручання в роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж охоплює не лише перекручення чи знищення комп'ютерної інформації, а й введення, зміну та блокування комп'ютерної інформації або інше втручання у процес її обробки.

З огляду на зазначене видається за доцільне дещо змінити текст ст. 361 КК України. Слова "Незаконне втручання в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж, що призвело до перекручення чи знищення комп'ютерної інформації або носіїв такої інформації" замінити словами "Введення, зміна, пошкодження, знищення чи блокування комп'ютерної інформації у комп'ютерній системі чи телекомунікаційній мережі або інше втручання в процес обробки комп'ютерної інформації".

Таким чином, визначаючи обов'язковою ознакою об'єктивної сторони аналізованого складу злочину настання суспільно небезпечних наслідків у вигляді знищення чи перекручення комп'ютерної інформації, законодавець штучно звужує зміст поняття "втручання в роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж", оскільки при цьому залишаються поза межами складу злочину такі види втручання, як введення, зміна та блокування комп'ютерної інформації.

Разом із цим ступінь суспільної небезпеки зазначених діянь вимагає їхньої криміналізації. Особа, втручаючись у роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж, може й не бажати перекрутити або знищити комп'ютерну інформацію. Однак вона має усвідомлювати, що прогнозувати подальший перебіг процесу обробки комп'ютерної інформації після втручання дуже важко, а іноді й неможливо. Втручання є, так би мовити, насильством щодо ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж, і наслідки такого насильства непередбачувані. Введення, зміна та блокування комп'ютерної інформації або програм не завжди їх знищення чи перекручення. Проте ці діяння можуть заподіяти шкоду іншого характеру, наприклад, суттєво порушити процес обробки комп'ютерної інформації, призвести до "зависання" комп'ютера, некоректної роботи програмного забезпечення, витоку інформації тощо.

Втручання у роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж необхідно відрізняти від несанкціонованого доступу до комп'ютерної системи або телекомунікаційної мережі з подоланням заходів її безпеки. Під ним слід розуміти отримання можливості ознайомлення з комп'ютерною інформацією. Зазначені дії характеризуються підвищеною суспільною небезпекою, що зумовлюється виникненням широких можливостей для заподіян-

ня неабиякої шкоди. Однак, незаконний доступ до комп'ютерної системи або телекомунікаційної мережі нині в Україні не криміналізований, що, на нашу думку, потрібно визнати недоліком чинного кримінального законодавства.

Підводячи підсумки, зазначимо, що об'єктивна сторона втручання в роботу автоматизованих ЕОМ, їх систем чи комп'ютерних мереж характеризується такими ознаками: суспільно небезпечна дія (шляхом бездіяльності цей злочин вчинити неможливо); суспільно небезпечні наслідки та причинний зв'язок між ними. Інших обов'язкових ознак об'єктивної сторони складу цього злочину законодавець не визначив.

Література:

1. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон; А. С. К., 2001.– 1104 с.
2. Про платіжні системи та переказ грошей в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2001.– № 29. – Ст. 137.
3. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / Під загальною редакцією М. О. Потебенька, В. Г. Гончаренка. – К.: Форум, 2001. – Т. 2. – 942 с.
4. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України: За станом законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України на 1 грудня 2001 р. / За ред. С. С. Яценка. – К.: А. С. К., 2002. – 936 с.

ДО ПИТАННЯ ПРО КОМПЛЕКТУВАННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ ЗА КОНТРАКТОМ

В. О. Паламарчук,
здобувач Національної академії оборони України

Як інститут механізму держави армія пройшла тривалий шлях розвитку. На цьому шляху, як зазначають Крупченко Й. Е., Альтговзен М. Л., Дорофеєв М. П., історії відомі численні способи комплектування армії, що змінювали одна одну: рабовласницьке та феодальне ополчення, найманство та рекрутська система, примусовий набір на основі загальної військової повинності тощо [1, с.5]. Визначення способів комплектування війська доволі часто пов'язують з питанням місця армії в державі та ідеологією держави. Система комплектування військових формувань — важливий інструмент створення потрібної даній державі армії. На думку Серегіна В. П. і Вашкевича, це є показником суті самої держави, мети, яку вона переслідує і збирається захищати за допомогою військової сили [2, с.75-76]. На наш погляд, необхідно зазначити, що ставлення в теорії та практиці до запровадження контрактної форми набору на військову службу також визначається соціальними і політичними міркуваннями, рівнем правової свідомості. Так, Ч. Москес має свою точку зору щодо типології суспільств і відповідних їм збройних сил: "суспільство готовності до війни", "суспільство отримання війни" і "суспільство заперечення війни" [3, с.79]. І в сучасних умовах існує тенденція до переходу, "еволюції" низки держав від "суспільства готовності до війни" до "суспільства заперечення війни". Цим шляхом намагається рухатися і Україна. При такому розвитку держави також змінюється структура і предмет основних суперечок усередині збройних сил. Воєнна організація "суспільства готовності до війни" формується в основному за принципом загального військового обов'язку і відрізняється у цьому відношенні від цивільних структур. У "суспільстві стримання війни" на зміну приходить принцип добровільного найму, що більш подібний до цивільних структур. А вже в "суспільстві заперечення війни" перевага надається суто професійній, кадровій армії, де на чільне місце виходить не "бойовий командир", а "управлінець-менеджер" [3, с. 80-81]. Отже, визначення способів комплектування армії відображає цивілізованість та гуманність суспільства. Як свідчить практика, сьогодні в світі існує декілька способів комплектування армії: за призовом, за контрактом (добровільно) та за змішаним принципом.

Професійні армії мають більш як 50 країн світу, у тому числі США, Великобританія, Японія, Канада та інші. Серед них найбільш оснащену та чисельну професійну армію мають США. Комплектування військ на добровільній основі — це давня американська традиція, яка бере свій початок ще з кінця XVIII ст. Вперше обов'язкову військову службу в США ввели в роки першої світової війни, а по її закінченню знову перейшли на добровільний принцип комплектування. Вдруге закон про військову повинність був прийнятий у США в серпні 1940 року, незадовго до їх вступу у другу світову

війну. І знову цей закон, як попередній, був відмінений невдовзі після закінчення війни (в березні 1947 р.). У червні 1948 року був прийнятий новий закон, який передбачав дворічний строк обов'язкової служби в регулярних військах і п'ятирічний — у резерві (він проіснував 25 років) [4, с.322-324; 2, с.76-78]. Починаючи з грудня 1972 року, армія США комплектується виключно військовослужбовцями за контрактом. Повернення саме до цього способу комплектування було обумовлено рядом обставин. Більшість подібних обставин стали підставою запровадження нового способу комплектування Збройних Сил України за контрактом [5].

У своїх працях В. Дмитрієв відзначає, що Великобританія також завжди надавала перевагу професійній армії. Обов'язкова військова повинність вводилась в країні лише на час великих війн, зокрема під час 1-ої та 2-ої світових. Британські збройні сили комплектуються солдатами-професіоналами з 1961 року [6].

Особливістю більшості країн, що мають добровільне військо, є наявність резерву. Резерв американської армії формується виключно на добровільній основі, в Японії до нього зараховуються також особи, що пройшли регулярну службу в військах. Особи, що перебувають в резерві, отримують від держави щомісячне грошове утримання, підставою для виплати якого є контракт про перебування в резерві. Деякі країни з професійною армією резерву не мають (Люксембург, Бірма).

Кожен із способів комплектування має свої особливості, переваги та недоліки. Суттєва увага звертається на недоліки у тих державах, що комплектують свою армію виключно на добровільній основі. До них відносять таке: професійна армія потребує великих витрат на утримання особового складу; система виплат військовослужбовцям потребує постійного вдосконалення та збільшення розмірів виплат; держава змушена направляти значні кошти на підготовку та утримання резерву; професійну армію не тільки складніше комплектувати, але й складніше скорочувати, ніж армію, що комплектується на основі призову (потрібні значні витрати на компенсаційні виплати, вихідні допомоги, пільги на перекваліфікацію та працевлаштування); перехід до професійної армії завдасть шкоди морально-патріотичному духу військ тощо [7; 8; 9; 4, с. 320-321]. У засобах масової інформації зазначається, що перехід України на контрактний спосіб комплектування надзвичайно загострить і так непросту житлову проблему, що пов'язується з неможливістю держави забезпечити військовослужбовців житлом [10].

Значні фінансові витрати на професійну армію є основним аргументом проти її запровадження в більшості країн світу. Однак, недивлячись на це, в світі спостерігається тенденція до заміни призовного або змішаного війська на професійне. Так, у березні 1995 року були звільнені останні військовослужбовці строкової служби в Бельгії [11]. З 1 січня 1996 року відмінена військова повинність в Нідерландах [12]. Створення невеликої за кількістю професійної армії, що має високий бойовий потенціал, планується в перспективі у Польщі [13]. З 1 січня 1997 року відмінений закон про загальний військовий обов'язок у Франції та проголошений курс на перехід до 2015 року до професійного ре-

формованого війська, а з 2002 року планується відмовитись від служби в збройних силах призовників [14]. Визначення аналогічних напрямів проведення військової реформи спостерігається і в інших країнах. Згідно з Концепцією оборони та будівництва збройних сил України подібна перспектива передбачається і в Україні [15]. Свідченням цьому є затвердження Державної Програми переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом [16].

Отже, більшість провідних країн світу проголосило курс на професіоналізацію армії. Вчені Р. Фарамазян і В. Борисов дають визначення професіоналізації армії та зазначають, що це не тільки сам перехід до добровільного принципу комплектування, а поняття набагато ширше та складніше. Професіоналізація армії — це, насамперед, історичний процес збільшення потреби збройних сил у висококваліфікованих кадрах, розширення кола військових спеціальностей та підвищення вимог до рівня професійної майстерності особового складу як наслідок розвитку військової справи [17].

Професійність як один із принципів підбору кадрів і комплектування державних структур проголошується останнім часом не тільки у військовій галузі, а й у будь-якій іншій сфері державного управління. Під професіоналізмом розуміються глибокі та всесторонні знання, володіння практичними навичками у будь-якій галузі суспільно корисної діяльності [18, с.19]. Саме виходячи з принципу професіоналізму, М. Кравчук визначає напрями розвитку Збройних Сил України, а саме: наявність чітко розробленої Воєнної доктрини України — гарантії державної політики у сфері військової діяльності; надання пріоритету якості у функціонуванні Збройних Сил; спеціалізація військових формувань залежно від бойового призначення; безперервна практична модернізація армії; висококваліфікована підготовка командного складу [19, с.235].

Головним доводом прихильників професійної армії в усьому світі, як стверджують Черняков А., Фарамазян Р., Борисов Б., виступає те, що в умовах швидкого розвитку військової техніки для оволодіння нею треба навчатись довгі роки і тому молодий ненавчений призовник не може виконувати обов'язки військової служби належним чином [20, с.60; 9]. Психологічна мотивація військовослужбовця, який добровільно вступив на військову службу, принципово відрізняється від мотивації призовника, який відноситься до військової служби як до нудного обов'язку і не стільки служить, скільки "відбуває" службу. Безперечно, що він абсолютно не зацікавлений в якості виконання своїх обов'язків, у збереженні та бережливому ставленні до техніки. Отже, на військовослужбовців необхідно поширити фактор стимулювання будь-якої суспільно корисної діяльності. Саме військова служба за контрактом дозволяє зробити військовослужбовців справжніми професіоналами своєї справи, що є не тільки важливим для військових формувань та для військової техніки, а й необхідними для національної безпеки держави.

Введення контрактного способу комплектування військових формувань вимагає від держави різноманітних заходів щодо стимулювання службової діяльності професійних військовослужбовців. Адже укомплектованість, на-

вченість та боєздатність професійної армії знаходиться в прямій залежності від матеріального стимулювання військовослужбовців. Окрім відповідного матеріального забезпечення, яке здійснюється за досить складною системою і постійно збільшується, про що свідчить практика зарубіжних країн [6; 22, с.72; 23], держава повинна здійснювати ряд важливих заходів непрямого стимулювання. Проведення досліджень щодо мотивації осіб, які добровільно наймаються на військову службу, дозволяє зробити висновок про те, що в основу заходів з комплектування повинна бути покладена теорія "людського капіталу". Вона полягає у тому, що громадяни при виборі професії орієнтуються, в першу чергу, не на рівень заробітної плати, а на те, яка професія, з їх точки зору, принесе їм найбільше користі в майбутньому [21, с.7]. Саме тому в зарубіжних країнах особлива увага приділяється створенню військовослужбовцям умов, які забезпечують можливість розвитку та самовдосконалення.

Заходи так званого непрямого стимулювання мають на меті не тільки залучити молодь до вступу на військову службу, але й утримати її на службі. Для цього рівень оплати та інші заходи повинні бути більш привабливими, ніж у цивільному секторі.

Чинні закони України та підзаконні нормативні акти, що регулюють службу військовослужбовців України на підставі контракту, є правовою базою функціонування інституту комплектування військових формувань України військовослужбовцями за контрактом.

Аналіз особливостей армій різних держав дозволяє зробити висновок про те, що і в Україні в найближчому майбутньому, на нашу думку, необхідно намагатись відмовитись від загального військового обов'язку як одного із способів комплектування війська.

Законодавство про професійну військову службу є надзвичайно розгалуженим, внаслідок чого існує можливість для появи різноманітних неточностей і протиріч.

Важливим напрямком військової реформи найближчим часом повинно залишитись удосконалення нормативно-правової бази проходження військової служби на підставі контракту, кінцевою метою якого повинно стати створення єдиного кодифікованого акту про проходження військової служби на професійній основі, який на перехідний момент, до відміни загального військового обов'язку, повинен регулювати і питання проходження військової служби на підставі загального військового обов'язку.

Література:

1. Военная история: Учебник / Й. Е. Крупченко, М. Л. Альтговзен, М. П. Дорофеев и др. — М.: Воениздат, 1983. — 375 с.
2. Серегин В. П., Вашкевич Й. М. Законы Пентагона: Заметки о военном праве США. — М.: Воениздат, 1990. — 127 с.
3. Москес Чарльз. Вооруженные силы в "обществе отрицания войны" // Армия й общество / Сост. й общ. ред. Н. А. Чалдымова и А. Й. Черкасенко. — М.: Прогресс, 1990. — С. 78-83.

4. Шлыков В. Принципи формирования армии: мировой опыт // Армия и общество. — М.: Прогресс, 1990. — С. 319-341.
5. Державна програма переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом, затверджена Указом Президента України № 348/2002 від 17 квітня 2002 року.
6. Дмитрієв В. Професіональна армія не кожній державі по кишені // Прикордонник України. — 1997. — 11 листопада.
7. Волков С. А., Закурдаев С. А., Ковтуненко Ю. С. О переходе войск ПВО на профессиональную основу // Военная мысль. — 1997. — № 6. — С. 7-10.
8. Чикалін В. Професійна армія: за і проти // Урядовий кур'єр. — 1998. — 21 лютого.
9. Фарамазян Р., Борисов Б. Опыт профессионализации армии в США // Вопросы экономики. — 1990. — № 10. — С. 42-54.
10. Гук М. Нужна ли нам служба по контракту? Несомненно. Вот только одно "но"... // Прикордонник України. — 1996. — 10 лютого.
11. Бельгия // Зарубежное военное обозрение. — 1995. — № 12. — С. 59.
12. Україна і розширення НАТО // Прикордонник України. — 1996. — 1 червня.
13. Військо Польське: перспективи та сьогодення // Прикордонник України. — 1997. — 5 липня.
14. Панков Ю. Франция на пути к армии нового типа // Ориентир. — 1997. — № 10. — С.65-66.
15. Концепція оборони та будівництва Збройних Сил України, затверджена постановою Верховної Ради України від 11 жовтня 1991 року // Голос України. — 1991. — 19 грудня.
16. Указ Президента України "Про Державну програму переходу Збройних Сил України до комплектування військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом" № 348/2002 від 17 квітня 2002 року.
17. Военное право: Учебник / Под ред. А. Г. Горного. — М.: Военное издательство, 1984. — 334 с.
18. Габричидзе Б. Н., Колонда В. М. Принцип профессионализма в государственной службе // Государство и право. — 1995. — № 12. — С. 19-26.
19. Кравчук М. В. Правові основи будівництва Національних збройних сил України в 1914-1993 рр. (орг. структура, штати): Історико-правове дослідження. — Івано-Франківськ: Плай, 1997. — 292 с.
20. Червяков А. Й. Военное строительство во Франции й России // Мировая экономика и международные отношения. — 1993. — № 7. — С. 51-61.
21. Чеканов В. В интересах социального развития Пограничных войск России // Пограничник Содружества. — 1997. — № 1. — С. 6-9.
22. Иванов Г. Ф. Некоторые аспекты перехода ВС США на добровольный принцип комплектования (по материалам зарубежной печати) // Военная мысль. — 1991. — № 1. — С. 69-74.
23. Коломийцев А. Экономическое стимулирование военной службы в США // Зарубежное военное обозрение. — 1993. — № 3. — С. 16-23.

ДО ПИТАННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

М.І. Мірошніченко,
доцент кафедри теорії і історії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат історичних наук

Для української юридичної науки загострилась проблема виходу із концептуальної кризи законницького позитивізму (однієї із версій етатичного позитивізму) – методологічної основи провідних досліджень в теорії радянського права, яка утвердилась у радянській юридичній науці в 30-х роках. Йдеться про подолання стійкої тенденції до абсолютизації традиційного (і не тільки для пострадянської юридичної науки) вузьконормативного праворозуміння, в рамках якого право і закон ототожнюються, а державний припис-команда розглядається єдиним джерелом права.

Відповідно актуалізувалось питання утвердження нової гуманістичної парадигми вітчизняної правової науки з урахуванням попередніх наукових здобутків, що упродовж тривалого часу були і будуть засадовими у моделюванні і постановці назрілих проблем, але на якісно нових концептуально-методологічних засадах [1]. На сьогодні чітко й однозначно визначився провідний концептуальний принцип юридичної науки, яка вивчає і вирішує проблеми виключно в межах предмета "Людина в праві і право для людини" [2].

Отже, смислотворчим ядром у комплексній розробці проблем методологічно-концептуального і галузево-прикладного характеру визнаються пріоритетними невід'ємні права людини та набуття ними власне юридичного значення як у вигляді юридичної реальності, так і у вигляді відповідних юридичних ідей, позаяк за своїм історичним значенням і змістом невід'ємні права індивіда покликані утверджувати самоцінність людини і в цьому аспекті захищати її від свавілля та насилля і, перш за все, від свавілля найбільш могутньої сили в суспільстві – державної влади, її прагнення панувати над особистістю.

Для України питання юридичного забезпечення невідчужуваних прав людини є особливо актуальним. Чинна Конституція заклала юридичні підвалини розбудови незалежної, демократичної, правової, соціальної держави. Проблемним залишається питання про створення умов для здобуття реальної незалежності. Йдеться не тільки про відстоювання права цілого народу на певний спосіб життя, а й визнання і забезпечення права людини на реалізацію потреби свободи[1]. Питання про право на свободу постає у зв'язку із по-

---

[1] *Тут йдеться про осмислену свободу (як самообмеження), мірою якої є відповідальність у різних її формах. В рамках нашої статті акцентується увага на правовій відповідальності.*

всюдним нині визнанням, що суспільство не може розвиватися й функціонувати як самодостатня система без створення умов для реалізації цього права.

Безпосереднім світом буття людини, становлення її як особистості є суспільні відносини, які формують сферу існування та розвитку суспільства як природно-історичного явища. Єдиною багатогранною нормативно-законодавчою формою суспільних відносин, завдячуючи яким здійснюється життєдіяльність людей, є правова система [3]. Виявом суверенітету держави, важливим засобом забезпечення умов самореалізації особистості, соціально-економічної, політичної, культурної своєрідності та єдності українського суспільства є національна правова система[1].

Ядром правової системи є позитивне право, яке розглядається як правова форма свободи. Таким воно виступає в силу своєї природи, як офіційний державно-зобов'язувальний інститут, виражений у чинних, забезпечених владою законах та інших юридичних актах. Його сутність і призначення розкриваються через суб'єктивні права. Право тому й визнається правом, що суб'єктивні права набувають реального змісту, коли виражаються у нормах і закріплюються в законах (С. Алєксєєв). Отже, позитивне право потребує державного забезпечення, а держава відповідно – юридичної регламентації.

Вихідним у наших міркуваннях буде положення, що першим кроком на шляху до здобуття Україною реальної незалежності стає формування юридичної (правової) системи на принципі правозаконності. Рація правозаконності полягає в неухильному впровадженні в життя не права "взагалі", не будь-яких правових норм, а принципів гуманістичного права – фундаментальних, основних прав людини, загальнодемократичних правових принципів приватного права, незалежного правосуддя. А, отже, і в реальній побудові послідовно демократичних, гуманістичних витоків усієї юридичної системи, всього політико-правового життя [4].

Таким чином, нагальною є не тільки потреба надання юридичного значення загальновизнаним невід'ємним правам людини, які є основою національної юридичної системи, важливо й те, щоб такі права визначали зміст, сутність і напрямок діяльності законодавчих, виконавчих і правоохоронних органів з усіх питань правової регламентації. Йдеться про забезпечення динамічного балансу суспільного порядку, що ґрунтується не на загальній дисципліні (як наслідку організованого державного насилля) та ірраціональних догмах, а на раціональних та розумних обмеженнях особистої свободи людини – стрижнях конституційних прав. Важливим є тут конституційне закріплення принципів верховенства права і розподілу влади. Такі два принципи стають фундаментальними в реалізації ідеї правозаконності. Однак, головне

---

[1] *Національна правова система – це правова система конкретного суспільства, що відображає його єдність, соціально-економічну, політичну і культурну своєрідність і є виявом суверенітету держави (Н.Оніщенко, В.Селіванов та ін.).*

завдання полягає не просто в проголошенні і закріпленні в Конституції вказаних принципів, – важливо правильно усвідомлювати їх сутність*.

Реальний процес зі створення сучасної правової системи, що покликана забезпечити розвиток України, як демократичної, правової держави, потребує розробки відповідної теоретичної моделі правової системи.

Безумовно така модель має ґрунтуватись на найновіших досягненнях світової та вітчизняної державно-правової думки. Поряд з цим, не потребує доведення факт, що ефективність, користь будь-якої науково-теоретичної чи нормативної моделі залежить від конкретних умов, місця і часу. Вона може виявитись передчасною, або не відповідати реальним потребам суспільства, оскільки здатна утверджувати суспільні відносини, зміст і характер яких не завжди відображає правові уявлення народу про справедливість, що власне не сприяє формуванню правосвідомості. Відповідно, позитивна ефективність такої моделі багато в чому буде виграшною за умови врахування національно-історичних цінностей і характерологічних рис психічно-ментальної природи українського народу. На цьому все частіше наголошують провідні українські вчені-правники (П. Рабінович, О. Скакун, О. Пушкін, В. Погорілко, В. Селіванов, Н. Оніщенко та ін.) [5].

Сьогодні наукова думка однозначна у висновках про те, що всі форми організації суспільного життя, форми державного правління, устрою, форми культури, філософії, релігії, права пронизані генами колективного національного, несвідомого. Більше того, жодна з указаних форм не може бути життєздатною, якщо за своїм характером суперечить національному архетипу мислення. На такій особливості наголосив дослідник гносеології права А. Козловський. На його думку, "саме *національна константа* є тим первинним природним джерелом, який і визначає культурно-історичну специфіку активних стереотипів правової поведінки, забезпечує динаміку, цілісність і внутрішні джерела розвитку правових систем" [6]. Зважаючи на це, видається слушним зауваження сучасної української дослідниці теорії правових систем Н. Оніщенко, що вивчення правових систем "передбачає використання не лише універсальних абстракцій і генералізацій, а й насамперед культурно-історичної конкретизації, яка змістовно здатна піднести на рівень загальної теорії – теорію національної правової системи" [7].

Отже, під кутом зору національної стратегії розбудови незалежної правової держави в Україні при розробці концептуально-методологічних засад правової науки вкрай актуальним, науково і практично доцільним є врахування етнонаціональних вимірів буття українського народу з акцентами на його характерологічні риси, ментальність, менталітет, а, отже, на державно-правові традиції, закономірності державотворення і тенденції у праві. Разом з тим, вихідним у пізнанні будь-якого суспільного явища є дослідження

**Про це докладніше див.: Мірошниченко М.І. Політико-правова доктрина поділу влад і співвідношення понять „поділ влад" і „розподіл влади" у теорії і практиці сучасного українського конституціоналізму // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень КІВС. – К.: КІВС, №7. – 2002. – С. 224-234.*

його генезису з урахуванням історичних особливостей розвитку із акцентами на тому, що всі фактори виникнення і розвитку правової системи України зумовлюються виникненням, функціонуванням і розвитком системи права і законодавства, характерними рисами державності в Україні.

Отже, наукове вивчення ефективності нормативно-організаційного впливу правової системи на суспільні відносини вимагає конкретно-історичного підходу до держави і права як інституційних утворень в процесі їх теоретичного осмислення, бо саме через державу і право вирішується багато питань, пов'язаних із удосконаленням суспільних відносин [8]. До того ж, поняття "держава" і "право" є фундаментальними у розробці теоретичної моделі національної правової системи України. З'ясування їх природи і змісту можливе лише на основі поглибленого історико-логічного аналізу генезису держави і права як соціальних інститутів.

Власне конкретно-історичний підхід дозволяє кваліфікувати державу і право як форми суспільного буття з урахуванням прогресивних і регресивних моментів у їх розвитку. Конкретно-історичний аналіз держави і права дає можливість сконцентрувати увагу на всіх властивих їм зовнішніх і внутрішніх зв'язках і відношеннях у процесі історичної еволюції. Конкретно-історичний підхід втілює загальний принцип об'єктивності соціального пізнання з позицій наукового історизму. Вказаний принцип орієнтує на дослідження державно-правових процесів у тому вигляді, в якому вони протікали в реальному житті. Як свідчить політико-правовий досвід людства, держава і право в своєму історичному розвитку демонструють тенденцію до набуття тих форм і характеру, що відповідають рівневі розвитку реально існуючих суспільних відносин, а, отже, є вираженням сутності, соціальної природи правової системи як нормативно-законодавчої форми суспільних відносин.

Діалектика держави і права характеризується моментами спадкоємності і новизни, накопиченням історичного досвіду та постійним перетворенням сформованих та функціонуючих на будь-якому етапі суспільної історії правових систем. Спадкоємність держави і права – це зв'язок між різними історичними ступенями їх функціонування, які обумовлені об'єктивними тенденціями розвитку суспільства і "саморозвитком" держави і права як інституційних утворень. Сутність спадкоємності полягає в утриманні, збереженні і використанні окремих елементів попереднього рівня державно-правового існування при переході в новий стан. Йдеться про генетичний, неперервний зв'язок у державно-правовому житті суспільства. Зв'язок цей об'єктивний, обумовлений природою самого суспільства, де держава і право є формами його буття, створеними для досягнення певних цілей у процесі еволюції і адаптації до оточуючого світу. Вищезазначені ознаки спадкоємності: генетичний характер і об'єктивність, дозволяють розглядати спадкоємність державно-правової сфери життя суспільства як вид загальносоціальної спадкоємності.

У зв'язку з цим правова система не зводиться лише до формальних якостей системного утворення. В ній необхідно бачити соціальний, конкретно-історичний і політичний зміст. Це, по-перше, випливає з природи самої правової системи як нормативно-законодавчої форми суспільних відносин; по-друге, будь-яка право-

ва система є разом з державою невід'ємною складовою політичної системи; потретє, ефективність функціонування правової системи і її соціальна цінність залежать від конкретно-історичних умов розвитку суспільства. У цілому правова система охоплює всю суму правових відносин і відношення до права та включає в себе інститути і порядки, які мають правове опосередкування через правову науку, суспільну свідомість і правосвідомість конкретної людини. Йдеться про зв'язок правової системи з духовною сферою життя суспільства. Отже, і правову культуру, і правову ідеологію теж необхідно розглядати як складові правової системи [9]. У цьому аспекті правова система виступає змістом і формою реалізації культури суспільства, що інтегровано виражається в єдності права, правової діяльності, правової свідомості і правової культури [10].

Нині помітно зростає роль духовних факторів у житті людства, а, відтак, посилюється роль моралі і права, останнє завжди мало моральне обґрунтування. Норми позитивного права, втілюючись у законах та інших нормативно-правових актах, містять не тільки настанови, регламентацію прав, обов'язків і відповідальності у сфері матеріального права, а й механізм забезпечення підкорення суб'єктів регулювання. Питання полягає не стільки у відповідальності за невиконання чи відхилення від встановленої норми, стільки у забезпеченні підкорення приписам, що містяться в законі. У цьому випадку йдеться про те, що законодавець має навчитися закладати в закон не тільки матеріальні приписи, а й враховувати моральні вимоги, а саме: фактори готовності громадян і суспільства в цілому до сприйняття правової норми. І тут важливо враховувати саме те, що, власне, спрацьовує на психологічному рівні – правопослух чи правовизнання. Немає потреби доводити очевидне, що у подібній ситуації завжди більш ефективним для стабільного функціонування суспільства буде правовизнання, як добровільне, без примусу підкорення законові на основі усвідомлення необхідності такого підкорення, що не розходиться з інтересами суспільства, яке прагне порядку (правопослух тут буде похідним від правовизнання). У цьому випадку слушною є думка відомого українського правника Б. Кістяківського про те, що "ані правопорядок, ані державний устрій не можуть бути тривкими, якщо вони не дістануть собі підпори в суспільній правосвідомості" [11].

Отже, як слідує із наведеного вище міркування, ефективність механізмів правозастосування обумовлюється, перш за все, умовою панування в суспільній свідомості *правовизнання*, динаміка якого є лакмусовим папірцем рівня правової культури суспільства. Загальновідомо, що правова культура – це такий загальний стан у суспільстві (йдеться про стан розвитку законодавства, роботи судів, правоохоронних органів, правосвідомості населення країни), що виражає рівень розвитку права, його місце в житті суспільства, засвоєння правових цінностей та їх реалізацію на практиці.

Одним із показників правової культури є рівень правової свідомості, що виявляється не лише у дотриманні законів, а й у правовій активності, повному й ефективному використанні правових засобів у повсякденному житті, намаганні у будь-якій справі утвердити правові засади. Тут ми розглядаємо правосвідомість як *усвідомлення,* насамперед, *на рівні буденної свідомості*

права (як обов'язку!) на ***захист*** *своїх прав.* Рівень правової культури залежить від рівня розвитку усієї правової системи. Проте, правова культура є результатом взаємодії правової системи з культурою народу. Тому слушним видається твердження російського дослідника права В. Синюкова, що правова система, насамперед, повинна втілювати національні культурні цінності [12]. Це цінності матеріальної і духовної культури, які інтегровано виражаються у звичаях і традиціях народу. Матеріальна культура – це світ упредметнених цінностей, а духовна культура – це, перш за все і найголовніше, міра гуманності стосунків між людьми, історично досягнута висота цінності кожної окремої людини у суспільстві. Вираженням духовної культури є символічні форми буття людини – звичаї традиції, мораль, право тощо.

Усі традиційні символи українського народу завжди були, в першу чергу, морально-етичними і правовими, оскільки їх головним підмурком завжди слугувала екзистенційно-гуманістично орієнтована національна ментальність, світоглядно-філософські риси якої, насамперед, спрямовані на внутрішній емоційно-чуттєвий світ людини, де панує не холодний раціональний розрахунок, а емоційність і кордоцентричність [12]. Відповідно українська ментальність завжди була зорієнтована на модель соціальної регуляції, підвалиною якої є *право*, яке сакралізується й переживається як найвища соціальна цінність. Водночас заперечується унітарно-моністична модель соціальної регуляції, підвалиною якої є ієрархія, тобто влада, як діюча, втілена в законі воля, яка мислиться як онтологічно істинна субстанція*.

Формою використання загальнокультурних надбань народу у правовій сфері є культура правової діяльності [14]. Змістовно культура правової діяльності є сукупністю всіх компонентів її організації, способів та засобів здійснення, використання юридичної техніки, а також вимог, які висуваються до правників-юристів у відповідності до вимог правових норм і приписів нормативно-правових актів, з урахуванням етичних, естетичних, психологічних чинників тощо. Рівень культури правової діяльності залежить від професійних якостей суб'єктів правової діяльності, від рівня управлінської культури державних органів і посадових осіб, рішення яких юрист зобов'язаний виконувати. Рівень правової культури і діяльності перебуває у чіткому взаємозв'язку з ретельним дотриманням вимог Конституції та законності, в межах визначеної державою компетенції відповідних органів, головною метою яких є захист прав та законних інтересів громадянина і особи [15].

Наведені вище міркування свідчать, що від рівня правової свідомості, правової культури, культури правової діяльності в прямій залежності перебуває принцип правозаконності, як основоположний у концептуальному забезпеченні інтелектуальних зусиль зі створення дієвої моделі правової

---

* *Про це докладніше див.: Мірошниченко М. Правозаконність у контексті української національної ідеї // Зб. науков. праць: Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. –Львів, 2002. – Вип. 12. – С.35-39.*

системи України, здатної створити правове поле для розбудови правової, демократичної, соціальної держави. Поряд з цим, ефективність такої моделі визначається мірою урахування етноментальних вимірів буття українського народу, що в комплексі формулюється як національна константа стереотипів правової поведінки суб'єктів правовідносин.

Література:

1. Див.: Тацій В., Шемчущенко Ю. Концепція розвитку юридичної науки і освіти в Україні // Право України. – 1994. – № 1-2; Шемчушенко Ю. Юридична наука на межі століть // Правова держава: щорічник наукових праць Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., Вип. 11. – 2000; Селиванов В. Проблема методологічного обґрунтування вітчизняного правознавства та юридичної практики // Право України. – 1998. – № 12; 1999. – № 1; Його ж: До проблеми розроблення концепції розвитку вітчизняної юридичної науки // Право України. – 2001. – № 7.
2. Див.: Шемчушенко Ю. Юридична наука на межі століть. – С. 4.
3. Такий погляд на правову систему обстоює М. Матузов, який визначає соціальну цінність правової системи через призму реалізації потреб і інтересів особистості. При цьому враховується, яка роль відводиться особистості в суспільстві, як охороняються і захищаються її інтереси, життя, честь, гідність, якими правами вона наділена і які гарантії цих прав (Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – С. 8, 13).
4. Ідею правозаконності як фундаментальний принцип правового утвердження цінностей ліберальної демократичної цивілізації третього тисячоліття уперше обґрунтував російський дослідник права С. Алексєєв. Див. докл.: Алексеев С. Философия права. – М., 1998; Його ж: Восхождение к праву. Поиски и решения. – М., 2001.
5. Див. докл.: Правова система України: теорія і практика (Матеріали конференції) – К., 1993; Селіванов В. Право і влада суверенної України. Методологічні аспекти. – К., 2002; Оніщенко Н. Правова система: проблеми теорії. – К., 2002.
6. Козловський А. Право як пізнання. Вступ до гносеології права. – Чернівці, 1999. – С. 157-177.
7. Оніщенко Н. Вказ. праця. – С. 33.
8. Селіванов В. Вказ. праця. – С. 18.
9. Оніщенко Н. Вказ. праця. – С. 67.
10. Погляд на правову систему як зміст і форму реалізації культури суспільства обстоюють В. Синюков і А. Семітко (Синюков В. М. Российская правовая система. – Саратов, 1994; Семитко А. И. Развитие правовой культуры как правовой прогресс. – Екатеринбург, 1996.
11. Кістяківський Б. Держава і особистість // Вибране. – К., 1996. – С. 253.
12. Синюков В. Российская правовая система. – С. 55.
13. Українська душа. – К., 1992.
14. Оніщенко Н. Вказ. праця. – С. 168-207.
15. Там само. – С. 186; 188-189.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА НЕОБЕРЕЖНИХ ЗЛОЧИНІВ ЗА КРИМІНАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2001 Р.

С. Р. Багіров,
старший викладач кафедри кримінального права
Гуманітарного університету "ЗІДМУ"

Необережні злочини у теперішній час являють собою самостійний напрямок досліджень науки кримінального права; вони є відносно автономною групою суспільно небезпечних діянь, передбачених чинним кримінальним законодавством. Однак такому сучасному розумінню передував довгий еволюційний процес диференціації форм вини, що призвів у підсумку до виділення груп злочинів, які вчиняються умисно або через необережність.

Першою і головною вирізняючою ознакою групи необережних злочинів, що дозволяє відразу відмежувати їх від умисних злочинів, виступає вина у формі необережності.

Хоча перші згадки про інститут необережної вини зустрічаються ще в давньоримській правовій системі, як самостійна форма вини необережність була сконструйована у середньовічній італійській доктрині. По суті, вона виявилася результатом виділення з поняття непрямого умислу (dolus indirectus) такої комбінації психічних фактів, при якій винний не передбачав, хоча повинен був і міг передбачити можливість настання шкідливих наслідків своєї протиправної поведінки. У середньовічній доктрині під поняття "dolus indirectus" підводилися будь-які випадки настання побічних шкідливих результатів поведінки, незалежно від наявності або відсутності суб'єктивної можливості їх передбачити.

У теорії кримінального права того часу подібне виділення необережності як самостійної форми вини було, поза всяким сумнівом, прогресивним кроком у бік зміцнення позиції принципу суб'єктивного ставлення у вину. Водночас на практиці відповідальність за необережність наставала за принципом об'єктивного ставлення у вину.

Бурхливий розвиток науки кримінального права (особливо її Загальної частини) відбувся в XVIII ст. Найбільш помітний внесок у розвиток наукових розробок внесли спочатку представники філософії, а потім і самі юристи. Слід відзначити розвиток вчення про вину в німецькій науці кримінального права XVIII-XIX ст. ст., а з другої половини XIX ст. до передових учених-юристів Європи приєдналися і вітчизняні криміналісти, що розвили далі вчення про вину і її форми в дореволюційній Росії [1].

У сучасний період відповідно до ч. 1 ст. 25 Кримінального кодексу України 2001 р. необережність поділяється на злочинну самовпевненість і злочинну недбалість. Необережність є злочинною самовпевненістю, якщо особа передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), але легковажно розраховувала на їх відвернення (ч. 2 ст. 25 КК). Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала

можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була і могла їх передбачити (ч. 3 ст. 25 КК). У раніше чинному Кримінальному кодексі ст. 9 давала визначення злочину, вчиненого з необережності, не називаючи при цьому видів необережної форми вини, однак фактично визначаючи їх: "Злочин визнається вчиненим з необережності, якщо особа, що його вчинила, передбачала можливість настання суспільно небезпечних наслідків своєї дії чи бездіяльності, але легковажно розраховувала на їх відвернення, або не передбачала можливості настання таких наслідків, хоча повинна була і могла їх передбачити". На підставі цієї статті доктриною кримінального права виділялися два види необережної форми вини, що отримали в теорії найменування "злочинної самовпевненості" і "злочинної недбалості". Тепер ці теоретичні поняття введені в понятійний апарат Загальної частини Кримінального кодексу і набули статусу законодавчих.

Інститут необережної вини виник і спочатку досліджувався в науці кримінального права по суті стосовно одного злочину-вбивства з необережності. Надалі, з розвитком суспільства, науки та кримінального законодавства розширився і перелік видів злочинів, що можуть бути вчинені з необережною формою вини. Причому процес розширення переліку видів необережних злочинів, особливо пов'язаних з використанням технічних джерел підвищеної небезпеки, набуває все більш широких масштабів. Відповідно в кримінальному законодавстві відбуваються істотні зміни, що стосуються як збільшення загальної кількості видів необережних злочинів у порівнянні з раніше чинним Кримінальним кодексом, так і зміни співвідношення умисних і необережних злочинів у бік збільшення останніх. Обґрунтовуючи положення, наведемо дані, отримані шляхом підрахунку необережних злочинів у Кримінальному кодексі 1960 р. і Кримінальному кодексі 2001 р. Так, Кримінальний кодекс 1960 р. розглядав близько 50 злочинів, що у самому законі були названі необережними, чи які доктрина і судова практика відносила до необережних, чи які могли бути вчинені як умисно, так і з необережності. На момент втрати чинності Кримінальний кодекс 1960 р. містив в Особливій частині 318 статей, звідси процентне співвідношення необережних і умисних злочинів складає 15,7 % і 84,3 % відповідно. Кримінальний кодекс України 2001 р. на момент прийняття містив 339 статей Особливої частини, з них близько 70 можуть бути вчинені з необережною формою вини. Співвідношення необережних і умисних злочинів відповідно — 20,6 % і 79,4 %.

Питання про принципи побудови законодавчого закріплення відповідальності за необережні злочини в кримінальному законодавстві різних країн вирішується неоднаково. Перший варіант вирішення цього питання полягає в тому, що кримінальне законодавство спеціально не передбачає обмеження відповідальності за діяння, вчинені з необережності. Так, розділ V "Вина і її форми" Загальної частини Кримінального кодексу України 2001 р. не передбачає подібного обмеження [2]. Звідси випливає, що нове кримінальне законодавство України, як і попереднє, виходить із принципу парифікації (рівності) цих двох

форм вини. Така форма регламентації вимагає чіткого встановлення критеріїв, за якими відмежовуються необережні злочини від умисних. Нечітке їхнє встановлення, або відсутність таких у ряді випадків створює певні труднощі при вирішенні питань кримінальної відповідальності і кваліфікації вчиненого.

Інший варіант розв'язання цього питання припускає включення до Загальної частини кримінального законодавства відповідного положення про те, що діяння, вчинені з необережності, визнаються злочинними і підлягають покаранню лише у випадках, прямо передбачених у законі, тобто встановлюється принцип обмеженої відповідальності за ці діяння. Так, ч. 2 ст. 24 КК Російської Федерації передбачає, що діяння, вчинене з необережності, визнається злочином тільки в тому випадку, коли це спеціально передбачено відповідною статтею Особливої частини чинного Кодексу [3, с. 46]. Аналогічне положення містить стаття 12 Кримінального кодексу Іспанії 1995 р.: дія чи бездіяльність, вчинені з необережності, караються тільки у випадках, спеціально передбачених законом [4, с. 14].

Законодавство таких держав розглядає умисну вину як основну форму вини. Звідси випливає, що умисел передбачається не тільки тоді, коли він прямо зазначений у законі, але і тоді, коли нічого не говориться про яку-небудь форму вини.

Для принципу парифікації характерним є те, що не у всіх випадках необережної вини остання прямо вказується в кожній окремій нормі Особливої частини. Разом з тим, існує ряд ознак, за допомогою яких шляхом відповідного тлумачення закону можна розмежувати необережні і умисні злочини. Однак стосовно першого варіанта законодавчої регламентації не завжди є чіткі критерії розмежування необережних і умисних злочинів, у деяких конкретних нормах Особливої частини важко встановити форму вини, отже, правильно кваліфікувати вчинене, що викликає ряд помилок.

Усе наведене свідчить про необхідність більш чіткого законодавчого розмежування умисних і необережних злочинів що, на жаль, не здійсненому в новому Кримінальному кодексі України.

Розглядаючи кримінально-правові і кримінологічні проблеми злочинної необережності, П. С. Дагель запропонував таке визначення поняття необережного злочину: це передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність), вчинене з необережності [5, с. 6]. Подібне визначення практично нічого не пояснює, оскільки є тавтологічним і занадто загальним. І так зрозуміло, що необережним злочином може бути визнано лише злочин, вчинений з необережною формою вини. Проблема тут полягає не стільки в загальному визначенні необережного злочину, скільки у вирішенні питання — які саме види суспільно небезпечних діянь, передбачених кримінальним законодавством, варто віднести до злочинів, вчинених з необережності?

Вирішення цього питання в новому кримінальному законодавстві України в теперішній час навряд чи може бути визнано оптимальним для потреб правозастосовної діяльності. Відсутність у законі в ряді випадків чітких критеріїв розмежування форм вини умисних і необережних злочинів може

призвести до того, що, як і раніше, коло діянь, яким властива необережна вина, буде визначатися в кращому випадку доктриною чи безпосередньо судовою практикою. На нашу думку, варто здійснити перші теоретичні кроки в зазначеному напрямку і виділити три групи злочинів, що у сукупності і складуть клас необережних злочинних діянь.

До першої групи варто включити злочини, що у самому кримінальному законі названі необережними. Це такі злочини як, наприклад, вбивство через необережність (ст. 119 КК), необережне знищення або пошкодження майна (ст. 196 КК), необережне тяжке або середньої тяжкості тілесне ушкодження (ст. 128 КК) тощо. Причому термін "необережність" може вживатися як у назві статті, так і включатися законодавцем у диспозицію кримінально-правової норми. В деяких кримінально-правових нормах замість загального терміна "необережність" конкретизується вид цієї форми вини, як правило, за допомогою поняття "злочинна недбалість". Так, ст. 264 КК називається "Недбале зберігання вогнепальної зброї або бойових припасів", а ст. 367 (колишня ст. 167 — "халатність") має назву "Службова недбалість". Іноді в диспозиції зустрічаються інші, складні форми опису суб'єктивної сторони вчиненого, у результаті тлумачення яких можна судити про необережну форму вини в складах певних злочинів. Частина 1 ст. 131 "Неналежне виконання професійних обов'язків, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби" має такий зміст: "Неналежне виконання медичним, фармацевтичним або іншим працівником своїх професійних обов'язків внаслідок *недбалого* (виділено нами – С. Б.) чи несумлінного ставлення до них, що спричинило зараження особи вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини". Тут також є безпосередня вказівка законодавця на недбалість, що дає підставу відносити цей злочин до необережних.

Другу групу складають злочини, що у самому законі не названі необережними, однак їхній юридичний аналіз повною мірою свідчить про те, що їх варто віднести до необережних. Це злочини, пов'язані з порушенням спеціальних правил поведінки, встановлених норм обережності. Диспозиції таких кримінально-правових норм належать до бланкетних. Вони відсилають до норм інших галузей права, оскільки для вирішення питання про кримінальну відповідальність суб'єктів аналізованих злочинів необхідно встановити факт порушення особою спеціальних правил, у результаті чого настають передбачені диспозицією шкідливі наслідки. У кримінальному законодавстві ці злочини формулюються так: порушення правил..., що потягло тяжкі наслідки (смерть, тілесні ушкодження). В залежності від виду злочину суб'єкт може порушити правила: а) дорожнього руху чи експлуатації транспорту, а також інші чинні на транспорті правила (ст. ст. 286, 291 КК тощо); б) охорони праці (ст. 271 КК); в) безпечного ведення гірничих, будівельних і інших робіт з підвищеною небезпекою, безпеки на вибухонебезпечних підприємствах або у вибухонебезпечних цехах (ст. ст. 272, 273 КК); г) пожежної безпеки (ст.

270 КК); д) поводження з вибуховими речовинами, радіоактивними й іншими небезпечними матеріалами (ст. 267 КК) та інші правила обережності.

Віднесенню зазначених суспільно небезпечних діянь до необережних злочинів передувала довга дискусія на сторінках юридичної літератури. Суть проблеми зводилася до того, що вчені і практики ніяк не могли прийти до єдиної думки щодо оцінки суб'єктивної сторони аналізованих злочинів, причому це питання ще дотепер залишається дискусійним. Особливо це стосувалося транспортних злочинів, які частіше за інші необережні діяння зустрічаються в слідчій і судовій практиці. У підсумку погляди більшості криміналістів були відбиті у відповідних роз'ясненнях Пленуму Верховного Суду України. Так, у постанові від 24 грудня 1982 р. № 7 "Про практику застосування судами України законодавства в справах про транспортні злочини" зазначалося, що відповідно до ст. ст. 8 і 9 КК України злочини, передбачені ст. ст. 215, 215^2, 215^4, 217 і 246 КК України, повинні розглядатися як вчинені з необережності (абз. 2 п. 6) [6, с. 298-299].

Доктринальне обґрунтування означеного рішення було таким. Аналізовані злочини до умисних ніхто не відносив. Дискусія відбувалася між ученими, які вважали, що суб'єктивну сторону цих злочинів визначає необережна вина, і вченими, що розглядали ці злочини як вчинені зі змішаною формою вини. Між іншим, і перші, і другі психічне ставлення суб'єкта до наслідків визначали як необережне.

Стосовно змішаної (подвійної, складної) форми вини необхідно зазначити, що хоча вона і не передбачена Загальною частиною Кримінального кодексу України, проте вітчизняна доктрина кримінального права визнає її існування з огляду на особливості деяких норм Особливої частини кримінального законодавства. Змішана форма вини визначається у теорії як різне психічне ставлення особи у формі умислу і необережності до різних об'єктивних ознак одного і того ж злочину [7, с. 149; 8, с. 160].

Оскільки у теорії кримінального права більшість вчених-криміналістів і практиків висловили думку про те, що суб'єктивна сторона даних злочинів повинна визначатися не ставленням винного до самого діяння, а його ставленням до наслідків, остільки її і сприйняла слідча і судова практика. Цю групу злочинів можна назвати злочинами, *які варто віднести до необережних*.

І, нарешті, третю групу складають злочини, *що можуть бути вчинені як умисно, так і з необережності*. Це порівняно невелика група злочинів. До них можна віднести розголошення державної таємниці (ст. 328 КК), доведення до самогубства (ст. 120 КК), пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178 КК) і деякі інші.

Все наведене свідчить про дискусійність та невирішеність багатьох питань застосування інституту необережної вини у теорії кримінального права та труднощі щодо притягнення до відповідальності за вчинення необережних злочинів у правозастосовній практиці. Такий стан, відповідно, зумовлює необхідність подальших наукових пошуків у цьому напрямку.

Література:

1. Преступная неосторожность. Уголовно-правовое и криминологическое исследование. — К.: Наук. думка, 1992. — 220 с.
2. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. — К.: Каннон, 2001. — 1104 с.
3. Комментарий к Уголовному кодексу Российской Федерации. Общая часть. — М.: ИНФРА-М-НОРМА, 1996. — 320 с.
4. Уголовный кодекс Испании. — М.: ЗЕРЦАЛО, 1998. — 218 с.
5. Дагель П. С. Неосторожность. Уголовно-правовые и криминологические проблемы. — М.: Юрид. лит., 1977. — 144 с.
6. Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України (1963-1997). — Сімферополь: Таврія, 1998. — 712 с.
7. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник / Відп. ред. Я. Ю. Кондратьєв; наук. ред. В. А. Клименко та М.І. Мельник. — К.: Правові джерела, 2002. — 432 с.
8. Кримінальне право України. Загальна частина: Підручник для студентів юрид. спец. закладів освіти / За ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В. Я. Тація. — Київ-Харків: Юрінком Інтер — Право, 2001. — 416 с.

ОРГАНІЗАТОР ЗЛОЧИНУ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЧИННОГО КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

О. О. Кваша,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Одна з найбільш значних проблем, що стоять сьогодні перед Україною, – це стрімке зростання рівня злочинності. Чинний протягом минулих сорока років Кримінальний кодекс не відповідав новим соціально-економічним і політичним умовам розвитку нашої держави, а також сучасним тенденціям розвитку криміногенної ситуації в Україні. Прийнятий Верховною Радою України 5 квітня 2001 р. новий КК України є важливим кроком на шляху України до побудови правової держави. Положення КК цілком ґрунтуються на нормах Конституції України, враховують зміни, що сталися в політичній, економічній і соціальній сферах нашого суспільства, відповідають змінам у структурі злочинності. Остання за попередні роки набула нових форм і властивостей. Зокрема, злочинність в Україні характеризується все більшою організованістю. Значно зросла кількість злочинів, що вчинюються організованими групами осіб та злочинними організаціями, а також кількість злочинів, які вчиняються за участю організаторів і керівників злочинних дій. Боротьба з організованою злочинності визнана пріоритетним напрямом боротьбі зі злочинністю в Україні. Проте КК Україні 1960 року, прийнятий за часів існування Радянського Союзу, не був налаштований на боротьбу з цим найнебезпечнішим видом злочинності, зокрема тому, що факт наявності організованої злочинності у колишньому СРСР заперечувався. Тому, навіть у порівнянні з попереднім законодавством, регулювання відповідальності за організовану злочинну діяльність зазнало негативних змін. Не знайшли свого місця у КК України 1960 року такі форми співучасті (які передбачались у КК України 1927 року), як "зграя" (шайка) і "злочинна організація" тощо. У незалежній українській державі наявність організованої злочинності стала не лише реальною дійсністю, а набула численних форм і поширення, що загрожує самому існуванню держави. Стало очевидним, що потрібна активізація всіх органів держави у боротьбі з цим небезпечним явищем.

Одночасно в Україні почали спостерігатися негативні тенденції штучного перебільшення показників розкриття злочинної діяльності організованих злочинних груп. У звітах про боротьбу з організованою злочинністю фігурують дані, які охоплюють собою і розкриття звичайних злочинних груп, діяльність яких не носить будь-яких ознак організованої злочинності. За даними Головного управління по боротьбі з організованою злочинністю МВС України, у 2000 році виявлено організованих злочинних груп – 960, у 2001 році – 770, а за перші шість місяців 2001 року – 463. У той же час, згідно з оцінками експертів Європейського комітету, орієнтовна кількість організованих злочинних груп в

Україні не перевищує 200, а кількість учасників – близько 5 тис. [1]. Підрозділи по боротьбі з організованою злочинністю, які існують у всіх правоохоронних органах України, здебільшого у своїх звітах відображають картину, що не відповідає реальному стану справ у боротьбі з проявами організованої злочинної діяльності. Такий підхід створює ілюзію ефективної боротьби з проявами організованої злочинності на фоні подальшого погіршення реального стану в країні з протистоянням цьому виду злочинності і неспроможності правоохоронних органів контролювати ситуацію. Так, Верховною Радою України відмічено як недолік у роботі правоохоронних органів те, що організовані злочинні угруповання не виявляються на стадії їх створення і діють на території держави протягом двох – п'яти років [2]. У розробленій спільно Генеральною прокуратурою України і Міністерством внутрішніх справ України вказівці "Щодо практики визначення ознак організованості злочинних груп" (3.03.2000р., № 1077.) дається аналіз стану боротьби з проявами організованої злочинності. В документі вказується, що наслідком хибної практики гонитви за кількісними показниками без урахування якісної сторони ліквідації організованих злочинних груп є постійне нарощування кількості виявлених організованих злочинних груп осіб, які вчинили злочин за попередньою змовою, а також відволікання сил спецрозділів від виявлення та ліквідації найбільш небезпечних корумпованих організованих злочинних угруповань, які суттєво впливають на кримінальне, економічне та соціально-політичне становище в регіоні та державі. Юристи-науковці й практики досить часто пояснюють становище, що склалося, відсутністю належної законодавчої бази. Крім того, саме визначення організованої злочинності з'явилось із запізненням, в результаті спеціалізовані підрозділи по боротьбі з нею сформувались раніше, ніж було зафіксовано предмет їх компетенції. Саме тому в діяльності цих підрозділів відбувається змішування понять організованої і групової злочинності. Однією з причин зазначеного вважалась проблема відсутності чітких критеріїв розмежування форм співучасті, а також відсутність визначень відповідних понять безпосередньо у КК. Не кажучи вже про те, що до 2001 року поза спеціальним кримінально-правовим впливом залишались найбільш небезпечні форми співучасті – злочинні організації. Крім того, поняття організатора злочину, яке є центральним у комплексі проблем організованої і групової злочинності, за колишнім законодавством було налаштовано на боротьбу не з особами, які створюють організовані групи чи злочинні організації, а лише з тими, хто організовує вчинення конкретних злочинів.

Оскільки КК України 1960 року не відповідав потребам боротьби з організованою злочинністю, то вносились різні пропозиції про доповнення цього закону новими нормами та зміну діючих норм з метою забезпечення відповідної кримінально-правової бази боротьби з організованою злочинністю. Висловлені в юридичній літературі рекомендації, погляди, пропозиції були враховані при прийнятті нового КК України. У цій частині КК України 2001 року характеризується багатьма позитивними зрушеннями.

З іншого боку, пріоритетність боротьби з організованою злочинністю певним чином нівелює необхідність боротьби з груповою злочинністю, яка також є дуже небезпечним видом злочинності для суспільства і характеризується значним рівнем зростання в останні роки. Відповідно поняття "організатор злочину" не слід пов'язувати лише з організованою злочинністю. Адже організатор злочину – це, насамперед, один з співучасників, поняття, ознаки та відповідальність якого розглядаються в межах інституту співучасті у злочині.

На сьогоднішній день проблема організатора злочину у кримінальному праві потребує якісно нових підходів щодо її розуміння, зокрема комплексного аналізу всіх аспектів аналізованого поняття. Цілком природно, що у кримінально-правовій науці України визначення організатора злочину за новим КК України ще не має достатнього і належного рівня розробки і тлумачення. Однак те, що КК України 2001 року в частині регулювання відповідальності організатора злочину і суміжних проблем є значно прогресивнішим за попередній, вже сьогодні можна вважати загальновизнаним фактом. Так, якщо у попередньому КК України співучасть у злочині регулювалась у Загальній частині лише однією статтею, то у новому КК існує окремий розділ "Співучасть у злочині", який містить шість статей. Законодавець не обмежився визначенням співучасників у злочині, а й врегулював питання їх відповідальності (зокрема, відповідальності організаторів та учасників організованої групи чи злочинної організації), особливості призначення покарання за злочин, вчинений у співучасті, а також визначив форми співучасті. Проте прийняття нового кримінального законодавства не означає, що надбання української юридичної науки до 2001 року, зокрема в галузі розробки проблем співучасті й діяльності організатора злочину, втратили своє значення. Наступність кримінального закону є важливою тенденцією розвитку кримінального права. Теорії, концепції, точки зору з цієї проблеми видатних юристів минулого, як і вчених-сучасників, залишаються і сьогодні актуальними, адже саме вони стали тією базою, яка лежала в основі законотворчого процесу, що привів до відповідного законодавчого регулювання питань співучасті у злочині та відповідальності організатора злочину.

У новому КК поняття організатора значно розвинуто, удосконалено. Проте це не знімає питання про з'ясування не лише конкретних позитивних зрушень, але й деяких негативних рис, яких не вдалося уникнути в частині регулювання новим КК діяльності організатора злочину і суміжних проблем. Організатор завжди надає злочину більшої суспільної небезпечності, адже злагоджені злочинні дії, організовані і керовані, значно підвищують ефективність досягнення злочинного результату. Організатор злочину – фігура унікальна за ступенем суспільної небезпечності та різноманітності можливих функцій, засобів і методів діяльності. Слід зазначити, що ефективність у викритті та притягненні до кримінальної відповідальності організаторів злочинів є передумовою, запорукою успішної боротьби з груповою та організованою злочинністю в Україні. Адже організатор як головна

особа у злочинній групі і верхня ланка в ієрархічній структурі злочинної організації є тим фундаментом, вилучення якого тягне за собою зруйнування будови злочинного утворення.

Не залишився поза увагою законодавця той факт, що недосконале регулювання у кримінальному законі проблем співучасті створює труднощі у роботі правоохоронних органів щодо викриття організованих груп і злочинних організацій і притягнення до кримінальної відповідальності організаторів та керівників цих угруповань. У Загальній частині нового КК чітко визначені форми співучасті, а в Особливій частині закріплена стаття 255 "Створення злочинної організації", що є безперечним досягненням. У той час як утворення організованої групи являє собою лише готування до злочину, що планувався, створення злочинної організації вже саме по собі є закінченим злочином. Позитивне значення введення названої норми у КК полягає у тому, що вона дозволяє посилити відповідальність організаторів і керівників злочинних організацій. Виділення такого виду злочинної діяльності організатора в окремий склад злочину свідчить про визнання законодавцем її підвищеної суспільної небезпечності. Те, що новий КК України налаштований, зокрема, на боротьбу з проявами організованої злочинності відображено і в інших нормах. Так, значно збільшена кількість складів злочинів, де вчинення таких злочинів організованою групою є кваліфікованим складом злочину, наприклад: торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини (ч.3 ст. 149), грабіж (ч.5 ст.186), розбій (ч.4 ст.187), вимагання (ч.4 ст.189), шахрайство (ч.4 ст.190) та інші. Крім того, вчинення злочину організованою групою є обставиною, що обтяжує покарання (п.2 ч.1 ст. 67 КК), при цьому суд не має права не визнати цю обставину такою (ч.2 ст. 67 КК). Також встановлена відповідальність за вчинення терористичного акту, створення терористичної групи чи терористичної організації (ст. 258 КК) тощо.

Однак організатор злочину є не лише центральною фігурою організованої злочинності, а й відіграє значну роль у складі групи осіб, що не має ознак організованої злочинності. Організатора злочину як одного із співучасників злочину, слід розглядати в контексті аналізу проблеми співучасті у злочині. У ст. 26 нового КК України під співучастю розуміється умисна спільна участь декількох суб'єктів злочину у вчиненні умисного злочину. Таке визначення вирішило деякі спірні питання, які були предметом розгляду в українській кримінально-правовій науці під час чинності поняття співучасті, визначеного у КК України 1960 року. Це визначення передбачало "умисну спільну участь двох або більше осіб у вчиненні злочину". Тому у науковій літературі точилися суперечки з приводу характеру суб'єктивного зв'язку між співучасниками – двостороннього чи одностороннього. Вважалося, що в кримінально-правовій літературі і судовій практиці термін "умисний" за загальним правилом розуміється в плані характеристики тих чи інших злочинів, в яких можлива співучасть, і не стосується "умисної спільності" [3]. Нове визначення співучасті дозволяє стверджувати, що між співучасниками наяв-

ний двосторонній зв'язок. Однозначно вирішене і питання про можливість співучасті в необережних злочинах, оскільки в законі чітко зазначено, що співучасть можлива лише в умисному злочині.

Як вже відзначалось вище, у новому КК України в межах інституту співучасті у злочині вперше з'явилась норма, яка безпосередньо називає форми співучасті і дає їх визначення. Так, згідно зі статтею 28 КК України злочин може бути вчинено групою осіб, групою осіб за попередньою змовою, організованою групою або злочинною організацією. Організатор злочину як вид співучасників має безпосереднє відношення до форм співучасті. Діяльність організатора злочину спрямована, перш за все, на організацію інших осіб для спільного досягнення злочинного результату, організатор – особа, що не лише організовує злочини, а й є засновником і керівником певних групових утворень. Згідно з новим КК співучасть з розподілом ролей може мати місце в таких формах співучасті як група осіб за попередньою змовою, організована група і злочинна організація, відповідно лише у цих формах співучасті може бути наявний організатор. Законодавчо також закріплено, що основною визначальною ознакою злочинної організації є ієрархічна структура, остання ж вимагає обов'язкової наявності організатора і керівника.

Як і в попередньому, у новому КК поняття організатора злочину в структурі відповідної статті розміщене після поняття виконавця. Однак, діяльність організатора злочину є найнебезпечнішим видом спільної злочинної діяльності, оскільки організатор злочину відрізняється від інших співучасників підвищеним ступенем і різноманітним характером участі у вчиненому злочині. Тому поняття організатора як найбільш суспільно небезпечного серед співучасників злочину повинно зайняти відповідне (перше) місце в структурі статті 27 Загальної частини КК України.

Загалом, визначення організатора злочину, закріплене в ч. 3 ст.27 чинного КК України, є більш детальним, ніж у попередньому КК: "Організатором є особа, яка організувала вчинення злочину (злочинів) або керувала його (їх) підготовкою чи вчиненням. Організатором також є особа, яка утворила організовану групу чи злочинну організацію або керувала нею, а також особа, яка забезпечувала фінансування чи організовувала приховування злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації". Якщо використовувати прийнятий у науці критерій поділу діяльності організатора на форми – об'єкт, на який спрямовуються зусилля організатора, то згідно з цим визначенням можна виділити такі форми:

1) організація і керівництво вчиненням конкретних *злочинів*;

2) створення, керівництво, забезпечення фінансування, організація приховування злочинної діяльності *організованої групи*;

3) створення, керівництво, забезпечення фінансування, організація приховування злочинної діяльності *злочинної організації*.

Дії організатора злочину можуть об'єднувати кілька форм організаторської діяльності, а можуть включати лише якусь одну. Слід також зауважи-

ти, що діяльність організатора, спрямована на створення, керівництво, забезпечення фінансування чи організацію приховування злочинної діяльності організованої групи відрізняється від такої діяльності відносно злочинної організації. Названі види організаторської діяльності слід відокремлювати, тому що вони характеризуються різними функціями. Це пов'язано, зокрема, з тим, що і в ст. 28 КК України закріплено різне розуміння понять організованої групи і злочинної організації, відповідно відрізняється в цих групових утвореннях і зміст діяльності організатора. Організатор злочину – це фігура, притаманна як груповій, так і організованій злочинності. Діяльність організаторів злочинних організацій, які переважно і утворюють структуру організованої злочинності, має суттєві особливості.

На наш погляд, при поділі організаторської діяльності на форми логічніше керуватися таким критерієм, як характер (зміст) самої цієї діяльності. Детальний аналіз визначення організатора злочину в статті 27 КК України за наведеним критерієм дозволяє виділити такі форми діяльності організатора злочину: організація, керівництво, організація приховування злочинної діяльності, забезпечення фінансування.

Проте очевидно, що *організація приховування злочинної діяльності* за своєю сутністю передбачає насамперед дії організаційного характеру, які можуть полягати у підкупі працівників правоохоронних органів; переховуванні слідів злочину; усуненні свідків злочинної діяльності та потерпілих від неї осіб; переховуванні знарядь і засобів вчинення злочину, зокрема, "схованок" зброї, а також предметів, здобутих злочинним шляхом; легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом; сприянні проникненню членів такого злочинного утворення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування з метою прикриття злочинної діяльності злочинного утворення. Очевидно, що такі дії можна охарактеризувати як специфічну форму пособницької діяльності [4]. Але будь-яка організаторська діяльність охоплює собою в тому числі певні пособницькі функції. Крім того, організатор може виконувати названі функції не безпосередньо, а залучаючи для цього інших осіб, тобто керувати (організовувати) самим процесом приховування злочинної діяльності злочинних угруповань. Очевидно, саме такий спосіб приховування (керівництво цим процесом) мав на увазі законодавець, оскільки в статті 27 КК України закріплено поняття "організовувати приховування злочинної діяльності", а не безпосередньо "приховувати злочинну діяльність" чи "здійснювати приховування злочинної діяльності". Отже, маються на увазі організаторські дії особи, що спрямовуються на приховування злочинної діяльності, тому вважаємо за можливе об'єднати першу і третю форми злочинної організаторської діяльності, в одну, загальну за сутністю і змістом діяльності, – організацію. Відповідно форми організаторської діяльності з об'єктивної сторони можуть бути поділені залежно від змісту цієї діяльності на власне організацію, керівництво та забезпечення фінансування.

Слід зазначити, що загальновідомими і всебічно проаналізованими в науці кримінального права формами організаторської діяльності є організація і керівництво, в той час як забезпечення фінансування як форма організаторської діяльності законодавчого визначення набула лише в КК України 2001 року. Раніше ця форма діяльності розглядалась в науці кримінального права як складова власне організації. Проте оскільки це специфічна діяльність особи, яка прямо не була передбачена в КК України стосовно жодного із співучасників, таке положення створювало великі труднощі на практиці. Особа, яка не бере безпосередньої участі у вчиненні злочинів, водночас не виконувала будь-яких керівних чи організаторських функцій в організованій злочинній групі, а лише фінансово забезпечувала діяльність такої групи, часто уникала відповідальності. Тому законодавець відокремив у КК України забезпечення фінансування як самостійну форму організаторської діяльності, яка передбачає забезпечення злочинної діяльності організованої групи або злочинної організації фінансами, коштами у національній валюті України чи іноземній валюті.

В український правовій науці нарівні з поняттям організатора злочину закріпилося поняття "керівник". Таке розмежування характерно не лише для науки кримінального права України. Так, складна співучасть з розподілом ролей зафіксована Міжнародним військовим трибуналом 1945 року таким чином: "Керівники, організатори, підбурювачі і пособники, які брали участь у складанні чи здійсненні загального плану чи змови..." [5]. У Кримінальному кодексі Італії в поправці до ст. 416 щодо відповідальності організаторів злочинних об'єднань, зокрема, зазначається: "керівники повинні нести таке саме покарання, що і організатори". Отже, у світовій юридичній науці поняття керівника злочину існує нарівні з поняттям "організатор". Поняття організатора уточнене професором М. Й. Коржанським у Науковому коментарі КК України при розгляді ознак організованої групи: "наявність організатора (керівника) групи" [6]. Враховуючи наші попередні висновки, доцільним видається законодавче закріплення поняття керівника злочину шляхом уточнення (розширення) поняття організатора злочину на кшталт: "організатором або керівником злочину...". Такий підхід цілком обґрунтований ще і тому, що термін "керівник" вживається в новому КК України в окремих нормах Особливої частини, наприклад, у ч.2 ст. 255 прямо йдеться про керівника злочинної організації як співучасника нарівні з організатором – "звільняється від кримінальної відповідальності особа, крім організатора або керівника злочинної організації...". Самостійні поняття "керівник", "керівництво" відносно злочинної діяльності закріплено і в статтях 258, 260, 332 КК України тощо.

Недивлячись на висловлені критичні зауваження, слід наголосити: у новому кримінальному законі врахована підвищена суспільна небезпечність організаторської діяльності, а також зростання рівня групової і організованої злочинності, в яких організатор злочину відіграє провідну роль. Це ві-

добразилось, по-перше, у положенні щодо кримінальної відповідальності організаторів, що закріплене у Загальній частині КК України: організатор організованої групи чи злочинної організації підлягає кримінальній відповідальності за всі злочини, вчинені організованою групою чи злочинною організацією, якщо вони охоплювалися його умислом (ч.1 ст.30 КК). По-друге, на особу – організатора або керівника злочинної організації – на відміну від інших її членів не поширюється спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності за створення злочинної організації, передбачений частиною 2 ст. 255. По-третє, у чинному КК України передбачена досить велика (порівняно з попереднім КК) кількість складів злочинів, які утворюють конкретні дії організаторського характеру: створення злочинної організації (ч.1. ст. 255), організація озброєної банди (ст. 257), створення терористичної групи чи терористичної організації (ч.4. ст. 258), створення не передбачених законом збройних формувань і керівництво ними (ст. 260), організація незаконного переправлення осіб через державний кодон України, керівництво такими діями (ч.1 ст. 322) та інші.

Проведений аналіз свідчить про наявність у новому кримінальному законодавстві значних переваг, порівняно з попереднім, у частині регулювання відповідальності організатора злочину. Наведені пропозиції щодо удосконалення Кримінального кодексу України не змінюють його оцінки як такого, що здатен стати ефективною правовою базою для боротьби з проявами групової і організованої злочинності в Україні.

Література:

1. Доповідь експертів про стан організованої злочинності в країнах – членах Ради Європи // Інформаційний бюлетень Міжвідомчого науково-дослідного центру Координаційного комітету по боротьбі з корупцією та організованою злочинністю. – К., 1998. – Вип. 15. – С. 18-19.
2. Постанова Верховної Ради України № 596 "Про дотримання правоохоронними органами України конституційних гарантій та законності в забезпеченні прав і свобод людини" // Офіційний вісник України. – 2000. – № 15. – С. 37.
3. Бурчак Ф. Г. Соучастие: социальные, криминологические и правовые проблемы. – К.: Вища школа, 1986. – С. 109.
4. Науково–практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / За ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – К.: Каннон; А. С. К., 2001. – С.94.
5. Панов В. П. Международное уголовное право. – М.: Инфра-М, 1997. – С. 37.
6. Науковий коментар Кримінального кодексу України / Проф. М. Й. Коржанський. – К.: Атіка; Академія; Ельга-Н, 2001. – С. 73.

СТАДІЇ СЛУЖБОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. В. Гурін,
ад'юнкт кафедри адміністративного права
Національної академії внутрішніх справ України

Як і всім процесуальним формам, службовому розслідуванню притаманна стадійність розвитку. Порядок проведення службового розслідування – це процедура, тобто "система, орієнтована на досягнення конкретного соціального результату, яка складається із актів поведінки, що у визначеній послідовності змінюють один одного" [1, с. 30]; іншими словами, послідовність певних дій від початку до закінчення.

Проблема стадій службового розслідування вже розглядалася в літературі, щоправда, досить поверхнево. Л. М. Колодкін виділяв чотири основних стадії (етапи): підготовка до проведення розслідування; проведення перевірки; оцінка зібраних матеріалів; складання висновку і реалізація запланованих заходів, контроль виконання прийнятого рішення [2, с. 373]. На думку А. А. Стародубцева, службове розслідування складається із таких стадій: 1) призначення службового розслідування; 2) власне розслідування; 3) оформлення результатів службового розслідування (складання висновку) [3, с. 108].

Частина юридичного процесу може бути названа стадією лише тоді, коли їй властиві: а) специфічність конкретних завдань і б) своєрідність кола суб'єктів, змісту та значення їх процесуальної діяльності [4, с. 88-90]. Виходячи з цього, насамперед не зовсім правильним видається віднесення розгляду справи службового розслідування (оцінка зібраних матеріалів) і винесення у ній рішення (складання висновку) до різних стадій, як це робить Л. М. Колодкін. Адже виданням акта, який містить проект рішення за результатами розслідування – висновку, саме і завершується розгляд справи, юридично оформляється її результат. Проте, навряд чи правомірним є і поєднання в одній стадії різних за своїми завданнями і результатам, суб'єктами і формами процесуальної діяльності таких самостійних етапів розслідування, як складання висновку, реалізацію передбачених ним заходів і контроль виконання. Різниця між діями по розгляду обставин порушення, встановлених службовим розслідуванням, закріпленням їх у висновку, виданням наказу про реалізацію визначених у висновку заходів і його наступним виконанням (оголошення наказу, ознайомлення з ним винного, фактичне забезпечення реалізації) є очевидною. Крім того, на нашу думку, виконання прийнятого за результатами розслідування рішення та контроль не входить до системи його стадій.

Позиція А. А. Стародубцева щодо стадій більшою мірою відповідає теорії юридичного процесу, ніж позиції попереднього автора, однак, на наш погляд, все ж потребує деякого уточнення та доповнення. По-перше, не зовсім вдалим видається термін "оформлення результатів службового розслідування" [3, с. 108], більш доречним для назви цієї стадії є "завершення

службового розслідування". По-друге, залишені поза увагою такі можливі стадії, як перегляд рішення в порядку оскарження та нагляду.

Отже, ми виділяємо такі стадії службового розслідування:

1. Обов'язкові: а) призначення службового розслідування; б) власне розслідування; в) завершення розслідування.

2. Необов'язкові (факультативні): а) перегляд рішення у порядку оскарження; б) перегляд рішення у порядку нагляду.

Далі розглянемо названі стадії.

Призначення службового розслідування. Починається службове розслідування з прийняття рішення про його проведення. Таке рішення може прийняти лише посадова особа, яка має відповідні повноваження, за наявності відповідних підстав і приводів. Стаття 85 Дисциплінарного статуту Збройних Сил України [5] визначає, що службове розслідування призначається письмовим наказом. Так само письмовим наказом призначається розслідування і в митних органах України [6]. В органах внутрішніх справ форма такого рішення, на відміну від Збройних Сил та митних органів, не регламентована. Його (рішення) може містити наказ, розпорядження, резолюція тощо. В рішенні про проведення службового розслідування призначається працівник, якому воно доручається, або дається вказівка начальнику певного підрозділу (інспекції з особового складу, галузевої служби) про його призначення, визначаються також мета і строки проведення розслідування.

Власне розслідування. Проведенню власне розслідування повинна передувати, як правило, відповідна підготовка, що здійснюється працівником, якому воно доручено. Під час такої підготовки він вивчає законодавчі та інші нормативні акти, аналізує матеріали попередніх перевірок чи розслідувань (за наявності), а також збирає іншу необхідну інформацію для забезпечення всебічності, повноти та об'єктивності дослідження.

Зміст службового розслідування складає з'ясування предмета дослідження, тобто встановлення тих чи інших обставин. Інструкцією про порядок службових розслідувань в органах внутрішніх справ України [7] (далі – Інструкція) передбачено, що з'ясуванню підлягають, перш за все, обставини, які характеризують подію порушення (час, місце, спосіб вчинення тощо). Крім цього встановлюються наявність вини працівника органів внутрішніх справ у вчиненні правопорушення, його мета та мотиви; обставини, що впливають на ступінь і характер відповідальності порушника (як пом'якшуючі, так і обтяжуючі); обставини, які характеризують особу порушника (ставлення до служби, поведінка до порушення); причини і умови, що сприяли вчиненню порушення; характер та розмір збитків, завданих правопорушенням. Вбачається, що перераховані обставини стосуються тільки порушення, вчиненого працівником органів внутрішніх справ, але вони не зовсім підходять для інших подій, які можуть бути підставами службового розслідування, самогубств, загибелі та поранень працівників, а також правомірного застосування зброї, тобто наведений перелік потребує уточнення.

Працівник, який проводить службове розслідування, встановлює перераховані обставини, використовуючи надані йому права на здійснення тих чи інших дій (опитування, вивчення документів, консультації у спеціалістів, огляд тощо). Іншими словами, виконання таких дій і становить процес службового розслідування.

Відповідно до Інструкції, розслідування проводиться у місячний термін з дня надходження інформації про правопорушення або іншу надзвичайну подію, причому цей строк за наявності поважних причин може бути продовжений керівником, що має право призначати службове розслідування, але не більше, ніж на один місяць, тобто максимальний термін може становити 2 місяці. Таким чином, при визначенні термінів проведення службових розслідувань за заявами та скаргами громадян порушуються положення Закону України "Про звернення громадян" [8], яким передбачено, що максимальний строк розгляду звернень громадян не може перевищувати 45 днів.

Зазначена проблема вже порушувалася окремими науковцями, які пропонують різні варіанти її розв'язання. Так, наприклад, В. Воловик вважає, що розгляд заяв і скарг громадян у процесі службового розслідування щодо держслужбовців не впливає на строк його проведення [9, с. 52]. Навіть навпаки, цей строк є одночасно і строком розгляду заяви чи скарги, тобто при визначенні терміну слід керуватися Постановою Кабінету Міністрів, якою затверджений Порядок проведення службового розслідування відносно державних службовців [10], а не Законом України. Така точка зору не відповідає вимозі щодо застосування нормативного акта, який має вищу юридичну силу.

На наш погляд, найбільш доцільним розв'язанням зазначеної проблеми може бути внесення змін до наказу МВС України від 6 грудня 1991 р. № 552, яким затверджено Інструкцію про порядок проведення службових розслідувань в органах внутрішніх справ України, щодо встановлення максимального терміну в межах 45 днів. Такі зміни усунуть будь-яку можливість подвійного тлумачення.

Завершення розслідування. Завершується службове розслідування складанням висновку та прийняттям відповідного рішення. Висновок готується працівником, що його проводив.

У вступній частині висновку зазначаються привід для проведення службового розслідування, посада, звання, прізвище та ініціали посадової особи (осіб), яка його проводила.

В описовій частині міститься така інформація: посада, звання, прізвище, ім'я та по батькові, анкетні дані (дата та місце народження, освіта, період служби в органах внутрішніх справ і в займаній посаді, сімейний стан), характеризуючі дані, а також дисциплінарна практика щодо особи (осіб), стосовно якої проводилось службове розслідування; суть події, її наслідки, роль працівника ОВС у їх скоєнні; ступінь його вини, обставини, які обумовлюють обтяження (пом'якшення) ступеня відповідальності; причини та умови, що сприяли скоєнню правопорушення чи надзвичайної події; заходи, вжиті та заплановані щодо їх усунення.

У резолютивній частині висновку викладаються пропозиції працівників, які проводили розслідування:

а) щодо заходів реагування;

б) щодо визнання певних юридичних фактів (обставин отримання тілесних ушкоджень, застосування табельної вогнепальної зброї чи спецзасобів);

в) щодо припинення службового розслідування.

Висновок за результатами службового розслідування підписується особою чи особами, що безпосередньо його проводили. До затвердження висновку керівником органу внутрішніх справ з ним, як правило, ознайомлюються керівник, підлеглі якого проводили службове розслідування, та керівник служби, працівник якої допустив порушення. У разі виникнення питань щодо повноти і об'єктивності службового розслідування та незгоди з висновком, останні можуть вказувати про це після підписів посадових осіб, які здійснювали перевірку, і викласти свої претензії у додатку до висновку.

У свою чергу, посадові особи, які здійснювали службове розслідування, зобов'язані підготувати обґрунтовану відповідь на усі запитання, викладені у зазначеному додатку і лише після цього подати висновок на затвердження.

Якщо одна або декілька посадових осіб, які разом проводили службове розслідування, при підготовці висновку не дійшли спільної думки в оцінці скоєного, визначенні ступеня відповідальності чи з інших принципових питань, вони готують мотивований рапорт на ім'я керівника, який призначив службове розслідування, де викладають свою точку зору на ту чи іншу проблему.

Висновок подається на затвердження керівнику, який призначив службове розслідування. До висновку для ознайомлення додаються матеріали службового розслідування, а при наявності – додатки, які підготовлені працівником, стосовно якого проводилось службове розслідування, чи його безпосереднім керівником, та рапорти посадових осіб, які брали участь у проведенні службового розслідування. Після вивчення зазначених матеріалів керівник вчиняє одну із таких можливих дій:

- погоджується з висновком за результатами службового розслідування і затверджує його;
- не погоджується із запропонованим висновком і призначає додаткову перевірку фактів та обставин, які раніше не були відомі або не враховані при проведенні перевірки;
- ґрунтуючись на оцінці зібраних матеріалів, приймає власне рішення, про що робить власноручний запис при затвердженні висновку.

Висновок службового розслідування приєднується до особової справи працівника, що скоїв порушення, матеріали службового розслідування зберігаються у встановленому порядку.

Перегляд рішення у порядку оскарження. Ця стадія має своїм призначенням перевірку законності й обґрунтованості прийнятого рішення на підставі результатів службового розслідування за скаргою зацікавлених осіб і забезпечення їх прав і законних інтересів. Оскаржувати рішення можуть: особи, які надали відомості, що стали приводом до проведення служ-

бового розслідування, їх представники; працівники, у відношенні яких проводилось службове розслідування, їх захисники; треті особи.

Інструкція про порядок службових розслідувань при визначенні порядку оскарження відсилає до Дисциплінарного статуту ОВС, що, на нашу думку, не є правильним, оскільки рішення, які приймаються за результатами службового розслідування, не обмежуються лише накладенням дисциплінарних стягнень. Тому порядок оскарження такого рішення обов'язково має бути відображений в Інструкції в окремому розділі. Пропонується така редакція розділу Інструкції "Порядок оскарження рішення, прийнятого за результатами службового розслідування":

"Рішення за результатами службового розслідування може бути оскаржене до вищестоящого органу внутрішніх справ особами, прав чи законних інтересів яких воно торкається, в тримісячний термін з дня його прийняття. У разі пропуску цього терміну з поважних причин він може бути продовжений особою, повноважною приймати рішення за скаргою. Скарга має бути вирішена у 15-денний строк з дня її надходження. У разі, коли для її вирішення необхідне проведення додаткового розслідування або вжиття інших заходів, цей строк може бути продовжений, але не більш як на місяць, з повідомленням про це особи, яка подала скаргу".

У результаті перегляду справи особами, які вирішували скаргу, виноситься висновок. Ним можуть бути встановлені: а) законність і правильність рішення; б) незаконність рішення (істотне порушення матеріальних і процесуальних норм); в) невідповідність заходів реагування тяжкості та наслідкам порушення чи надзвичайної події (надмірна суворість чи невиправдана м'якість дисциплінарного стягнення тощо).

Перегляд рішення у порядку нагляду. Нормативні акти, що регулюють службові розслідування в органах внутрішніх справ, містять дуже незначну кількість приписів, які свідчать на користь того, що рішення за результатами розслідувань можуть бути переглянуті в порядку нагляду. Це обумовлено насамперед тим, що норми, які б прямо вказували на можливість перегляду в порядку нагляду, в Інструкції відсутні. Однак в ній є згадка про те, що у випадках службових розслідувань окремих порушень та надзвичайних подій, передбачених Інструкцією, копії висновків надсилаються до ГУРОС МВС України в п'ятиденний строк після їх затвердження; у випадку засудження працівника до ГУРОС надсилається також копія вироку після вступу його в законну силу. Інструкція не визначає того, з якою саме метою копії висновків направляються до центрального апарату МВС. На практиці ж працівниками ГУРОС перевіряється законність і обґрунтованість рішень, прийнятих за результатами розслідувань. У випадках виявлення порушень порядку розслідування чи неправомірності прийнятого рішення може бути призначено повторне провадження. Зазначене дає нам підстави стверджувати про існування такої стадії, як перегляд рішення у наглядовому порядку.

Окрім того, у Дисциплінарному статуті ОВС здійснення постійного нагляду за неухильним і правильним застосуванням дисциплінарної влади ставиться

в обов'язок старшим начальникам, яким надається право скасування, пом'якшення чи посилення стягнення. Оскільки ці повноваження не зв'язуються лише з подачею скарги на рішення про дисциплінарне стягнення, мова йде, отже, і про його перегляд у порядку нагляду. Враховуючи, що дисциплінарне стягнення може накладатися за наслідками службового розслідування, його скасування чи зміна може тягти за собою і призначення повторного розслідування. Це також свідчить на користь стадії перегляду рішення у порядку нагляду.

Тому є коло норм, що стосуються аналізованої стадії, які містяться в основних нормативних актах – джерелах службового розслідування. Правда, до приписів, що передбачають можливість перегляду рішення в порядку нагляду, варто віднести і деякі норми загального характеру, що містяться в побічних джерелах: правові норми, що визначають право скасування актів органів нижчого підпорядкування та, що стосуються опротестування прокурором актів, які суперечать закону [11], і деякі інші.

Неврегульованість перегляду рішення у порядку нагляду ускладнює, але не усуває можливості аналізу основних рис цієї стадії. Насамперед вона, як і попередня стадія, має своїм призначенням перевірку законності й правильності прийнятого рішення та забезпечення прав і законних інтересів зацікавлених осіб.

Відомі практиці випадки перегляду і порядку нагляду зводяться звичайно до двох варіантів: 1) коли він здійснюється органом, вищестоящим по відношенню до того, що прийняв рішення; 2) коли він провадиться самим цим органом.

Рішення про дисциплінарне стягнення може бути переглянуто в порядку нагляду вищими органами: а) за результатами власної наглядової діяльності (матеріали контрольних перевірок законності видання правових актів взагалі чи рішень за результатами службових розслідувань зокрема); б) у зв'язку з наглядовим актом інших органів (повідомленням юрисконсульта органу нижчого підпорядкування про видання всупереч його висновку незаконного акта про звільнення працівника з ОВС; наглядовим актом прокурора про усунення порушень законності, допущених при проведенні розслідування тощо); в) у зв'язку зі скаргою зацікавленої особи на попереднє рішення по її скарзі.

Самим суб'єктом, який приймав рішення за результатами розслідування, воно може бути переглянуто в порядку нагляду в зв'язку з: а) розпорядженням вищого органа про скасування чи зміну рішення; б) актом наглядової діяльності прокурора; в) судовим рішенням (так, якщо звільнення працівників відповідно до ст. 66 Положення про проходження служби в ОВС [12] визнано судом незаконним через недоведеність дискредитації, хоча факт порушення не викликає сумніву, керівництво органу може, відмінивши раніше виданий наказ, накласти інше стягнення на поновленого працівника); г) встановленням нових обставин, що істотно впливають на фактичну чи правову оцінку обставин справи.

Повноваження органів, що переглядають справу в порядку нагляду, аналогічні повноваженням, про які йшлося в попередній стадії. При наявності підстав для скасування чи зміни рішення ці органи скасовують чи змінюють його. Фактичний зміст процесуальної діяльності на стадії пере-

гляду нормативно не регламентований. Тут можливі будь-які дії (у межах, окреслених нормами щодо порядку службового розслідування), спрямовані на встановлення дійсних обставин справи, на перевірку відповідності рішення вимогам законності і справедливості. У випадках, коли перегляд проводить вищий орган, нерідко для підготовки рішення призначаються спеціальні комісії. Перегляд рішення в порядку нагляду не обмежений будь-якими термінами, але практична його доцільність визначена термінами дії заходів, передбачених актом реалізації рішення.

Рішення у справі службового розслідування, винесене при перегляді її в порядку нагляду, не є остаточним, скільки особа, не згідна з ним, має право оскаржити це рішення у вищий орган. Таким чином, зазначене рішення може бути предметом перегляду не один раз.

Література:

1. Протасов В. Н. Основы общеправовой процессуальной теории. – М.: Юрид. лит., 1991. – 143 с.
2. Колодкин Л. М. Организационные и правовые основы работы с кадрами в органах внутренних дел. – М.: Академия МВД СССР, 1979. – 424 с.
3. Стародубцев А. А. Організаційно-правові питання діяльності інспекцій з особового складу щодо зміцнення законності і дисципліни в органах внутрішніх справ: Дис. … канд. юрид. наук (12.00.07). – Х., 1999. – 183 с.
4. Див.: Галаган И. А. Административная ответственность в СССР: процессуальное регулирование. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1976. – 196 с.
5. Закон України від 24.03.99 р. "Про Дисциплінарний статут Збройних Сил України" //Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 22-23. – Ст. 197.
6. Наказ Державної митної служби від 27.07.99 р. № 462 "Про затвердження Порядку проведення службових розслідувань у митних органах" //Офіційний Вісник України. – 1999. – № 33.
7. Наказ МВС України від 6.12.91 р. № 552 "Про заходи по зміцненню законності в діяльності органів внутрішніх справ".
8. Закон України "Про звернення громадян" від 2.10.96 р. // Відомості Верховної Ради. – 1996. – № 47. – Ст. 256.
9. Воловик В. Проведення службового розслідування стосовно державного службовця // Право України. – 1995. – № 11. – С. 51-53.
10. Постанова Кабінету Міністрів України від 13.06.2000 р. № 50 "Про затвердження Порядку проведення службового розслідування стосовно державних службовців" // Урядовий кур'єр. – 2000. – № 127.
11. Закон України від 5.11.91 р. "Про прокуратуру" // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 53. – Ст. 793.
12. Положення про проходження служби рядовим і начальницьким складом органів внутрішніх справ України: Затверджене постановою Кабінету Міністрів УРСР від 29.07.91 р. // Збірник нормативних актів України з питань правопорядку. – К., 1993. – С. 438-464.

ПЕРСПЕКТИВИ ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО КОНВЕНЦІЇ РАДИ ЄВРОПИ ПО ЗАХИСТУ ОСІБ У ЗВ'ЯЗКУ З АВТОМАТИЗОВАНОЮ ОБРОБКОЮ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ

В. М. Брижко,
начальник відділу нормативно-правового забезпечення інформатизації Державного комітету зв'язку та інформатизації України;

К. Р. Калюжний,
начальник відділу Головного управління державної служби України

Оновлення й розвиток духовності людини є неможливим без захисту її прав. Особливої актуальності ця проблема набула останніми десятиріччями, що ознаменувалися практично повсюдним упровадженням інформаційно-комп'ютерних технологій і телекомунікаційних мереж.

У європейських країнах по-різному складалася ситуація у галузі захисту персональних даних. Загальним є наведене нижче:

- створюється комплекс законодавчих і підзаконних актів, що дозволяє достатньо повно регулювати відносини, пов'язані зі збором, накопиченням, зберіганням і використанням персональних даних у процесі їх автоматизованої обробки;
- організовується спеціальний інститут уповноваженого з метою забезпечення нагляду за дотриманням прав людини при автоматизованій обробці персональних даних;
- формується інфраструктура, що дозволяє вирішувати проблеми, пов'язані з технічними і технологічними аспектами захисту даних про людину.

З метою більш тісної співпраці, захисту прав і основних свобод людини, країни-учасниці Ради Європи підписали Конвенцію № 108 по захисту осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (м. Страсбург, 28.01.81). Згідно з Конвенцією країни-учасниці зобов'язані здійснити коригування національних законодавств у частині щодо втілення встановлених нею основних принципів захисту персональних даних.

Назва європейських стандартів і систематизуючих національних законів про захист персональних даних нерідко призводить до термінологічної плутанини, оскільки термін "захист даних" розглядається як комплекс захисту всіх видів інформаційних ресурсів. Проте, стаття 1 Конвенції № 108 однозначно встановлює, що *"метою Конвенції є забезпечення на території країни-учасника для кожної приватної особи... її права на недоторканність приватного життя по відношенню до автоматизованої обробки даних, що містять відомості про приватну особу ("захист даних")"*. Таким чином, поняття "за-

хист даних" повинно тлумачитися тільки у значенні "захисту відомостей про приватну особу". Що стосується всієї решти "даних", то на міжнародному рівні використовують термін "забезпечення безпеки даних".

На сьогодні в Україні діє більше двох десятків законодавчих актів, які тією або іншою мірою регулюють відносини, пов'язані зі збором, використанням і передачею персональних даних. Серед них — Конституція України, Закони України "Про інформацію", "Про нотаріат", "Про адвокатуру", "Про зв'язок", "Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю", "Про міліцію", "Про банки і банківську діяльність", "Основи законодавства України про охорону здоров'я" та ін.

Важливим є те, що в інформаційному законодавстві йдеться стосовно "інформації про особу", визначення якої недостатньо узгоджується з положеннями європейських стандартів по захисту персональних даних.

Визначення того, що складає інформацію про особу, наведене в ст. 23 Закону України "Про інформацію", а саме: *"це сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про особу"*. У статті 23 частини 1 Закону дається вичерпний перелік відомостей, які законодавець відносить до *"даних про особу (персональних даних) — національність, освіта, сімейний стан, віросповідання, стан здоров'я, а також адреса, дата і місце народження"*. Очевидно, що цей перелік є явно не повним і не охоплює всі відомості про осіб, на які міг би розповсюджуватися правовий режим охорони, що визначено у ч. 4 ст. 23 Закону України "Про інформацію". І це побічно підтверджується тим, що в окремих нормах інших законів вищезазначений перелік доповнюється.

У статті 9 Закону України "Про адвокатуру" дається визначення предмета адвокатської таємниці: "питання, по яких громадянин або юридична особа звернулися до адвоката, суть консультацій, порад, роз'яснень і інших відомостей, отриманих адвокатом при виконанні своїх професійних обов'язків". Зрозуміло, що громадяни звертаються до адвоката з питань, що торкаються їх особисто, і повідомляють йому відомості про себе, а суть консультацій, порад, роз'яснень адвоката, у свою чергу, також висвітлює особисте життя громадян, тобто йдеться про відомості, які можуть бути віднесені до даних про особу.

У частині 2 статті 14 КПК України до даних про особу законодавець відносить набагато ширше коло відомостей: *"особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних переговорів і телеграфних повідомлень охороняється законом"*. А відповідно до статті 9 Закону України "Про оперативно-розшукову діяльність" під охорону потрапляють не просто відомості про особисте життя людини, але і такі, що стосуються її *честі й гідності*. Цей перелік можна продовжити й далі.

Можна дійти висновку про те, що у статті 23 Закону "Про інформацію" законодавець недостатньо чітко дав визначення даних про особу (персональних даних), хоча це поняття несе гносеологічне навантаження: саме на його базі повинні формуватися гіпотези норм, що регулюють суспільні відносини в процесі захисту тих або інших персональних даних.

У тексті Конвенції про захист особи у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних дається таке визначення персональних даних: *"персональні дані — будь-яка інформація про фізичну особу, яка ідентифікована або може бути ідентифікованою"*. Це визначення дозволяє надати правову "парасольку" захисту практично для будь-яких персональних даних і однозначно встановлювати режим захисту, що унеможливить усунення деяких суперечностей сучасного законодавства. Наприклад, у Законі України "Про запобігання захворювань СНІДом і соціальний захист населення" інформація про зараження вірусом імунодефіциту людини або про захворювання оголошується службовою таємницею. У той самий час відповідно до ст. 40 "Основ законодавства України про охорону здоров'я" таку інформацію віднесено до лікарської таємниці. Правові наслідки розголошення службової таємниці і лікарської таємниці різні. Причому порядок віднесення інформації і до лікарської таємниці, і до службової таємниці чітко не визначено.

Входження України до Ради Європи викликає необхідність урахування системи цінностей, яка панує в цьому співтоваристві.

Найважливішим із завдань сьогодення має стати обґрунтоване визначення пріоритетів зовнішньої політики у розвитку відносин з Радою Європи, а також щодо приєднання до Конвенції № 108 про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних. Останнє вбачається важливим для України виходячи з того, наскільки:

- широко і масштабно буде проводитися в державі автоматизована обробка персональних даних з різною метою — фінансовою (банки, страхові товариства, фонди), правоохоронною, соціальною (охорона здоров'я, соціальна допомога малозабезпеченим, пенсійне забезпечення) тощо;
- реальна загроза завдання збитків особі в результаті несанкціонованого використання або несанкціонованої модифікації персональних даних.

Ці обставини актуальні для нашого суспільства вже зараз. Так, наприклад, сьогодні функціонує Державний реєстр фізичних осіб — платників податків і інших обов'язкових платежів. Можна уявити, який виявляється інтерес до змісту подібних реєстрів, іноді без законних на те підстав. При цьому існує цілком реальна загроза несанкціонованої зміни даних у реєстрі, реалізація якої може завдати конкретній особі серйозних матеріальних збитків у вигляді неправильно нарахованих податків і штрафів, а також позначитися на здоров'ї тощо.

Зазначене повною мірою стосується й інших масштабних проектів — єдиної системи обробки даних у митній службі, електронного депозитарію цінних паперів, єдиної паспортної системи тощо. А участь України в міжнародному процесі обміну інформацією, в різних міжнародних проектах, заснованих на використанні інформаційно-комп'ютерних технологій, об'єктивно вимагає забезпечення захисту даних, зокрема й персональних, при їх автоматизованій обробці та передачі.

Немає необхідності нагадувати про те, що на всіляких базарах і ринках вже "процвітає" торгівля CD-ROMами, які містять персональні дані, отри-

мані, часто, далеко не джентльменським шляхом. Для будь-якого бізнесу (не кажучи про квартирні крадіжки тощо) персональні дані — зручне, а зараз і необхідне доповнення у всьому тому, що надається через Інтернет. На Заході вже функціонують цілі фірми, що спеціалізуються на зборі й продажу адресних списків персональних даних, які коштують чималі гроші.

На своєму життєвому шляху ми ненавмисне залишаємо сліди інформації про себе, а за нами слідують "пилососи-комп'ютери", які підбирають, класифікують і зберігають персональні дані в базах даних для подальшого використання. Придбання будь-яких товарів, користування послугами служб прокату, оплата рахунків кредитними картками змушує надавати персональні дані. Кожного разу, підключаючись до мережі й відвідуючи вебсайти, ми мимоволі залишаємо свої інформаційно-електронні сліди. Наприклад, те, про що ми розмовляємо з лікарем, які ліки нам прописують, може перешкодити отримати роботу. Репутація може постраждати і через власну необережність при розмові по телефону. Реєстрація виборця, оплата штрафу, податкова декларація, підписка на газету, відправка листа і багато чого іншого — все може служити предметом, за допомогою якого поповнюється архів відомостей про нас у невідомій нам базі персональних даних.

Таким чином, навіть приблизна оцінка ситуації щодо захисту персональних даних вимагає активності в політичному вирішенні питання про приєднання України до Конвенції № 108 Ради Європи про захист осіб в зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних 1981 р. і приведення всієї законодавчої бази у відповідність до її положень.

У цьому напрямку вже здійснено значну підготовчу роботу, яка на цей час доручена Держкомзв'язку та інформатизації України.

На виконання Указу Президента України від 06.12.01 р. № 1193/2001 "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 31.10.01 р. "Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України" та доручення Кабінету Міністрів України від 23.01.02 р. № 17884/1 щодо завершення вирішення питання підписання від імені України Конвенції № 108 Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних 1981 р., у Держкомзв'язку виконано роботу з перекладу на українську та офіційного засвідчення тексту Конвенції в Міністерстві закордонних справ України.

Така ж робота була проведена стосовно Додаткового протоколу від 08.11.01 р. до Конвенції № 108, який зобов'язує створити один (або більше) уповноважений орган нагляду, відповідальний за забезпечення захисту персональних даних.

Згідно з Конвенцією № 108 зазначений орган виконує свої функції у повній незалежності, що є елементом ефективного захисту осіб у зв'язку із обробкою їх персональних даних. З цією метою вищезазначений орган нагляду повинен мати, зокрема, повноваження щодо втручання у діяльність, яка пов'язана з обробкою персональних даних. Він також може брати

участь у судовому розгляді або повідомляти компетентні судові органи про порушення законодавства у сфері захисту персональних даних. Уповноважений орган розглядає та приймає рішення щодо заяв будь-якої особи відносно обробки персональних даних, в межах своєї компетенції. Рішення уповноваженого органу можна оскаржити в суді.

Уповноважені органи країн-учасниць Конвенції № 108 співробітничають між собою у тій мірі, яка необхідна для забезпечення вільного обміну інформацією між країнами та гарантує ефективний захист прав людини і фундаментальних свобод, зокрема, право на недоторканність особистого життя при обміні персональними даними.

Все складнішим і мобільнішим стає суспільне життя. Все більш воно використовує засоби інформаційного суспільства та різні інформаційні ресурси. Персональні дані, як найбільш чутлива і важлива для людини інформація, посідає особливе місце в суспільних інформаційних відносинах. Від розуміння цього багато в чому залежить спокій і благополуччя держави. Сподіваємося, що найближчим часом Україна приєднається до Конвенції № 108 Ради Європи про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних і перейде до практичних кроків з формування системи механізмів захисту персональних даних.

О. А. Кириченко,
начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор юридичних наук, професор

У низці щойно опублікованих наукових праць [2; 3; 4 та ін.] представлена нова концепція системи юридичних наук, з приводу чого виникла й відповідна дискусія, яка може стати основою для подальшого вдосконалення означеної концепції. На думку Ю. О. Кириченко[1], подібне вдосконалення полягає у такому.

Запропонований поділ юридичних наук на матеріальні і процедурні (традиційно-процесуальні) не узгоджується із відповідними філософськими категоріями матеріального та ідеального [10], і з огляду на це назва другої групи юридичних наук виглядає недостатньо обґрунтованою. Проте базисними юридичними наукам є й теорологічні юридичні науки, які мають розробити філософське та теорологічне підґрунтя для розвитку всіх інших юридичних наук.

Зважаючи на зазначене, другу групу юридичних наук краще іменувати "базисноантиделіктні юридичні науки", оскільки кожна з наук цієї групи має розробити нормативний базис для проведення боротьби із відповідним різновидом правопорушень. Опубліковані варіанти новітньої концепції системи юридичних наук основані на недостатньо повному переліку правопорушень, поміж яких немає таких специфічних правопорушень, як міжнародні правопорушення, правові спори та делікти. Останні регулюються міжнародним законодавством і створюють окрему групу правопорушень. Звідси виникає необхідність запропоновану концепцію системи юридичних наук відповідним чином вдосконалити, передбачивши додатково низку базисноантиделіктних юридичних наук, а саме: Міжнародне кримінальне право (Міжнародний кримінальний кодекс – МКК), Міжнародно-публічно-майнове право (Міжнародно-публічно-майновий кодекс – МПубл. МК, який має врегулювати порядок розгляду майнових і пов'язаних з ними немайнових спорів і деліктів між державами, народами та націями), Міжнародно-приватно-майнове право (Міжнародно-приватно-майновий кодекс – МПриват. МК, який регулюватиме порядок розгляду аналогічних спорів і деліктів юридичних і фізичних осіб різних держав, націй і народів між собою, а також із цими особами і державами, націями чи народами), Міжнародно-публічно-немайнове право (Міжнародно-публічно-немайновий кодекс – МПубл. НМК, який має врегулювати розгляд немайнових спорів і деліктів між державами, націями і народами, наприклад, концесійних, територіальних тощо), Міжнародно-приватно-немайнове право (Міжнародно-приватно-немайновий кодекс – МПриват. НМК); а також таких процедурних юридичних наук, як Міжнародно-

[1] *Ю.О. Кириченко — співавтор одного із останніх варіантів новітньої концепції предмета і системи юридичних наук [4 та ін.].*

процесуальне право (Міжнародно-процесуальний кодекс – МПК, який має містити процедуру розгляду кримінальних справ), Міжнародно-публічний регламент (Міжнародно-публічно-регламентний кодекс – МПубл. РК) і Міжнародно-приватний регламент (Міжнародно-приватно-регламентний кодекс – МПриват. РК) та ін. При цьому регламентні кодекси із розгляду майнових і немайнових спорів можуть бути й єдиним нормативним актом. Одночасно немає потреби вказувати, що у аналізованому випадку представлені міжнародні кодекси, а тому вказівка у назві на Україну — відсутня.

Зрозуміло, що наявність великої кількості інших галузей міжнародного право обумовлює появу й низки відповідних міжнародних регулятивних юридичних наук.

Виникає необхідність вдосконалити назву тієї сукупності юридичних знань, яку протягом різних років іменували здебільшого "Теорія держави та права" [11-14 та ін.], деколи – "Теорія права" ("Загальна теорія права") [5-8 та ін.], а іноді й "Теорія права та держави" [9 та ін.]. Як бачимо, в останньому випадку на відміну від першого варіанту акцент перенесено з держави на право. Проте другий варіант найменування цієї теорологічної юридичної науки виглядає більш обґрунтованим з таких міркувань. Юридична наука у вигляді "Теорії держави та права" має два об'єкти дослідження – державу і право, хоча перший об'єкт не повинен досліджуватися саме юридичною наукою. Він більше підходить до відповідної галузі соціологічної науки, яку доцільно іменувати "Теорологія держави" і в такому вигляді залишити поміж фахових навчальних дисциплін при підготовці юристів.

Що ж стосується вивчення теорологічних проблем права, то найменування аналізованої юридичної науки "Теорія права" виглядає також не досить обґрунтованим, оскільки право є "продуктом" юридичних наук, та й то не всіх, а тільки базисноантиделіктних, процедурних і регулятивних.

За такою концепцією ця юридична наука не може створити теоретичне підґрунтя для розвитку всіх інших юридичних наук. З огляду на це, означену галузь юридичної науки краще іменувати "Теорія юриспруденції", а ще краще – "Теорологія юриспруденції", оскільки тоді можна охопити не тільки наукову, а й інші напрямки юридичної діяльності: законодавчої, правозастосовної, правоохоронної та освітянської.

На підставі наведеного виникає необхідність вточнити й об'єкти дослідження юридичної науки, якими фактично є правова регламентація і засоби боротьби із правопорушеннями. У такому разі уточнений предмет юридичних наук у цілому повинна скласти розробка філософських і теорологічних основ, базисноантиделіктних, процедурних, методичних та інших умов щодо забезпечення належної правової регламентації необхідних сторін суспільного життя і боротьби із різного роду правопорушеннями (злочини, проступки, правові спори і делікти), а також ефективного і раціонального здійснення цієї правової регламентації, у тому числі й у перебігу боротьби з кожним різновидом правопорушень.

Варто ще раз підкреслити, що кінцевим науковим продуктом вчених представників другої (базисноантиделіктні), третьої (процедурні) та п'ятої (регулятивні) груп юридичних наук має бути відповідний кодекс – завершена форма систематизації певної галузі законодавства. Так, базисноантиделіктні юридичні науки мають розробляти: Конституційне право – Конституційний кодекс України (Кон. К України), Антикримінальне право – Актикримінальний кодекс України (АКК України), Адміністративне право – Адміністративний кодекс України (Ад. К України), Трудове право – Трудовий кодекс України (ТК України), Цивільне право – Цивільний кодекс України (ЦК України), Арбітражне право – Арбітражний кодекс України (Арб. К України).

Представники процедурних юридичних наук мають розробити такі кодекси: ***процесуальні:*** Конституційний процес – Конституційно-процесуальний кодекс України (Кон. ПК України), Антикримінальний процес – Антикримінально-процесуальний кодекс України (АКПК України), Цивільний процес – Цивільно-процесуальний кодекс України (ЦПК України), Арбітражний процес – Арбітражний процесуальний кодекс України (Арб. ПК України); ***регламентні:*** Адміністративний регламент – Адміністративно-регламентний кодекс України (АРК України), Трудовий регламент – Трудорегламентний кодекс України (ТРК України), Ордистичний регламент – Ордистично-регламентний кодекс України (ОРК України), Виправно-трудовий регламент – Виправно-трудорегламентний кодекс України (ВТРК України), Судово-виконавчий регламент – Судово-виконавчорегламентний кодекс України (СВРК України).

І нарешті, науковим продуктом регулятивних юридичних наук можуть бути такі кодекси: Податкове право – Податковий кодекс України (Под. К України), Бюджетне право – Бюджетний кодекс України (Бюд. К України), Пенсійне право (Право соціального забезпечення)[1] – Пенсійний кодекс України (Пен. К України), Сімейне право – Сімейний кодекс України (Сім. К України), Житлове право – Житловий Кодекс України (ЖК України), Водне право – Водний кодекс України (ВК України), Земельне право – Земельний кодекс України (Зем. К України), Надрове право – Кодекс України про надра (Надр. К України), Лісне право – Лісний кодекс України (Лісн. К України) тощо[2].

Підсумовуючи викладене, вбачається доцільним такий варіант системи юридичних наук:

---

[1] *Якщо виходити з концепції О.А.Кириченка рівного соціального забезпечення людей у дитинстві та протягом пенсійного віку (різниця матеріального забезпечення людей повинна відчуватися лише протягом їх працездатного віку, коли вони самі можуть регулювати цей рівень за власним бажанням), то необхідність в існуванні такої самостійної галузі регулятивного права може й відпасти, ці незначні за кількістю норми можуть стати складовою частиною іншої галузі права.*

[2] *Міжнародні базисноантиделіктні, процедурні і регулятивні юридичні науки та їх можливий науковий продукт – кодекси, вже були розглянуті вище.*

1. ***Теорологічні юридичні науки***, тобто наукові галузі, що розробляють філософські, історичні та інші теорологічні основи всієї системи юридичних наук (філософія права, соціологія права, теорія юриспруденції, історія вітчизняної юриспруденції, історія юриспруденції зарубіжних країн, порівняльна сучасна юриспруденція, історія правових вчень, конституційне право зарубіжних країн та ін.).

2. ***Базисноантиделіктні юридичні науки***, тобто науки, що мають розробити правову основу (базис) для боротьби з кожним із різновидів правопорушень, у силу чого перелік наук даної групи (як і перелік правопорушень) є вичерпним: ***внутрішні базисноантиделіктні юридичні науки***: конституційне право, кримінальне право, адміністративне право, трудове право, цивільне право, арбітражне право; ***міжнародні базисноантиделіктні юридичні науки***: міжнародне кримінальне право, міжнародне публічно-майнове право, міжнародне приватно-майнове право, міжнародне публічно-немайнове право і міжнародне приватно-немайнове право).

3. ***Процедурні юридичні науки***, тобто наукові галузі, що розробляють нормативну процедуру боротьби з кожним із різновидів правопорушень (***внутрішні процедурні юридичні науки***: загальна теорія інформації; процесуальні юридичні науки: конституційний процес, кримінальний процес, цивільний процес і господарський процес; регламентні юридичні науки: адміністративний регламент, трудовий регламент, ордистичний регламент, виправно-трудовий регламент, судово-виконавчий регламент; ***міжнародні процедурні юридичні науки***: міжнародно-кримінальний регламент, міднародно-публічно-майновий регламент, міжнародно-приватно-майновий регламент, міжнародно-публічно-немайновий регламент, міжнародно-приватно-немайновий регламент).

4. ***Методичні юридичні науки***, тобто наукові галузі, що розробляють окремі складові частини методики боротьби з кожним із різновидів правопорушень (криміналістика, ордистика).

5. ***Регулятивні юридичні науки***, тобто такі наукові галузі, основним завданням яких є розробка належного нормативно-безделіктного врегулювання необхідних сторін суспільного життя (***внутрішні регулятивні юридичні науки:*** податкове право, бюджетне право, пенсійне право, сімейне право, житлове право, водне право, земельне право, надрове право, лісне право тощо; ***міжнародні регулятивні юридичні науки:*** консульське право, міжнародне космічне право, міжнародне повітряне право, міжнародне морське право, міжнародне екологічне право, міжнародне освітянське право, міжнародне антиконфліктне право тощо)[1].

---

[1] *На думку Ю.О.Кириченко, в межах регулятивних юридичних наук має подальшу перспективу й існуюча дискусія [2; 5-9; 11-14 та ін.] з приводу системи права, оскільки базисноантиделіктні, процедурні і регулятивні юридичні науки є ще й правовими. Проте перелік перших двох є вичерпним, а останньої групи юридичних (правових) наук – знаходиться у постійному розвитку і може бути поділений з огляду галузевих, міжгалузевих та інших правових наук.*

6. *Допоміжні юридичні науки*, **тобто наукові галузі, що мають створити інші умови щодо ефективного та раціонального правового врегулювання певних суспільних відношень або здійснення боротьби з тими чи іншими правопорушеннями (кримінологія, юридична медицина, юридична психіатрія, юридична психологія, юридична бухгалтерія, юридична статистика, юридична кібернетика, юридична педагогіка та ін.).**

Запропонована концепція предмета та системи юридичних наук може дозволити вдосконалити й існуючі підходи щодо підготовки юридичних кадрів. Виходячи з того, що юридична освіта починається ще в загальноосвітніх школах, доцільно розробити єдині стандарти:

1.1. Обов`язкової загальної середньої освіти, які були б реально доступні на рівні доброго засвоєння для переважної більшості учнів, на рівні задовільного засвоєнні для всіх учнів, за винятком тих, які мають певні фізичні, психічні та інші інтелектуальні вади.

При цьому профілювання загальноосвітніх шкіл можливе не більше як до 15%, для учнів має бути лише добровільним і не повинно впливати на їх подальші кроки у виборі майбутньої спеціальності.

1.2. Вищої освіти в межах основних наукових напрямів і напрямів суспільного життя – гуманітарні науки, точні науки, технічні науки, юридичні науки, медичні науки тощо.

2. Для підготовки юристів розробити державні стандарти для таких чотирьох напрямів:

2.1. ***Законодавчої діяльності***, що може охоплюватися кваліфікаціями магістр-правознавець, кандидат чи доктор юридичних наук.

2.2. ***Правозастосовної діяльності***, що може бути забезпечено кваліфікаціями бакалавр-правознавець, спеціаліст-правознавець, магістр-правознавець тощо (нотаріуси, юрист-консультанти).

2.3. ***Правоохоронної діяльності***, яку можуть забезпечити фахівці рівнів кваліфікації бакалавр-правоохоронець і далі, але за наведеною у дипломах спеціалізацією:

2.3.1. Суддя судів загальної компетенції.

2.3.2. Суддя господарський судів.

2.3.3. Державний нотаріус.

2.3.4. Фахівець прокуратури.

2.3.5. Фахівець органів внутрішніх справ (доцільно з додатковою деталізацією спеціалізації: дізнавач, слідчий, ордист по боротьбі із загальними злочинами, ордист по боротьбі з організованими правопорушеннями, ордист по боротьбі з правопорушеннями, які пов'язані з наркотиками, та ін.).

2.3.6. Фахівець служби безпеки україни (із додатковою спеціалізацією).

2.3.7. Охоронець державного кордону.

2.3.8. Фахівець митниці.

2.3.9. Фахівець податкової служби.

2.3.10. Фахівець служби виконання покарань.

2.3.11. Фахівець пожежної охорони.

2.3.12. Фахівець служби охорони.

2.3.13. Фахівець правоохоронного органу спеціального призначення (з додатковою спеціалізацією).

2.4 ***Освітянської юридичної діяльності,*** яка повинна забезпечуватися фахівцями рівня кваліфікації магістр-правознавець, магістр-правоохоронець, кандидат чи доктор юридичних та інших відповідних наук, у тому числі з вченими званнями доцентів і професорів за відповідним профілем та іншої більш вищої кваліфікації.

3. Законодавчо встановити правило, згідно з яким:

3.1. До здійснення законодавчої, правоохоронної, будь-якої медичної та будь-якої освітянської діяльності для підготовки цих спеціалістів, а також як педагога дошкільних закладів і загальноосвітніх середніх шкіл допускаються лише особи, які отримали відповідну освіту за державним замовленням і тільки за денною формою навчання[1].

3.2. У дипломах про вищу освіту мають обов`язково вказуватися такі форми отримання цієї освіти:

3.2.1. Стаціонарне навчання за державним замовленням.

3.2.2. Стаціонарне навчання на госпрозрахунковій основі.

3.2.3. Навчання за заочною формою за державним замовленням.

3.2.4. Навчання за заочною формою на госпрозрахунковій основі.

3.2.5. Навчання екстерном.

На думку Ю. О. Кириченко, враховуючи співвідношення понять "правознавство" (яке не може охопити всі юридичні науки, зокрема, теорологічні, методичні і допоміжні юридичні науки) та "юриспруденція", більш правильним було б передбачити спочатку єдиний стандарт "бакалавр юриспруденції" (три роки навчання), а далі вже запровадити відповідну спеціалізацію: спеціаліст юриспруденції і спеціаліст-правоохоронець (ще два роки навчання), магістр юриспруденції і магістр-правоохоронець. дидактичну юридичну діяльність краще іменувати "освітянська юридична діяльність", для здійснення якої достатньо мати кваліфікацію магістр юриспруденції чи магістр-правоохоронець. у той же час доцільно зберегти існуючий порядок отримання наукових ступенів, запровадивши ступені кандидата юриспруденції і доктора юриспруденції, наявність яких необхідна для заняття науковою діяльністю. це, напевне, сприяло б підготовці саме вчених-юристів, а не суто докторів чи кандидатів юридичних наук, що, на жаль, спостерігається зараз.

---

[1] *На думку О.А.Кириченка, який має багаторічний досвід вузівської підготовки юристів, заочна і вечірня форми, навчання екстерном чи дистанційно, особливо на госпрозрахунковій основі, можуть забезпечити отримання диплому про вищу юридичну освіти, а не саму вищу юридичну освіту.*

Якісному проведенню освітянської юридичної діяльності може сприяти й відповідна мовна реформа та вдосконалення існуючого порядку публікації юридичних видань, для чого можна запропонувати:

1. Розробити та реалізувати концепцію обов`язкової трьохмовної освіти, яка передбачала б гарантоване отримання у перебігу:

1.1. Загальної середньої освіти рівня вільного володіння державною та регіональною мовами та рівня "вільно спілкуюсь на побутові теми" міжнародною мовою.

1.2. Вищої освіти вільного володіння міжнародною мовою.

2. На законодавчому рівні конкретизувати статус трьохмовності: державна мова – українська, регіональна – російська, міжнародна – англійська.

Поряд з цим ініціювати узгодження між країнами СНД статусу російської мови як міжрегіональної, між провідними країнами світу – статусу англійської мови як міжнародної.

2. Законодавчо закріпити обов`язкову:

2.1. Публікацію в Україні наукових і навчальних праць трьома названими мовами.

2.2. Розсилку виданих наукових і навчальних праць в бібліотеки та провідні наукові і навчальні установи в межах України – трьома мовами, в межах країн СНД – російською та англійською, в межах інших країн світу – англійською мовою.

Це дозволить забезпечити реальний взаємообмін науковим та навчальним досвідом різних країн, термінове доведення результатів наукової та навчальної діяльності до міжнародної спільноти. це у свою чергу, повинно зменшити випадки плагіату чи ізольованої дубльованої розробки проблем.

3. Створити всеукраїнську та ініціювати створення для країн СНД робочі групи із розробки нових стандартів української та російської мови, які передбачали б двухрівневі мови для:

3.1. Відповідної професійної діяльності (літератори, філологи-викладачі, поети та ін.).

3.2. Наукової діяльності та побутового спілкування.

Таких стандартів української та російської мови поки що не існує, але їх розробка і запровадження дозволило б не витрачати зайвого часу тим особам, для яких філологічна діяльність не планується стати професійної чи не є захопленням. у такому разі й особи, які бачать себе в інших сферах людського життя, наприклад, в юридичні діяльності, змогли б більше часу приділяти самовдосконаленню саме у цих сферах і бути грамотними з точки зору загальноосвітнього мовного рівня. існуючий же рівень української, російської, іншої слов`янської та іншої іноземної мови занадто складний і навіть фахівці-філологи не у всіх випадках без відповідного довідкового матеріалу можуть відповісти на запитання про правильну вимову чи написання того чи іншого слова тощо.

4. Законодавчо закріпити, що вивчення інших, ніж українська, російська та англійська, мов у перебігу загальної середньої освіти забороняється. вивчення

мови національних меншин у перебігу загальної середньої освіти та інших іноземних мов у перебігу вищої освіти є тільки добровільним, якщо в останньому випадку вивчення такої мови не є метою підготовки відповідних фахівців.

Література:

1. Байкин М. И., Петров Д. Е. Система права: к продолжению дискуссии // Гос-во и право. – М., 2003. – № 1. – С. 25-34.
2. Басай В. Д. Предмет і система криміналістики, ордистики та ордистичного регламенту, їх місце у системі юридичних наук // Проблеми пенітенціарної теорії та практики: Бюлетень КІВС. – К.: МП "Леся", 2002. – № 7. – С. 145-154.
3. Кириченко О. А., Басай В. Д., Щитников А. М. Основы юридической одорологии (теорология, правовая процедура, методика): Монография. – Ивано-Франковск; Мн.: Изд-во "Плай", ГЭКЦ МВД РБ, 2001. – С. 24-122.
4. Кириченко А. А., Кириченко Ю. О. Нова теорологічна концепція юридичних наук //Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – Дніпропетровськ: РВВ ЮА МВС України, 2002. – № 2. – С. 3-12.
5. Кельман М. С., Мурашин О. Г. Загальна теорія права (з схемами, кросвордами, тестами): Підручник. – К.: Кондор, 2002. – 353 с.
6. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. і вузів. – К.: Вентурі, 1996. – 208 с.
7. Общая теория советского права: Учебник // Под ред. С. Н. Братуся, И. С. Самощенко. – М: Юрид. лит., 1966. – 491 с.
8. Общая теория права: Курс лекций / Под ред. В. К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – 424 с.
9. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права і держави: Навч. посібник. – К., 1994. – 344 с.
10. Старкин А. Г. Философия и мировоззрение // Философия: Учебник. – 2-е изд. – М.: Гардарики, 2002. – С. 15-21.
11. Теория государства и права: Учебник // За ред. С. А. Голунского, М. С. Строговичи. – М.: Юрид. изд-во НКЮ СССР, 1940. – 302 с.
12. Терория государства и права / Под ред. М. П. Каревой. – М.: Госюриздат, 1949. – 510 с.
13. Теория государства и права: Учебник / Под ред. С. С. Алексеева. – М.: Юрид. лит, 1985. – 480 с.
14. Теория государства и права: Учебник / Под ред. М. Н. Марченко. – М.: МГУ, 1987.– 432 с.

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНІ І МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН У ВИЩИХ ЮРИДИЧНИХ ЗАКЛАДАХ СИСТЕМИ МВС УКРАЇНИ

Л. Н. Бостан,
доцент кафедри загально правових дисциплін
ЗЮЇ МВС України, кандидат історичних наук, доцент;

С. К. Бостан,
професор кафедри загально правових дисциплін
ЗЮЇ МВС України, кандидат історичних наук, доцент

Місце навчальної дисципліни "Історія держави і права зарубіжних країн" у системі юридичної освіти взагалі, і системі МВС, зокрема визначається фундаментальним характером цієї нормативної (обов'язкової) дисципліни для юридичних навчальних закладів і факультетів III-IV рівня акредитації. Вона знаходиться в тісному взаємозв'язку з іншими фундаментальними навчальними дисциплінами і, як правило, викладається паралельно з історією держави і права України та теорією держави та права України.

Взаємозв'язок між історією держави і права зарубіжних країн та історією держави і права України дозволяє реалізувати принцип єдності національного і загальнолюдського при висвітленні загального й особливого в процесах створення й еволюції держави та права різних країн і народів, з'ясувати об'єктивну роль своєї держави в контексті європейського і світового державно-правового розвитку, допомагає уникнути повторів у навчанні.

У той же час обидві ці дисципліни є взаємозв'язаними і створюють фактологічну основу для вивчення теорії держави та права. При всіх об'єктивно існуючих відмінностях у підходах і методах вивчення державно-правових явищ, інститутів і установ, у теорії та історії держави і права є багато загального. По-перше, ці дисципліни, акцентуючи увагу на минулому в розвитку держави і права, не залишають без уваги і сьогодення. По-друге, приділяючи значну увагу причинам і умовам зародження держави і права, вони в той же час центральне місце відводять виявленню закономірностей їхнього розвитку. По-третє, досліджуючи процес виникнення, становлення і розвитку держави і права в цілому, вони разом з тим зберігають у полі зору і процес розвитку держави і права окремих країн.

Зазначені вище три дисципліни, зокрема Історія держави і права зарубіжних країн, виступають як вихідні для галузевих дисциплін, оскільки закладають історико-теоретичні основи тієї чи іншої галузі права, знайомлять курсантів (студентів) з основними етапами їхнього розвитку, понятійним апаратом, окремими їх інститутами.

Роль Історії держави і права зарубіжних країн як фундаментальної, базової навчальної дисципліни в системі юридичної освіти визначена укладачами від-

повідних державних стандартів невипадково. Історію часто називають пам'яттю народу, вона являє собою гігантську лабораторію світового соціального досвіду. У нинішніх, непростих умовах становлення української держави і права використання історичного досвіду зарубіжних країн може виявитися, як ніколи, до речі. Багато сучасних проблем, у тому числі труднощі державно-правового розвитку, походять з минулого: неврегульованість процесу здійснення державної влади; підйом і спад соціальної активності громадян, передчасні радості і пізні розчарування від непродуманих реформ, соціальна несправедливість, всесильна і непереможна бюрократія, правовий нігілізм і ін. [4, с.5].

У силу своєї пізнавальної цінності, інформативності історія держави і права – діючий інструмент формування історичної свідомості. Вона дає можливість не тільки глибше зрозуміти державно-правові реалії сучасності, але і прогнозувати подальший розвиток держави і права. Деякою мірою вона озброює юристів знаннями, що можуть допомогти в практичній діяльності з подальшого реформування державно-правових інститутів України.

Цим і обумовлений той фактор, що Історія держави і права зарубіжних країн є невід'ємною частиною вищої юридичної освіти. Як навчальна дисципліна вона є вихідною і, відповідно, викладається першокурсникам – учорашнім школярам.

Здебільшого, на початку вивчення тієї чи іншої навчальної дисципліни, виникають деякі неясності при розгляді питання про співвідношення таких однойменних понять, як "наука", "навчальна дисципліна", а якщо це галузева дисципліна – то і "галузь права". Як нам здається, у наявних навчальних виданнях недостатньо чітко проводиться думка про те, що під історією держави і права зарубіжних країн варто розуміти, з одного боку – однойменну науку, а з іншого боку – однойменну навчальну дисципліну.

Неясність і заплутаність у цьому питанні породжує труднощі при засвоєнні, насамперед цілей і завдань науки і навчальної дисципліни. Тому, нам здається, що, з методичної точки зору, вступ підручника (посібника), вступна лекція до дисципліни повинні містити характеристику Історії держави і права зарубіжних країн як науки і навчальної дисципліни.

Спираючись на загальне поняття науки та вивчаючи Історію держави і права зарубіжних країн як науку, можна зазначити, що це сфера людської діяльності, спрямована на виробництво нових знань про виникнення і розвиток держави і права в зарубіжних країнах. Складовими елементами цього виробництва нових знань є вчені з їх знаннями і здібностями, кваліфікацією і досвідом; наукові установи; методи науково-дослідної роботи; понятійний апарат – уся сума наявних знань, що виступає як результат цього наукового виробництва.

На відміну від загальної історії, історико-правова наука не досліджує суспільство в цілому, а вивчає лише всі історичні процеси розвитку складної системи державних і юридичних установ. Основна її мета – це виявити історичні закономірності розвитку держави і права, їхню специфіку в порівнянні із закономірностями розвитку окремих елементів суспільства і суспільства в цілому.

З вищесказаного випливає, що предметом вивчення історії держави і права зарубіжних країн є конкретні процеси розвитку державно-правових інститутів і явищ, які розвиваються в хронологічній послідовності і виявляються у певному історичному просторі (зарубіжні країни). Незважаючи на ці рамки, до історії держави і права зарубіжних країн також підходить влучний вираз К. фон Бера про те, що "наука вічна за своїм прагненням, невичерпна за своїм обсягом і недосяжна за своєю метою" [4, с.40].

Навчальна ж дисципліна – це сукупність (система) вироблених наукою знань про історію держави і права зарубіжних країн. Вироблені і накопичені нею наукові знання – це величезний масив, що значно ускладнює добір матеріалу, який повинен перейти в зміст навчального предмета. Саме тому так важливо правильно визначити методологічні і методико-дидактичні основи цього процесу. Стосовно цього ми додержуємося точки зору, що повнота і структурна упорядкованість змісту навчальної дисципліни, особливо такої всеохоплюючої, не може ототожнюватися з однойменною наукою. У цьому випадку ми маємо справу з концентрованим науковим матеріалом, який необхідно використовувати з урахуванням завдань навчальної дисципліни, відповідності змісту навчання пізнавальним можливостям тих, хто навчається, часового ліміту навчання та профілю підготовки фахівців.

Нам здається важливим донести до курсантів (студентів), що мета і завдання власне дисципліни є вужчими, ніж науки. По-перше, навчальна дисципліна націлена на те, щоб ті, хто навчаються, накопичили визначену суму знань із проблем виникнення, розвитку і функціонування державних і правових інститутів у закордонних країнах, виробили певні навички й уміння аналізу, оцінки фактів, подій і явищ минулого, їхнього використання в сучасних умовах [1, с.144-155]. Тобто мета, завдання дисципліни носять, насамперед, навчальний, дидактичний характер. По-друге, у навчальній дисципліні більш жорсткі, ніж у науці, міждисциплінарні зв'язки. Адже майбутній юрист повинен засвоїти знання з усіх предметів комплексно, а не окремо. Тому в структурно-логічній схемі викладання дисциплін між ними передбачений взаємозв'язок і наступність. Перераховані вище моменти повинні бути враховані при складанні відповідних програмних матеріалів, що визначають систему і зміст навчальної дисципліни [2, с.266-273].

Означена робота повинна базуватися, насамперед, на основі принципу *проблемності,* що дозволяє максимальним чином вирішити питання про концентрацію наукового матеріалу. Це можна зробити, використовуючи певний методологічний інструментарій, наприклад, проблемно-хронологічний метод і, особливо, метод порівняльно-історичний держави і правознавства.

У нинішній час при висвітленні історії держави і права зарубіжних країн домінує країнознавчий підхід, що обумовлено, насамперед, назвою навчальної дисципліни. Але у світі близько 200 держав і проблема "охоплення" у цьому випадку стає нерозв'язною і підриває базу самої назви дисципліни. Тобто більш кращою виявляється використовувана в Росії поряд з Історією держави і

права зарубіжних країн така назва навчальної дисципліни, як Загальна історія держави і права. Однак і зазначена назва має один істотний недолік – тут не йдеться про виділення окремої навчальної дисципліни – Історії держави і права України. На наш погляд, нині існуюча навчальна дисципліна можна було б назвати порівняльною історією держави і права зарубіжних країн. У такому випадку країнознавчий підхід висвітлення історії держави і права значної кількості окремих країн, що, як правило, супроводжується поверхневим викладом матеріалу, повинен поступитися місцем проблемному, котрий, у доповненні з порівняльним (синхронним), дасть можливість одночасно охопити державні і правові інститути декількох чи значної кількості країн і народів.

На яких методологічних і методичних основах повинен здійснюватися добір навчального матеріалу? По-перше, дуже важливим є урахування сформованих традицій, реальної важливості державного і правового досвіду досліджуваних країн для всесвітньої правової культури в цілому і для України зокрема. По-друге, виходячи з розуміння того, що Теорія держави та права є базовою дисципліною всього юридичного утворення, доцільно було б розглянути історичний розвиток державно-правових інститутів через призму ключових проблем теорії держави та права. Такими проблемами є походження держави, форми держави, функції і механізм держави; форми (джерела) права, правові відносини, їхні суб'єкти на різних історичних етапах; світові правові системи, їхнє виникнення і розвиток; галузі права і правові інститути в різних країнах у різні історичні періоди тощо. По-третє, при доборі навчального матеріалу необхідно також зважати на профіль вищого навчального закладу, майбутню спеціальність його випускників. Відомо, що юридичні навчальні заклади системи Міністерства освіти і науки спрямовані переважно на підготовку фахівців у сфері цивільного права, а навчальні заклади системи Міністерства внутрішніх справ (МВС) – фахівців у сфері кримінально-процесуального права. Тому для останніх, наприклад, важливими проблемами при вивченні історії державно-правових інститутів будуть такі: правоохоронні органи й установи в механізмі зарубіжних країн, кримінальні-правові інститути тощо.

Упорядкувати структуру навчальної дисципліни, більш чітко конструювати її систему допоможе метод періодизації. Сучасна література з історії держави і права зарубіжних країн свідчить про невизначеність у цьому питанні, що пов'язана зі спробами перегляду старих і неостаточним визначенням нових підходів до періодизації історії держави і права.

В основі старого, марксистського підходу лежала така категорія, як "суспільно-економічна формація". Суспільно-економічна формація – історично визначений ступінь у розвитку людського суспільства, який характеризується єдністю продуктивних сил і виробничих відносин (економічний базис), що визначають рівень надбудовних структур, якими є, зокрема, держава і право. З точки зору *формаційного* підходу, певному ступеню соціально-економічного розвитку людського суспільства відповідає визначений тип держави і права і відповідний період їхнього існування. Це виглядає таким чином:

І період – рабовласницька держава і право – ***IV тис. до н. е. – сер. І тис. н. е.*** – Древній світ;

ІІ період – феодальна держава і право – ***сер. І тис. н. е. – XVII-XVIII ст. ст.***– Середні віки;

ІІІ період – буржуазна держава і право – ***XVII-XVIII ст. ст. – 1917 р.*** – Новий час;

ІV період – соціалістична держава і право – ***1917 р. (з Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії)*** – Новітній час.

У наш час підвалини вищенаведеної періодизації захиталися. Зроблено спробу чітку колишню схему – рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична держава і право з властивими їй періодами замінити іншими категоріями. Найбільш пріоритетним визнано так званий ***цивілізаційний*** критерій, в основі якого лежить категорія "цивілізація".

За А. Дж. Тойнбі, цивілізація – це відносно замкнутий і локальний стан суспільства, що характеризується спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних і інших ознак, дві з яких залишаються незмінними: 1) релігія і форми її організації; 2) територія. Прихильники цього підходу вважають, що тип держави та права і періоди їхнього існування обумовлені тією чи іншою цивілізацією, де духовно-культурні фактори, релігійні насамперед, мають зверхність над об'єктивно-матеріальними.

Використовуючи нові досягнення теоретико-правової думки про суспільство і державу, з огляду на позитивне у формаційному і цивілізаційному підходах, спробуємо дати своє бачення періодизації історії держави і права зарубіжних країн, що стала як би каркасом навчальної дисципліни.

Воно спирається на такі положення. По-перше, ми виходимо з того, що держава і право – це продукт суспільства, і вони несуть на собі відбиток цього суспільства. Тому при всіх розходженнях поглядів нам більш привабливим вбачається той, за яким історія державно-організаційного суспільства поділяється на дві великі епохи:

1) епоху кастово-станових суспільств, **у яких: *держава* за своєю суттю є виразником вузькогрупових (класових) інтересів, а *право* цього періоду – це *право привілеїв* певних класів, що закріплює юридично існуючу соціальну нерівність;**

2) епоху громадянського суспільства **(його становлення), у якому *держава* виражає загальносоціальні інтереси, а *право* закріплює соціальну рівність людей, що стали вперше в багатовіковій історії людства незалежно від їхнього соціального походження і становища юридично (що втім, ще не означає фактично – Л. Б., С. Б.) рівними учасниками громадського життя**

По-друге, визначити хронологічні рамки цих епох для всіх зарубіжних держав досить складно, тому що вони не збігаються за часом. Тому, з огляду на визнання в сучасному світі двох шляхів розвитку людського суспільства, соціально-економічної і політичної специфіки Заходу і Сходу доцільно здійснити періодизацію держави і права зарубіжних країн у рамках цих *двох макроцивілізацій*.

Для ***східних*** країн:

І період – ***IV тис. до н. е. – кінець XIX – початок XX ст.***

ІІ період – ***кінець XIX- початок XX ст. – по теперішній час.***

Для ***західних*** країн:

І період – ***I тис. до н. е. – сер. XVII-XVIII ст. ст.***

ІІ період – ***сер. XVII-XVIII ст. ст. – по теперішній час.***

Тобто хронологічні рамки цих двох великих періодів обумовлені: ***першого періоду*** – *часом виникнення* держави і права в станово-кастових суспільствах (рабовласницьких і феодальних) і *часом припинення їхнього існування;* ***другого періоду*** – *початком становлення* в закордонних країнах держави і права громадянського суспільства (буржуазної держави), пов'язаного із західними буржуазними революціями *сер. XVII ст. і кінця XVIII ст.* (Англії, США і Франція) і буржуазними перетвореннями і революціями в Азії *в другій половині XIX* (реформи 60-х рр. у Росії і Японії) – *початку XX ст.* (Росія, Іран, Туреччина, Китай). Еволюція держави і права громадянського суспільства продовжується, тому кінцеві рамки другого періоду визначенню не піддаються.

У свою чергу, в межах цих макроцивілізацій можна виділити так звані локальні цивілізації. Наприклад, для східної цивілізації – древньосхідну, далекосхідну, арабську (мусульманську); для західної цивілізації – античну (південноєвропейську), західноєвропейську, східноєвропейську, американську. Виходячи з цього, в історії держави і права країн *західної* цивілізації можна визначити такі підперіоди:

І-й період (*держава і право станово-кастового суспільства*):

1.1) держава і право Античного світу – ***I тис. до н. е. – середина I тис. н. е. (рабовласницька держава і право);***

1.2) держава і право Середньовіччя – ***середина I тис. н. е. – XVII-XVIII ст. ст. (феодальна держава і право)*:**

а) ранньофеодальні держава і право;

б) держава і право часів сеньоріальної монархії;

в) держава і право часів станово-представницької монархії;

г) держава і право часів абсолютної монархії.

ІІ-й період (*держава і право цивільного суспільства*) –*XVII-XVIII ст. ст. – по теперішній час (буржуазна держава і право).*

За традиційною періодизацією **другий період** охоплює *Новий* і *Новітній* час. Однак ми не схильні виділяти ***Новітній час*** як окремий період у державно-правовому розвитку західних, як утім, і східних країн. Відомо, що відправними пунктами виділення в окремий період Новітнього часу була Жовтнева революція 1917 р. і поява соціалістичної держави, яка, відповідно до марксистської теорії, повинна була прийти на зміну буржуазному. Поява якісно нової держави, дійсно, могла б послужити початком нового періоду в історії держави і права, однак, події кінця XX сторіччя показали, що новий тип держави виявилася нежиттєздатним і відповідно недовговічним. За деякими рідкісними винятками соціалістичні країни повернулися до державно-правових орієнтирів, закладених західними буржуазними революціями 200 і більш років тому.

З точки зору сьогоднішнього дня добре видно, що тенденція державно-правового розвитку ***періоду*** Нового часу виявилася домінуючої і продовжується і понині. Більше того, історичний досвід показує, що сучасне право, яке утвердилося в результаті згаданих вище революцій, засноване на нових принципах, воно розвивалося плавно, еволюційно, тому не дає підстав для виділення істотних і чітких внутрішніх хронологічних рубежів.

Що стосується держави, то тут мали місце більш складні процеси, проте вони не дають достатніх підстав для виділення якихось окремих періодів. Перенесення початку Новітнього часу з Жовтневої революції 1917 р. на закінчення Першої світової війни (1918-1920 р.) не підсилює, а навпаки, послабляє позиції прихильників такої періодизації. Після війни буржуазна сутність провідних держав світу (за винятком колишнього СРСР) не змінилася, а зміни, що відбувалися у їхній формі, особливо політичних режимів, при всій їх зигзагоподібності, не дозволяють також виділити для західних країн які-небудь хронологічні рамки. У цьому плані більше аргументів, але все ж таки недостатньо, має 1945 рік – рік закінчення Другої світової війни.

Вищезазначене не стосується історії держави і права окремих конкретних країн, де ті чи інші події кардинальним чином вплинули на сутність і форми держави і права (СРСР – Жовтнева революція 1917 р.; Німеччина – прихід Гітлера до влади тощо) і можуть стати основою для відповідної періодизації. Початковою і кінцевою датою того чи іншого періоду загальної історії держави і права можуть стати події, що значно змінили державно-правовий розвиток зарубіжних країн і поклали початок новим тенденціям у цьому розвитку.

Розглянуті вище аспекти методологічного і методичного характеру націлені на вдосконалення процесу викладання історико-правових дисциплін у навчальних закладах системи МВС, зокрема Історії держави і права зарубіжних країн – навчальної дисципліни, покликаної "дати студентам юридичних вузів інформацію про розвиток держави і права, юриспруденції найбільш типових країн світу, тим самим підготувати їх до вивчення діючого права"[4, с.40].

Література:

1. Бостан Л. М. Можливості та перспективи використання модульно-рейтингової системи оцінки знань, вмінь і навичок курсантів при вивченні історико-правових дисциплін // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1997. – № 2.
2. Бостан Л. М. До питання про модульну побудову робочої програми навчальної дисципліни "Історія держави і права зарубіжних країн" // Вісник Запорізького юридичного інституту. – 1999. – № 2.
3. Бостан Л. М., Бостан С. К. Історія держави і права зарубіжних країн (Держава і права епохи станово-кастового суспільства): Навчальний посібник для курсантів, студентів, слухачів. – Запоріжжя: ЗЮІ МВС України, 2000. – 340 с.
4. Федоров К. Г. Лисневский Е. В. История государства и права зарубежных стран: 3-ье изд. перераб. и доп. – Ростов-на-Дону, 1994. – Ч. 1.

ПРАВОВА ТА ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА КУРСАНТІВ ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ МВС УКРАЇНИ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

С. М. Легуша,
заступник начальника кафедри теорії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук;

О. О. Савченко,
викладач кафедри теорії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ

На сучасному етапі суспільного розвитку суттєво підвищуються вимоги до підготовки фахівців для системи органів внутрішніх справ. Вимоги, що ставляться до працівників МВС України, передбачають відповідність, насамперед, професійних якостей основним кваліфікаційним характеристикам. Адже спеціаліст органів внутрішніх справ повинен мати належний рівень правової свідомості, правової професійної культури, володіти сукупністю правових професійних знань, приймати обґрунтовані відповідно до закону рішення, вміло діяти в екстремальних ситуаціях, оперативно мислити, мати високі моральні, вольові та фізичні якості, бути комунікативним, справедливим, брати активну участь в процесі державотворення.

Саме вищезазначене привертає особливу увагу як з боку держави, так і з боку вчених-науковців, викладачів, практиків, які працюють в органах внутрішніх справ. Зокрема, останнім часом було видано такі накази МВС України: "Про Комплексну програму вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999 – 2005 роки" від 29.01 1999 р. № 61; "Про організацію виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ" від 17.06.2000 р. № 385; "Про затвердження Програми розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2001 – 2005 роки" від 11.05.2001 р. № 356 та ін. [1], що відповідно свідчить про можливість удосконалення деяких аспектів правової та професійної підготовки курсантів для системи МВС України.

Процес особистісного та професійного становлення майбутнього фахівця правоохоронної сфери передбачає опанування широким спектром навчальних дисциплін правового спрямування. Знання із різних галузей права мають закласти у свідомості майбутнього фахівця-юриста певний фундамент, стати засадами, що забезпечать подальше засвоєння нових правових знань. Насамперед, це знання з теорії держави і права – базової правової дисципліни. Її завданнями є такі:

- дослідження загальних і специфічних закономірностей виникнення, розвитку і функціонування держави і права та їх інститутів;
- вивчення суті та змісту окремих аспектів діяльності та функціонування держави;

- дослідження змісту конкретних юридичних норм, теорії та практики їх застосування;
- усвідомлення соціально-економічних, моральних засад права;
- з'ясування співвідношення держави, права, суспільства, людини.

Важливим є ознайомлення та вивчення положень, норм і принципів Конституції України, норм статутів, настанов, інших керівних документів. Стосовно останнього, то, насамперед, курсанти неодмінно мають знати свої обов'язки (функціональні, службові) та права. Але необхідно зазначити, що надання лише правових знань не може в повному обсязі забезпечити повагу до права, його цінностей.

Важливою є проблема формування у курсантів належного праворозуміння, поваги до права, усвідомлення його позитивних явищ, усвідомлення того, що без права не можуть бути впорядковані взаємовідносини в суспільстві. Необхідно сформувати такий підхід до визначення суті та змісту права, який поєднував би декілька підходів до його розуміння і виключав би його однобічність. Врахування волі держави (легізм) і обґрунтування розуміння права як всезагальної форми і однакової норми (міри) свободи індивідів (лібералізм) також є важливим чинником [11, с. 321].

На думку доктора юридичних наук А. П. Зайця [6, с. 58], сутність права розкривається через два головних визначення. З пізнавально-раціонального погляду, право – це свобода, що обумовлена рівністю, рівне мірило свободи (правомірний порядок). Однак це доповнюється регулятивним визначенням права як легітимованих у суспільстві норм, детермінованих досягнутим суспільством рівнем моралі і етики, які спираються на владні засоби охорони.

Велике значення для теоретичної підготовки курсантів має дисципліна юридичної деонтології.

Юридична деонтологія – це галузь юридичної науки, що узагальнює, систематизує, а також створює передумови щодо набуття нових знань про юридичну науку і юридичну практику, вміння юриста спілкуватися та приймати правильні, відповідно до закону та свого правового статусу, рішення. Тобто, юридична деонтологія – це наука про душу та мудрість професійної юридичної діяльності, її моральні, правові та інші аспекти.

Учасникам виховного процесу варто пам'ятати, що від їх початкової роботи багато в чому залежить подальший результат навчання та виховання особистості курсантів, адже першокурсники більше за інших виявляють бажання брати участь у суспільній діяльності навчального закладу, їх свідомість, психіка та поведінка легше піддаються впливу.

При вивченні права необхідно органічно пов'язувати загальнотеоретичні знання з прикладними, розкривати перед аудиторією механізм реалізації правових приписів, з'ясувати розуміння їх динамізму та впливу на юридичну діяльність.

Адже, як зазначає А. С. Морозов [10, с. 154-155], випускники юридичного навчального закладу мають володіти не лише теоретичними знаннями в галузі права, а й необхідними способами, вміннями і навичками застосування набутих знань у практичній роботі. Удосконалити навчання курсантів, підняти його на

рівень академічної підготовки, на думку професора І. П. Голосніченка [3, с. 266], можна тільки поєднуючи теоретичні знання з практикою правоохоронних органів. По-перше, це повсякденна практика, яка здійснюється на основі законів, постанов уряду, інструкцій МВС України та інших органів внутрішніх справ (позитивний досвід). По-друге, це передовий досвід, що зібраний, як правило, вперше. Він ще не узагальнений інструкціями та іншими нормативними актами. По-третє, це негативний досвід – помилки, яких припустилися працівники міліції, а також порушення законності та дисципліни. Важливе значення для формування правової свідомості та правової професійної культури курсантів, як майбутніх офіцерів правоохоронних органів, має професійна підготовка. Варто погодитися з позицією В. Ф. Захарова, Ю.І. Римаренка, Є. С. Шатського [7, с. 3] та інших, що успішне виконання органами внутрішніх справ поставлених перед ними завдань зі зміцнення законності й правопорядку, ліквідації злочинності та причин, які її породжують, значною мірою залежить від рівня професійної підготовки кадрів.

Професійна підготовка курсантів передбачає здійснення навчальної та позанавчальної діяльності, яка спрямована на вирішення низки освітньо-виховних завдань. Як зазначено у Державній національній програмі "Освіта" ("Україна XXI століття"), "вища освіта спрямована на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної, практичної підготовки фахівців, які мають визначити темпи і рівень науково-технічного, економічного та соціально-культурного прогресу, на формування інтелектуального потенціалу нації та всебічний розвиток особистості як найвищої цінності суспільства. Вона має стати могутнім фактором розвитку духовної культури українського народу, відтворення продуктивних сил України" [4, с. 33].

Вважаємо, що надання курсантам вищезгаданих правових знань сформує належне ставлення до обраного фаху, удосконалить навички, створить основу професійної майстерності.

Також необхідно вміло пов'язувати вивчення галузей знань, що складають основу подальшої професійної діяльності. Йдеться про такі навчальні дисципліни, як "Оперативна службова діяльність", "Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ", що формують оперативне мислення, розуміння змісту оперативного ризику, відповідні знання та навички.

Під час опрацювання дисциплін "Криміналістика", "Оперативно-розшукова діяльність" та інших треба звернути увагу на лабораторні та практичні заняття, в процесі яких курсанти відпрацьовують навички експериментальної, аналітичної роботи і вміння працювати зі спеціальною технікою та приладами. Окремим питанням, яке необхідно вирішити, є посилення практичної спрямованості навчального процесу. Йдеться про широке залучення курсантів до участі в охороні громадського порядку, а також згідно з навчальними програмами до правової практики, яку курсанти повинні проходити на посадах слідчих та оперативних працівників.

Крім того, особливу увагу слід звернути на такі завдання:

– вирішення проблем теоретико-методологічного та методичного характеру (розробка навчально-тематичних планів і програм, основою яких по-

винні бути нові теоретичні, методологічні та організаційні засади, що забезпечать відповідний рівень виховної роботи курсантів);

– активізацію та удосконалення самостійної підготовки;

– активну участь у наукових гуртках, науковій роботі кафедр тощо;

– підготовку рефератів, конкурсних робіт, наукових доповідей;

– методичну підготовку курсантів, що полягає в їх активному залученні до проведення занять на теоретичному та практичному рівнях.

Такий підхід, на нашу думку, має сформувати підготовленого фахівця, який володіє методичними та методологічними навичками, а також вміє поєднувати індивідуальне навчання, самостійну підготовку та самовиховання з тісною співпрацею із педагогами і вихователями.

Специфіка професійної підготовки курсантів вищих навчальних закладів МВС України передбачає набуття ними спеціальних знань, необхідність яких зумовлена активізацією суспільних відносин, що супроводжуються зростанням правопорушень, які відбуваються в екстремальних ситуаціях. Це пояснюється передусім тим, що частина злочинів скоюється з використанням сучасних технологій, засобів, у тісному поєднанні з небувалою жорстокістю. Відповідно з'являються нові вимоги до професійної підготовки співробітників правоохоронних органів, щодо їх дій у ситуаціях, які вважаються екстремальними.

Як зазначає М.І. Ануфрієв [2, с. 7], здійснено комплекс заходів щодо розвитку системи професійної підготовки працівників ОВС (напрямки боротьби зі злочинністю та охорони громадського порядку). Головна увага приділяється практичним заняттям, відпрацюванню дій особового складу в типових та екстремальних ситуаціях, зокрема під час затримання злочинців (у тому числі озброєних), заходам особистої безпеки під час виконання службових обов'язків. Впроваджено нові навчальні дисципліни — тактика дій у типових та екстремальних ситуаціях, функціональна, психологічна і загальнопрофільна підготовка.

Адже не є новим той факт, що у деяких випадках працівники органів внутрішніх справ під час виконання службових обов'язків невпевнені у своїх діях, якостях і можливості подолати труднощі, у прийнятому рішенні, у власній професійній майстерності. Крім того, вони не завжди внутрішньо готові швидко мобілізувати сили для вирішення відповідних завдань в екстремальній ситуації. Саме тому виникає потреба надати курсантам спеціальні знання, вміння і навички, що дадуть змогу адекватно діяти в екстремальних ситуаціях.

Ця мета може бути досягнута лише у разі набуття курсантами вищих навчальних закладів МВС України спеціальних правових і професійних знань, формування спеціальної педагогічної та психологічної підготовки, а також спеціальної професійної розвиненості.

Спеціальні професійні знання передбачають оволодіння комплексом навичок і вмінь відповідного використання необхідних професійних дій за будь-яких екстремальних ситуацій, а саме: застосування бойових прийомів; використання зброї та спеціальних засобів в умовах силового або збройного опору злочинця; дій у складі групи; забезпечення особистої безпеки. Майбутні працівники органів внутрішніх справ повинні передбачати завдання, які

їм, можливо, необхідно буде виконувати, засоби для їх вирішення; прогнозувати можливі екстремальні ситуації, майбутні труднощі. Вони повинні чітко знати правові підстави використання силових методів і зброї.

Спеціальна педагогічна підготовка спрямована на вміння проводити індивідуальні бесіди як з громадянами, так і з майбутніми підлеглими; формування навичок оперативно-тактичного мислення, вмінь проводити аналіз дій співробітників під час виконання службово-бойових завдань тощо.

Психологічна готовність працівника – сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан мобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні та рішучі дії в складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків [14, с. 187].

Зміст спеціальної педагогічної та психологічної підготовки включає в себе сукупність професійних і моральних якостей вищого ґатунку, які дають змогу ефективно діяти в екстремальних ситуаціях. Серед них чільне місце посідає вірність професійному обов'язку за будь-яких обставин. Велике значення має довіра та надія на колег за умови дій у складі групи. Оскільки екстремальні ситуації характеризуються як морально, так і психологічно важкі, то іноді вирішальним чинником є вміння керувати собою професійно, мобілізувати всі сили і можливості на подолання труднощів, не вчиняти імпульсивних дій, які можуть зашкодити загальній справі.

Останнім часом з'явились науково-методичні видання, присвячені проблемам психолого-педагогічної підготовки майбутніх працівників органів внутрішніх справ [12; 13; 14].

Спеціальна професійна розвиненість курсантів вищих навчальних закладів МВС України передбачає наявність високого рівня розвитку якостей, які забезпечують ефективність дій в екстремальних ситуаціях. Це пояснюється складністю, багатосторонністю, різнобічністю та психологічною напруженістю під час виконання працівниками органів внутрішніх справ своїх функцій, що відповідно вимагає формування у курсантів багатьох чинників, головним із яких є вольовий.

Вольові якості, як зазначає А. В. Дулов [5, с. 66], повинні проявлятись у стані готовності до здійснення дій, постійної готовності до змін, напруженого ритму роботи, у готовності діяти в умовах, що викликають негативні емоції. Важливим є наявність у курсантів гостроти, швидкості та творчого мислення, яке, на думку В.Є. Коновалової [8, с. 53], характеризується пошуком нестандартних шляхів встановлення істини і окремих обставин, коли немає інформації про будь-яке явище або вона обмежена.

Також до чинників, що характеризують спеціальну професійну розвиненість курсантів, необхідно віднести: мужність, рішучість, цілеспрямованість, спостережливість, комунікабельність, організаторські можливості, інтуїцію. Це далеко не весь перелік якостей, належний розвиток яких забезпечить досягнення потрібного результату. Крім того, важливе значення має постійний розвиток і вдосконалення фізичних здібностей (сили, спритності, витримки).

Таким чином, правова та професійна підготовка курсантів вищих навчальних закладів МВС України характеризується, з одного боку, наявністю у них правових професійних знань, навичок, умінь, а з іншого – має забезпечити формування у майбутніх офіцерів основ їх професійної культури та професійної майстерності, що стане запорукою успішної професійної діяльності. Означене переконує у важливості правової та професійної підготовки курсантів, свідчить про необхідність та можливість її удосконалення, що в підсумку неодмінно буде сприяти підвищенню ефективності правовиховної, правоохоронної та правозастосовної діяльності органів внутрішніх справ.

Література:

1. Накази МВС України: "Про Комплексну програму вдосконалення роботи з кадрами та підвищення авторитету міліції на 1999 – 2005 роки" № 61 від 29.01 1999 року; "Про організацію виховної роботи з особовим складом органів і підрозділів внутрішніх справ" № 385 від 17.06.2000 року; "Про затвердження Програми розвитку системи відомчої освіти та вузівської науки на період 2001 – 2005 роки" № 356 від 11.05.2001 року та ін.
2. Ануфрієв М. Процесам реформування в органах внутрішніх справ ніщо не може завадити // Форпост. – № 5. – 2001. – С. 6-7.
3. Голосніченко І. П. Використання матеріалів практики у навчальному процесі // Проблеми підвищення рівня підготовки кадрів для органів внутрішніх справ: Матеріали науково-практичної конференції. Київ, 10-11 грудня 1992 року. – К., 1993. – С. 262-267.
4. Державна національна програма "Освіта" ("Україна XXI століття"). – К.: Райдуга, 1994.
5. Дулов А. В. Судебная психология. – Минск: Вышэйшая школа, 1975.
6. Заєць А. П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К.: Парлам. вид-во, 1999.
7. Захаров В. Ф., Римаренко Ю. И., Шатский С. С. Модель специалиста – выпускника Киевской высшей школы МВД СССР им. Ф. Э. Дзержинского // Оперативно-профилактическая и исправительно-трудовая специализация. – К., 1981.
8. Коновалова В. Е. Правовая психология. – Харьков: Консум, 1997
9. Морозов А. С. До питання правової підготовки майбутніх працівників міліції // Збірник наукових праць Херсонського державного педагогічного університету. – Херсон: ХДПУ, 1998. – Вип. 1. – С. 152-155.
10. Нерсесянц В. С. Философия права. – М.: Изд. группа ИНФРА, 1997.
11. Столяренко А. М. Юридическая педагогика: Курс лекций. – М.: Тандем, 2000.
12. Юридична психологія. Альбом схем з коментарями: Навч. посіб. / Кол. авт.: В. Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К., 2000.
13. Юридична психологія: Підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. і фак. / Кол. авт.: В. Г. Андросюк, Л.І. Казміренко, Я. Ю. Кондратьєв та ін.; За заг. ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К., 1999.

МІЖНАРОДНИЙ КРИМІНАЛЬНИЙ СУД

В. О. Гергелійник,
декан факультету права та підприємництва
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

Наявність ефективного захисту прав людини як на міжнародному рівні, так і на внутрішньонаціональному в XX ст. стало необхідним елементом сучасної моделі світового співтовариства. Рівень співпраці держави в правозахисних механізмах автоматично визначав її місце у світі.

Створення Міжнародного кримінального суду стало логічним етапом розвитку процедури постійного судового переслідування масових вбивць та військових злочинців. Фактично виникла нова, ще не оформлена модель міжнародного права, відповідно до якої захист особи, подібно до захисту навколишнього середовища, розглядається як сфера інтересів всього світового співтовариства.

Витоки ідеї створення Міжнародного кримінального суду вчені вбачають в діяльності Ліги Націй [1], яка в 1937 році прийняла Конвенцію про створення міжнародного кримінального суду. На жаль, політичної волі держав не вистачило для набрання конвенцією юридичної сили.

У 1948 році після Нюрнберзького та Токійського процесів Організація Об'єднаних Націй у статті VI Конвенції про попередження злочинів геноциду та покарання за нього передбачила існування Міжнародного кримінального суду, який би здійснював правосуддя стосовно осіб, що звинувачуються в геноциді. В резолюції від 9 грудня 1948 році Асамблея запропонувала Комісії міжнародного права „розглянути питання про створення міжнародного юридичного органу, на який покладається розгляд справ осіб, звинувачуваних у вчиненні злочину геноциду".

У зв'язку з позитивним рішенням Комітету, Генеральна Асамблея створила Комітет для підготовки пропозицій щодо створення Суду. Незважаючи на те, що Комітет вже в 1951 році підготовив проект статуту Суду, а в 1953 подав доопрацьований проект, Асамблея відклала розгляд цього питання до визначення поняття агресії.

У подальшому питання щодо створення Міжнародного кримінального суду неодноразово поставало на порядку денному. Так, наприклад, у 1980 р. Тимчасова робоча група експертів по Південній Африці та Спеціальний комітет по апартеїду в рамках діяльності Комісії з прав людини в своїй доповіді запропонували створити спеціальний міжнародний кримінальний суд, до компетенції якого входила б діяльність щодо ліквідації злочинів апартеїду та покарання винних. У процесі роботи Комісії міжнародного права над проектом Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства в 1982 р. постійно висловлювалась думка, що прийняття Кодексу буде неефективним, якщо не супроводжуватиметься створенням органу міжнародної кримінальної юрисдикції.

4 грудня 1989 року за ініціативи країн Карибського басейну, особливо Тринідаду та Тобаго[1], Генеральна Асамблея ООН у резолюції 44/39 дала доручення Комісії по міжнародному праву розглянути питання про створення Міжнародного кримінального суду або іншого судового механізму з юрисдикцією щодо осіб, які вчинили злочини, передбачені проектом Кодексу злочинів проти миру та безпеки людства. З метою кращого вивчення питання Міжнародної кримінальної юрисдикції в рамках Комісії була сформована спеціальна робоча група, яка прийшла до позитивного висновку щодо створення Міжнародного кримінального суду шляхом прийняття статуту — багатостороннього договору.

У 1993 році Комісія прийняла рішення щодо створення нової робочої групи – з розробки проекту Статуту Міжнародного кримінального суду. У цей час військові злочини, геноцид і злочини проти людства в Югославії підвищили зацікавленість в утворенні відповідного міжнародного судового органу. В 1994 році Комісія міжнародного права прийняла проект Статуту, підготовлений робочою групою, та рекомендувала скликати дипломатичну конференцію для розгляду цього проекту та прийняття міжнародної конвенції про створення Міжнародного кримінального суду [2], проте рішення про скликання дипломатичної конференції було прийнято лише в 1996 р. (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 51/207 від 17 грудня 1996 р.). У 1997 році були визначені час і місце – м. Рим, 15 червня – 17 липня 1998 р. (резолюція Генеральної Асамблеї ООН 52/160 від 28 січня 1998 р.).

Додатковим стимулом активізації роботи з підготовки діяльності Суду стали неодноразові приклади здійснення злочинів у багатьох частинах світу (геноцид, етнічні чистки, нанесення тяжких тілесних ушкоджень, в тому числі ампутація кінцівок навіть у дітей, сексуальне рабство) та надія на припинення беззаконня тих, хто стоїть при владі. В минулому столітті вчинені самі жорстокі акти насилля за всю історію людства. В Камбоджі у 70-х роках червоні кхмери вбили два мільйона людей. Під час військових конфліктів у Мозамбіку, Ліберії, Сальвадорі та інших країнах загинула значна кількість цивільного населення. Загалом, за останні 50 років в світі відбулось більше 250 конфліктів, загинуло більше 86 млн. цивільних осіб.

Рада Безпеки ООН відреагувала на події в Руанді та Югославії створенням трибуналів для притягнення злочинців до відповідальності. Проте, мандати чітко прив'язані за часом та територією подій і запроваджуються вже після скоєння злочинів. Саме ж існування постійного органу стало стримуючим фактором для потенційних злочинців.

На момент проведення Римської конференції прибічників створення Міжнародного кримінального суду нараховувалось достатньо, хоча проект тексту,

---

[1] *Тринідад та Тобаго проявили інтерес до створення Міжнародного кримінального суду для судового переслідування за злочини, пов'язані з незаконним обігом наркотичних засобів, у зв'язку з чим і був активізований процес створення Суду. За іронією долі саме ці злочини під час Римської конференції і не увійшли до юрисдикції Суду.*

який представлено на конференції, включав в себе більше 1400 неузгоджених положень. Недивлячись на песимістичні прогнози, конференція зуміла виробити та 17 липня 1998 року прийняти остаточний текст Статуту. З країн, які брали участь в Римській конференції, 120 проголосували "за", 7 – "проти" та 21 – утримались. З семи країн, які проголосували проти, три виклали причини. Китай вважав, що повноваження, якими наділена Палата попереднього провадження, є недостатніми. Основним аргументом Сполучених Штатів стало питання юрисдикції Суду стосовно країн-неучасників. Ізраїль заявив, що не розуміє, чому переміщення населення на окуповану територію включено до переліку військових злочинів.

У подальшому Сполучені Штати підписали 31 грудня 2000 року Статут, проте після зміни адміністрації Б. Клінтона відмовились в травні 2002 року від свого підпису. Ця позиція спонукається погіршенням відносин США з європейськими та мусульманськими країнами. При бажанні, як стверджують аналітики, можна знайти підстави для притягнення до відповідальності американців за їхні дії в Югославії, Афганістані чи Іраку.

Зі схваленням Статуту запроваджена Підготовча комісія. На неї були покладені завдання із забезпечення функціонування Суду та вироблення документів, які мають важливе значення для успішної його роботи: Правил процедури та Елементів злочинів. У червні 2000 року комісія завершила роботу над проектами зазначених документів.

На початок 2003 року Римський статут ратифікувало 88 країн (для вступу в юридичну силу потрібно 60 країн) з 139, які підписали договір. З 44 країн-членів Ради Європи до Римського договору приєдналось вже 33. Україна підписала Статут 20 січня 2000 року, проте в 2001 році Президент України надіслав до Конституційного Суду України подання щодо невідповідності цього Статуту Конституції України.

Одночасно, процес ратифікації в багатьох країнах викликає чимало дискусій, пов'язаних з проблемою відповідності Римського Статуту національним конституціям. Найбільшими протиріччями є такі:

1. Питання екстрадиції, у зв'язку з тим, що деякі конституції забороняють примусове залишення території держави громадянином, а Римський Статут передбачає необхідність доставляння в Суд осіб для здіснення правосуддя.

2. Питання імунітетів. Стаття 27 Статуту передбачає, що він "застосовується до всіх осіб незалежно від посади. Зокрема, заняття посади глави держави або уряду, члена уряду або парламенту, виборного представника або урядового чиновника не звільняє особу від кримінальної відповідальності за Статутом". Посадовий статус не є підставою для пом'якшення вироку.

Конституційний Суд України при розгляді цього положення зазначив, що недоторканність народних депутатів України, Президента України та суддів стосується національної юрисдикції і не може бути перешкодою для здійснення юрисдикції Міжнародним кримінальним судом стосовно тих з них, які вчинили злочини, передбачені Статутом. Недоторканність певної

категорії посадових осіб – це не привілей, вона пов'язана з виконанням ними важливих державних функцій, а тому відповідно до Конституції України і міжнародно-правових зобов'язань України не може розглядатися як гарантія їх безкарності. Їх недоторканість передбачає лише спеціальні умови притягнення їх до кримінальної відповідальності [3].

Той факт, що злочин був скоєний за наказом вищестоящого керівника, як правило, не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності. Військовоначальник несе кримінальну відповідальність за злочини, скоєні військовослужбовцями, які знаходяться під його керівництвом.

3. Питання пожиттєвого позбавлення волі виникло у зв'язку з тим, що деякі конституції забороняють застосування означеної міри покарання (наприклад, Конституція Сальвадору). Зазначимо, що з врахуванням міжнародних стандартів у галузі прав людини, Суд не має права виносити смертні вироки.

Незважаючи на наявність цих принципових протиріч, ратифікація Статуту продовжується.

Місцезнаходженням Міжнародного кримінального суду є м. Гаага (Нідерланди). До його складу входять 18 суддів, які обираються на 9-річний термін, а також прокурори та слідчі.

Судді обираються з числа осіб, які володіють високими моральними якостями, є безпристрасними та незалежними, відповідають вимогам, що ставляться у відповідних державах для призначення на вищі судові посади. Кожний з кандидатів має володіти компетентністю в галузі кримінального та процесуального права та необхідним досвідом роботи суддею, прокурором, адвокатом чи на іншій аналогічній посаді у сфері кримінального судочинства, володіти визнаною компетенцією у відповідній галузі міжнародного права — міжнародне гуманітарне право та права людини тощо. Крім того, кожний кандидат має досконало володіти щонайменше однією з робочих мов Суду та спілкуватися на ній.

До юрисдикції Міжнародного кримінального суду входить визначення відповідальності не держав (на відміну від Міжнародного суду ООН), а фізичних осіб за найтяжчі злочини:

✓ геноцид: дії, здійснювані з метою знищити повністю або частково якунебудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу – вбивство членів такої групи, нанесення тяжких тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи; умисне створення таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення; заходи, розраховані на попередження дітонародження; насильницька передача дітей з однієї групи в іншу;

✓ злочини проти людства – дія, яка здійснюється в рамках широкомасштабного або систематичного нападу на будь-яких цивільних осіб: вбивство, знищення, поневолення, депортація, позбавлення фізичної свободи, катування, згвалтування, сексуальне рабство, примушення до проституції, примусова вагітність, стерилізація; насильницьке зникнення людей, злочини апартеїду;

✓ військові злочини, що полягають у серйозних порушення Женевської конвенції 1949 року, тощо.

Окрім того, стаття 5 Статуту передбачає і поширення компетенції означеного Суду на злочини агресії, хоча ця юрисдикція відкладена до визначення поняття агресія. Згідно зі Статутом ООН, Рада Безпеки має виключне право визначати факт агресії. В Статуті передбачається, що остаточний текст, який стосується злочину агресії, повинен погоджуватися з відповідними положеннями Статуту ООН.

Під час Римської конференції була проявлена велика зацікавленість країн у поширенні юрисдикції Суду на тероризм, проте відповідного рішення прийнято не було. Одночасно, не слід виключати, що після завершення кропіткої роботи експертів і членів ООН з розробки загальної конвенції по боротьбі з тероризмом цей злочин буде включено до компетенції Суду.

Важливим моментом юрисдикції нового міжнародного судового органу є те, що він не усуває національні суди від розгляду справ. Вся ідея Суду заснована на принципі доповнюваності. Тобто Суд може здійснювати правосуддя лише у тому випадку, коли національний суд не може або не готовий самостійно вирішити це питання. Пріоритет надається національній судовій системі. Суд може здійснювати свою юрисдикцію у таких випадках: однією або декількими сторонами є держави-учасники; обвинувачений є громадянином держави-учасника; злочин скоєно на території держави-учасника; або держава, яка не є учасником Статуту, вирішила визнати юрисдикцію Суду по відношенню до конкретного злочину, вчиненого на її території або її громадянином. У певних випадках Суд може бути наділений юрисдикцією щодо справ, переданих йому Радою Безпеки, незалежно від того, чи є ця держава учасником Статуту.

Крім того, Суд не може розглядати злочини, які скоєні до 1 липня 2002 року. Наприклад, юрисдикція Міжнародного кримінального суду не поширюється на злочинну діяльність Саддама Хусейна. Таким чином, судовий процес над ним може бути здійснений новим спеціальним тимчасовим військовим трибуналом (подібно до тих, які було створені по Югославії та Руанді) або національним судом країни, яка приймає ідею універсальної юрисдикції (наприклад, як це було у Великобританії та Іспанії відносно диктатора А. Піночета).

Саме положення про доповнюваність національних судових систем стало причиною визнання Римського Статуту таким, що не відповідає Конституції України за поданням Президента України у висновку від 11 липня 2001 року № 3-в/2001. Абзац десятий преамбули та стаття 1 Статуту не узгоджується з положеннями частин першої, третьої ст.124 Конституції України, а тому приєднання України до цього Статуту відповідно до частини другої ст.9 Конституції України можливе лише після внесення до неї змін [3].

Для початку процедури розгляду держава-учасник повинна передати справу незалежному прокурору або Рада Безпеки ООН передає ситуацію прокурору або сам прокурор порушує провадження за своєю ініціативою.

Пропозиція про запровадження незалежного прокурора під час конференції в Римі набула широкої підтримки. Разом з тим, Статут містить цілу низку заходів, які унеможливлюють будь-які зловживання з боку цієї посадової особи.

Україна підписала Римський Статут 20 січня 2000 року, але так і не ратифікувала його через вищезазначені причини. На нашу думку, питання ратифікації рано чи пізно буде вирішено позитивно. Міжнародний кримінальний суд, незважаючи на сильний супротив Сполучених Штатів Америки, стане авторитетним органом стримування злочинної діяльності. Якщо Україна визнала себе як європейську державу, то назад шляху немає. Чим швидше ми себе усвідомимо європейцями, тим менше буде негативних рішень міжнародних судових установ.

Ми сподіваємося, що формування міжнародної комплексної системи захисту прав людини та неминучість покарання для злочинців стане важливим кроком до формування нової системи міжнародної безпеки у розвитку світової цивілізації.

Література:

1. Анатолий Мацько. Международный уголовный суд. История создания и сфера деятельности // Персонал. – 2002. – С.12.
2. Верещетин В. С. О работе 46-й сессии Комиссии международного права ООН // Московский журнал международного права ООН. – 1994. – № 4. – С. 36-43.
3. Вісник Конституційного Суду України. – 2001. – № 4.

ЗАГАЛЬНОСОЦІАЛЬНІ ЗАХОДИ ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИНАМ У СФЕРІ СІМЕЙНО-ПОБУТОВИХ ВІДНОСИН

Л. В. Крижна,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

В останні роки спостерігається значне зростання злочинності у сфері сімейно-побутових відносин, викликане переломним періодом розвитку України і деякими іншими негативними чинниками. Це ставить перед державою серйозні завдання боротьби з таким явищем. З цією метою вживаються політичні, організаційні та законодавчі заходи. Зокрема, у листопаді 2001 року був прийнятий Закон України "Про запобігання насильству у сім'ї", який визначає правові та організаційні основи відповідної діяльності. Згідно з цим законом запобігання насильства у сім'ї – система соціальних і спеціальних заходів, спрямованих на усунення причин та умов, сприяючих вчиненню насильства у сім'ї, припиненню насильства у сім'ї, яке тільки готується або вже почалось, притягнення до відповідальності осіб, винних у вчиненні насильства у сім'ї, а також медико-соціальна реабілітація жертв насильства [1, ст.1].

Запобігання злочинності є головним напрямком і практичним завданням держави і суспільства в сфері боротьби з антигромадськими злочинними проявами.

Запобігання являє собою раціональний і гуманний засіб боротьби зі злочинністю, що передбачає не покарання, а, стосовно сфери, яка розглядається, передусім удосконалення умов життєдіяльності людей і їх виховання. Суспільство значно більше зацікавлене в тому, щоб не допустити скоєння злочинів, ніж у застосуванні покарання до винних після того, як вони заподіяли збитки (іноді непоправні) суспільним відносинам, суб'єктам цих відносин.

Здійснення запобіжної діяльності забезпечує не тільки захист суспільних відносин від небезпечних посягань, але також захист нестійких членів суспільства від подальшого морального падіння, оскільки не дає їм стати злочинцями, тим самим позбавляє їх від практично неминучого наслідку злочину у виді відповідного покарання.

Принциповою основою запобіжного впливу на злочинність є розуміння того, що злочинність має соціальну природу. Визнання соціальної обумовленості злочинності означає усвідомлення об'єктивних і реальних можливостей її запобігання за рахунок зміни умов суспільного буття, соціального розвитку і етичного формування особистості, в тому числі шляхом поліпшення виховного впливу в безпосередньому мікросоціальному оточенні.

У теперішній час склалася певна система профілактики злочинності, принципи побудови і функціонування якої мають конкретну спрямованість. Цю систему утворюють відповідні суб'єкти і об'єкти профілактики, зміст профілак-

тики, матеріальне і правове її забезпечення. Проте необхідність подальшого розвитку і вдосконалення всієї системи профілактики не викликає сумнівів.

Саме поняття запобігання злочинності склалося в основному на базі теорії кримінології і практики боротьби зі злочинністю. Під запобіганням злочинності розуміється система державних і суспільних заходів, направлених на усунення або нейтралізацію причин і умов злочинності.

Запобігання злочинності являє собою систему, що містить: об'єкти профілактики; її основні рівні та форми; заходи запобіжного впливу; суб'єкти, які здійснюють відповідну роботу.

До об'єктів запобігання злочинності відносяться, перш за все, процеси і явища різного рівня, що обумовлюють скоєння злочинів. До них потрібно віднести, насамперед, економічні, соціальні, політичні, психологічні та інші фактори, що обумовлюють стан і динаміку злочинності. Ступінь зв'язку цих факторів зі злочинністю може бути різний. З'ясування цього за допомогою кримінологічного аналізу визначає напрямок і масштаби профілактичної діяльності.

По-друге, до об'єктів запобіжної діяльності необхідно віднести діяльність людей, що повинна відповідати (але в цей час не відповідає) нормам права, соціальним вимогам. За змістом, напрямком, характером така діяльність може бути усілякою (дозлочинною, злочинною, виявлятися в дії або бездіяльності, посяганні на інтереси особи та ін.).

І, по-третє, об'єктом профілактичної діяльності є також особистість злочинця як сукупність криміногенно значимих особистісних ознак, властивостей і якостей, що являють собою наслідки процесу її соціалізації.

У залежності від ієрархії причин і умов злочинності виділяють три основних рівні її запобігання: загальносоціальний, спеціально-кримінологічний, індивідуальний.

Запобігання злочинності на загальсоціальному рівні (загальна профілактика) включає діяльність держави, суспільства, їхніх інститутів, що спрямована не на боротьбу зі злочинністю, а на вирішення відповідних програм, завдань у сфері економіки, соціального життя, морально-духовній сфері тощо. Вона здійснюється різними органами державної влади й управління, суспільними формуваннями, для яких функція запобігання злочинності не є головною чи професійною. Профілактичний ефект досягається внаслідок успішного проведення соціально-економічної політики в цілому.

Спеціально-кримінологічний рівень запобігання злочинності (кримінологічна профілактика) – цілеспрямований вплив спеціальних (у тому значенні, що вони спеціалізуються на боротьбі зі злочинністю) державних органів, громадських формувань і т. ін. на криміногенні фактори, що обумовлюють окремі види і групи злочинної поведінки (наприклад, насильницьку чи економічну злочинність). Усунення чи нейтралізація таких комплексів специфічних причин і умов злочинної поведінки здійснюється в процесі діяльності відповідних суб'єктів, для яких профілактична функція є виконанням їхніх професійних завдань.

Запобігання злочинності на індивідуальному рівні (індивідуальна профілактика) містить у собі цілеспрямовану діяльність відносно конкретних осіб, поведінка яких вступає в конфлікт із правовими нормами, не відповідає соціальним вимогам.

Кінцевою метою запобігання злочинності є досягнення або збереження тенденції зниження злочинності та позитивної зміни її характеру і структури.

Зміст запобігання злочинності визначає діяльність державних і громадських органів та організацій (суб'єктів) профілактики щодо усунення або нейтралізації об'єктивних передумов антигромадської поведінки, змінювання свідомості і поведінки осіб, схильних до правопорушень. Ця діяльність включає в себе розробку і реалізацію системи загальних спеціальних заходів.

За своїм характером загальні і спеціальні заходи можуть бути економічними, соціально-політичними, ідеологічними, культурно-виховними, організаційно-управлінськими і соціально-психологічними.

Реалізація загальносоціальних заходів запобігання злочинності забезпечує позитивні зрушення суспільства, всебічний розвиток тих чинників суспільства (на різних рівнях його організації), які спеціально не направлені на усунення або нейтралізацію причин злочинності, але сприяють вирішенню цього завдання шляхом створення умов, що виключають або нейтралізують дію криміногенних чинників. Ці заходи мають багатоцільовий характер. Вирішуючи глобальні завдання, вони не можуть не переслідувати мету запобігання злочинності.

Проведення загальносоціальних заходів створює економічні, організаційні, політичні і інші умови для ефективного здійснення спеціально-кримінологічних, під якими розуміються заходи, що безпосередньо спрямовані на усунення причин і умов, які обумовлюють скоєння різних злочинів. Специфіка цих заходів полягає в тому, що вони, по-перше, пов'язані з конкретними причинами і умовами, що сприяють скоєнню злочинів; по-друге, призначені саме для усунення або нейтралізації цих причин і умов; по-третє, запобігання злочинам складає їх основний, а в окремих випадках і єдиний зміст. Деякі автори, з урахуванням характеру цих заходів, підкреслюють, що вони, з одного боку, здійснюються лише державними і громадськими органами, організаціями (їх призначенням є боротьба зі злочинністю) і, з іншого, вимагають спеціальних і навіть професійних знань [5, с.53-55].

Органічно поєднуючи спеціальні і загальні заходи запобігання злочинності, можна ефективно впливати на конкретні (особливі, специфічні) і загальні причини й умови злочинності в суспільстві і таким чином активно домагатися її скорочення. З урахуванням цього запобігання злочинності повинно включати як загальні, так і спеціальні заходи, саме цим шляхом здебільшого слідує практика.

Дискусійним у кримінологічній літературі є питання щодо того, чи відносяться примусово-правові заходи (зокрема заходи кримінального покарання) до заходів запобігання злочинності і, отже, чи охоплюються вони поняттям соціальної профілактики.

Окремі вчені-кримінологи вважають, що кримінальне покарання входить до системи запобігання правопорушенням, що в поняття соціальної профілактики включається і застосування різних примусових заходів [3; с.237]. Прихильники іншої точки зору, заперечуючи проти цього, гадають, що соціальна профілактика являє собою здійснюваний ненасильницькими методами (без застосування кримінально-правових санкцій тощо) цілеспрямований вплив на криміногенні чинники суспільної правосвідомості, безпосередні об'єктивні і суб'єктивні причини злочинної поведінки [6, с.14].

У принципі навряд чи можна вважати помилкою включення примусово-правових заходів у загальне поняття "запобігання злочинам", оскільки вони мають хоча і обмежені, але цілком визначені індивідуально- і загальнозапобіжні можливості. За статтею 50 Кримінального кодексу України метою покарання є також запобігання вчиненню засудженим нових злочинів (спеціальна превенція) та запобігання вчиненню злочинів іншими особами (загальна превенція). Запобігання вчиненню нових злочинів як самим засудженим, так і іншими особами віднесено в кримінально-виконавчому законодавстві до цілей покарання. Отже, покарання, з точки зору свого соціального призначення, виступає як засіб запобігання злочинності.

Поряд з цим, примусово-правове і кримінологічне запобігання відрізняються за часом їх застосування, методом, об'єктом і результатами впливу. Примусово-правові заходи застосовуються за вже здійснене правопорушення, тоді як кримінологічні заходи (економічні, організаційні, ідеологічні та ін.) розраховані на запобігання правопорушенням. Суть профілактики як особливого засобу боротьби з правопорушеннями полягає "в запобіганні можливим, але ще не вчиненим правопорушенням" [4, с.38].

Кримінологічне запобігання базується на змінюванні умов життєдіяльності людини і методах переконання; примусово-правове попередження засноване, головним чином, на загрозі покаранням.

Слід також підкреслити й те, що кримінологічне запобігання впливає на об'єктивні і суб'єктивні причини і умови, які здатні сприяти вчиненню злочинів, тоді як примусово-правове – тільки на суб'єктивні причини і умови, тобто чинники, що відносяться до особистості. Кримінологічне запобігання направлене на вдосконалення умов життєдіяльності членів суспільства, їх етичне виховання; примусово-правове запобігання обмежується, як правило, так званим юридичним виправленням.

Таким чином, у теоретичному плані відмінність між кримінологічним і примусово-правовим запобіганням злочинності можна прослідкувати досить чітко. Більше того, кримінологічне запобігання злочинності як би виводиться за рамки примусово-правової боротьби зі злочинністю, і йому надається самостійного значення. Тому можна погодитися з думкою кримінологів, які, підкреслюючи загальнопозапобіжний вплив покарання, вважають, що примусово-правове запобігання утворює самостійну підсистему процесу запобігання злочинності, яка не співпадає з кримінологічним запобіганням [2, с.63-64]. Подібне виділення має

велике значення для визначення оптимального співвідношення між системою запобігання злочинності і підсистемою примусово-правових заходів боротьби зі злочинністю. Поступове перетворення запобігання злочинності в основну ланку системи впливу на злочинність веде до зменшення масштабів законодавчої криміналізації поведінки людей, розширення в чинному кримінальному законодавстві основ для застосування покарань, не пов'язаних з позбавленням волі, заміни примусових заходів заходами виховного характеру.

Будь-які профілактичні заходи повинні відповідати єдиним основним вимогам: законності, обґрунтованості, прогресивності, реальності й економічної доцільності, компетентності і конкретності.

Законність заходів, що проводяться з метою усунення або нейтралізації причин і умов злочинності, означає, що можуть здійснюватися лише ті заходи, які або безпосередньо засновані на законі, або випливають з його загальних положень і не суперечать нормам права. Ніякі міркування про доцільність застосування, з урахуванням місцевих умов, заходів запобігання злочинності, що обмежують, порушують права і законні інтереси громадян, не можуть бути виправдані.

Обґрунтованість заходів, що розробляються, передбачає, що вони базуються на глибокому і ретельному дослідженні причин і умов, що сприяють здійсненню саме тих злочинів, на запобігання яких і направлені ці заходи. Поняття обґрунтованості застосування профілактичних заходів охоплює також практичну необхідність в усуненні встановлених причин і умов. Недоліком багатьох заходів, що розробляються з метою запобігання злочинності, є саме те, що вони приймаються і реалізуються без урахування причин і умов злочинності (конкретних злочинів), особливостей дії цих причин і умов в певному регіоні, сфері соціального життя, трудовому колективі, групі населення.

Прогресивність заходів полягає в тому, що вони розробляються з урахуванням сучасних досягнень науки і техніки.

Реальність і економічна доцільність запобіжних засобів полягає в тому, що вони повинні бути здійсненими і економічно вигідними. Потрібно ураховувати можливості здійснення профілактичних заходів при тому або іншому забезпеченні, в певних умовах місця і часу та за інших конкретних обставин; повинні бути враховані також як прямі витрати на проведення запропонованого профілактичного заходу, так і можливі економічні і інші витрати від його застосування. Не можна пропонувати такі заходи запобігання злочинності і злочинам, які вимагають непомірно великих витрат, а очікувані результати є сумнівними.

Вимога комплексності заходів запобігання злочинності вельми важлива, бо, як свідчить практика, лише суто економічні або ідеологічні заходи не приносять успіху в боротьбі зі злочинністю. Необхідно розробляти і впроваджувати систему взаємопов'язаних заходів економічного, ідеологічного, культурно-виховного, соціально-психологічного і правового характеру. Системі причин і умов злочинності і злочинів повинна бути протиставлена система різних заходів щодо запобігання їм.

Конкретність запобіжних засобів означає відповідність їх дійсно існуючим криміногенним чинникам, що породжують певний злочин (злочинність). Відповідно до цього повинно бути точно визначено, що саме, як і кому належить робити. Загальні, абстрактні пропозиції про необхідність "посилити виховну роботу", "усунути недоліки", "повніше використати, підвищити" і т. д. не можуть розглядатися як корисні, конкретні заходи.

На практиці склалися різні форми, в яких здійснюється запобіжна діяльність.

По-перше, це окремі заходи економічного, ідеологічного, організаційно-управлінського або іншого характеру. Як правило, вони розробляються і реалізовуються в тих випадках, коли результати дослідження причин і умов, що сприяють вчиненню конкретних злочинів, свідчать про необхідність здійснення саме цих, а не інших, конкретних заходів.

По-друге, це спеціальні відомчі плани профілактики злочинів (наприклад, правоохоронних органів), що передбачають систему заходів, диференційованих стосовно різних видів злочинів, специфічних криміногенних груп, сфер суспільного життя.

По-третє, це спеціальні міжвідомчі плани щодо запобігання злочинності або боротьби з нею. Специфіка названої форми запобіжної діяльності полягає в тому, що вона забезпечує взаємозв'язок, взаємодію різних суб'єктів профілактики, які здебільшого не знаходяться в ієрархічних відносинах.

Основна особливість і особлива значимість цих планів полягає в тому, що за їх допомогою досягається єдність впливу на соціальні процеси всіх основних чинників – економічних, ідеологічних, культурно-виховних, організаційно-управлінських і соціально-психологічних. Саме тому інші форми запобіжної діяльності повинні ґрунтуватися на планах економічного і соціального розвитку, бути як би їх продовженням.

Загальносоціальна профілактика проводиться в життя за допомогою державних планів економічного й соціального розвитку. До останнього часу такі плани складалися і на регіональному рівні. Профілактичне значення цього плану полягає в тому, що в ньому передбачена стратегія й тактика соціально-економічного розвитку країни (регіону) з урахуванням можливих криміногенних наслідків від реалізації закладених у ньому заходів. Через такий план досягається єдність впливу на загальносоціальні причини злочинності всіх запобіжних заходів (економічних, соціальних, ідеологічних, культурологічних, управлінських і технологічних).

Спеціально-кримінологічна профілактика здійснюється у формі відомчих і міжвідомчих планів (програм) з посилення боротьби зі злочинністю. У них передбачається система заходів, спрямованих на профілактику конкретних видів і груп злочинності (у цілому всієї злочинності) на певній території (країна, регіон). Забезпечення передбачених програмою заходів досягається у взаємодії і взаємоузгодженні роботи різних суб'єктів профілактики (як зв'язаних, так і не зв'язаних між собою ієрархічними відносинами). Прикладом може стати Комплексна програма профілактики злочинності на

2001-2005 роки. Безумовно, що успіх у запобіганні злочинності буде залежати від узгодженості програми профілактики зі злочинністю з концепцією державного плану економічного і соціального розвитку країни.

У залежності від характеру соціальної детермінації злочинності заходи профілактичного впливу поділяються на загальні і спеціальні (кримінологічні). Різниця між ними полягає в тому, що перші спрямовані на позитивний розвиток усієї соціально-економічної системи (цим вони сприяють скороченню злочинності), а другі безпосередньо впливають на причини і умови, що обумовлюють наявний стан злочинності й окремих її блоків (із метою їхнього усунення, нейтралізації чи обмеження).

За своїм конкретним змістом заходи запобігання злочинності поділяються на економічні, соціальні, ідеологічні, технічні, організаційні і правові. Слід також підкреслити, що і загальні, і спеціально-кримінологічні заходи підлягають такій класифікації.

Економічні заходи запобігання злочинності спрямовані на нейтралізацію криміногенних недоліків, протиріч функціонування економічної сфери і виявляють своє значення як на макрорівні (наприклад, оздоровлення економіки країни в цілому, економічний захист найменш забезпечених верств населення за допомогою введення науково обґрунтованого рівня прожиткового мінімуму та ін.), так і на мікрорівні (наприклад, пільги і допомога конкретним особам, що знаходяться в критичній ситуації).

Соціальні заходи профілактики злочинності покликані впливати на різні соціальні інститути (сім'я, колектив, громадські організації і т. д.). Так значний профілактичний потенціал містять заходи, що сприяють створенню культу родини, розвитку суспільних основ місцевого самоврядування тощо.

Ідеологічні заходи профілактики злочинів покликані на базі загальнолюдських цінностей формувати у членів суспільства моральну свідомість, за допомогою диференційованого споживання обмежувати негативний вплив на поведінку людей стандартів масової культури, наприклад, обмежування демонстрації фільмів еротичного змісту по телебаченню (державні і приватні канали) у вечірній час; за допомогою індивідуально-виховної роботи виправляти моральні деформації у осіб із протиправною поведінкою.

До технічних заходів профілактики злочинності відносяться різні технології, правила, засоби і пристосування, що перешкоджають вчиненню злочинів і інших правопорушень, заподіянню суспільно небезпечних наслідків у процесі соціальної діяльності людей (наприклад, технології, що виключають аварійність на виробництві, правила дорожнього руху, засоби охоронної сигналізація, замикаючі пристрої та ін.).

Організаційні заходи запобігання злочинності покликані сприяти нейтралізації чи мінімізації криміногенних наслідків від непрофесійної організаційно-управлінської діяльності. Наприклад, заходи з удосконалення процесів керованої міграції населення країни, з відпрацьовування механізму соціальної адаптації осіб, звільнених із місць позбавлення волі, з формування прави-

льних критеріїв ефективності діяльності правоохоронних органів, що не стимулювали б "гри зі статистикою" на грані кримінальних злочинів (укриття злочинів від обліку, завищення відсотка розкриття злочинів), та ін.

У залежності від змісту правові заходи запобігання злочинності поділяються на такі, що: 1) забезпечують нейтралізацію умов, які сприяють скоєнню конкретних злочинів (до них відносяться норми різних галузей законодавства, які обмежують дієздатність алкоголіків; регламентують порядок придбання і збереження зброї та ін.); 2) стимулюють до здійснення дій, які перешкоджають або припиняють скоєння злочину (такими є, перш за все, норми кримінального права про добровільну відмову від злочину, необхідну оборону, затримування злочинця); 3) регламентують процес запобігання злочинам.

Отже, підсумовуючи вищенаведене, можна зазначити, що загальні заходи з запобігання злочинам у сфері сімейно-побутових відносин включають заходи державних органів і громадських структур, здійснювані в економічній, культурно-виховній, правовій і інших сферах, що забезпечують істотну зміну сімейних і побутових відносин.

Запобігання злочинності повністю відповідає вимогам соціальної справедливості. Рівнем розвитку системи соціальних заходів щодо запобігання злочинам визначається поріг гуманізації права, межі насичення його виховними елементами і звуження каральних елементів.

Література:

1. Закон України "Про запобігання насильства у сім'ї" від 15 листопада 2001 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 10. – Ст.70.
2. Жалинский А. Э. Специальное предупреждение преступности. – Львов: Высшая школа, 1976. – С. 63-64.
3. Зелинский А. Ф. Криминальная психология: Научно-практическое издание. – К.: Юринком-Интер, 1999. – С. 237.
4. Лекарь А. Г. Профилактика преступлений. – М., 1972. – С. 38.
5. Манжола А. С. Профилактика умышленных убийств, совершаемых на семейно-бытовой почве // В кн.: Профилактика умышленных убийств, совершаемых на бытовой почве. – Караганда, 1984. – С. 53-55.
6. Осипов П. П. Теоретические основы назначения наказания: Автореф... д-ра юрид. наук. – М., 1979. – С. 14.

ПІДСТАВИ І ПРОЦЕСУАЛЬНА ФОРМА АДМІНІСТРАТИВНОГО ОГЛЯДУ, ЩО ЗДІЙСНЮЄТЬСЯ ПРАЦІВНИКАМИ МІЛІЦІЇ

С. М. Радзівон,
слухач магістратури
Національної академії внутрішніх справ України

У чинному адміністративному законодавстві мають місце суттєві протиріччя між законодавчими актами, а також аутентичність між редакціями законів російською та українською мовами. Зокрема, російські терміни "осмотр" і "досмотр" означають зовсім різні поняття за підставами, процедурою і змістом адміністративного примусу, тоді як в українській мові застосовується єдиний термін — "огляд" (особистий, речей, транспортних засобів тощо). Зокрема, в Законі України "Про міліцію", надрукованому російською мовою, у пп. 15, 21, 22, 24 ст. 11 вживається термін "осмотр", а в пп. 6, 7, 14 ст. 11 — термін "досмотр", тоді як в українській редакції Закону України "Про міліцію" в цих нормах вживається єдиний термін "огляд".

На практиці це призводить до службових зловживань та порушень прав і законних інтересів громадян.

Ця ситуація ускладнюється і тим, що на сьогодні відсутнє нормативно-правове визначення терміну "огляд" ("осмотра" и "досмотра").

Аналіз адміністративного законодавства, зокрема Законів України "Про міліцію", "Про Внутрішні війська МВС України", відомчих нормативних актів МВС України дозволяє дати таке визначення огляду (в розумінні "осмотр" і "досмотр").

Огляд у значенні **"осмотра"** — це захід адміністративного примусу, який застосовується в передбачених законом випадках і полягає в безпосередньому зовнішньому перегляді матеріальних об'єктів з метою виявлення і припинення правопорушень, перевірки функціонування різних об'єктів (підприємств дозвільної системи, транспортних засобів) тощо.

Зокрема, огляд у значенні "осмотра" в ст. 11 Закону України "Про міліцію" передбачає:

п. 15 — входити безперешкодно у будь-який час доби на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій та оглядати їх з метою припинення злочинів;

п. 21 — оглядати транспортні засоби;

п. 22 — оглядати з участю адміністрації підприємств, установ, організацій приміщення, де знаходиться зброя;

п. 24 — проводити з участю адміністрації підприємств, установ і організацій огляд виробничих, складських та інших службових приміщень і територій, з метою перевірки охорони державного і колективного майна, дотримання правил продажу товарів та надання послуг населенню.

Огляд у значенні **"досмотра"** — це адміністративно-процесуальна дія (захід адміністративного примусу), яка проводиться на підставах і в поряд-

ку, передбачених законом, і безпосередньо зовнішньо співпадає з обшуком у кримінальному процесі, як зазначалося вище.

Закон України "Про міліцію" передбачає такі підстави огляду ("досмотра"):

п. 6 — проводити огляд затриманих осіб і речей, що знаходяться при них;

п. 7 — проводити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів;

п. 14 — проводити огляд поклажі, багажу та пасажирів цивільних повітряних, морських і річкових суден.

Вищевикладене, а також аналіз практики адміністративної діяльності міліції дає змогу зробити висновок щодо доцільності зміни редакцій зазначених статей, визначивши терміни "осмотр" — *огляд* і "досмотр" — *адміністративний обшук*.

Окрім цього, намагання розмежувати ці терміни мають місце у відомчому законодавстві. Зокрема, наказом Міністерства транспорту України від 04.12.97р. № 412 затверджені Правила проведення *спеціального догляду* (виділено нами — С. М.) повітряних суден цивільної авіації України [1].

Відповідно з Інструкцією про порядок адміністративного затримання Прикордонними військами України порушників законодавства про державний кордон України складається протокол особистого **догляду** [2].

Відповідно до п. 6 ст. 11 Закону України "Про міліцію" працівники міліції мають право проводити огляд затриманих осіб і речей, що знаходяться при них. Цей вид огляду має три форми.

Перша, найбільш розповсюджена, стосується огляду осіб, які вчинили адміністративні правопорушення і підлягають адміністративному затриманню, а також осіб, які не вчинили адміністративні правопорушення, але у передбачених законом випадках також підлягають адміністративному затриманню і огляду (неповнолітні, психічно хворі тощо).

Зокрема, цим правом користуються всі посадові особи міліції.

Цей вид огляду мають право здійснювати працівники спеціальних установ міліції. У відповідності з п. 3.5 Положення про приймальники-розподільники ОВС перед влаштуванням у приймальник-розподільник проводиться особистий огляд неповнолітнього. Огляд здійснюється посадовою особою приймальника-розподільника у присутності двох інших працівників приймальника-розподільника або громадян однієї статі з доставленим.

Під час огляду підлягають вилученню зброя, боєприпаси, вибухові, отруйні, наркотичні речовини, гроші, цінні папери, ювелірні вироби, гральні карти, спиртні напої, тютюнові вироби, сірники, медикаменти, не дозволені до вживання медичними працівниками приймальника-розподільника; документи, колючі, ріжучі предмети, скляний посуд, а також інші предмети, збереження яких у приймальнику-розподільнику не допускається, або речі, які можуть засвідчити можливу причетність неповнолітніх до вчинення злочину.

Вилучені предмети записуються до протоколу особистого огляду неповнолітнього.

Гроші, цінні предмети та інші речі, вилучені під час огляду, в установленому порядку здаються бухгалтеру, а за його відсутності — іншому працівникові приймальника-розподільника, призначеному відповідальним за їх збереження.

Речі, зберігання яких у приймальнику-розподільнику заборонено, але які не належать до цінних предметів, тютюнові вироби, гральні карти тощо знищуються у випадку, коли вони не придбані злочинним шляхом і не є речовими доказами. Про їх знищення складається акт.

Якщо встановлено, що вилучені у неповнолітніх гроші, цінні предмети та інші речі є безгосподарними, вони обліковуються і передаються фінансовим органам у порядку, передбаченому Інструкцією Міністерства фінансів України та Головної державної податкової інспекції України від 23 травня 1994 року № 20 [3].

Працівники ДАІ мають право:

— провадити у передбачених законодавством випадках особистий огляд водія, пасажирів транспортного засобу та їхніх речей, ручної поклажі й багажу, який здійснюється, як правило, у присутності осіб, у власності чи розпорядженні яких ці речі знаходяться. У невідкладних випадках, а також у разі відсутності власника (розпорядника) зазначені речі та транспортні засоби можуть бути піддані оглядові з участю двох понятих. Про здійснення особистого огляду, огляду речей складається протокол або робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення чи в протоколі про адміністративне затримання;

— вилучати речі й документи, виявлені під час огляду транспортного засобу, затримання, особистого огляду або огляду речей, що є знаряддям чи безпосереднім об'єктом правопорушення. (Про вилучення речей і документів складається протокол чи робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення або про огляд речей, або про адміністративне затримання). До особи, яка вчинила правопорушення під час виконання службових обов'язків, особистий огляд та вилучення речей застосовується лише у невідкладних випадках;

— вилучати вогнепальну зброю, а також бойові припаси, які перевозяться або зберігаються без відповідного дозволу, до розгляду питання, про що робити запис у протоколі із зазначенням марки або моделі, калібру, серії і номера зброї, що вилучається, кількості боєприпасів [4].

Таким же правом наділені і дільничні інспектори міліції [5].

Порядок здійснення особистого огляду і огляду речей передбачений ст. 264 КпАП.

Особистий огляд і огляд речей можуть проводитися уповноваженою на те особою однієї статі з оглядуваним і в присутності двох понятих тієї ж

статі. Про особистий огляд складається протокол або робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення чи в протоколі про адміністративне затримання. Форма протоколу особистого огляду і огляду речей встановлена наказом МВС України від 22.02.2001 р. № 185.

Окрім реквізитів, що передбачені ст. 256 КпАП, до протоколу, зокрема, вноситься:

- запис про проведення особистого огляду й огляду речей згідно зі ст. 264 КУпАП, де вказуються прізвище, ім'я та по батькові, адреса місця проживання двох понятих;
- запис, які саме речі, предмети, документи вилучені в затриманого під час затримання, особистого огляду або огляду речей. Також указуються їх індивідуальні ознаки, номери і т. ін.;
- запис про тілесні ушкодження, якщо вони були виявлені у затриманого при особистому огляді.

Друга форма огляду стосується затриманої особи, в діях якої є ознаки злочину. Так, у відповідності зі Статутом ППСМ працівники міліції мають право здійснювати огляд верхнього одягу і речей зазначених осіб.

Огляд верхнього одягу, речей злочинця чи особи, затриманої за підозрою у вчиненні злочину, є попереджувальним заходом, спрямованим на забезпечення особистої безпеки міліціонера, що ставить перед собою мету вилучення зброї та інших предметів у затриманого, які можуть бути використані ним для нападу на міліціонера та інших громадян.

Особистий огляд може проводитись уповноваженою на те особою однієї статі з тим, кого оглядають, в присутності двох понятих тієї ж статі.

Про огляд зазначених осіб, а також речей, які знаходяться у них, транспортних засобів складається протокол або про це робиться відповідний запис у протоколі про адміністративне правопорушення чи в протоколі про адміністративне затримання. При цьому:

а) зовнішній огляд речей і одягу слід робити негайно після затримання особи, в діях якої є ознаки злочину, або в більш зручний момент, коли можливо отримати допомогу від інших працівників міліції, дружинників, працівників служби охорони, двірників або інших громадян;

б) для проведення зовнішнього огляду речей та одягу необхідно:

- подати затриманому команду: "Руки вгору!", наказати повернутися обличчям до стіни (дерева, стовпа і т. п.) і обіпертися об неї руками, широко розставити ноги і нахилитися вперед;
- швидко прощупати із зовнішнього боку одяг затриманого: кишені, рукава, пояс, звернути увагу на взуття, з метою виявлення та вилучення зброї та інших предметів, які можуть бути використані затриманим для нападу на міліціонера;
- в окремих випадках, коли є підстава підозрювати, що знаряддя злочину можуть бути замасковані (колюча зброя міститься в авторучці, колюче-ріжучі предмети та зброя прикріплені гумкою до одягу або тіла в області

плеча, інших місцях і т. п.), зовнішній огляд одягу та речей проводять з особливою увагою;

- під час проведення зовнішнього огляду слід уважно стежити за кожним рухом затриманого. Якщо наявна службово-розшукова собака, то вона повинна знаходитись за командою "Охороняй!" у 2-3 метрах від затриманого;

в) оглянути по можливості місця, де знаходився підозрюваний у момент затримання та при проведенні зовнішнього огляду, з метою виявлення викинутих ним предметів, що можуть бути речовими доказами;

г) вилучені при зовнішньому огляді документи, зброю та інші предмети здати оперативному черговому по органу внутрішніх справ [6].

Третьою, особливою формою особистого огляду є огляд поклажі, багажу та огляд пасажирів цивільних, повітряних, морських і річкових суден, засобів залізничного та автомобільного транспорту згідно з чинним законодавством [7]. У відповідності з наказом Міністерства транспорту України догляд — процедура із застосуванням технічних та інших засобів (або без застосування їх) з метою виявлення зброї, вибухових речовин та інших небезпечних предметів, які можуть бути використані для вчинення акту незаконного втручання.

Правила передбачають допольотний догляд повітряного судна [8].

Тимчасові правила контролю з метою забезпечення безпеки цивільної авіації визначають порядок здійснення контролю щодо безпеки ручної поклажі, багажу, вантажу, поштових відправлень, бортових припасів і особистого контролю щодо безпеки пасажирів і членів екіпажу повітряного судна цивільної авіації під час виконання перевезень на внутрішніх і міжнародних авіалініях. Контроль з метою забезпечення безпеки цивільної авіації проходять всі пасажири та члени екіпажу повітряного судна, для чого вони подають для огляду ручну поклажу, багаж та усі предмети, які проносяться ними на борт повітряного судна. Особистий огляд пасажирів і членів екіпажу провадиться в межах, достатніх для виявлення зброї та заборонених до перевезення предметів і речовин, і здійснюється лише працівником однієї статі з пасажиром або членом екіпажу, який проводить контроль, у спеціально обладнаних приміщеннях після реєстрації квитків [9].

Працівники ДАІ мають право проводити в передбачених законодавством випадках особистий огляд водія, пасажирів транспортного засобу та їхніх речей, ручної поклажі й багажу, який здійснюється, як правило, у присутності осіб, у власності чи розпорядженні яких ці речі знаходяться. У невідкладних випадках, а також у разі відсутності власника (розпорядника) зазначені речі та транспортні засоби можуть бути піддані огляду з участю двох понятих [10].

На практиці особистий огляд, огляд речей, вилучених речей і документів оформляється як самостійним протоколом, так і протоколом про адміністративне затримання особи правопорушника, в якому робиться відповідний запис.

Література:

1. Про затвердження спеціального догляду повітряних суден цивільної авіації: Наказ від 04.12.97 р. № 412.
2. Про затвердження інструкції про порядок адміністративного затримання Прикордонними військами України порушників законодавства про державний кордон України: Наказ Державного комітету України по охороні державного кордону від 28.03.93 р. № 132.
3. Про затвердження Положення про приймальники розподільники для неповнолітніх органів внутрішніх справ: Наказ МВС України від 13.07.96 р. № 384.
4. Про заходи щодо поліпшення нагляду за дорожнім рухом та взаємовідносин міліції із власниками транспортних засобів: Наказ МВС України від 30.06.98 р. № 482.
5. Про затвердження інструкції з організації роботи дільничного інспектора міліції: Наказ МВС України від 14.10.99 р. № 802.
6. Статут ППСМ.
7. Про міліцію: Закон України від 20.12.92 р.
8. Про затвердження правил проведення спеціального догляду повітряних суден цивільної авіації: Наказ МТУ від 04.12.97 р. № 412. – Пп.8,9.
9. Про затвердження Тимчасових правил контролю з метою забезпечення цивільної авіації: Постанова Кабінету Міністрів України від 2.08.95 р. № 592.
10. Про заходи щодо поліпшення нагляду за дорожнім рухом та взаємовідносин міліції із власниками транспортних засобів: Наказ МВС України від 30.06.98 р. № 482.

ПРО САНКЦІЇ ЗА ЗЛОЧИНИ У СФЕРІ ОБІГУ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ

О. П. Горох,
ад'юнкт Національного університету внутрішніх справ (м. Харків)

Вирішення проблеми конструювання санкцій у Кримінальному кодексі має не лише теоретичне, а й практичне значення. Зокрема, від чіткого та методологічно правильного підходу до побудови санкцій залежить перш за все справедливість покарання. Зменшення або підвищення меж санкцій прямо впливає на віднесення того чи іншого злочину до певної категорії залежно від ступеня тяжкості (ст. 12 КК). А це, безсумнівно, зумовлює відповідний кримінально-правовий наслідок, наприклад, призначення покарання (ст. 69–71 КК), застосування окремих видів покарань (ч. 2 ст. 59, ст. ст. 64, 102 КК) або звільнення від покарання та його відбування (ч. 4 ст. 74, ст. ст. 79–83, 105–107 КК).

У результаті реформування кримінального законодавства України у чинному КК злочини проти здоров'я населення були виокремлені в самостійний розділ XIII, що отримав назву "Злочини у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів та інші злочини проти здоров'я населення". Порівняльний аналіз чинного і колишнього кримінального законодавства свідчить, що в цілому державна політика в галузі протидії незаконному обігу наркотиків значною мірою гуманізована, тобто відповідальність за "наркотичні" злочини стала менш суворою. Таке становище досягнуто не лише завдяки *декриміналізації* певних дій, що передбачав КК 1960 р., а й шляхом *депеналізації* більшості діянь, пов'язаних із наркотиками, в результаті останньої кодифікації кримінального законодавства. Відповідно до цього було зменшено в ряді статей нижню або верхню межу покарання у виді позбавлення волі на певний строк; виключено із санкцій багатьох статей додаткове покарання у виді кодифікації майна; включено до санкцій деяких статей альтернативні види покарань тощо.

Поряд із цим законодавець не обмежився лише пом'якшенням кримінальної відповідальності за вчинення "наркотичних" злочинів. Зокрема, ним були *криміналізовані* певні дії, що не передбачав КК 1960 р., та *пеналізовано* ряд діянь, які визнавалися злочинами ще старим законодавством. Останнє досягнуто шляхом включення до санкцій статей замість штрафу більш суворого альтернативного покарання у виді обмеження волі (ч. 1 ст. 309 і ч. 1 ст. 316) та виключенням із санкції статті альтернативного виду покарання (ч.1 ст. 314 КК).

Варто зазначити, що ці зміни в законодавстві потрібно враховувати, наприклад, при вирішенні питань, пов'язаних із зворотною дією кримінального закону у часі. При *декриміналізації* та *депеналізаці* певних діянь у сфері обігу наркотиків, як і будь-яких інших посягань, закон про кримінальну відповідальність має зворотну дію у часі. Це стосується, наприклад, ст. ст. 305, 306, 307, 308 КК. І, навпаки, при *криміналізації* та *пеналізації* дій

у цій сфері закон про кримінальну відповідальність зворотної дії у часі не має (наприклад, ч. 1 ст. ст. 309, 314, 316 КК).

Недивлячись на зазначені нововведення у санкціях за вчинення "наркотичних" злочинів, проблема їхньої узгодженості не була вирішена повною мірою. Передусім це стосується узгодженості спеціальних норм розділу XIII із загальними нормами, що розташовані в інших розділах КК.

Проблема побудови санкцій кримінального закону, як стверджують окремі вчені, видається не тільки дискусійною, але й позбавленою якогось прийнятного вирішення. За переконанням В. М. Кудрявцева, "її (санкції) оптимальні межі, ані верхню, ані нижню, інакше як умоглядним шляхом визначити неможливо" [1]. Показовим у цьому плані є також міркування російського криміналіста О.І. Коробєєва. Звернувши свою увагу ще в 1987 р. на означену проблему, він критично зауважив: "Практика законотворчості позбавлена науково обґрунтованих рекомендацій і вимушена найчастіше удаватися в цій сфері до методу "спроб та помилок", встановлюючи санкції не через наукове збагнення суті кримінально-правових заборон, а, так би мовити, "прикидаючи" на рулетці, виходячи із уже існуючих санкцій в інших складах, а також із суб'єктивних поглядів учасників розробки пропозиції" [2]. Більше того, як слушно наголошує В. О. Навроцький, пропозиції щодо визначення меж санкцій мають, як правило, чисто емоційне забарвлення [3].

Санкція, як відомо, — це частина статті кримінального закону, яка визначає вид і розмір покарання за злочин, зазначений у диспозиції цієї статті. Від виду санкції, чіткості її конструкції та методологічного підходу до її побудови залежить вирішення питань, що пов'язані з індивідуалізацією покарання. Тому санкція повинна бути справедливою, що можливо лише за умови, коли вона відповідає суспільній небезпеці названого в статті діяння та узгоджена із санкціями за вчинення інших близьких за видом і характером злочинів.

Вирішення проблем побудови санкцій кримінально-правових норм передбачає розгляд ряду питань загального характеру. До них належать питання про принципи кримінально-правової політики, ступінь суспільної небезпеки діяння, класифікацію злочинів, систему кримінальних покарань, подальшу диференціацію відповідальності через більш повне врахування пом'якшуючих та обтяжуючих покарання обставин, вдосконалення складів злочинів тощо.

Питання про співвідношення загальних і спеціальних норм правознавцями традиційно досліджувалося в межах інституту конкуренції кримінально-правових норм [4]. Юридична природа конкуренції кримінально-правових норм полягає в тому, що конкуренція як правове явище означає наявність у кримінальному праві двох або більше норм, які одночасно регламентують одні і ті ж правовідносини, проте підлягає застосуванню лише одна з них, яка найбільш повно відображає особливості конкретних правовідносин [5]. Законодавець завдяки конкуренції прагне диференціювати кримінальну відповідальність, посилюючи її в одних нормах і пом'якшуючи в інших. Тому мотивом виділення спеціальних кримінально-правових норм може служити не тільки те, що діяння видається особливо небезпечним, що необхідно підкрес-

лити його значення, акцентувати увагу на боротьбі з ним, а й те, що діянню притаманна менша суспільна небезпека.

Диференціація правового регулювання зумовлює зміни у змісті кримінальної відповідальності. В законотворчості це повинно привести до зміни санкції спеціальної правової норми — або у бік її підвищення, або, навпаки, у бік її зменшення. Аналіз чинного кримінального законодавства дозволяє дійти висновку, що ці правила законодавчої техніки при конструюванні санкцій спеціальних кримінально-правових норм були, на жаль, не завжди дотримані.

Зокрема, законодавцем у новому Кримінальному кодексі України виокремлено (так було і в Кримінальному кодексі 1960 р.) декілька спеціальних складів із загальних складів викрадення, привласнення, вимагання, заволодіння чужим майном шляхом шахрайства чи зловживання особою своїм службовим становищем (ст. ст. 308, 362, 410 КК). Зазначені спеціальні норми розташовані в різних розділах КК. Майже у всіх випадках підставою для виділення спеціальних норм є предмет цих злочинів: наркотичні засоби, психотропні речовини та їх аналоги у ст. 308; комп'ютерна інформація у ст. 362; зброя, бойові припаси, вибухові речовини, засоби пересування, військова та спеціальна техніка чи інше військове майно у ст. 410. Це порізному вплинуло на санкції аналізованих злочинів. Санкція спеціальної норми у ч. 1 ст. 362 КК, порівняно із санкціями загальних норм (ч. 1 ст. ст. 185, 186, 189, 190, 191 КК), є менш суворою, оскільки в ній не передбачено покарання у виді позбавлення волі на певний строк. На нашу думку, таке становище склалося завдяки меншій суспільній небезпеці дій з предметом цих злочинів. А можливо, навпаки, потенційна небезпека "комп'ютерних" злочинів ще не отримала адекватної оцінки в нашій державі.

По-іншому законодавець сконструював санкції ч. 1 ст. 308 та ч. 1 ст. 410 КК. Санкції аналізованих спеціальних норм, на відміну від санкцій загальних норм, не передбачають альтернативних позбавленню волі покарань. Підвищена суспільна небезпека дій з предметами цих злочинів призвела до суттєвого підвищення санкцій цих статей. Схожа ситуація простежується і при порівнянні санкцій загальної й спеціальної норм, передбачених ч. 1 ст. 209 та ч. 1 ст. 306 КК відповідно. Посилення відповідальності за вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 306 КК, також зумовлено саме підвищеною суспільною небезпекою дій з предметами цих злочинів — наркотичними засобами, психотропними речовинами, їх аналогами або прекурсорами.

З огляду на це видається непослідовною також позиція законодавця при конструюванні санкцій ч. 2 ст. 305 та ч. 1 ст. 313 КК. Зазначені кримінально-правові норми є спеціальними щодо загальних норм, які розташовані в інших розділах КК. У першому випадку — щодо ст. 201 КК (контрабанда), а в іншому — щодо сукупності загальних норм КК, якими передбачена відповідальність за злочини проти власності (ч. 1 ст. ст. 185, 186, 189, 190, 191 КК).

Створення законодавцем спеціальних складів контрабанди та викрадення, привласнення, вимагання у розділі XIII КК, на нашу думку, також зумовлено

підвищеною суспільною небезпекою дій з предметами цих злочинів — наркотиками, психотропними речовинами, їх аналогами або прекурсорами (ст. 305 КК) та обладнанням, призначеним для виготовлення наркотичних засобів або психотропних речовин (ст. 313 КК). Більше того, норми цих статей спрямовані, насамперед, проти такого суспільно небезпечного явища, як наркобізнес. Безсумнівно, цей факт повинен був вплинути на диференціацію кримінальної відповідальності, посилити її. Проте, на жаль, законодавець не врахував цього і по-іншому сконструював санкції за вчинення названих злочинів.

Частина 2 ст. 201 КК (контрабанда) передбачає більш суворе покарання за описаний у ній злочин, ніж за контрабанду наркотиків (ч. 2 ст. 305 КК). Аналогічна ситуація спостерігається і при співставленні санкції ч. 1 ст. 313 КК із санкціями загальних норм, передбачених ч. 1 ст. ст. 185, 186, 189, 190, 191 КК. Зокрема, вчинення дій, передбачених ч. 1 ст. 313 КК, карається штрафом від п'ятдесяти до двохсот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років. Водночас найбільш суворим покаранням, що передбачено у санкціях ч. 1 ст. ст. 185, 186, 189, 191, є позбавлення волі на різні строки. Лише одна санкція загальної норми — санкція ч. 1 ст. 190 КК (шахрайство) встановлює максимальне покарання у виді обмеження волі. Таке співвідношення загальної та спеціальної норм, в якому спеціальні склади злочинів (ч. 2 ст. 305; ч.1 ст. 313 КК) передбачають менш суворе покарання, аніж загальні склади злочинів (ч. 2 ст. 201; ч. 1 ст. ст. 185, 186, 189, 191 КК), не відповідає завданням кримінально-правової політики і правилам юридичної техніки.

Враховуючи викладене, пропонуємо як варіант викласти санкцію ч. 2 ст. 305 КК у такій редакції: *"... карається позбавленням волі на строк від п'яти до п'ятнадцяти років ..."*. У санкції ч. 1 ст. 313 КК вбачається за доцільне встановити як одне з альтернативних покарання у виді позбавлення волі, а її зміст доповнити такими словами: *"... або позбавленням волі на строк до п'яти років"*.

Література:

1. Кудрявцев В. Н. Основания уголовно-правового запрета. — М., 1982. — С. 96.
2. Коробеев А. И. Совесткая уголовно-правовая политика: проблемы криминализации и пенализации: Монография. — Издательство Дальневосточного университета. — 1987. — С. 142.
3. Навроцький В. О. Наступність кримінального законодавства України (порівняльний аналіз КК України 1960 р. та 2001 р.) — К.: Атіка, 2001. — С. 8.
4. Марін О. К. Конкуренція кримінально-правових норм: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. — 2002. — 19 с.; Свидлов Н. М. Специальные нормы и квалификация преступлений следователем: Учебное пособие. — Волгоград, 1981. — 46 с.
5. Іногамова-Хегай Л. В. Понятие конкуренции уголовно-правовых норм // Известия вузов. Правоведение. — 2001. — № 2. — С. 136.

ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ДЕЛІКТНИХ ВІДНОСИН

Т. О. Гуржій,
ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ України

Згідно зі ст. 19 Конституції України однією з найважливіших передумов забезпечення нормального функціонування та розвитку сучасного демократичного суспільства є чітка правова регламентація діяльності державних органів, до відома яких відноситься розгляд справ про адміністративні правопорушення. Створення належної юридичної бази є неможливим без вирішення низки теоретичних питань, що стосуються складу адміністративного делікту. У зв'язку з цим особливого значення набуває наукова обґрунтованість виділення зі складу об'єкта адміністративного правопорушення "предмета делікту", яскраво постає необхідність з'ясування сутності та встановлення змісту цього поняття.

Потреба у включенні до складу факультативних ознак об'єкта правопорушення "предмета делікту" відзначалася у наукових доробках багатьох дослідників у галузі адміністративного та кримінального права. А. Н. Трайнін та В.Є. Сєврюгін, наполягаючи на необхідності запровадження терміну "предмет посягання" до наукового обігу, вказували на те, що "існування суспільних відносин, охоронюваних адміністративно-правовою санкцією, є неможливим без складових їх частин (елементів), однією з яких виступає предмет посягання" [1].

При цьому деякі вчені розглядають у ролі предмета посягання об'єкт окремого адміністративного делікту. Зокрема, А. А. Піонтковський пише: "Будь-яке правопорушення прямо чи опосередковано посягає на... суспільні відносини. Проте... безпосереднім об'єктом посягання при скоєнні ряду правопорушень можуть бути не самі суспільні відносини, а їх елементи..." [2]. С. Т. Гончарук, відстоюючи цю точку зору, вказує на законодавче закріплення предмета посягання як об'єкта конкретного адміністративного делікту. Як приклад цей автор наводить ст.24 КпАП, у якій іде мова про конфіскацію чи оплатне вилучення предмета, що є безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення [3].

Інші вчені, виділяючи в структурі об'єкта адміністративного делікту предмет посягання, в той же час справедливо заперечують проти його ототожнення з об'єктом конкретного правопорушення. Зокрема, В. К. Колпаков зазначає: "Адміністративний проступок (мається на увазі певний, конкретний адміністративний проступок – авт.) завдає шкоди конкретним суспільним відносинам, що охороняються адміністративною санкцією. Саме ці відносини і є безпосереднім об'єктом делікту" [4].

Аналогічну позицію відстоює і В.Є. Сєврюгін, який наголошує на тому, що предмет делікту, будучи елементом об'єкта, не може співпадати з самим об'єктом посягання (під яким розуміють суспільні відносини, врегульовані

нормами адміністративного права), оскільки частина не може дорівнювати цілому [5]. Цілком слушно зауважують В.І. Борисов і С. В. Гізимчук: "... безпосередній об'єкт злочину при наявності особливих, відмінних ознак, тим не менш, повинен лежати у площині родового об'єкта та зазнавати при посяганні однорідного збитку" [6].

Таким чином, як об'єкт окремого адміністративного делікту можуть виступати тільки суспільні відносини і аж ніяк не їх елементи, одним з яких є предмет посягання. І не видається переконливою аргументація, наведена Д. М. Бахрахом, відповідно до якої таке ототожнення предмета посягання та об'єкта окремого правопорушення є правомірним через те, що посягання на суспільні відносини передбачає обов'язкове посягання на їх складові елементи [7].

З цією думкою важко не погодитися та чи може вона слугувати достатнім доказом на користь наведеної точки зору? Звичайно ж ні. Як, хоча й дещо образний, та втім достатньо наочний, приклад можна запропонувати таке: Земля є частиною Сонячної системи, і будь-який зовнішній глобальний вплив на останню також означає вплив на всі її елементи, зокрема на саму Землю. Проте за умови такого впливу навряд чи в наукових колах виникне думка про те, що окрема планета та планетна система – це одне й те ж саме.

З нашої точки зору, теза про неможливість ототожнення об'єкта конкретного адміністративного делікту з предметом посягання повинна мати своє відображення у чинному адміністративному законі.

Виходячи з викладеного, до існуючої редакції статей 24, 28 та 29 КпАП України у тій частині, де мова йде про оплатне вилучення чи конфіскацію предмета, який став знаряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, можуть бути внесені такі зміни:

– Ст. 24. Види адміністративних стягнень

За вчинення адміністративних правопорушень можуть застосовуватися такі адміністративні стягнення:

...

3) оплатне вилучення речі, яка стала знаряддям вчинення або предметом адміністративного правопорушення;

4) конфіскація: речі, яка стала знаряддям вчинення або предметом адміністративного правопорушення; грошей, одержаних внаслідок вчинення адміністративного правопорушення;

...

– Ст. 28. Оплатне вилучення речі, яка стала знаряддям вчинення або предметом адміністративного правопорушення.

Оплатне вилучення речі, яка стала знаряддям вчинення або предметом адміністративного правопорушення, полягає в...

– Ст. 29. Конфіскація речі, яка стала знаряддям вчинення або предметом адміністративного правопорушення.

Конфіскація речі, яка стала знаряддям вчинення або предметом адміністративного правопорушення, полягає в...

Об'єкт адміністративного делікту є безпосередньо пов'язаним із предметом посягання. Здійснюючи вплив на предмет посягання, порушник впливає і на певні суспільні відносини, охоронювані адміністративним законодавством. Тому виділення предмета зі структури об'єкта делікту і подальше його дослідження як самостійного елемента має важливе значення у практичній діяльності уповноважених органів, направленій на якомога точнішу та безпомилкову кваліфікацію адміністративних правопорушень.

Говорячи про предмет адміністративного делікту, деякі автори мають на увазі лише предмети матеріального світу (речі). Д. М. Бахрах, характеризуючи вказане поняття, пише: "Предмет проступку – це ті фізичні предмети зовнішнього світу, впливаючи на які, правопорушник посягає на суспільні відносини" [8]. Аналогічно предмет посягання визначає і В.Є. Сєврюгін, який теж вбачає в ньому фізичні речі, вплив на які означає "вплив на суспільні відносини, охоронювані нормами адміністративного права" [9].

Ця думка видається спірною з двох взаємопов'язаних причин:

1. Перш за все, така позиція є наслідком ігнорування усіх аспектів філософського розуміння поняття "предмет" і, як наслідок, його однобокого сприйняття як конкретної матеріальної речі.

Між тим, у теорії філософії термін "предмет" має щонайменше два основні значення: предмет як певна матеріальна річ та предмет як "сторони, властивості і відношення навколишнього світу, виділені у процесі практики і перетворення на об'єкт прикладання… зусиль" [10]. Саме з урахуванням другого значення загальнофілософського поняття "предмет", на нашу думку, слід проводити детальний аналіз явища предмета адміністративного делікту.

Сторони, властивості та відношення оточуючого світу можуть проявлятися окрім як матеріальні блага, ще й як блага духовні, дії та бездіяльність суб'єктів правовідносин, результат їхньої діяльності.

2. Вичленовуючи предмет із об'єкта адміністративного делікту і визначаючи його як елемент порушуваних ним суспільних відносин, названі вчені не вказують на те, яке ж саме місце він посідає у їх структурі. Фактично, більшість проведених досліджень предмета адміністративного делікту здійснювалася без урахування всього досвіду, накопиченого теорією загального та адміністративного права відносно змісту та обсягу поняття адміністративно-деліктних відносин.

Усе це, по-перше, призводить до звуженого розгляду предмета делікту суто як речі матеріального світу. А, по-друге, породжує уявлення про предмет правопорушення, як про будь-який елемент адміністративно-деліктних відносин, на який направлене посягання (хоча сумнівною є вже сама теза про те, що посягання може бути спрямоване окрім об'єкта на будь-які інші елементи правовідносин).

Наприклад, Ю. М. Дєнісов, Л. В. Коваль та інші вчені відмічали, що посягання на суспільні відносини є можливим лише через елементи цих відносин (суб'єкти, їх діяльність, матеріальні речі), які і "виступають як предмет посягання" [11].

При цьому авторами не береться до уваги, що суб'єкт суспільних відносин, відповідно до загальної теорії права, є, поряд з їх об'єктом, одним з обов'язкових елементів таких відносин і тому не може фігурувати у ролі останнього. Посягаючи на життя, здоров'я чи гідність людини, правопорушник посягає не на саму людину, як носія певних прав та обов'язків (суб'єкт правовідносин), а на певні блага нематеріального характеру, право на які охороняється законом.

М. Й. Коржанський слушно підкреслює, що, наприклад, предметом будь-якого вбивства є "тіло людини чи її життя в біологічному розумінні або здоров'я в значенні відповідного стану всього організму" [12], а не людина як суб'єкт деліктних відносин.

Таким чином, більш коректною, на наш погляд, є точка зору тих науковців, які розуміють під предметом делікту не лише матеріальні речі, а й інші явища об'єктивного світу, з певними ознаками яких закон пов'язує наявність у діянні особи складу делікту [13].

Виділення предмета, як складової об'єкта адміністративного делікту, потребує вирішення ряду питань, які стосуються, перш за все, визначення його сутності, тобто того, що ж саме слід відносити до змісту цього поняття. Оскільки, як вже вказувалося, предмет посягання є елементом об'єкта адміністративного делікту – адміністративно-деліктних відносин, то природно буде його розглядати як структурну частину (елемент) суспільних відносин, охоронюваних адміністративно-правовою санкцією, на яку направлене посягання. Таким елементом відповідно до загальної теорії права є об'єкт правових відносин [14].

Проблема об'єкта адміністративно-деліктних відносин (предмета посягання у складі делікту) є нагальним питанням, що гостро стоїть перед наукою адміністративного права. Складність з'ясування сутності об'єкта адміністративно-деліктних відносин обумовлюється, перш за все, відсутністю чіткого єдиного підходу до розуміння об'єкта правовідносин у теорії загального та адміністративного права. Така ситуація, в свою чергу, негативно впливає на дослідження об'єкта суспільних відносин у галузевих правових науках. При порівнянні різногалузевих теоретичних розробок питання правових відносин ми "рідко зустрінемо автора, котрий сам не конструював би загального поняття об'єкта правовідносин стосовно своєї галузі" [15], і це значною мірою ускладнює будь-яке дослідження предмета адміністративного делікту.

Досліджуючи поняття об'єкта адміністративно-деліктних відносин, неможливо обійти увагою існування у наукових колах двох принципово різних підходів до вирішення цієї проблеми, між представниками яких вже довгий час тривають численні дискусії.

Значна частина дослідників під об'єктом правових відносин розуміє усе те, що здатне реагувати на безпосередній вплив правовідносин. Прихильники означеної позиції наполягають на тому, що існує лише один об'єкт правовідносин – поведінка суб'єктів самих правових відносин, тобто їх "... дії, за допомогою яких реалізуються передбачені адміністративно-правовими нормами права та обов'язки суб'єктів даних правовідносин" [16].

Інші ж вчені (Г.І. Петров, О. М. Якуба) вважають, що як об'єкт правовідносин виступає все те, з приводу чого виникають і існують самі правовідносини [17]. Таким чином, ними висувається концепція про множинність об'єктів правовідносин, до яких належать: особисті нематеріальні блага, дії, бездії, речі матеріального світу та ін.

Основна причина такої розбіжності в розумінні авторами сутності об'єкта адміністративно-правових відносин полягає у принципово різних підходах до дослідження одного й того ж поняття. М. П. Карєва вказує: "... одні вважають, що об'єктом правовідносин є усе те, з приводу чого суб'єкти права вступають у правовідносини, і звідси цілком логічно роблять висновок про належність речей до об'єкта. Інші вважають, що поняття "об'єкт правовідносин" має давати відповідь на запитання, що ж є предметом правового регулювання у різноманітних конкретних відносинах. А так як право регулює не речі, а поведінку людей, їх взаємовідносини, то звідси, природно, роблять висновок про неможливість віднесення речей до об'єктів правовідносин" [18].

На нашу ж думку, головна причина вказаних дискусій криється набагато глибше, у площині філософської науки – методологічної основи, на якій будується уся правова теорія. Вона знаходить свій вираз у споконвічному протистоянні двох антагоністичних філософських течій ідеалізму та матеріалізму щодо концепції характеру взаємообумовленості об'єкта та суб'єкта. З наведених вище точок зору випливають дві різні тези, відповідно до яких об'єктом є або причина виникнення правовідносин, або ж поведінка їх суб'єктів. Таку різницю у підходах до визначення об'єкта помітив ще у позаминулому столітті видатний німецький філософ А. Шопенгауер, який у своїй праці "Світ як воля та уявлення" відзначає, що матеріалізм "розглядає об'єкт як причину і переносить її дію на суб'єкт. Ідеалізм же вважає об'єкт дією суб'єкта" [19].

Не поглиблюючись у специфіку філософського розуміння категорії об'єкта, вкажемо лише на те, що сучасна адміністративно-правова наука в силу історичних умов її розвитку формувалася на ґрунті діалектичного матеріалізму. Тому розгляд будь-якого елемента системи адміністративного права через призму інших філософських течій, неминуче потягне за собою необхідність докорінної перебудови усієї адміністративно-правової теорії у відповідності до принципів того чи іншого вчення, що є навряд чи можливим.

Отже, не досить обґрунтованою видається думка тих авторів, які відхиляючись від діалектично-матеріалістичного пізнання об'єкта під останнім розуміють те, на що спрямовані права і обов'язки учасників правовідносин, а не те, з приводу чого виникли правовідносини. Так, О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський визначають об'єкт правовідносин як те, "на що направлені чи впливають правовідносини" [20], Л. В. Коваль сутністю об'єкта адміністративно-деліктних правовідносин вважає усе те, з приводу чого суб'єкти реалізують свої юридичні права та обов'язки [21].

Як правильно вказує В. Н. Лапшин, при вирішенні питання про те, що вважати об'єктом правовідносин – поведінку чи конкретну річ (предмет),

слід виходити з того, що правові відносини є не лише юридичною формою, а у своїй основі мають матеріальний зміст – суспільні відносини. Суспільні відносини, врегульовані нормами права, у свою чергу, виникають між суб'єктами не на "пустому" місці, а з приводу чого-небудь. Саме це "що-небудь", на думку автора, і є об'єктом правовідносин та об'єктом прав і обов'язків їх учасників [22]. Об'єкт пов'язує ті інтереси усіх учасників адміністративно-деліктних відносин, з приводу яких ці відносини складаються.

Таким чином, більш правильною видається позиція вчених, які наполягають на множинності об'єкта адміністративних та адміністративно-деліктних правовідносин. Подібне розуміння об'єкта адміністративно-деліктних правовідносин (а отже і предмета адміністративного делікту) випливає, по-перше, з положення діалектичного матеріалізму про те, що під об'єктом слід розуміти складне, а не однорідне, однозначне явище дійсності. По-друге, з беззаперечного положення, згідно з яким будь-які правові відносини виникають тому, що ті чи інші учасники суспільних відносин під впливом своїх потреб потрапляють у зв'язок між собою з приводу певного об'єктивно існуючого матеріального чи ідеального явища, здатного ці потреби задовольнити.

На підставі наведеного вважаємо, що як предмет адміністративного делікту потрібно розуміти об'єкт адміністративно-деліктних відносин, яким можуть виступати поведінка суб'єктів (що мала місце до виникнення адміністративно-деліктних відносин і є їх причиною, наприклад, огляд працівником міліції транспортних засобів – ст. 122-3 КпАП України), речі, особисті нематеріальні блага, з приводу яких виникає свідома вольова діяльність суб'єктів означених відносин.

Література:

1. Севрюгин В. Е. Административный проступок. Понятие, признаки, ответственность. – М., 1989. – С. 45; Див.: Трайнин А. Н. Общее учение о составе преступления. – М., 1957. – С. 256.
2. Курс советского уголовного права / Под. ред. А. А. Пионтковского. – М., 1970. – Т.2. – С. 116.
3. Див.: Гончарук С. Т. Адміністративна відповідальність за законодавством України. – К., 1995. – С. 36.
4. Колпаков В. К. Адміністративне право України. – К., 2000. – С. 267.
5. Див.: Севрюгин В. Е. Вказана робота. – С. 44.
6. Борисов И. В., Гизимчук С. В. Уголовная ответственность за нарушение правил, норм и стандартов, обеспечивающих безопасность дорожного движения. – Харьков, 2001. – С. 46.
7. Див.: Бахрах Д. Н. Административная ответственность граждан в СССР. – Свердловск, 1989. – С. 50.
8. Бахрах Д. Н. Советское законодательство об административной ответственности. – Пермь, 1969. – С. 80.
9. Севрюгин В. Е. Административный проступок. Понятие, признаки, ответственность. – М., 1989. – С. 44.

10. Філософський словник / Під. ред. В.І. Шинкарука. – К., 1973. – С. 407.
11. Див.: Денисов Ю. Н. Общая теория правонарушений и ответственности. – Л., 1983. – С. 125; Коваль Л. В. Адміністративне право. – К., 1996. – С. 135.
12. Коржанський М. Й. Кваліфікація злочинів. – К., 1998. – С. 95.
13. Див.: Радутний О. Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання або розголошення комерційної таємниці // Право України. – 2002. – № 3. – С. 110-111.
14. Див.: Правознавство / Під ред. В. В. Копєйчикова. – К., 2001. – С. 121.
15. Дудин А. П. Объект правоотношения (вопросы теории). – Саратов, 1980. – С. 5.
16. Васильев А. С. Административное право Украины (общая часть). – Х., 2001. – С. 49; див. також: Козлов Ю. М. Административные правоотношения. – М., 1976. – С. 109; Лунев А. Е. Советское административное право. – М., 1960. – С. 44.
17. Див.: Петров Г. И. Советские административно-правовые отношения. – Л., 1972. – С. 90-91; Якуба О. М. Право и нравственность, как регуляторы общественных отношений при социализме. – Харьков, 1970. – С. 104.
18. Карева М. П. Некоторые методологические вопросы права о социалистических правоотношениях // Советское государство и право. – 1959. – № 3. – С. 130.
19. Антология мировой философии. – М., 1971. – Т. 3. – С. 677.
20. Иоффе О. С., Шаргородський М. Д. Вопросы теории права. – М., 1961. – С. 230.
21. Див.: Коваль Л. В. Административно-деликтное отношение. – К., 1979. – С. 30.
22. Лапшин В. Н. Объект как элемент административных правоотношений, возникающих в деятельности органов внутренних дел // Проблемы теории и практики административной ответственности. – М., 1982. – С. 93.

ПРОБЛЕМИ ЗМІЦНЕННЯ ЗАКОННОСТІ І СЛУЖБОВОЇ ДИСЦИПЛІНИ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

В. В. Крижна,
викладач-методист Центру підготовки
і проведення оперативно-штатних навчань
Інституту управління НАВС України

Законність і службова дисципліна нерозривні. Стан законності в органах внутрішніх справ залежить від дисциплінованості особового складу. Порушення службової дисципліни призводять до погіршення результатів роботи, зниження рівня оперативно-службової діяльності й ускладнюють виконання поставлених завдань.

На зміцнення законності і службової дисципліни в органах внутрішніх справ спрямована вся система добору кадрів, виховної роботи, професійної підготовки, впровадження передового досвіду. Тут поєднуються цілеспрямовані зусилля керівників усіх рангів органів внутрішніх справ, громадських організацій і всього особового складу служб і підрозділів.

МВС України послідовно та цілеспрямовано вживає заходів для поліпшення стану дисципліни і законності в діяльності підпорядкованих підрозділів, попередження надзвичайних подій за участі особового складу, викорінення випадків безвідповідального поводження з громадянами та порушення їх конституційних прав.

Завдяки проведеній роботі у переважній більшості регіональних управлінь та навчальних закладах намітилися позитивні тенденції із зазначених питань. Загалом, порівняно з минулим 2001 роком за 9 місяців 2002 року скоротилася на 28 % кількість кримінальних справ відносно працівників та на 16,9 % щодо засуджених, зменшилася кількість резонансних надзвичайних подій за участю особового складу, підвищився рейтинг ОВС серед населення.

Щорічно за зразкове і сумлінне виконання службових обов'язків тільки в м. Києві і Київській області заохочується 15-30 % особового складу міліції.

Високі вимоги до служби, підвищення рівня дисципліни і культури роблять абсолютно неприпустимим будь-яке відхилення від закону у практичній діяльності міліції. Порушення службової дисципліни своєчасно припиняються і завжди зустрічають гостру принципову оцінку з боку керівників усіх рангів і служб органів внутрішніх справ. Всебічно аналізують негативні явища і причини, що породжують порушення законності, вживаються ефективні заходи для їх усунення. З цією метою в ОВС розроблено систему збору інформації про порушення законності (діагностика стану дисципліни), яка дозволяє класифікувати їх за галузевими службами, категоріями працівників, характером порушень. Все це дає можливість зробити висновок про стан законності і дисципліни, оперативно вживати рішучих заходів для усунення таких грубих порушень, як необґрунтовані затримання громадян та застосування відносно них сили, неправомірне використання адміністративних за-

ходів впливу, порушення термінів розгляду заяв і скарг громадян, несумісних з діяльністю міліції фактів пияцтва, грубості, невиходу на службу та інших.

Статистичні дані, соціологічні дослідження, що проводилися автором з питань дотримання законності і службової дисципліни працівниками міліції, фіксують такий стан справ.

По МВС України:

Рік	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
% загальної чисельності від особового складу	—	9,7	11,3	12,0	14,9	15,9	15,1	14,8	14,0	13,0	13,5

З наведених даних видно, що кількість співробітників МВС, притягнутих до дисциплінарної відповідальності, за 7 років (1991-1997) збільшились майже удвічі, а починаючи з 1998 року почала зменшуватися. Це пояснюється тим, що загальну чисельність співробітників в областях було скорочено, а у відсотковому відношенні кількість притягнутих до дисциплінарної відповідальності зросла.

По Україні засуджено у 1999 р. 286 осіб. Основними порушеннями законності є такі: незаконна відмова у порушенні кримінальної справи; приховування злочину від обліку; порушення термінів слідства і дізнання; незаконне притягнення до адміністративної відповідальності; незаконне адміністративне затримання; корупційні дії; скоєння злочинів.

Автором проаналізовані дані щодо кількості притягнутих до дисциплінарної відповідальності серед керівництва за 2001 рік у порівнянні з 2000 роком, а також відповідні заходи реагування:

	Служба	Притягнуто до відп-ті. Всього:		Заходи реагування													
				Звільнення з ОВС (у дис. порядку)		Зауваження		Догана		Сувора догана		Неповна посадова відповідність		Пониження у посаді		Пониження у званні	
		2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000	2001	2000
1	Керівництво	125	103	—	—	6	3	32	34	50	38	28	17	9	11	—	—
1.1	Заст. нач. УМВС	85	50	—	—	8	8	41	26	27	11	9	4	2	1	—	—
1.2	Заст. нач. УМВС по РП	17	12	—	—	—	2	9	7	5	2	3	1	—	—	—	—
1.3	Нач. галузевих служб	269	218	1	—	25	14	114	96	72	77	48	26	9	5	—	—
1.4	Нач. МРЛВ	804	639	1	2	87	61	305	285	247	187	130	94	34	10	—	—
1.5	Заст. нач. МРЛВ	2004	1579	4	7	149	148	819	684	608	469	330	213	94	58	—	—
1.6	Заст. нач. МРЛВ по РП	584	378	1	3	45	25	211	168	161	110	116	53	50	19	—	—

Основними причинами порушення законності і дисципліни працівниками міліції вважаються значні недоліки у відборі, навчанні і вихованні кадрів, низький рівень контролю з боку керівників, перш за все низових ланок, за службою, діяльністю і поведінкою підлеглих, їх ліберальне ставлення до

порушників, а також самоусунення від виконання рекомендацій і вищих нормативних актів МВС-УМВС. Зустрічається безвідповідальне ставлення до виконання своїх функціональних обов'язків, вимог міністерства щодо зміцнення кадрового потенціалу ОВС.

У їх роботі трапляються випадки прийому на службу некваліфікованих, схильних до порушень кандидатів; безконтрольності за поведінкою особового складу на службі та в побуті; приховування порушень та потурання ганебним вчинкам працівників. У таких підрозділах, як правило, створюється нездоровий морально-психологічний клімат, на низькому рівні здійснюється виховний процес та організація навчання особового складу, у безпосередній діяльності не використовуються можливості громадських формувань, колективів, не вимагається від особового складу безумовного виконання присяги та кодексу честі працівників ОВС України, а також недостатньою є взаємодія ОВС з населенням стосовно вивчення кандидатів до вступу на службу в ОВС за місцем їх проживання.

Отже, маємо випадки неналежної організації роботи в органах і підрозділах щодо запобігання порушенням застосування чинного законодавства, певні недоліки з боку керівників, у тому числі безпосередньо у професійній підготовці підлеглих, безконтрольність за виконанням матеріалів дослідчої перевірки і адмінматеріалів, невиконання вимог і програм організаційних і практичних дій у забезпеченні законності і зміцненні дисципліни в органах внутрішніх справ, рішень колегії УМВС області і МВС України.

Вивчення причин і умов порушень службової дисципліни та законності працівників підрозділів ОВС передбачає глибокий теоретичний та статистичний аналіз факторів, які можна поділити на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні.

На нашу думку, до об'єктивних причин слід віднести такі:

- несприятливі економічні умови проходження служби (низькі посадові оклади та грошове утримання, їх несвоєчасна і неповна виплата);
- незадовільна організація професійної підготовки;
- стресовість професійної діяльності;
- відсутність нормальних умов для здійснення службової діяльності;
- незадовільний рівень соціального захисту працівників;
- невідповідність між службовими функціями, обов'язками і повноваженнями та правами працівника;
- напруженість стосунків, до чого призводять конфлікти з керівництвом, працівниками, громадянами, родичами та ін.;
- низький статус служби в ОВС.

До суб'єктивних причин відносяться такі:

- низький рівень професійних знань;
- відсутність відповідних ціннісних орієнтацій;
- неадекватна професійна мотивація;
- низький рівень морального розвитку, емоційна незрілість, психічна неврівноваженість;
- нерозвиненість професійно-значущих рис (уважність, комунікабельність, наполегливість);

➢ схильність до перенесення відповідальності з себе на оточуючих.

І це ще не зовсім вичерпний перелік. Взаємодія ж факторів цих двох груп і призводить до порушень дисципліни та законності.

Президентом України, Кабінетом Міністрів України, Верховною Радою України, МВС України вживаються дійові заходи, які, на наш погляд, будуть сприяти поліпшенню соціально-економічного розвитку країни, зміцненню дисципліни та законності в ОВС завдяки розширенню кола співробітництва і взаємодії з громадськістю. Так, розпорядженням Президента України від 26.03.02 р. № 53/2002-рп визначені заходи щодо зміцнення дисципліни працівників і вдосконалення кадрової роботи у правоохоронних органах.

У першу чергу необхідно звернути увагу на заходи, які спрямовані на покращення кадрового забезпечення, охорони прав і свобод громадян, зміцнення дисципліни і законності в діяльності ОВС. Нагальною проблемою, яку в наш час вже почали вирішувати, є реформування і вдосконалення системи та структури органів державної влади. Органи внутрішніх справ України, які є частиною державної влади, на сьогодні за своєю організацією та діяльністю не зовсім повною мірою відповідають тим вимогам, що ставить до них соціально-політична, економічна та криміногенна ситуація в Україні. Стан дисципліни та законності серед працівників ОВС ще не відповідає вимогам сьогодення. Про це свідчать численні повідомлення громадян про неправомірні дії правоохоронців, непоодинокі випадки скоєння працівниками злочинів, корупційних діянь тощо. Ці проблеми вимагають, на наш погляд, вжиття широкомасштабних комплексних заходів з боку держави, що мали б забезпечити стабілізацію ситуації у найближчі роки.

Одним із таких заходів є реформування ОВС України, яке розпочалося у 1996 році, із прийняттям Кабінетом Міністрів України Концепції розвитку системи МВС України. Шість років дозволяють зробити висновок про ґрунтовність тих основоположних ідей, які були покладені в основу перебудови системи ОВС.

Основними принципами реформування системи ОВС, розробленими МВС України, є — зміцнення зв'язків міліції з громадськістю та доступність для населення інформації про діяльність ОВС у встановленому законодавством порядку.

Так, Комплексна програма кадрової політики в органах і підрозділах внутрішніх справ та забезпечення законності і дисципліни на 2001-2005 роки і заходи щодо її реалізації цілком і повністю відображають напрямок і шляхи зміцнення дисципліни та законності серед особового складу. Слід звернути увагу на отримання позитиву після впровадження програми партнерства міліції і населення.

Аналіз змін, які відбуваються в ОВС протягом останніх років, дає можливість говорити про один із основних показників, а саме – підвищення авторитету органів внутрішніх справ у цілому і міліції зокрема. Авторитет міліції базується на професіоналізмі її працівників, на ступені довіри з боку населення, зміцненні стосунків її підрозділів та окремих працівників з громадськими об'єднаннями, рухами, громадянами тощо. Ставлення населен-

ня до міліції необхідно розглядати як на рівні сформованої громадської думки, так і на рівні практичних дій представників виконавчої влади.

Одним із важливих напрямків зміцнення зв'язків органів внутрішніх справ з місцевим населенням є врахування громадської думки, яка узагальнює уявлення людей про ті чи інші напрямки діяльності або якість роботи міліції.

Цінність громадської думки полягає ще і в тому, що вона пропонує шляхи вдосконалення роботи органів внутрішніх справ. Це підтверджується періодичним дослідженням громадської думки про роботу ОВС.

Пріоритетними є питання правового забезпечення правоохоронної діяльності, посилення боротьби з організованою і економічною злочинністю, забезпечення охорони громадського порядку і громадської безпеки, кадрового, наукового, інформаційно-технічного забезпечення правоохоронної діяльності.

Відповідно до вищеназваної Комплексної програми передбачається розробка і впровадження комплексу цільових програм, спрямованих на зміцнення зв'язків із населенням і підвищення авторитету органів внутрішніх справ. Серед них такі:

- проведення моніторингових досліджень громадської думки про діяльність органів внутрішніх справ;
- розробка і впровадження правового механізму, поновлення порушених працівниками міліції прав і законних інтересів громадян, відшкодування завданих матеріальних збитків;
- поширення практики прийому громадян в органах внутрішніх справ та безпосередньо за місцем їх проживання, у трудових колективах та громадських приймальнях;
- організація творчих конкурсів на краще висвітлення в засобах масової інформації діяльності органів внутрішніх справ і, зокрема, їх працівників, а також про сприяння громадської думки боротьбі зі злочинністю;
- розробка системи матеріального і морального заохочення з метою більш широкого залучення громадян до охорони громадського порядку та боротьби зі злочинністю;
- підготовка фахівців за спеціальністю "Зв'язок органів внутрішніх справ з населенням і громадськими організаціями" тощо.

Президентом України створена Державна комісія з проведення в Україні адміністративної реформи.

За своєю суттю адміністративна реформа є комплексом узгоджених між собою заходів, спрямованих на суттєве підвищення рівня керованості життєво важливих процесів у суспільстві шляхом створення ефективно працюючого механізму державного управління, розвитку адміністративного законодавства, покращення кадрового, інформаційно-технічного і фінансово-економічного забезпечення організації виконавчої влади, залучення громадськості до управління державою.

У сучасних умовах адміністративної реформи, перехідного періоду українського суспільства і держави, реформування системи МВС, по-новому ста-

вляться питання забезпечення прав і свобод громадян країни, співпраці і взаємодії з населенням, вирішення яких значною мірою залежить від нормального функціонування системи органів державної влади, важливе місце серед яких займають виконавчі органи, в тому числі органи внутрішніх справ. Тому для нормального їх функціонування, зміцнення дисципліни та законності, співпраці і взаємодії з громадськістю, на нашу думку, необхідно:

1. Стимулювати правову поведінку співробітників ОВС. Зокрема, відмовитись від оцінки роботи ОВС за відсотками розкриття злочинів, а більше уваги приділяти громадській думці в оцінюванні діяльності ОВС, реально ставити завдання з упереджуючих позицій.

2. Створювати належні матеріально-технічні умови роботи.

3. Особливу увагу приділяти кадровій політиці, через яку реалізується соціальна політика держави, зокрема профорієнтації, профвідбору, профпідбору.

4. Впроваджувати суспільний контроль.

5. Використовувати критерії для висування робітників на посаду (конкурсний відбір).

6. Проводити об'єктивне атестування (враховувати всебічні ділові якості, моральні, професійні, психологічні і фізичні можливості, враховувати думку суспільства про його роботу, неупереджене ставлення з боку начальників і т. д.).

7. Використовувати позитивний досвід іноземних держав у кадровій політиці.

8. Більш широко використовувати міжнародні норми у взаємодії з суспільством.

9. Розширити інститут позаштатних співробітників ОВС. Проблема зміцнення дисципліни та законності в ОВС може бути вирішена, якщо будуть ефективніше реалізовуватися запропоновані заходи в тісному співробітництві та взаємодії із населенням і суспільством, бо чим більша кількість працівників ОВС буде працювати з населенням, тим більше буде видна робота ОВС для громадськості, тим жорстокішим буде контроль з їх боку, тим менше буде порушень дисципліни та законності. Співробітництво і взаємодію з суспільством можна розглядати як сучасну форму зміцнення дисципліни та законності в ОВС.

Разом з цим, потрібно звернути увагу на проблему дисциплінарного розслідування за яким йде дисциплінарна відповідальність. Як свідчить світова практика, відповідне рішення має прийматися не однією людиною, а колегіально. Тому для розгляду згаданих подій в органах внутрішніх справ пропонуємо створення дисциплінарного суду.

Література:

1. Конституція України. — К., 1996.
2. Закон України "Про міліцію" від 20.12.1990 р. № 565-XII (із змінами, внесеними згідно із Законами № 2484-XII від 19.06.92 р.).
3. Статистичні дані МВС України.
4. Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ НОРМ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА В РОБОТІ З КАДРАМИ У НЕДЕРЖАВНИХ ОХОРОННИХ ПІДПРИЄМСТВАХ

В.І. Курило,
старший викладач кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Національного аграрного університету

Вирішення завдань з охорони об'єктів (майна і громадян) буде успішним і надійним тільки за умови, коли організацією та безпосереднім її здійсненням будуть займатися кваліфіковані, надійні та чесні працівники.

А тому підбір кадрів для підприємств, які здійснюють таку підприємницьку діяльність, має важливе значення. Власник чи уповноважена особа, підбираючи працівників у свою охоронну структуру та будуючи свої взаємовідносини з ними в процесі роботи, на наш погляд, повинні керуватися певними принципами, використовувати певні методи, зовнішньо виражені відповідною формою.

Сьогодні недержавні охоронні підприємства перебувають у відносному стані формування і становлення відносин між підприємцями (власниками) та найманими працівниками.

Формування цих взаємовідносин базується, у більшості випадків, на принципах, які виробив для себе і своїх найманих співробітників сам власник-роботодавець, виходячи зі своїх особистих поглядів, моральних, етичних, правових понять, що не завжди збігаються із загальнолюдськими поглядами та правовими нормами, встановленими в державі. В основу їх покладені, у першу чергу, приватновласницькі інтереси та економічні вигоди, які досягаються будь-якими засобами та методами.

З практики управлінської діяльності більшості роботодавців недержавної форми власності, по суті, зникло таке поняття, як "робота з кадрами", що було характерне та давало позитивні результати на державних підприємствах, у державних організаціях, установах.

Замість діючого довгі роки в державних підприємствах, організаціях, установах порядку роботи з кадрами, який базується на дотриманні чинного трудового законодавства та забезпечує значною мірою їх правильний підбір, розміщення, навчання, виховання, підвищення кваліфікації, панує порядок взаємовідносин між роботодавцем і найманим працівником, побудований на жорсткій централізації та єдиноначальстві. Такий підхід до методів управління, що поєднаний з правовим нігілізмом власників, призводить до порушень норм трудового законодавства з боку останніх.

Закономірно, що від власника в умовах ринкової економіки не можна і, навіть, певним чином нерозумно вимагати проведення виховної роботи з кадрами у тому її розумінні, яке існувало раніше і регламентувалося відпо-

відними нормативно-правовими актами, а іноді і заходами ненормативного характеру з порушенням правових норм.

Проте, повсякденне життя громадян і необхідність становлення України як правової держави, об'єктивно вимагають встановлення такого порядку, вироблення таких принципів, форм і методів у взаємовідносинах між роботодавцем і найманим працівником, які б відповідали інтересам обох сторін і не тільки не суперечили чинному законодавству, але й сприяли б його вдосконаленню.

У діяльності суб'єктів підприємництва, які надають охоронні послуги, це питання має особливе значення. Специфіка діяльності таких підприємств прямо диктує необхідність встановлення між роботодавцем і найманим працівником особливих, істинно ділових і водночас людяних взаємовідносин, а значить і застосування роботодавцем відповідних принципів, методів і форм "роботи з кадрами", які б відповідали приписам правових норм, зокрема трудового права, і, окрім того, були б науково обґрунтованими для цього особливого виду підприємницької діяльності.

Для визначення таких принципів, методів і форм роботи з кадрами доцільно, на наш погляд, зробити певний аналіз чинного законодавства України, а саме, відповідних норм Конституції України, Закону України "Про підприємництво", Кодексу законів про працю України.

Відповідно до Конституції України людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в нашій державі найвищою соціальною цінністю (ч.1 ст.3).

Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується (ч.1 ст.43). Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом (ч.4 ст.43). Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення (ч.6 ст.43). Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом (ч.7 ст. 43).

Законом України "Про підприємництво" також закріплені правові норми, які є об'єктом цього дослідження, а саме:

- для здійснення підприємницької діяльності підприємець має право укладати з громадянами договори про використання їх праці. При укладанні трудового договору, в тому числі у випадках, передбачених законами України, – контракту, підприємець зобов'язаний забезпечити умови та охорону праці (ч.1 ст.9);
- при втраті працездатності підприємець забезпечує потерпілому відшкодування витрат у випадках і порядку, передбачених чинним законодавством (ч.2 ст.9);
- підприємець зобов'язаний… не порушувати прав та інтересів громадян, підприємств, установ, організацій і держави, що охороняються законом (ч.1 ст.10). За завдані шкоду і збитки підприємець несе майнову та іншу встановлену законом відповідальність (ч.2 ст.10);
- з метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва держава… сприяє організації… інформацій-

ного обслуговування підприємців, підготовці і перепідготовці кадрів (п.2 ст.14) [4].

Кодекс законів про працю України встановлює, зокрема, такі правові норми:

- право громадян України на працю, тобто на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою;
- держава гарантує працездатним громадянам, які постійно проживають на території України,... правовий захист від необґрунтованої відмови у прийнятті на роботу і незаконного звільнення, а також сприяння у збереженні роботи (ст. 5-1);
- трудова дисципліна на підприємствах, в установах, організаціях забезпечується створенням необхідних організаційних та економічних умов для нормальної високопродуктивної роботи, свідомим ставленням до праці, методами переконання, виховання, а також заохоченням за сумлінну працю (ч.1 ст.140);
- на всіх підприємствах, в установах, організаціях створюються безпечні і нешкідливі умови праці (ч.1 ст.153); забезпечення безпечних і нешкідливих умов праці покладається на власника або уповноважений ним орган (ч.2 ст.153); умови праці на робочому місці, безпека технологічних процесів,... стан засобів колективного та індивідуального захисту, що використовуються працівником,... повинні відповідати вимогам нормативних актів про охорону праці (ч.3 ст.153); власник або уповноважений ним орган повинен впроваджувати сучасні засоби техніки безпеки, які запобігають виробничому травматизмові, і забезпечувати санітарно-гігієнічні умови, що запобігають виникненню професійних захворювань працівників (ч.4 ст.153); власник або уповноважений ним орган не вправі вимагати від працівника виконання роботи, поєднаної з явною небезпекою для життя, а також в умовах, що не відповідають законодавству про охорону праці. Працівник має право відмовитися від дорученої роботи, якщо створилася виробнича ситуація, небезпечна для життя чи здоров'я його або оточуючих людей, навколишнього середовища (ч.5 ст.153); на власника або уповноважений ним орган покладається систематичне проведення інструктажу (навчання) працівників з питань охорони праці, протипожежної охорони (ч.7 ст.153); трудові колективи обговорюють і схвалюють комплексні плани поліпшення умов охорони праці та санітарно-оздоровчих заходів і контролюють виконання цих планів (ч.8 ст.153);
- працівники мають право брати участь в управлінні підприємствами, установами, організаціями через загальні збори (конференції), ради трудових колективів, професійні спілки, які діють у трудових колективах, інші органи, уповноважені трудовим колективом на представництво,...(ч.1 ст.245); власник або уповноважений ним орган зобов'язаний створювати умови, які б забезпечували участь працівників в управлінні підприємствами, установами, організаціями. Службові особи підприємств, установ, організацій зобов'язані у встановлений строк розглядати критичні зауваження і пропозиції працівників і повідомляти їх про вжиті заходи (ч.2 ст.245).

Аналіз і систематизація змісту вищенаведених статей Конституції України, Закону України "Про підприємництво", КЗпП України дозволяє зробити ряд висновків.

По-перше, вся діяльність суб'єктів підприємництва з надання охоронних послуг, як і всіх інших суб'єктів господарської діяльності в цілому, незалежно від форм власності, повинна підпорядковуватися інтересам розвитку суспільних відносин, що існують у державі, примноженню суспільних надбань, підвищенню духовного та матеріального рівня життя всіх прошарків населення.

Це, в свою чергу, означає, що трудові взаємовідносини на таких підприємствах повинні відповідати і сприяти досягненню означеної мети.

По-друге, основними, загальноправовими принципами, які відповідають вимогам часу та інтересам суспільства і держави та які повинні лежати в основі трудових відносин, є такі:

1) принцип гуманізму – домінування у формуванні та здійсненні трудових відносин невід'ємних природних прав і свобод людей, створених ними юридичних осіб;

2) принцип демократизму – встановлення взаємовідносин, що відображають волю їх суб'єктів і спираються на волю народу та здійснюються демократичними методами у характерних демократії формах;

3) принцип законності – оформлення та здійснення всіх взаємовідносин у чіткій відповідності з нормами права, правами й обов'язками громадян;

4) принцип рівності перед Законом – встановлення й закріплення при оформленні трудових відносин адекватних прав та обов'язків власників (уповноважених органів) і працівників з однаковою відповідальністю за їх порушення, як один перед одним, так і перед державою та держави перед ними;

5) принцип добровільності і відкритості – свідомий вибір запропонованої трудової діяльності, добровільне і усвідомлене виконання обумовлених у договорі (контракті) функціональних обов'язків при відсутності якого-небудь "вольового тиску" в процесі праці з використанням службового становища або матеріального примусу, вільний доступ до одержання інформації, необхідної для здійснення трудової діяльності, своєчасне її отримання, простота та зрозумілість такої інформації.

По-третє, пріоритетними правовими методами, за допомогою яких повинні здійснюватися сьогодні трудові відносини, є такі:

1) переконання – обґрунтованість і доказовість доцільності та законності поставлених перед працівниками цілей і покладених на них завдань, способів і методів, які використовуються для їх досягнення;

2) навчання – сприяння одержанню працівником нових знань, необхідних для успішної трудової діяльності, розширення його професійного світогляду, зміцнення вже здобутих і оволодіння новими, більш досконалими трудовими навичками;

3) заохочення – матеріальне і моральне стимулювання добросовісного, свідомого ставлення до виконання своїх обов'язків з високою продуктивністю та високоякісністю праці.

Таким чином, ми бачимо, що в Україні вже закладена цілком достатня правова база, спираючись на яку, можна і необхідно проводити роботу з кадрами – найманими працівниками суб'єктів підприємництва незалежно від форм власності. Необхідно лише вміло використовувати наявні законодавчі можливості та важелі в практичній підприємницькій діяльності.

Робота з кадрами починається з підбору найманого працівника.

Ніякі випадкові обставини не повинні мати значення при підборі майбутнього працівника.

Його професійна придатність визначається ставленням до запропонованої роботи, наявністю відповідної кваліфікації, знань, умінь, навичок, особистих психофізіологічних якостей. У зв'язку з цим, власник сам повинен точно знати вимоги, що ставляться до запропонованої ним посади, на яку проводиться підбір найманого працівника, і у зрозумілій формі та в повному обсязі довести їх до кандидата.

Роботодавцю необхідно правильно оцінити потенційні можливості людини, керуючись при цьому не емоціями й особистим "чуттям", а практикою, перевіреними та науково обґрунтованими критеріями оцінки особистості, і для цього повинні бути використані всі доступні, законні, методи оцінки.

Особисте знайомство з найманим працівником – перший, об'єктивно необхідний етап у роботі з кадрами.

До співбесіди (адміністративної угоди) з найманим працівником необхідно підготуватися. Сама співбесіда повинна проводитися в доброзичливому тоні, в обстановці, що створює умови для довірливої, відвертої розмови. Такий стиль проведення співбесіди, аналіз поведінки кандидата для роботи під час співбесіди, характер відповідей на запитання сприяють його вивченню та об'єктивній оцінці особистості.

Вивчення наданих кандидатом документів також має не менш важливе значення, оскільки дає уявлення про нього самого, його загальноосвітній рівень, уміння логічно мислити.

Суттєвим також є збір правдивої, об'єктивної інформації про ділові та моральні якості майбутнього працівника. При цьому завжди треба враховувати, що не всі джерела інформації є об'єктивними.

Як показала практика кадрової роботи правоохоронних органів і певних державних установ та організацій, найефективнішими формами та способами перевірки й оцінки особистості кандидата є: перевірка його через Інформаційний центр МВС України з метою виявлення фактів кримінального чи антигромадського характеру в його біографії, організація співбесіди з кандидатом психоаналітика.

Надання послуг з охорони власності та громадян, відповідно до п.42 ст.9 Закону України "Про ліцензування деяких видів господарської діяльності", здійснюється на підставі ліцензії, яка видається органами МВС. Тому, виходячи з інтересів справи, при оформленні ліцензії доцільно укласти

договір з відповідним підрозділом МВС про інформаційне обслуговування, керуючись ч.1 ст.12 Закону України "Про підприємництво". Така практика вже існує при підготовці кандидатів для роботи в охоронних підприємствах при здачі ними іспитів на отримання посвідчень на право роботи охоронцем, спеціалістом, керівником на такому підприємстві.

Подібний договір про психоаналітичне обстеження або обслуговування варто укласти з компетентною медичною установою. Існуюча сьогодні практика медичного освідування осіб, які претендують на роботу в охоронних підприємствах, не передбачає психоаналітичного обстеження подібного до такого обстеження кандидатів на службу в органи внутрішніх справ.

Держава і самі недержавні охоронні підприємства зацікавлені в тому, щоб у ці специфічні структури не були прийняті на роботу особи з кримінальним минулим, схильні до здійснення злочинів через свої психічні якості чи зв'язок зі злочинним світом. Ця взаємна зацікавленість повинна бути на користь суспільству.

Окрім того, не слід забувати, що укорінення в охоронні структури своїх людей – один із способів дії злочинного світу проти як державних, так і всіх інших підприємств, організацій, установ, які з якихось причин становлять інтерес для кримінальних утворень.

Заключним етапам у справі підбору кадрів, за необхідності, може стати перевірка працівника при безпосередньому, практичному виконанні ним службових обов'язків, шляхом установлення випробувального строку або стажування відповідно зі ст. ст. 26 і 27 КЗпП України.

Успішне вирішення завдань охоронної діяльності значною мірою залежить від здорового психологічного клімату в колективі, в тому числі від взаємовідносин між власником і колективом, виключаючи проте панібратство і фіскальство.

Це може бути досягнуто, на нашу думку, тільки за умови використання таких форм роботи зі встановленню ділових взаємовідносин у процесі спільної трудової діяльності, як:

- наукова організація роботи та систематичні проведення групових і індивідуальних інструктажів;
- тренування з удосконалення професійних навичок;
- заняття з працівниками підприємства, навчання на відповідних курсах, створення умов і заохочення їх до самостійного навчання;
- проведення зборів членів трудового колективу.

У практиці НОП особливе значення, на наш погляд, повинно бути приділено організації і проведенню інструктажів працюючих, головним змістом яких є чітке зазначення заходів і способів посилення охорони об'єктів та забезпечення їх безпеки чи захисту, а також заходів із забезпечення власної безпеки в процесі здійснення своїх функціональних обов'язків.

Не менш важливе місце повинно бути відведено проведенню зборів трудового колективу.

Це диктується особливими специфічними умовами діяльності. Охоронна діяльність вимагає від виконавців злагодженості дій, впевненості в надійності напарників та інших якостей, які можуть бути виявлені при постійному спілкуванні в різних екстремальних ситуаціях, характерних для цього виду підприємницької діяльності.

Збори трудового колективу є однією з форм вивчення думок, пропозицій працюючих, направлених на успішне вирішення завдань, які стоять перед ними в цілому, спосіб підвищення активності працівників, належного забезпечення їх життєдіяльності. І що найбільш важливо, на наш погляд, це те, що збори є найефективнішою формою підвищення особистого авторитету власника як перед найманими працівниками, так і перед державою.

Реалізація в практичній діяльності стосовно підбору кадрів рекомендацій, поданих у цій роботі, дозволило деяким охоронним підприємствам здійснювати якісний підбір працівників, що, в свою чергу, поряд із здійсненням підприємницької діяльності з надання послуг по охороні власності зробило можливою реальну, дієву допомогу з їх боку територіальним органам внутрішніх справ у профілактиці різноманітних правопорушень у місцях розташування об'єктів охорони. Так, наприклад, працівниками приватної фірми "Ветеран-К" (початкова ліцензія МВС України № 660 від 20.05.95 р.; ліцензія АА № 131351 на надання послуг з охорони власності, дійсна до 20.05.2004 р., рішення прийняте 12.11.2001 р.) у 1998 р. було затримано 21 особу за скоєння адміністративних правопорушень, в 1999 р. – 16 осіб, з яких по 3-х – порушені кримінальні справи за ознаками скоєння злочинів, 13 – притягнуті до адміністративної відповідальності за скоєння адміністративних проступків.

Література:

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст.141.
2. Кодекс Законів про працю України. – К.: Атіка, 2001. – 96 с.
3. Закон України "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992 р. № 2694-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 49. – Ст. 668.
4. Закон України "Про підприємництво" від 7 лютого 1991 р. № 698-XII (в редакції від 6 жовтня 1999 р.) // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 14. – Ст. 168.
5. Бандурка О. М. Основи управління в органах внутрішніх справ України. – Харків: Основа, 1996. – С.358-369.
6. Зубок Н. Правовые основы охранной деятельности в Украине. – К.: ИБ-БУ, 1999.
7. Матеріали, надані приватною фірмою "Ветеран – К", м. Київ (ліцензія АА № 131351 на надання послуг з охорони власності).

ХАРАКТЕР ВЗАЄМОДІЇ ПРИВАТНИХ СЛУЖБ БЕЗПЕКИ, ДЕТЕКТИВНИХ (ОХОРОННИХ) АГЕНСТВ З ДЕРЖАВНИМИ ПРАВООХОРОННИМИ ОРГАНАМИ У ДЕЯКИХ РОЗВИНУТИХ КРАЇНАХ СВІТУ ТА В УКРАЇНІ

Т. О. Пікуля,
викладач кафедри теорії держави та права
Київського інституту внутрішніх справ

На сьогоднішній день одним з найбільш дискусійних питань, що обговорюються в українських засобах масової інформації, є шляхи удосконалення форм і методів взаємодії приватних служб безпеки, детективних (охоронних) агентств та державних правоохоронних органів. Вирішенню цього питання в Україні сприятиме вивчення позитивного досвіду розвинутих країн світу, наприклад, Португалії, Великої Британії, США.

У Португалії приватні служби безпеки та їх працівники зобов'язані надавати всіляку підтримку судовій владі і службам громадської безпеки. Крім того, у випадку проведення державними службами громадської безпеки будь-яких заходів у місцях дії приватних фірм безпеки, останні зобов'язані передавати на першу вимогу керівників служб громадської безпеки своїх співробітників і технічні засоби у їх розпорядження.

Особливу зацікавленість для українських державних правоохоронних органів і відповідних приватних служб можуть становити так звані "спеціальні обов'язки" приватних фірм безпеки Португалії. На жаль, у законодавстві України подібні обов'язки достатньо чітко не визначені. Це, безумовно, ускладнює контроль за їх діяльністю.

Так, до спеціальних обов'язків усіх приватних фірм безпеки в Португалії відносяться такі:

1) посилати до Ради приватної безпеки у січні кожного року головний звіт про свою діяльність;

2) негайно повідомляти судовій владі чи поліцейським органам про злочин, який їм став відомим у процесі виконання своєї діяльності;

3) створювати та мати картотеку на працівників своєї служби безпеки;

4) направляти у 30-ти денний термін, враховуючи перший день службової діяльності, до Міністерства внутрішніх справ Португалії поіменний список працівників приватної фірми безпеки;

5) виключати випадки, коли працівники приватної фірми безпеки будуть прийняті громадянами за працівників державних органів безпеки;

6) проводити кожного року перевірки виконання працівниками приватних фірм безпеки своїх обов'язків [1].

Для підтвердження виконання вищеназваних необхідних умов, служби безпеки повинні подавати Раді приватної безпеки такі документи: медичний висновок, що підтверджує проведення обстеження; таблиці, що вмі-

щують результати фізичної підготовки; доповідну закладу, що здійснює психологічне тестування; фотокопії письмових екзаменів.

Крім того, приватні фірми безпеки та їх співробітники зобов'язані суворо дотримуватися професійної таємниці, яку можуть розкрити лише органам юстиції в інтересах слідства.

На думку автора, в умовах існування проблем взаємодії українських державних правоохоронних органів і приватних охоронно-детективних структур вивчений вище зарубіжний досвід має для нашої країни абсолютно конкретний та прикладний характер.

По-перше, у відповідному законі Португалії достатньо чітко визначена проблема звітності про свою діяльність приватних фірм безпеки, які зобов'язані кожен рік надавати відповідний звіт до Ради приватної безпеки.

По-друге, достатньо широкі повноваження цього координаційного та контрольного органу дозволяють оцінювати в цілому у країні стан діяльності у сфері приватної охорони.

По-третє, члени Ради приватної безпеки наділені широкими консультативними функціями, що сприяє загалом створенню у країні єдиної методики діяльності приватних фірм безпеки, знижує у значній мірі рівень конфліктності при розгляді справ у судах між окремими приватними фірмами безпеки.

Безперечно, багато із вищеназваних функцій, закріплених у нормах права, могли б бути успішно адаптовані до українських умов.

Іншим є характер взаємодії професійних об'єднань приватних детективів з державними органами правопорядку у Великій Британії. Так, у Великій Британії відсутній будь-який законодавчий акт, який би вимагав реєстрації приватних детективів.

У 90-ті роки уряд країни неодноразово ставив питання про необхідність введення такої реєстрації з обов'язковою спеціальною перевіркою детективів за обліками поліції.

Такий підхід пояснювався тим, що ніде не зареєстрований приватний детектив без будь-якої ліцензії на власний розсуд може застосовувати такі методи: користуватися достатньо широким арсеналом оперативної техніки, слідкувати за будь-якою особою, фотографувати об'єкт його спостереження на вулиці, робочому місці та інших громадських місцях.

Приватний детектив має в своєму розпорядженні достатньо широкий арсенал криміналістичних засобів, може звертатися до послуг експерта з дактилоскопії. Для нього є доступною навіть криміналістична лабораторія поліції Лондона.

Згідно з Законом про захист особистих даних від 1981р. інформація про участь у кримінальних злочинах або причетність до них вважаються конфіденційними. Однак, з урахуванням тієї обставини, що 70% приватних детективів раніше працювали в поліції, важко уявити, щоб це положення закону завжди дотримувалося [2].

У тих випадках, коли приватний детектив виконує замовлення за контрактом судового виконавця, він майже завжди має безпосередній доступ до персональних даних і конфіденційної інформації на перевіряючу ним особу.

Інститут професійних слідчих неодноразово звертався до МВС Великої Британії з приводу офіційної реєстрації приватних детективів. Однак, це не зустрічало необхідного розуміння, хоча багато приватних агентств виступають за реєстрацію в МВС, оскільки це дозволило б здійснювати обмін інформацією з поліцією на законних підставах.

Треба зауважити, що така точка зору британських детективів завжди викликає у їх українських колег повне нерозуміння, оскільки у нашій країні існує обов'язкова реєстрація детективних агентств через ліцензійно-дозвільну систему МВС України, але про який-небудь обмін інформацією доводиться поки що лише мріяти.

У Великій Британії існують також етичні проблеми взаємовідносин приватних детективів з поліцією. На початку 90-х років там, як і в інших країнах, були підвищені заходи безпеки з метою виключити у подальшому несанкціонований доступ приватних детективів до центрального національного поліцейського комп'ютера, за допомогою якого щоденно надається до 120 тис. довідок на запити про можливих правопорушників, які підозрюються у крадіжках автомобілів, а також про самих власників автомашин.

Державними органами передбачається одночасна реалізація комплексу заходів з перевірки порядності й професійної відповідності приватних детективів. Особи цієї категорії, які не пройшли такої перевірки, не будуть надалі зараховані до списків користувачів ЕОМ.

Такі заходи стали результатом виявлення працівниками Скотланд-Ярд серії випадків використання з корисливою метою деякими офіцерами поліції електронних обліків за неофіційною домовленістю з приватними детективами. Крім того, було виявлено, що подібна практика останнім часом набула широкого розповсюдження.

Для запобігання названим випадкам у Великій Британії були введені такі запобіжні заходи:

- нові процедури перевірки комп'ютерної безпеки;
- нові правила використання електронних обліків у поліції.

Проте, сьогодні приватний детектив необов'язково повинен проникати у національний поліцейський комп'ютер для отримання необхідної йому довідки. Аналогічні запити можуть бути задоволені за незначну плату Центром реєстрації водіїв та автомобілів у Свонсі.

Представники цього Центру відмічають, що приватний детектив має право з'ясовувати особистість власника автомобіля, якщо буде надано обґрунтований запит, підкріплений письмовим клопотанням адвоката.

Крім того, приватний детектив сьогодні може легко, не порушуючи закону, отримувати інформацію про будь-якого громадянина країни. Наприклад, є термінали, через які на законних підставах можна отримати доступ приблизно до 100 баз даних, у тому числі до комп'ютеризованого довідника компанії "Брітіш тєлєком" і до повного поіменного переліку британських виборців, а також до судових справ.

Федерація поліції та Асоціація рад графств виступає проти намагань уряду Великої Британії передати у приватну власність національний поліцейський комп'ютер після введення нового, більш досконалого. Вважається, що такий крок призведе до порушення законних громадянських прав мешканців Великої Британії й значно підвищить статус приватного детектива як особи, широко інформованої про усі інтимні справи, фінансові труднощі та інші соціальні проблеми особистості, тим паче, що власне особистість приватного детектива вимагає сьогодні досконалої перевірки.

На відміну від Португалії та Великої Британії у Німеччині взаємодія між державними правоохоронними органами та приватними службами безпеки є досить тісною.

Аналізуючи практику їх діяльності, взаємодії можна дійти висновку, що існує певна систем координації між приватними службами безпеки і правоохоронними органами, в першу чергу поліцією та спеціальними службами, яка здійснюється у таких основних формах:

- загальне планування та проведення сумісних операцій;
- обмін оперативною інформацією;
- сумісне використання оперативних сил і засобів;
- підготовка кадрів.

Створення стійкого становища спецслужб у поліцейських органах забезпечується шляхом підготовки поліцейських кадрів, у першу чергу керівників, у навчальних закладах спецслужб. Існує також постійна, але, широко не рекламована тенденція до об'єднання обліків поліції і приватних служб безпеки в єдину інформаційну систему під фактичним контролем спецслужб.

Контррозвідувальні служби Німеччини надають все більш суттєву допомогу приватним поліцейським органам у навчанні й технічному оснащенні їх бригад зовнішнього спостереження. Здійснюється передача сучасної, багатофункціональної електронно-обчислювальної техніки, високошвидкісних друкарських пристроїв, засобів кодування радіозв'язку, швидкісного транспорту, спеціальних видів зброї. Здійснюються інструктажі приватних поліцейських і патрульних служб.

Деякі працівники приватних патрульно-постових служб, на території яких знаходяться в оперативному обслуговуванні поліції іноземні закордонні представництва, проходять спеціальний курс зовнішнього спостереження і при патрулюванні тісно взаємодіють з поліцією і спецслужбами у вивченні середовища навколо цих об'єктів, а в деяких випадках – працюючих у них громадян.

Спецслужби і поліція організовують для співробітників органів правопорядку навчання, семінари, курси спеціальної підготовки, до програми яких включаються, наприклад, такі теми:

- заходи з організації технічного підслуховування і протидії йому;
- фотографування, у тому числі прихованою камерою;

- ❖ методи отримання інформації;
- ❖ технічні прийоми таємного відмикання замків;
- ❖ нейтралізація електронного захисту будівель та приміщень іноземних представництв [3].

Операції спецслужб і поліції проти іноземних закордонних установ й іноземних громадян часто прикриваються приватними службами безпеки, які постачають оперативний склад поліції і контррозвідки відповідною уніформою та посвідченнями.

В Україні недержавні охоронні формування набувають свого поширення і, звичайно, не входять до централізованої державної системи охорони. Ці підрозділи мають право здійснювати охорону об'єктів, майна й персоналу лише колективної і приватної форм власності [4].

Налагодженню тісного співробітництва недержавних охоронних організацій, з державною системою, на думку автора, сприятиме створення постійно діючої Координаційної Ради. Метою діяльності відповідної Ради повинно стати підвищення результативності роботи з попередження і припинення злочинів та порушення громадського порядку, а також підвищення ефективності контролю за недержавною системою безпеки особи та підприємства, розвитку ринку охоронних послуг на основі створення системи взаємодії і координації діяльності підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, а також недержавних підприємств безпеки.

Координаційна Рада повинна керуватися Конституцією України, відповідними законами, нормами міжнародного права і міжнародними угодами України, нормативно-правовими актами Президента України, уряду України, МВС України, голів Держадміністрацій м. Києва та Київської області, а також Положенням про Координаційну Раду.

До складу Координаційної Ради доцільно запросити керівників (перших заступників) основних підрозділів Головних управлінь у Києві та Київської області, керівників територіальних охоронних підприємств і комерційних служб безпеки, представників інших об'єднань недержавних підприємств безпеки. Покласти на неї завдання з організації системи ефективного використання потенціалу недержавних підприємств безпеки для запобігання і припинення злочинів та охорони громадського порядку, у тому числі, розробці і практичній реалізації механізму постійного інформаційного обміну між ГУ МВС України в м. Києві, Київській області та недержавними підприємствами безпеки з питань забезпечення громадської безпеки, профілактики і боротьби зі злочинністю, сприяння підрозділам правоохоронних органів, недержавним підприємствам безпеки та їх об'єднанням з питань організації взаємодії і координації діяльності.

Відповідна Рада повинна налагоджувати координацію діяльності недержавних підприємств безпеки з питань організації ефективної взаємодії з правоохоронними органами у боротьбі зі злочинністю; узгоджувати нормативні бази діяльності та не допускати криміналізацію недержавних підпри-

ємств безпеки; сприяти розробці нормативних документів і вдосконаленню практики застосування законодавства у галузі контролю за діяльністю недержавних підприємств безпеки.

З інститутами громадянського суспільства співпраця Координаційної Ради полягатиме у сприянні громадським організаціям у реалізації програм, спрямованих на розвиток цивілізованого ринку послуг у галузі забезпечення безпеки і підвищення рівня соціального захисту діючих і звільнених співробітників правоохоронних підрозділів м. Києва, Київської області та працівників недержавних підприємств безпеки.

Такий підхід, на думку автора, відкриває дійсно широкі можливості для взаємодії з широкого кола питань, знімає багато протиріч, сприяє спільній відповідальності за стан справ у галузі правопорядку, робить дві сторони зацікавленими у створенні недержавних структур, вільних, захищених від діяльності у них кримінальних елементів.

Можлива й інша форма взаємодії державної і приватної систем у сфері безпеки. Через створення у місті Києві, при Київському міському голові О. О. Омельченку постійно діючої Комісії з питань правоохоронної діяльності, куди б увійшли представники всіх державних правоохоронних органів і представники недержавних приватних охоронних структур. На наш погляд, така форма має право на життя і може бути не менш ефективною.

Нам здається, що ці форми можуть бути взагалі об'єднані. Поєднання з одночасним включенням до їх складу представників центральних державних інститутів правопорядку сприяло б діяльності, як самих об'єднань приватних охоронних підприємств і служб безпеки, так і органів Міністерства внутрішніх справ України.

Література:

1. Крысин А. В. О деятельности частных фирм безопасности Португалии // Частный сыск, охрана, безопасность. – 1994. – № 4. – С. 97-105.
2. Крысин А. В. Частные сыскные и охранные агенства за рубежом: практика создания, функционирования и подбора кадров. – Екатеринбург: АО "Спин" – 1992. – С.54.
3. Крысин А. В. О деятельности частных охранно-сыскных бюро и служб безопасности Германии // Частный сыск, охрана и безопасность. – 1993. – № 7. – С. 30-38.
4. Ілюшин Ю., Соболевський Л. Недержавна правоохоронна діяльність // Право України. – 1993. – № 2. – С. 48.

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У БОРОТЬБІ З ПОРУШЕННЯМИ МИТНИХ ПРАВИЛ

О. М. Баркова,
старший інспектор відділу організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності Київського інституту внутрішніх справ

Керівними правилами поведінки суб'єктів міжнародного права є принципи міжнародного права, тобто такі норми міжнародного права, які мають обов'язковий характер для всіх суб'єктів. Зокрема, це принцип співробітництва. Ідея міжнародного співробітництва держав, незалежно від розбіжностей в їх політичному, економічному та соціальному ладі, в різних сферах міжнародних відносин з метою підтримання міжнародного миру та безпеки є основним положенням у системі норм, які містяться в Статуті ООН. Після прийняття Статуту ООН принцип співробітництва був зафіксований у статутах багатьох міжнародних організацій, у міжнародних договорах, численних резолюціях і деклараціях. З прийняттям Статуту ООН принцип співробітництва, як правова категорія, посів своє місце серед інших принципів, дотримання яких є обов'язковим відповідно до сучасного міжнародного права. Так, згідно з положеннями Статуту ООН держави зобов'язані "здійснювати міжнародне співробітництво у вирішенні міжнародних проблем економічного, соціального, культурного та гуманітарного характеру" [1].

Однією з міжнародних проблем є порушення митного законодавства. Для подолання цих проблем держави вступають у взаємовідносини, в ході яких виникають взаємні права та обов'язки. Чітке визначення взаємних прав і обов'язків та їх юридичне закріплення здійснюється шляхом укладення відповідних міжнародних договорів.

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що основними правовими засадами міжнародного співробітництва держав у боротьбі з митними правопорушеннями є зобов'язання, закріплені положеннями міжнародних договорів.

У галузі боротьби з митними правопорушеннями компетентним органом в Україні є Державна митна служба України. Підтвердження цьому ми можемо знайти в ряді законодавчих актів, зокрема, статтею 39 Митного кодексу України передбачено, що "взаємодія митних органів України з митними та іншими уповноваженими органами іноземних держав, а також з міжнародними організаціями з питань, пов'язаних з провадженням у справах про контрабанду та порушення митних правил, здійснюється митними органами України в порядку, передбаченому міжнародними договорами України, укладеними в установленому законом порядку" [2].

Багатостороннє міжнародне співробітництво у боротьбі з митними правопорушеннями здійснюється в рамках діяльності цілого ряду міжнародних організацій, зокрема, Всесвітньою митною організацією (ВМО). ВМО є не-

залежним міжурядовим органом, чиєю місією є підвищення ефективності діяльності митних органів. Це єдина міжурядова всесвітня організація, правоздатна у митних справах.

Охорона суспільства є одним з основних обов'язків митних служб. Метою ВМО у цій сфері є забезпечення міжнародного митного співробітництва у боротьбі з усіма видами митних правопорушень.

З цією метою організацією протягом багатьох років проводилась стратегічна діяльність у трьох основних напрямках:

– забезпечення співпраці та взаємодопомоги між митними службами країн-членів ВМО;

– здійснення функцій координування та забезпечення інформацією;

– співробітництво з іншими міжнародними організаціями, що мають відношення до боротьби з порушеннями законодавства.

Що стосується здійснення Всесвітньою митною організацією функцій координування дій держав-учасниць організації та забезпечення їх інформацією, то ВМО має у своєму розпорядженні централізовану інформаційну систему (ЦІС), що включає в себе комп'ютерні дані про порушення митних правил. Дані, що передаються членами ВМО до ЦІС, класифікуються, аналізуються і вже в такому вигляді використовуються всіма митними службами. Передача даних від держав-членів ВМО до ЦІС здійснюється через регіональні центри митної розвідки. Держмитслужба України здійснює обмін інформацією через центр митної розвідки (м. Варшава).

Недивлячись на те, що Україна є досить молодим учасником ВМО, вона вже була обрана до двох його вищих керівних органів – Політичного комітету та Фінансового комітету строком на 2 роки. У зв'язку з тим, що одна країна не може засідати одразу у двох керівних органах ВМО, Україна вибрала Політичний комітет і таким чином поступилася своїм членством у Фінансовому комітеті.

23 травня 2000 року Указом Президента України № 699/2000 Україна приєдналась до Міжнародної Конвенції про взаємну допомогу у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства (Найробійська конвенція).

Найробійська конвенція стала базовим міжнародним документом з питань митного співробітництва у боротьбі з митними правопорушеннями. Основною метою Конвенції є забезпечення правової основи для надання митними адміністраціями договірних сторін взаємодопомоги у відверненні, розслідуванні та припиненні порушень митного законодавства.

З моменту проголошення Україною незалежності по теперішній час було укладено низку багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорів та угод з митних питань. Переважна більшість багатосторонніх міжурядових і міжвідомчих угод з митних питань, учасницею яких є Україна, створені та діють в рамках СНД. Серед основних документів можна назвати такі.

16 червня 1994 року була підписана широкомасштабна Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Украї-

ною. Ця Угода була ратифікована з боку України 10 листопада 1994 року Законом України № 237/94-ВР. Набула чинності з 1 березня 1998 року. Крім іншого, Угода охоплює також питання співробітництва держав в митних справах. Зокрема, статтею 76 Угоди визначено порядок взаємодії держав-учасниць в митних питаннях. Безпосередньо ж взаємодопомога між адміністративними органами у митних справах сторін має здійснюватись відповідно до положень Протоколу про надання адміністративним органам взаємної допомоги у вирішенні митних питань, який відповідно до пункту 3 статті 76 прикладається до тексту Угоди [3].

Указом Президента України від 11 червня 1998 року № 615/98 було затверджено Стратегію інтеграції України до Європейського Союзу. Стратегія інтеграції України до ЄС визначає основні пріоритети діяльності органів виконавчої влади на період до 2007 року, протягом якого мають бути створені передумови, необхідні для набуття Україною повноправного членства в Європейському Союзі.

Розділом І Указу визначено основні напрями інтеграційного процесу. Одним з таких основних напрямів є галузева співпраця. Статтею 8 розділу І Указу визначено, що "*... пріоритет на найближчі роки у галузевій співпраці слід віддати ... співробітництву у галузі юстиції, запобіганню та боротьбі з організованою злочинністю і поширенням наркотиків, митній справі* ..." [4].

На сьогоднішній день, більшість двосторонніх міжнародних угод про взаємодопомогу та співробітництво в митних справах створені на базі Найробійської конвенції або моделі двосторонньої угоди про адміністративну взаємодопомогу у належному застосуванні митного законодавства та у попередженні, розслідуванні і боротьбі з митними правопорушеннями, яка була підготовлена та запропонована до уваги країн-членів Радою Митного співробітництва.

Як свідчить аналіз чинних двосторонніх угод про взаємодопомогу та співробітництво в митних справах, учасницею яких є Україна, їх тексти містять в собі, як правило, такі положення: сфера застосування угоди, спрощення митних формальностей, надання свідчень, передача відомостей, передача документів, розслідування, форма і зміст запиту, порядок виконання запиту тощо.

Двосторонні угоди про співробітництво та допомогу в митних справах, крім вже згаданих розділів, обов'язково містять положення про:

– порядок використання отриманих відомостей;

– підстави для відмови у сприянні;

– перелік виключень із зобов'язань про взаємодопомогу;

– порядок відшкодування витрат, що понесені при виконанні дій, які передбачені угодою.

Основними формами міжнародного співробітництва у боротьбі з порушеннями митних правил є такі:

– співробітництво в рамках діяльності міжнародних організацій;
– обмін інформацією;
– розслідування за запитами на користь іншої держави;
– проведення спільних операцій;
– здійснення спільного митного контролю (для суміжних держав);
– співробітництво в галузі підготовки особового складу митних органів.

Є сенс більш детально розглянути кожну із цих форм співробітництва.

Більшість країн світу беруть участь у *співробітництві в рамках діяльності міжнародних організацій*. Серед найбільш впливових організацій слід назвати Організацію Об'єднаних Націй та її спеціалізовані заклади, Всесвітню митну організацію, Міжнародну організацію кримінальної поліції (Інтерпол).

Слід зазначити, що переважна більшість міжнародних конвенцій, які присвячені проблемам боротьби зі злочинністю та правопорушеннями були створені в рамках діяльності згаданих міжнародних організацій. Крім того, міжнародні організації надають своїм членам інформаційну, технічну, консультативну допомогу, здійснюють професійну підготовку фахівців.

Як свідчить досвід практичної діяльності, *обмін інформацією* в галузі боротьби із митними правопорушеннями, який здійснюється між митними органами різних країн або між митними органами країн і міжнародними організаціями, відповідно до положень міжнародних конвенцій та угод, є найбільш поширеною та найбільш використовуваною в роботі формою співробітництва. Інформація може надаватися митними органами однієї країни митним органам іншої країни за запитами або в порядку власної ініціативи. Здебільшого міжнародними угодами та конвенціями суворо регламентовано форму запиту, мову, на якій здійснюється взаємообмін інформацією, компетентні органи договірних сторін, уповноважені на обмін інформацією, порядок захисту конфіденційної інформації та випадки, в яких у наданні інформації може бути відмовлено.

Значних позитивних результатів вдається досягти при використанні такої форми співробітництва, як *розслідування за запитами на користь іншої держави*. Вона має такий зміст: за запитом митних органів однієї держави митні органи іншої держави, у відповідності з чинними на її території законодавством та правилами, проводить розслідування з метою отримання свідчень щодо порушення митного законодавства, яке розслідується на території запитуючої держави, і отримує інформацію від осіб, які можуть мати відношення до здійснення порушення митного законодавства, а також від свідків та експертів, і передає результати розслідування разом з документами та іншими свідченнями митній адміністрації запитуючої держави.

Значна кількість укладених Україною міжнародних домовленостей, якими передбачено обмін інформацією між Державною митною службою України і митними органами іноземних держав та проведення по них митних розслідувань, викликає необхідність неухильного для митних установ України єдиного підходу до підготовки та направлення запитів іноземним митним службам для отримання допомоги при розслідуванні справ про по-

рушення митних правил, який було закріплено Порядком підготовки та направлення до Державної митної служби України звернень митниць щодо запитів до закордонних митних служб або їх інформування, затвердженим наказом Держмитслужби України від 7 серпня 1998 року № 484. Але за давністю часу деякі положення Порядку застаріли, втратили актуальність і настала необхідність передивитись і переробити частково, а можливо і повністю, нині чинний Порядок [5].

Реально роботу по взаємодії з закордонними митними службами було розпочато Державним митним комітетом України в 1996 році, коли за кордон було направлено 15 відповідних запитів. Кількість таких запитів неупинно зростає і на сьогоднішній день збільшилась у понад 100 разів.

Радикально зросла й кількість країн, з якими здійснювалась взаємодія. З 3 країн у 1996 році їх кількість збільшилась до 42 у 2002 р. Розширення географії взаємодії переконливо свідчить про її важливість як для митних органів України, так і для закордонних митних служб. Це також є свідченням зростаючої взаємної довіри, а також підносить міжнародний авторитет нашої держави.

Ефективність направлення запитів до закордонних митних служб може бути оцінена, виходячи з кількості справ про контрабанду та порушення митних правил, заведених на підставі отриманої з-за кордону інформації.

Держмитслужбою також ведеться листування з Європейською комісією, Інтерполом, Міжнародною федерацією фонографічної промисловості, Регіональним вузлом зв`язку по Східній і Центральній Європі.

Така форма співробітництва у боротьбі з митними правопорушеннями, як *проведення спільних операцій* вже давно впроваджена в практику діяльності митних органів багатьох країн світу.

Митними органами України, Республіки Бєларусь та Російської Федерації протягом останніх років регулярно проводяться спільні операції на державному кордоні. До участі в операціях, окрім митних органів, залучаються відповідні підрозділи Прикордонних військ, Міністерства внутрішніх справ та інших правоохоронних органів.

Така форма міжнародного співробітництва у боротьбі з митними правопорушеннями, як *здійснення спільного митного контролю* використовується, в переважній більшості випадків, суміжними державами.

Як правило, використання цієї форми співробітництва передбачає попереднє укладення спеціальної двосторонньої угоди.

Застосування спільного митного контролю дозволяє досягти значних успіхів в упередженні деяких видів митного шахрайства. Насамперед мова йде про такий вид митного шахрайства, як подання митниці країни призначення документів, що містять неправдиві дані, або таких, що отримані незаконним шляхом. При здійсненні митного контролю кожною з держав окремо даний вид шахрайства має такий механізм: шахраї при вивезенні вантажів (товарів) з території країни експорту (транзиту) подають для мит-

ного контролю справжні (дійсні) документи. Після випуску згаданих вантажів за межі митної території країни експорту (транзиту) здійснюється підміна товаросупровідних документів і при ввезенні вантажів на територію країни призначення для митного контролю подаються вже підроблені документи. Метою цієї операції є заниження рівня митного обкладення або повне ухилення від сплати імпортних податків. Застосування спільного митного контролю, значною мірою, упереджує можливість використання шахрайства такого виду. Крім того, при застосуванні спільного митного контролю, витрати часу скорочуються майже вдвічі, що сприяє прискоренню та збільшенню пасажиро- та вантажопотоків.

Урядом України укладено двосторонні міжурядові угоди про здійснення спільного митного контролю в пунктах пропуску на державному кордоні із Урядами Республіки Бєларусь та Республіки Молдова. Відповідний протокол підписано із Російською Федерацією.

Що стосується міжнародного *співробітництва в галузі підготовки особового складу митних органів*, то слід відмітити, що у 1993-2002 рр. більш ніж 1300 працівників митної служби брали участь у міжнародних семінарах, що проводились у рамках міжнародної програми технічної допомоги TACIS, USAID, при сприянні Фонду Ганса Зайделя, а також на підставі прямих угод з митними службами ФРН, Франції та іншими країнами.

За підтримки митних органів ФРН та Французької Республіки було підготовлено кілька груп кінологів та службових собак для пошуку наркотиків.

На теперішній час створено певну правову базу для забезпечення участі нашої держави у процесі міжнародного співробітництва в боротьбі з порушеннями митних правил. Поряд з цим, наявний якісний рівень та обсяги відповідного співробітництва не дозволяють заспокоюватись та зупинятись на досягненому. Логічним розвитком цієї роботи стане підписання ряду міжнародних договорів України про взаємодопомогу та співробітництво в митних справах, які нині знаходяться на різних стадіях підготовки.

Література:

1. Статут Організації об'єднаних націй // Организация Объединенных Наций: Сборник документов. – М.: Наука, 1981.
2. Митний кодекс України від 11 липня 2002 року № 92-IV.
3. Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими співтовариствами і Україною від 14.06.94.
4. Указ Президента України "Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу" від 11.06.98 р. № 615/98 // Урядовий кур'єр. – 1998. – № 114-115.
5. Наказ Держмитслужби України "Про затвердження Порядку підготовки та направлення до Державної митної служби України звернень митниць щодо запитів до закордонних митних служб або їх інформування" від 07.08.98 р. № 484.

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАХОДИ ПРИМУСОВОГО ХАРАКТЕРУ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ У ДІЯЛЬНОСТІ МІЛІЦІЇ ЩОДО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

О. М. Хіміч,
ад'юнкт Національної академії внутрішніх справ України

У сучасних умовах реформування українського суспільства, зміни соціальних пріоритетів екологічна діяльність міліції набуває нового змісту. При цьому, на наш погляд, діяльність міліції, як і будь-якого державного органу, визначається об'єктивними потребами розвитку суспільства і держави, а у перехідний період (від тоталітарної держави до демократичної) існує певна специфіка. Тому слід виходити з існуючих потреб суспільного та державного розвитку, не "перестрибуючи" через етапи і не забігаючи вперед, тим самим заподіюючи шкоду соціальному розвитку.

Насамперед, слід відмітити, що міліція – правоохоронний орган, покликаний захищати життя, здоров'я, права та свободи громадян, інтереси держави від протиправних посягань [1]. Її діяльність є універсальною, спрямованою на охорону багатьох відносин, серед яких є ті, що пов'язані із забезпеченням екологічної безпеки.

До складу міліції входить чимало підрозділів, які відрізняються спеціальними завданнями, формами та методами роботи. Адміністративно-правові заходи щодо забезпечення екологічної безпеки, головним чином, реалізують працівники міліції громадської безпеки. Беручи до уваги ту обставину, що завдання міліції вирішують спільно всі служби та підрозділи в рамках притаманних їм форм і методів, адміністративно-правові заходи певною мірою виконують й співробітники кримінальної міліції. Так, запобігаючи та припиняючи екологічні правопорушення, оперативні працівники, керуючись адміністративно-правовими нормами, з'ясовують обставини і встановлюють факти забруднення навколишнього середовища; безпосередні причини останнього; характер та розмір шкоди, заподіяної природним ресурсам; причини і умови, які сприяли порушенням правил охорони навколишнього середовища.

Крім того, міліція – озброєний орган виконавчої влади [1]. У необхідних випадках, встановлених законодавством, її працівникам надано право застосовувати спеціальні заходи примусу: фізичну силу, спеціальні засоби та вогнепальну зброю.

Якщо раніше йшлося про допоміжні функції міліції щодо охорони навколишнього природного середовища, то сьогодні про неї можна вести мову як про орган, діяльність котрого має бути спрямована на викорінення зазначених правопорушень. При цьому міліція повинна створювати серйозну перешкоду діям правопорушника у сфері екологічної безпеки.

Так, одним із завдань міліції є надання допомоги фізичним та юридичним особам у захисті їх прав і законних інтересів. Однак законодавець як

головне завдання виділяє забезпечення безпеки особистості, що дає підстави висловити думку про першочергове значення захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, а також їх здоров'я [1]. Зокрема, у діяльності щодо забезпечення екологічної безпеки міліція, у першу чергу, охороняє людину, громадянина і вже тільки потім може йтися про надання допомоги посадовим особам природоохоронних органів.

Підсумовуючи викладене вище, можна зробити такий висновок. Міліція є специфічним органом виконавчої влади, на який покладено здійснення контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, запобігання та припинення екологічних правопорушень шляхом застосування щодо правопорушників адміністративно-правових заходів впливу в межах, встановлених нормативними актами [8].

Вони досить різноманітні та включають заходи як переконання, так і примусу. Переконання – процес послідовно здійснюваних дій, який містить такі елементи, як: заволодіння увагою, вплив на свідомість, емоції, розум, волю. Це означає, що за допомогою заходів переконання суб'єкт управління досягає бажаного результату, впливаючи при цьому на свідомість та волю людей для того, щоб у них сформувалося переконання у доцільності юридичних приписів. Екологічні правопорушення, з якими стикаються співробітники міліції у сфері природоохоронної діяльності, не створюють такої суспільної небезпеки, як злочини. А особи, котрі їх скоїли, як правило, не є злісними порушниками [5]. Тому переконання у адміністративній діяльності стає дієвим засобом запобігання екологічним правопорушенням, а також виховання правопорушників.

Розгляд діяльності міліції, пов'язаної із забезпеченням екологічної безпеки, свідчить, що працівники органів внутрішніх справ найчастіше вступають в адміністративно-правові відносини, застосовуючи до осіб, які вчинили порушення природоохоронного законодавства, заходи адміністративного примусу. Однак останні можуть застосовуватися не тільки до осіб, котрі скоїли екологічні правопорушення, а й до тих, які їх не вчиняли (з метою запобігання екологічним правопорушенням, настанню інших суспільно небезпечних наслідків під час стихійних лих, епідемій, епізоотій).

Слід зазначити, що заходи адміністративного примусу, які застосовуються міліцією за порушення природоохоронного законодавства, досить численні та різноманітні, що створює передумови для їх класифікації. До неї зверталась більшість вчених-адміністративістів [3]. Тому, на наш погляд, класифікація заходів адміністративного примусу із забезпечення екологічної безпеки має не лише теоретичне, а й практичне значення у діяльності міліції.

По-перше, вона допомагає глибше усвідомити сутність заходів адміністративного примусу як єдиного збірного поняття. Його соціально-правова природа може бути усвідомлена лише шляхом консолідації якостей окремих заходів названого примусу. По-друге, наукова класифікація зазначених заходів дозволяє визначити форми і конкретні розміри примусу шляхом їх диференціації. Поєднання інтеграції та диференціації вкаже на цілісність цього соціально-

правового явища. По-третє, класифікація заходів адміністративного примусу дозволить законодавцю пройнятися їх сутністю, визначити підстави, процедуру застосування, створити механізм захисту прав і свобод громадян від державного свавілля. Далі ця класифікація має яскраво виражений утилітарний характер. Вона допомагає співробітникам міліції правильно обрати примусовий захід з урахуванням конкретних обставин справи. Наукова класифікація заходів адміністративного примусу дозволяє вести теоретичні пошуки щодо різних проблем як теорії права, так і галузевих юридичних наук.

Як підстави класифікації слід обрати дві категорії: а) засіб забезпечення екологічної безпеки; б) цільове призначення застосування заходів адміністративного впливу. Якщо перша категорія вказує на спосіб примусового впливу, то друга – на те, яких результатів повинна досягти особа внаслідок їх застосування. Такий поділ дозволяє не лише проаналізувати зовнішній вплив заходів примусу, а й зрозуміти їх призначення, побачити той модульований результат, який має настати в внаслідок застосування примусових заходів.

Зазначений критерій знаходиться у діалектичному взаємозв'язку з нормативними та фактичними підставами застосування примусових заходів, а також вказує на характер тих правообмежень, які повинен нести суб'єкт внаслідок застосування до нього вказаних заходів за порушення норм забезпечення екологічної безпеки. При цьому примус, що застосовується у адміністративній діяльності міліції, не має на меті заподіяти особистості фізичне страждання або принизити її гідність [3]. Проте, він не позбавлений якостей залякування та каральності і проявляється у психічному, матеріальному або фізичному впливі на свідомість та поведінку особистості.

Ведучи мову про застосування примусових заходів, необхідно звернути увагу на те, що невелику групу повноважень співробітників міліції, які забезпечують екологічну безпеку, складають повноваження про застосування заходів адміністративного примусу, що є дієвими, а іноді й єдиними адміністративно-правовими заходами [4].

Адміністративно-правові заходи примусового характеру, які застосовуються у діяльності міліції, різні за призначенням та змістом. Не вдаючись у сутність сперечання про доцільність виділення тієї чи іншої групи названих заходів, слід відмітити: у сфері забезпечення екологічної безпеки найкраще було б розподілити їх таким чином: запобігання екологічним правопорушенням, їх припинення, заходи адміністративно-процесуального забезпечення та заходи адміністративного стягнення.

1. Запобіжні (превентивні) заходи. Найбільш широко у законодавстві передбачені повноваження щодо застосування адміністративно-примусових заходів [4]. Разом з тим превентивні заходи займають у діяльності міліції особливе місце серед інших засобів правового примусового впливу. Їх особливість полягає у тому, що у певних випадках останні реалізуються не у зв'язку з екологічним правопорушенням під час настання певних умов, зазначених у нормі права. Це пояснюється, зокрема, тим, що запобіжні заходи застосовуються з

метою забезпечення екологічної безпеки, і вони передбачаються не санкціями, а диспозиціями правових норм [2]. Підставою для їх застосування є настання особливих умов у тих випадках, коли закон уповноважує орган держави (його представника) вжити конкретний адміністративний захід.

Ефективність профілактичних заходів досягається не тільки завдяки їх поєднанню з іншими заходами впливу, а й за наявності налагодженої діяльності різних органів виконавчої влади у сфері екології. Тобто йдеться про взаємовідносини між міліцією та природоохоронними органами по здійсненню контролю за виконанням прийнятих рішень щодо запобігання екологічним правопорушенням. Так, поряд з підрозділами міліції громадської безпеки, широке коло природоохоронних завдань виконують і інші служби міліції територіальних органів внутрішніх справ. Наприклад, служби по боротьбі з економічними злочинами в процесі своєї діяльності повинні з'ясовувати: чи не спричинено шкоди навколишньому природному середовищу, а за виявлення такої – вимагати її відшкодування у порядку цивільного судочинства. І, навпаки, ретельно аналізувати інформацію про екологічні злочини, оскільки іноді правопорушники, знаючи про невисокі санкції за екологічні правопорушення, скоюють їх з метою маскування економічних.

Адміністративно-запобіжні заходи є досить чисельними, різноманітними та передбачені багатьма нормативними актами, які видаються в силу необхідності. Вони мають велику значимість. Наприклад, у кінцевому акті Гельсінської наради з питань безпеки та співробітництва у Європі йдеться про те, що "уникнути заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу можна лише за допомогою запобіжних заходів". Наведене вище підтверджує важливість значення у діяльності міліції запобіжного впливу, спрямованого на забезпечення екологічної безпеки.

2. Заходи припинення, які застосовуються міліцією за екологічні правопорушення. Найбільш дієвими адміністративно-правовими заходами по забезпеченню екологічної безпеки є заходи припинення [8]. На відміну від запобіжних заходи припинення застосовуються тільки за наявності правопорушення та є реакцією на протиправні вчинки правопорушників. Їх головна мета – покласти край протиправній поведінці, примусити правопорушника поводити себе правомірно, в рамках закону. Заходи адміністративного припинення є важливим правоохоронним засобом. Значення цих заходів у системі правоохоронних заходів важко переоцінити, оскільки під час їх застосування припиняється суспільно небезпечна діяльність правопорушника, забезпечується можливість його притягнення до відповідальності [9].

Ведучи мову про особливості заходів припинення, слід відмітити, що їх застосування повинно мати чітку характеристику у просторі та часі і є припустимим лише у період скоєння правопорушення. Заходи, які застосовуються після його скоєння, не можуть досягти мети припинення та за своїм характером є забезпечувальними, процесуальними.

Названі заходи як найбільш поширений різновид адміністративно-примусових заходів по забезпеченню екологічної безпеки застосовуються

переважною кількістю співробітників міліції. Закон України "Про міліцію" [1] та інші законодавчі акти містять перелік заходів адміністративного припинення загального призначення, які можуть вживатися працівниками міліції за порушення природоохоронного законодавства.

Заходи адміністративного припинення спеціального призначення є засобами фізичного впливу на правопорушників природоохоронного законодавства. Вони застосовуються у разі, коли через інші заходи покласти край суспільно небезпечному діянню неможливо. Особливої уваги потребує розгляд питань, пов'язаних із застосуванням цих заходів щодо правопорушників, які займаються незаконним полюванням і незаконною ловлею риби. При затриманні останні поводять себе задирливо, не пред'являють документи, погрожують співробітникам міліції. У таких випадках працівники міліції мають право застосовувати спеціальні засоби, серед яких – вогнепальна зброя [1]. Цей захід застосовується лише у тих випадках, коли представники міліції, у зв'язку з реалізацією наданих їм повноважень щодо запобігання та припинення адміністративних правопорушень, підлягають нападу з боку правопорушників або попереджують будь-які інші передбачені законом правопорушення.

3. Заходи адміністративно-процесуального забезпечення. За своєю метою і роллю останні, на нашу думку, займають проміжне місце у системі адміністративних санкцій. Вони допомагають встановити фактичні обставини правопорушення, проаналізувати їх сутність, юридично закріпити у відповідних документах, віднайти необхідні норми права. Вивчення практики діяльності міліції з охорони навколишнього природного середовища та забезпечення екологічної безпеки свідчить, що серед усіх адміністративно-процесуальних заходів, передбачених екологічним законодавством та відомчими нормативними актами під час охорони природних об'єктів, застосовуються такі заходи, як: адміністративне затримання; особистий огляд; вилучення об'єктів правопорушення; конфіскація незаконно добутого, знарядь правопорушення; складання протоколу та інших важливих правових документів.

Так, відповідно до ст. ст. 52-85 КпАП України при скоєнні лісопорушень, а також порушень правил полювання, рибальства, законодавства про охорону та використання тваринного світу з метою складання протоколу, якщо особа правопорушника не може бути встановлена на місці правопорушення, працівники міліції можуть здійснювати доставляння таких осіб у міліцію або приміщення місцевих органів влади [10].

З метою забезпечення правильного розгляду справ про правопорушення дозволяється також особистий огляд, огляд речей, знарядь полювання та рибної ловлі, добутої продукції та інших предметів. У необхідних випадках застосовується вилучення знарядь та продукції незаконного полювання (мисливські рушниці, капкани, плавучі та інші транспортні засоби тощо). При цьому працівникам міліції в усіх випадках потрібно скласти протокол про адміністративні правопорушення та інші процесуальні документи, які мають юридичне значення для подальшого визначення заходів адміністративної відповідальності.

Аналіз нормативних актів дозволяє зробити висновок про те, що співробітники міліції не завжди володіють необхідною інформацією у цій сфері. Наприклад, щоб оцінити шкоду, заподіяну природним об'єктам, рівень викидів і скидів шкідливих речовин унаслідок господарської, технічної або іншої діяльності людини, необхідні дослідження техногенних об'єктів та інших шкідливих впливів [4; 7], що призводять до зниження ефективності роботи працівників міліції.

4. Заходи адміністративного стягнення. Значне місце серед заходів адміністративного примусу за порушення природоохоронного законодавства займають адміністративні стягнення, завдяки яким забезпечується боротьба з найпоширенішими правопорушеннями у галузі охорони природи.

Наукова зацікавленість до проблеми адміністративних стягнень не послаблюється і протягом останніх років, що відобразилося на ступені її розробленості як в теоретичному, так і у прикладному плані. Треба звернути увагу на те, що адміністративні стягнення є заходом відповідальності та застосовуються з метою виховання особи, яка скоїла правопорушення, запобігання здійсненню нових правопорушень як самим правопорушником, так і іншими особами.

Адміністративні стягнення є найбільш чисельною групою заходів адміністративного примусу. Для того, щоб розглянути конкретне діяння, воно повинно бути закріплено у нормативному акті компетентного органу, передбачати офіційний осуд дій правопорушників, створення певних негативних наслідків особистого та майнового характеру.

Для належного виконання функцій забезпечення екологічної безпеки в діяльності міліції слід знати, наскільки результативними є ці стягнення, як вони впливають на свідомість людей. Тому що без реальних даних про результативність адміністративних стягнень неможливо оптимізувати правозастосовну практику діяльності міліції, вдосконалювати законодавство про адміністративну відповідальність.

На наш погляд, варто погодитись з думкою В. В. Лазарєва, проте що адміністративні стягнення містять два елементи: фактично досягнутий, реальний результат вжиття адміністративних стягнень і мету, для досягнення якої були застосовані відповідні правові санкції [6].

Слід зазначити, що у процесі застосування адміністративних стягнень міліція виступає як орган адміністративної юрисдикції, наділений правом безпосереднього вжиття адміністративних стягнень, притягнення винних осіб до адміністративної відповідальності за скоєння екологічних правопорушень. Аналіз чинних нормативних актів, які встановлюють адміністративну відповідальність за екологічні правопорушення, свідчить: адміністративні стягнення, передбачені ст. 24 КпАП України [2], містять різні за характером, ступенем тяжкості та наслідками заходи, що дозволяють при їх застосуванні враховувати особистість правопорушника, ступінь його вини, характер та наслідки протиправного діяння.

Важливою умовою успішного вирішення питань, пов'язаних з адміністративно-правовими заходами, які застосовуються у діяльності міліції по

забезпеченню екологічної безпеки, є взаємодія між собою підрозділів і служб органів внутрішніх справ (міліції), а також їх відносини з іншими органами виконавчої влади та громадськими формуваннями.

Аналізуючи розглянуті адміністративно-правові заходи забезпечення екологічної безпеки, можна зробити такий висновок. Компетенція міліції досі не знайшла необхідного закріплення у чинному законодавстві України. У зв'язку з цим компетенцію міліції у сфері забезпечення екологічної безпеки слід закріпити у Положенні про Міністерство внутрішніх справ України, положеннях про галузеві служби МВС України. Пропонуємо видати нормативний акт, який визначав би розподіл компетенції різних служб і підрозділів міліції у сфері забезпечення екологічної безпеки.

Сьогодні не визначено перелік об'єктів природи, які підлягають охороні. У міліції відсутні систематизовані відомості про оперативну обстановку, пов'язану з охороною навколишнього середовища, кількістю скоєних екологічних правопорушень у цій сфері. Необхідно, по-перше, спільно із зацікавленими міністерствами та відомствами визначити перелік об'єктів природи, що підлягають охороні силами підрозділів міліції. По-друге, розробити структуру, штати підрозділів по охороні типових об'єктів природи, закріпити їх правовий статус у державному нормативному акті. По-третє, надати вказаним підрозділам права, якими наділені державні інспекції природоохоронних органів щодо застосування заходів впливу за порушення природоохоронного законодавства.

Література:

1. Закон України "Про міліцію" від 20.12.1990 р. № 565-XII (із змінами, внесеними згідно із Законами № 2484-XII від 19.06.92 р.).
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення.
3. Клюшниченко А. П. Меры административного принуждения, применяемые милицией: Учебное пособие. – К., 1979. – С. 27; 53.
4. Бандура О. М., Тищенко М. М. Адміністративний процес: Підручник. – К., 2002. – С. 128; 228.
5. Колпаков В. К. Адміністративне право. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – С. 192.
6. Лазарев В. В. Правовые основы обеспечения общественного порядка: Учебное пособие. – М., 1987. – С. 62-63.
7. Положення про Експертну службу МВС України: Затв. постановою Кабінету Міністрів України від 20.06.2000 р. № 988.
8. Адміністративна діяльність органів внутрішніх справ (узагальнені матеріали з загальної та особливої частини курсу) / Укл.: В.І. Олефір, Г. Б. Кузьміних, Г. М. Братель. – К.: НАВСУ, 1999. – С. 26; 66.
9. Попов Л. Л., Шергин А. П. Классификация мер административного принуждения // Правоведение. – 1970. – С.44.
10. Додин Е. В., Шкарлупа В. К. Доказывание по делам об административних проступках: Учебное пособие. – К., 1989. – С. 26-27.

СУТНІСТЬ ТА СТРУКТУРА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ОДОРОЛОГІЇ

В. Д. Басай,
директор юридичного інституту
Прикарпатського університету ім. В. Стефаника,
заслужений юрист України,
кандидат юридичних наук, професор

Узагальнення літературних джерел і практики дозволяє дійти висновку, що на сьогодні існує два основних **напрямки одорологічних досліджень**:

1. **Лабораторне одорологічне дослідження слідів (зразків) запаху**, які зібрані на уніфіковані носії і герметично законсервовані у відповідну скляну ємність, у спеціально обладнаному приміщенні і за допомогою спеціально підготовленого лабораторного собаки-детектора на основі:

1.1. Постанови слідчого чи ухвали суду у вигляді ***комісійної одорологічної експертизи***, яке оформлюється ***висновком***.

1.2. Відповідних завдань ордистів та інших позапроцесуальних ініціаторів у вигляді ***іншого лабораторного одорологічного дослідження***, яке документується вже ***актом***.

2. **Позалабораторне одорологічне дослідження слідів чи зразків запаху різних речових джерел інформації**, яке здійснюється за допомогою спеціально підготовленої позалабораторної собаки-детектора у перебігу проведення відповідних позапроцесуальних криміналістичних чи ордистичних заходів, оформлюється відповідним актом і зараз має такі найбільш практично значущі напрямки:

2.1. Переслідування злочинця чи пошук іншої людини по слідах їх запаху у повітрі і на місцевості чи інших речових джерелах по шляху їхнього пересування.

2.2. ***Знаходження по слідах запаху у повітрі і на речових джерелах***, схованих у тайниках чи візуально прихованих із інших причин:

2.2.1. Наркотиків та інших сильно діючих речовин.

2.2.2. Вибухових пристроїв і речовин.

2.2.3. Певних контрабандних товарів.

2.3. Знаходження по слідах запаху у повітрі і на речових джерелах людей, які перебувають під завалами, у силу дії природних явищ, нещасного випадку, терористичних актів та з інших причин.

Перспективним є поєднання цих позалабораторних одорологічних напрямків із традиційними кіносологічними напрямками у частині забезпечення за допомогою позалабораторної собаки-детектора:

1. Охорони державного кордону.

2. Конвоювання в'язнів та інших організованих груп людей.

3. Профілактичного патрулювання криміногенних та інших громадських місць.

4. Охорони важливих державних та інших об'єктів [2, с.184-185].

У цих випадках позалабораторних собак-детекторів доцільно готувати таким чином, щоб вони мали можливість виконувати покладені на них завдання за допомогою багатьох їх практично ефективних якостей: нюху, слуху, зору, фізичної сили, у тому числі зубів, тощо. Такий підхід дозволяє, наприклад, не тільки переслідувати порушника державного кордону чи в'язня, а й забезпечити його затримання і подальший пошук тих речей, від яких він міг непомітно звільнитися, у тому числі й наркотиків, вибухових пристроїв, вогнепальної та іншої зброї тощо.

Проте наведений перелік напрямків використання собак-детекторів не є вичерпним і можуть з'явитися й інші практично значущі можливості. Зокрема, фінські кінологи підготовили собак-детекторів для пошуку по слідах запаху паливно-мастильних матеріалів, що дозволяє встановити епіцентр виникнення пожежі [2, с.184]. В.І. Крутова провела успішні експерименти із використання собак-детекторів для лабораторного одорологічного дослідження слідів чи зразків запаху тигра, бурого ведмедя, вовка і рисі з метою вирішення різних завдань спостереження за цими тваринами в умовах заповідника [5].

На основі викладеного можна дійти висновку, що одорологія має об'єднати в собі розробку проблем позалабораторного і лабораторного дослідження слідів і зразків запаху людини, хребетних тварин та інших речових джерел (наркотиків, вибухових речовин тощо). В межах одорології мають розроблятися й спільні проблеми традиційної кінології і позалабораторних одорологічних досліджень. З урахуванням цього треба визнати актуальним створення при будь-якому вищому юридичному навчальному закладі, але краще за все – у системі внутрішніх справ, **Одорологічного центру**, що дозволило б здійснювати:

1. Єдине організаційне, наукове і методичне забезпечення лабораторного одорологічного дослідження, всіх напрямків позалабораторних одорологічних досліджень і спільних одоролого-кінологічних напрямків із метою:

1.1. Вузівської підготовки і післядипломної перепідготовки чи підвищення кваліфікації фахівців, разом із відповідними собаками-детекторами:[1]

1.1.1. Експертів-одорологів та експертів-кінологів для лабораторного одорологічного дослідження.

1.1.2. Спеціалістів-кінологів і собак-детекторів для кожного з напрямків позалабораторних одорологічних досліджень.

1.1.3. Спеціалістів-кінологів і собак-детекторів по кожному зі спільних одоролого-кінолосологічних напрямків (охорона державного кордону,

---

[1] *На місця, а потреба у цьому є майже у кожному районі, випускника треба направляти разом із відповідною собакою-детектором, яку він має підготувати під час навчання у ВЗО, а потім й використовувати її на практиці.*

в'язнів і важливих об'єктів, профілактичні патрулювання громадських місць тощо).

2. Удосконалення методики підготовки фахівців і собак-детекторів, збирання і лабораторного дослідження слідів запаху людини, позалабораторних і спільних одоролого-кіносологічних напрямків застосування собак-детекторів.

3. Вирішення прикладних завдань по боротьбі зі злочинами та іншими правопорушеннями у вигляді:

3.1. Провадження за відповідним дозволом комісійної одорологічної експертизи або іншого лабораторного одорологічного дослідження.

3.2. Надання практичної допомоги із застосування позалабораторних собак-детекторів будь-якого напрямку, у тому числі й підготовки на замовлення відповідних позалабораторних собак-детекторів для вирішення нетрадиційних завдань, які щойно виникли.

4. Більш раціональне використання загальних матеріальних, наукових та інших ресурсів із селекційного розведення, належного харчування та утримання, ветеринарного обслуговування і при потребі – й хірургічного лікування собак-детекторів будь-якої спеціалізації.

Причому виконання всіх цих завдань можливе на рівні розробки складових частин як гласної, так і негласної методики боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями, що більш доцільно робити в межах відповідно криміналістики та ордистики. А тому є підстави для появи одорологій двох основних напрямків – криміналістичної та ордистичної, в той час як нормативно-процедурну регламентацію роботи зі слідами і зразками запаху людини та інших речових джерел щодо завдань боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями має розробляти додаткова галузь одорології – процедурна одорологія. Зрозуміло, що значний тягар із вирішення цих питань повинна взяти на себе кримінально-процесуальна наука, а у перспективі – й ордистичний регламент. Поєднання завдань криміналістичної, ордистичної та процедурної одорології приводить до появи нового міждисциплінарного напрямку – юридичної одорології, що тільки розвивається.

Якщо ж підвести підсумки, то можна зазначити, **що криміналістична одорологія** має розглядатися як ***часткове вчення, яке на основі пізнання закономірностей роботи зі слідами і зразками запаху людини та інших речових джерел інформації шляхом їх позалабораторного і лабораторного дослідження за допомогою нюху спеціально підготовленого собаки-детектора або іншого біодетектора, розробляє складові частини гласної методики боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями на всіх її стадіях*** [2, с.281].

Зрозуміло, що сутність ордистичної одорології має бути визначена аналогічно, а на процедурну одорологію треба покласти завдання із розробки нормативної процедури роботи зі слідами й зразками запаху людини та інших речових джерел у формі лабораторного одорологічного дослідження

[2, с.281-283]. Причому зараз завдання процедурної одорології доцільно обмежити розробкою нормативної процедури підготовки матеріалів, призначення і проведення лише комісійної одорологічної експертизи. В той час як розробка нормативної процедури всіх напрямків позалабораторних одорологічних досліджень та одоролого-кіносологічних напрямків використання собак-детекторів може стати завданням процедурної одорології лише після появи такої нової галузі процедурної юридичної науки, як ордистичний регламент.

Звичайно, що криміналістична одорологія за своєю суттю є часткове вчення, оскільки включає положення техніки, тактики і методики, причому техніки – найбільшу частину, для чого доцільно передбачити окрему тему – "Одорологія", в якій повинні розглядатися всі положення з означеної тематики. Але цим розгляд технічних проблем одорології не завершується, оскільки у темі "Поняття, різновиди і комплекти технічних засобів боротьби зі злочинами" мають місце положення про склад і загальну характеристику одорологічної валізи, технічних засобів і прийомів роботи зі слідами і зразками запаху людини та інших речових джерел; а у темі "Інформаційне забезпечення боротьби зі злочинами" – положення про можливості організації і функціонування одорологічних обліків. З огляду на це, **одорологія** є не тільки ***частковим криміналістичним вченням***, а й ***галуззю криміналістичної техніки*** і також ***розділом слідознавства*** і ***субстанціології***, оскільки одорологію цікавлять, перш за все, сліди запаху і зразки запаху, які є різновидом ультрасубстанцій.

У тактиці положення одорології мають викладатися в межах майже всіх тем, оскільки є певні тактичні особливості збирання слідів та отримання зразків запаху людини та інших речових джерел, а також проведення певних напрямків позалабораторних одорологічних досліджень у перебігу різних видів як огляду, так й відтворення обстановки та обставин події, обшуків, виїмки і затримання. Детальний розгляд проблем підготовки матеріалів і призначення лабораторного одорологічного дослідження доцільно зробити в межах такої теми цієї частини навчальної дисципліни криміналістики, як "Тактика призначення окремих видів експертиз".

У методиці положення одорології повинні знайти своє відображення у перебігу розгляду більшості тем, зокрема, це "Методика боротьби із вбивствами і заподіянням тілесних ушкоджень", "Методика боротьби із статевими злочинами і розбещенням неповнолітніх", "Методика боротьби із різними видами розкрадання майна", "Методика боротьби зі службовими злочинами" (перш за все, хабарництвом), "Методика боротьби із транспортними злочинами", "Методика боротьби зі злочинним порушенням правил безпеки праці", "Методика боротьби зі злочинами, що пов'язані із пожежами", "Методика боротьби зі злочинами, що пов'язані із наркотиками", "Особливості методики боротьби зі злочинами, що скоєні злочинними угрупованнями", "Особливості методики боротьби із комп'ютерними зло-

чинами" та багато інших, які так чи інше пов'язані із можливістю дослідження слідів чи зразків запаху людини та інших речових джерел.

Звичайно, що **криміналістична одорологія** одночасно є і самостійним ***підрозділом юридичної одорології***, в межах якої її положення доцільно розглядати лише з огляду монографічної розробки міждисциплінарних зв'язків з ордистичною і процедурною одорологію. Але традиційно положення останньої, як й багато інших проблем кримінально-процесуальної науки, розробляються в межах криміналістики [2, с.284-292 та ін.], таким чином забезпечуються міждисциплінарні зв'язки криміналістичної одорології із процедурною. Треба підкреслити, що розробкою положень ордистичної одорології, на жаль, займаються, у першу чергу, криміналісти, а не ордисти. Можливо це пояснюється тим, що одорологія виникла в межах криміналістики [226, с.74-75], представники якої продовжують розробку не тільки криміналістичної, а й ордистичної та юридичної одорології в цілому.

Проте далеко не всі криміналісти вважають за потрібне навчати майбутніх правоохоронців новітнім ефективним і перспективним засобам боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями, серед яких важливе місце займає розкриття можливостей мікрооб'єктологічної інформації взагалі та одорологічної інформації зокрема. Про це свідчать, на жаль, підручники з криміналістики останніх років видання [3; 4 та ін.], в яких проблеми роботи з мікрооб'єктами, слідами й зразками запаху людини, інших речових джерел інформації зовсім не розглядаються.

Як експертне, так й інше лабораторне одорологічне дослідження проводиться **комісією експертів (спеціалістів)** у складі:

1. ***Першого експерта-одоролога (спеціаліста-одоролога),*** який головує у перебігу одорологічного дослідження і керує ним, готує всі необхідні експертні об'єкти (за виключенням лише тих, які готуються на основі вірогідних носіїв слідів запаху людини, що зібрані ініціатором дослідження), розташовує всі експертні об'єкти на стартовій ділянці та у порівняльному колі, розконсервовує їх безпосередньо перед застосуванням собаки-детектора і консервує знову по закінченню цього, подає сигнал експерту-кіносологу на застосування собаки-детектора і лаборанту-одорологу на дезодоризацію підлоги експертної зали після кожного із етапів дослідження, веде його етограму, готує на підставі відповідних матеріалів проект експертного висновку (акту іншого лабораторного одорологічного дослідження), підписує його за голову комісії.

2. ***Другого експерта-одоролога (спеціаліста-одоролога),*** який готує експертні об'єкти на основі вірогідних носіїв слідів запаху людини, що зібрані ініціатором дослідження, проводить із апаратної відеозапис вузлових моментів кожного із етапів одорологічного дослідження, на його основі готує проект протоколу одорологічного дослідження й фототаблицю до нього, підписує висновок експертизи як член комісії.

3. ***Експерта-кіносолога (спеціаліста-кіносолога),*** який готує собак-детекторів за загальним і спеціальним курсом, здійснює попереднє обсте-

ження стану собак-детекторів і застосовує їх у перебігу одорологічного дослідження, підписує висновок експертизи як член комісії [2, с.227-232].

Конкретне наповнення методики лабораторного одорологічного дослідження залежить від характеру та якості надісланих матеріалів, запитань ініціатора та деяких інших обставин. Але існують дві головні методики, які основані на оперативній (тимчасовій) і довгостроковій нюховій пам'яті собаки-детектора. У першому випадку собаці-детектору на стартовій ділянці задається запах, тотожний якому вона повинна знайти поміж експертних об'єктів порівняльного кола.

Належні здібності довгострокової нюхової пам'яті собаки-детектора на певні видові запахи: наркотиків, вибухових речовин, певних контрабандних товарів, людини як біологічного виду чи людей певного віку, статі, раси та ін., набуваються протягом спеціального курсу і тому на пошук одорологічного об'єкта з певними запаховими характеристиками вона пускається без будь-якого попереднього ознайомлення із зразками відповідного запаху. Саме за такою методикою готують всіх позалабораторних собак-детекторів і здійснюють перепідготовку тих лабораторних собак-детекторів, яких мають використовувати у процесі вирішення різноманітних діагностичних завдань, наприклад, встановлення статі, віку чи раси людини, вірогідні сліди запаху якої були зібрані ініціатором.

Але для розв'язання питань щодо встановлення певної людини по вірогідних слідах її запаху, які були зібрані ініціатором на місці події або із інших речових джерел, лабораторні собаки-детектори готуються на основі оперативної нюхової пам'яті. У цьому випадку на стартовій ділянці здебільшого собаці-детектору протягом хвилини експерт-кінолог дає занюхати відкриту скляну ємність із експертним об'єктом, який був підготовлений першим експертом-одорологом на основі зразків крові тієї людини, причетність якої до вірогідних слідів запаху із місця події чи з інших речових джерел треба перевірити.

У цей час перший експерт-одоролог при зачинених дверях стартової ділянки розташовує на локалізації порівняльного кола у випадковому порядку скляні ємності з експертними об'єктами, поміж яких є:

1) один дублікат стартового об'єкта;

2) один експертний об'єкт, який було підготовлено на основі вірогідного носія запаху, зібраного ініціатором дослідження;

3) чотири експертні об'єкти, які несуть у собі зразки запаху чотирьох різних, завідомо не причетних до вірогідного запахоносія, осіб.

До завершення хвилинного сприйняття собакою-детектором стартового об'єкта перший експерт-одоролог має встигнути задокументувати в етограмі порядок розташування у порівняльному колі експертних об'єктів, провести їх розконсервацію, відчинити двері до зали і подати експерту-кінологу команду на одорологічне обстеження порівняльного кола, вказавши номер локалізації, з якої це треба почати робити, і напрямок руху.

Експерт-кіносолог, починаючи з указаної локалізації, підводить собаку-детектора до кожного з експертних об'єктів кола і подає їй команду "Нюхай!", яку вона виконує самостійним безконтактним обнюхуванням об'єкта не більш як протягом 1 с. Якщо ж експертний об'єкт має запах, тотожний запаху стартового об'єкта, то собака-детектор повинна на це відповідним чином зреагувати – присісти чи прилягти біля нього.

Після обстеження всіх експертних об'єктів експерт-кіносолог відводить собаку-детектор у тимчасовий вольєр, бере звідти іншу собаку-детектор і заводить її на стартову ділянку, де на столі стоїть вже інший законсервований дублікат того ж стартового об'єкта. Перший експерт-одоролог проводить розконсервацію стартового об'єкта, передає його експерту-кіносологу і, зачинивши двері, виходить до зали, де після дезодоризації підлоги знову у випадковому порядку розташовує нові дублікати тих же експертних об'єктів. Після цього всі дії попереднього етапу дослідження повторюються, а потім повторюються втретє із іншою собакою-детектором і новим комплектом дублікатів експертних об'єктів, а вузлові моменти кожного із етапів другий експерт-одоролог фіксує з апаратної за допомогою відеомагнітофону.

Таким чином, проводиться три етапи одного лабораторного одорологічного дослідження із використанням трьох різних собак-детекторів, шести дублікатів зразків запаху особи, яка перевіряється (по одному на стартову ділянку та по одному у порівняльне коло), по три дублікати зразків запаху кожного із чотирьох явно непричетних осіб і три дублікати вірогідного носія запаху.

Література:

1. Басай В. Д., Кириченко О. А. Основи одорології: Монографія. – Івано-Франківськ; Мн.: Вид-во Плай; ДЕКЦ МВС РБ, 2002. – 580 с.
2. Кириченко А. А., Щитников А. М., Басай В. Д. Основы юридической одорологии (теорология, правовая процедура, методика): Монография. – Ивано-Франковск; Мн.: Изд-во Плай; ГЭКЦ МВД РБ, 2001. – 768 с.
3. Криміналістика: Підручник / За ред. П. Д. Біленчука. – К.: Атіка, 2001. – 544 с.
4. Криміналістика: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Видавничий Дім "Ін Юрі", 2001. – 684 с.
5. Крутова В. И. Собаки спасают тигров // Друг. Журнал для любителей собак. – М., 2000. – № 8. – С.30-33.

ПРОБЛЕМИ ОТРИМАННЯ ІНФОРМАЦІЇ У ПЕРЕБІГУ БОРОТЬБИ ЗІ ЗЛОЧИНАМИ

Ю. Д. Ткач,
викладач кафедри криміналістики
Одеського юридичного інституту
Національного університету внутрішніх справ;

Ю. О. Кириченко,
курсант юридичного факультету
Київського інституту внутрішніх справ

Розробка окремих складових частин методики боротьби зі злочинами має на меті одержання у кінцевому підсумку таких фактичних даних (інформації), які б мали певне значення для належного виконання цього завдання. Основуючись на роботах О. А. Кириченка [1; 2 та ін.], можна дійти висновку, що порядок отримання означеної інформації дає підстави поділити її на два основних різновиди:

1) ***криміналістична інформація***, тобто будь-які фактичні дані, що мають значення для боротьби зі злочинами і одержані за допомогою складових частин гласної методики її здійснення;

2) ***ордистична інформація*** – будь-які фактичні дані, які мають значення для боротьби зі злочинами та отримані за допомогою складових частин негласної методики.

Окрім того, спосіб отримання **криміналістичної інформації** може бути покладений в основу її поділу ще на два різновиди:

1) ***доказова інформація***, тобто будь-які фактичні дані, що мають значення для боротьби зі злочинами і одержані за допомогою складових частин гласної методики її здійснення у порядку, передбаченому чинним кримінально-процесуальним законодавством;

2) ***орієнтовна інформація*** – будь-які фактичні дані, що мають значення для боротьби зі злочинами і одержані за допомогою складових частин гласної методики її здійснення, але з порушенням порядку, передбаченого чинним кримінально-процесуальним законодавством, чи у позапроцесуальній діяльності.

Розробка нової системи процедурних юридичних наук може створити основу для відповідного вдосконалення концепції інформації, яка має значення для боротьби зі злочинами та іншими правопорушеннями (проступками, правовими спорами й деліктами) [1, с.36-45; 2, с.87-105 та ін.].

Криміналістична інформація (як й ордистична інформація) може бути отримана з таких джерел:

І. **Особисті джерела**, тобто осудні люди, у пам`яті яких збереглися певні фактичні дані, що мають значення для боротьби зі злочинами, і які здатні тим чи іншим способом адекватно передати правоохоронцям ці дані.

Кримінально-процесуальними різновидами особистих джерел інформації є, перш за все, свідок (очевидець), потерпілий, підозрюваний (обвинувачений, підсудний, засуджений, в'язень), у певній частині – цивільний позивач і цивільний відповідач, а в деяких випадках – й експерт. Зрозуміло, що схожі групи особистих джерел інформації існують у будь-якій процедурно-правовій системі, а їх назви ще до початку нормативно-процедурної форми ведення боротьби із певними правопорушеннями, як правило, узгоджуються. Так, ще до початку кримінального процесу ми маємо справу із свідками, потерпілим чи підозрюваним, хоча такий статус ці люди офіційно отримають лише після порушення кримінальної справи та їх відповідного допиту, а підозрюваний – після його затримання у порядку ст.106 чи ст.115 КПК України.

II. **Речові джерела**, у вигляді:

1) ***речових джерел інформації – трасосубстанцій***, тобто будь-яких речових джерел, що втягнуті у сферу злочинної діяльності (знаряддя злочину, об'єкти злочинних дій, у першу чергу, ті, що зберегли на собі сліди події злочину; гроші, коштовності та інші речі, що здобуті злочинними діями; тощо), або інших речових джерел будь-якого агрегатного стану, що можуть мати значення для боротьби зі злочинами за своїми морфологічними і субстанційними властивостями (субстанції) чи трасологічними ознаками (траси);

2) ***речових джерел інформації – документів***, тобто будь-яких речових джерел, що втягнуті чи не втягнуті у сферу злочинних дій і можуть мати значення для боротьби зі злочинами через особливий характер і спосіб фіксації в них письмової чи образної інформації про людину або інші речові джерела інформації.

Речові джерела інформації – трасосубстанції, за особливостями роботи з ними, поділяються на такі:

1. ***Макрооб'єкти*** (у майбутньому, за умови виконання відповідного нормативно-процедурного врегулювання роботи з ними – ***речові докази***), тобто такі трасосубстанції, що за своїми розмірними характеристиками та іншими властивостями можуть бути безпосередньо візуально сприйняті суб'єктами боротьби зі злочинами без залучення спеціальних знань і застосування будь-яких технічних засобів і методів, що збільшують гостроту зору людини. Практично така назва речових джерел інформації не вживається, оскільки вони іменуються вже звичними словами, наприклад, "ніж", "взуття", "транспортний засіб" та ін. З урахуванням цього не існує будь-яких незручностей із застосуванням чинного кримінально-процесуального законодавства у частині роботи з такими трасосубстанціями, наприклад, ст.79 КПК України щодо ретельного огляду цих трасосубстанцій, опису у відповідних процесуальних документах ознак зовнішньої будови, що їх індивідуалізують, фотографування та залучення до справи постановою слідчого чи ухвалою суду; ст.313 КПК України щодо їх пред'явлення учасникам судового розгляду для звернення уваги суду на ті чи інші їхні особливості, що мають значення для вирішення справи, тощо.

2. ***Мікрооб'єкти (мікроречові докази)*** – трасосубстанції, факт наявності яких через їх незначні розмірні характеристики у звичайних умовах спостереження ще може бути встановлений, проте виявлення морфологічних ознак, що їх індивідуалізують (форма, колір, характер їх поверхні та ін.), потребує використання засобів і методів, що збільшують гостроту зору людини, а також більш дрібні трасосубстанції, розмірні характеристики яких дозволяють працювати з ними за допомогою позалабораторної збільшувальної техніки і без залучення спеціальних знань. До цих трасосубстанцій також повною мірою можуть бути застосовані вимоги чинного кримінально-процесуального законодавства (ст. ст.79, 313 та ін. КПК України), але за умови застосування відповідних позалабораторних збільшувальних засобів, що й обумовлює необхідність термінологічного виокремлення цієї групи трасосубстанцій у самостійний вид.

3. ***Ультрамікрооб'єкти (ультрамікроречові докази)*** – трасосубстанції, безпосередня робота з якими можлива у результаті подальшого зменшення їх розмірних характеристик уже за допомогою лише лабораторної збільшувальної техніки чи із залученням спеціальних знань. З огляду на це, існуючі норми КПК України доцільно вдосконалити, поклавши на слідчого завдання із належного збирання у присутності понятих лише вірогідних носіїв ультрамікрооб'єктів і призначення експертизи із завданням виявлення, збирання і дослідження самих ультрамікрооб'єктів, опису у висновку експертизи ознак, що їх індивідуалізують, та залучення вже ультрамікроречових доказів до висновку експертизи як додатків. Саме через висновок експертизи й повинно реалізуватися доказове та інше криміналістичне значення ультрамікроречових доказів.

4. ***Ультраоб'єкти (ультраречові докази)*** – трасосубстанції, що через свої мізерні розмірні характеристики не доступні навіть мікроскопічному морфологічному аналізу, а тому потребують вже застосування опосередкованих методів якісного і кількісного дослідження та залучення для цього спеціальних знань. Таким чином порядок роботи слідчого з ультраоб'єктами повинен бути схожий за порядком роботи з ультрамікрооб'єктами, проте експерт ультраоб'єкти вже безпосередньо оглянути та задокументувати у висновку експертизи не зможе і повинен піддати детальному опису лише процедуру застосування до них опосередкованих методів якісного чи кількісного аналізу та залучити ультраоб'єкти до висновку експертизи як додатки у вигляді ультраречових доказів.

5. ***Параоб'єкти (параречові докази)*** – трасосубстанції, безпосередня робота з якими суб'єктів проведення боротьби зі злочинами не припустима не через мізерні розмірні характеристики цих речових джерел, а у зв'язку з наявністю у них небезпечних для життя і здоров'я людини властивостей (радіоактивності, отруйності тощо). У цій ситуації слідчий також повинен зібрати лише вірогідні носії параоб'єктів. Проте подальший порядок роботи з параоб'єктами має бути схожий на порядок роботи з ультрамікрооб'єктами, місце, характер упаковки та порядок зберігання яких уже визначається тільки експертом.

6. ***Латентнооб'єкти (латентноречові докази)*** – трасосубстанції, безпосередня робота з якими суб'єктів проведення боротьби зі злочинами неможлива не через мізерні розмірні характеристики чи небезпечні властивості цих речових джерел, а у результаті наявності у них ознак латентності (колірні чи яскраві особливості, прихованість за шаром інших речовин чи через особливості поверхні їх носія тощо), усунення яких потребує залучення спеціальних знань. Указані характеристики латентнооб'єктів схожі з ультрамікрооб'єктами, що обумовлює й відповідні особливості роботи з ними.

Проте поняття "латентнооб'єкти" та "латентноречові докази" за обсягом не є тотожними, оскільки залучення до висновку експертизи латентноречових доказів можливе лише за умови застосування спеціальних знань, тільки за допомогою яких можна подолати латентні ознаки цієї групи речових джерел інформації. Але якщо латентні ознаки речового джерела можуть бути усунені без залучення спеціальних знань і ніяких інших перешкод для безпосередньої роботи слідчого чи суду з ними не існує, то у цьому випадку ми будемо мати, з криміналістичної точки зору, латентнооб'єкти і у нормативно-процедурному відношенні в залежності від розмірів – речові докази чи мікроречові докази, а не латентноречові докази.

Взагалі, латентні ознаки можуть мати як макрооб'єкти, так й будь-який з інших різновидів речових джерел інформації: мікрооб'єкти, ультрамікрооб'єкти чи ультраоб'єкти, порядок усунення яких і визначить їх відношення до певної групи речових джерел доказів:

1) латентноречові докази, які потребують для усунення їхніх латентних ознак залучення спеціальних знань;

2) речові докази, мікроречові докази чи ультрамікроречові докази, коли усунення латентних ознак речового джерела можливе і без залучення спеціальних знань, але із застосуванням щодо мікроречових доказів позалабораторних збільшувальних засобів та ультрамікроречових доказів – лабораторних збільшувальних засобів.

Але якщо латентні ознаки мають ультраречові докази, то усунення цих ознак не має практичного значення, оскільки цей різновид трасосубстанцій у будь-якому випадку через свої мізерні характеристики не може бути безпосередньо сприйнятий навіть за допомогою мікроскопу, а тому потребує застосування вже лише опосередкованих методів якісного чи кількісного аналізу. При наявності ж латентних ознак у параоб'єктів, то при будь-якому методі усунення цих ознак трасосубстанції будуть виступати лише як параречові докази, оскільки сама наявність безпечних для людини властивостей зумовлює необхідність враховувати, перш за все, ці властивості, які вже самі по собі вимагають експертної форми дослідження.

Ігнорування ж необхідності розробки стосовно роботи з кожним із названих різновидів трасосубстанцій особливої нормативно-процедурної регламентації на практиці призводить як мінімум до двох таких небажаних наслідків:

1. Фальсифікації протоколів слідчого чи судового огляду тих різновидів речових джерел доказів, які через їх особливості фактично оглянути слідчий і поняті або суд не можуть.

2. Невиконання вимог чинного КПК України щодо цих же груп і різновидів речових джерел доказів [78, с.236].

Речові джерела інформації – ***документи, з точки зору характеру і способу фіксації в них вербальної чи образної інформації про людину, або інші речові джерела доказів*** можуть бути такі: 1. ***Письмодокументи***, що подані рукописними, машинописними, комп'ютерними, друкарськими та іншими текстами, у необхідних випадках із відповідними реквізитами: штампами, печатками та іншими посвідченнями. 2. ***Образодокументи*** у вигляді планів, таблиць, схем, малюнків, картин та інших художніх зображень різної інформації. 3. ***Фотодокументи***, що представлені фотоплівками, діафільмами, діапозитивами, фотокартками тощо. 4. ***Кінодокументи*** у вигляді кіноплівок та іншої кінопродукції. 5. ***Відеодокументи***, що представлені відеозаписом. 6. ***Голографодокументи*** у вигляді різного роду голограм. 7. ***Аудіодокументи***, що представлені магнітофонними, диктофонними та іншими стрічками тощо. 8. ***Електрографодокументи*** у вигляді ксерокопій, факсокопій та інших електрографічних копій письмо-, образо- і деяких інших різновидів документів. 9. ***Електронодокументи***, що представлені електронними записничками, пейджерами тощо. 10. ***Пластикодокументи***, тобто пластикові банківські картки, посвідчення та інші подібні документи. 11. ***Комп'ютеродокументи*** у вигляді твердих або гнучких дисків (дискет), лазерних дисків. 12. ***Інші різновиди документів***.

Таким чином, криміналістична інформація може бути отримана від двох різновидів її джерел – особисті та речові, робота з якими може бути поділена на певні етапи.

Узагальнення відповідного практичного аспекту роботи із джерелами інформації свідчить про те, що ця процедура щодо роботи із особистими джерелами починається з того, що такі джерела треба спочатку встановити поміж великої кількості інших людей. Правоохоронців цікавлять лише ті люди, які, по-перше, зберегли у пам'яті фактичні дані, що мають значення для боротьби з певним злочином; по-друге, були осудні на час сприйняття цих фактичних даних і є осудними на час роботи з ними; і, по-третє, можуть за своїм станом здоров'я адекватно передати ці фактичні дані шляхом відповідного спілкування з ними.

Після цього постає питання про отримання від особистого джерела відомостей про означені фактичні дані шляхом проведення з ним тих чи інших позапроцесуальних чи процесуальних дій або їх комбінацій. З процесуальних дій, у першу чергу, треба назвати допит, очну ставку, впізнання, відтворення обстановки та обставин події, певною мірою – обшук, виїмку та деякі інші слідчі чи судові дії. Можуть виникнути сумніви про можливість отримання інформації від особистого джерела у перебігу таких слідчих дій, як обшук, виїмка тощо. Проте саме гласне чи краще негласне

спостереження за психологічним станом особи, у приміщенні якої здійснюється, наприклад, обшук, може підказати, де саме знаходиться те речове джерело, яке розшукується.

Найбільш поширеними позапроцесуальними діями, за допомогою яких можна здобути інформацію від особистих джерел, є отримання від них письмового пояснення або заяви.

Коли інформація від особистого джерела отримана, її треба дуже ретельно оцінити з точки зору дотримання певного порядку проведення цієї процедури, а саме – яку власне значимість ці фактичні дані можуть мати, чи можна їх застосувати у перебігу боротьби з певним злочином тощо. І тільки після цього можна визначитися щодо того, із якою саме метою інформація може бути використана – криміналістичною чи ордистичною, і для першого випадку – як докази чи як тільки орієнтовна інформація тощо.

Виділяються такі етапи роботи з особистими джерелами інформації:

1) ***встановлення особистого джерела*****;**

2) ***отримання від нього інформації*** шляхом проведення з ним певних позапроцесуальних і процесуальних дій чи їх комбінацій;

3) ***оцінка отриманої інформації*****;**

4) ***використання цієї інформації*** з криміналістичною (доказовою, орієнтовною) чи ордистичною метою.

Звичайно, що певне значення для ефективного проведення всіх названих етапів роботи з особистими джерелами має знання особливостей утворення та отримання такої інформації від джерел певних категорій, наприклад, дітей; людей, які мають психічні чи певні фізичні вади; фахівців того чи іншого напрямку тощо. Так, водій-очевидець зможе більш детально запам'ятати обставини дорожньо-транспортної пригоди, ніж звичайна людина, яка не вивчала правил дорожнього руху і ніколи не керувала транспортним засобом.

Першим етапом роботи з речовими джерелами інформації є їх **збирання**, яке, у свою чергу, може бути поділено на декілька **стадій**:

1. ***Знаходження речових джерел***, що у свою чергу, поділяється на: а) ***пошук вірогідних місць*** знаходження речових джерел або вірогідних їх носіїв, наприклад, ***вірогідних носіїв*** мікрооб'єктів, ультрамікрооб'єктів чи ультраоб'єктів; б) ***виявлення речових джерел*** у цих місцях або на їхніх вірогідних носіях.

2. ***Фіксація речових джерел***, у тому числі й ***документування*** роботи з ними.

3. ***Вилучення речових джерел.***

4. ***Пакування речових джерел.***

5. ***Зберігання речових джерел***, оскільки треба знати як зберегти навіть належним чином упаковані речові джерела певної природи чи виду. Так, якщо субстанції ґрунту з одягу підозрюваного та зразки ґрунту з місця скоєння злочину будуть зібрані зі значним розривом у часі або будуть до до-

слідження зберігатися у різних умовах (наприклад, у холодильнику та при звичайній кімнатній температурі), то висновок про їх різне мікробіологічне наповнення може бути зумовлений саме цими порушеннями.

6. Транспортування речових джерел.

Збирання речових джерел робиться заради отримання за їхньою допомогою необхідної інформації, що здійснюється, у першу чергу, шляхом дослідження. Великі можливості у цьому відношенні мають різні види огляду (процесуального: слідчого, експертного, судового; позапроцесуального), відтворення обстановки та обставин події, звичайна та примусова виїмка, обшук. Нетрадиційними способами отримання інформації від речових джерел може стати пред`явлення їх для впізнання та деякі інші процесуальні чи позапроцесуальні дії, складовою частиною яких може стати огляд чи особисте дослідження цього джерела. Взагалі розрізняють дві основні форми дослідження речових джерел інформації – *особисте* та *експерте*.

Наступним, третім, етапом роботи з речовими джерелами є оцінка тієї інформації, що була отримана за їхньою допомогою, після чого настає вже черга останнього, четвертого, етапу – використання інформації з криміналістичною чи ордистичною метою.

Таким чином, **етапами роботи з речовими джерелами інформації** є такі:

1) ***збирання речових джерел;***

2) ***отримання від речових джерел інформації шляхом їх огляду, особистого та експертного дослідження або проведення щодо них інших процесуальних чи позапроцесуальних дій або їх комбінацій;***

3) ***оцінка отриманої у перебігу цього інформації;***

4) ***використання цієї інформації*** з криміналістичною (доказовою, орієнтовною) чи ордистичною метою.

Література:

1. Басай В. Д., Кириченко О. А. Основи одорології: Монографія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Плай", 2002. – 580 с.
2. Кириченко А. А., Басай В. Д. Криминалистика. Полный комплект учебно-методического обеспечения повышения квалификации следователей: Учеб. пособ. – Одесса: НИ РИО ОИВД, 2001. – 332 с.

ПОНЯТТЯ І РІЗНОВИДИ СЛІДОЗНАВЧИХ ОБ'ЄКТІВ

Е. Г. Галецький,
начальник кафедри оперативно-розшукової діяльності
Київського інституту внутрішніх справ;

С. А. Кириченко,
здобувач кафедри оперативно-розшукової діяльності
Київського інституту внутрішніх справ

Узагальнення літературних джерел і відповідної практики дає підстави для висновку про те, що як об'єкти слідознавства здебільшого визнаються сліди, траси і субстанції, поняття та співвідношення яких визначено ще недостатньо. Це призводить до того, що навіть у перебігу викладання криміналістичного слідознавства означена тема по-різному іменується, але здебільшого за допомогою словосполучень "Трасологія" чи "Криміналістична трасологія" [5, с.160-199; 6, с.112-142; 7, с.45-60; 9, с.90-110]. У деяких випадках застосовуються словосполучення "Слідознавство" [10, с.112, 399], "Вчення про сліди (трасологія)" [8, с.130-140] тощо. Запропоновано розгляд проблем слідознавства і в межах двох самостійних тем "Трасологія" та "Субстанціологія" [3, с. 23-25; 4, с. 24-26].

Найбільш обґрунтований варіант вирішення означеної проблеми можна запропонувати на підставі відповідного уточнення спочатку понять "сліди", "траси" та "субстанції", а потім й семантичного значення словосполучень "слідознавство", "трасологія" і "субстанціологія".

Поняття *"криміналістичні сліди"* у перебігу боротьби зі злочинами використовується головним чином у таких трьох значеннях:

1) сліди певного слідоутворюючого об'єкта, тобто будь-яких ідеальних чи матеріальних змін, які виникли унаслідок взаємодії з певним об'єктом, наприклад, сліди пальців рук людини, тобто такі, що залишені пальцями рук людини; сліди крові – утворені кров'ю тощо;

2) сліди події злочину, тобто будь-які ідеальні чи матеріальні зміни, що виникли у перебігу готування до злочину, його здійснення та приховування подібних змін;

3) сліди незлочинної події, тобто будь-які ідеальні чи матеріальні зміни, виникнення яких пов'язане з подією злочину іншим, ніж причинним, зв'язком чи зовсім ніяк не пов'язане з нею, чим власне вони і набувають певного криміналістичного значення.

Причому спочатку, як правило, користуються першим найменуванням слідів як тих або інших ідеальних чи матеріальних змін, що стали наслідком дії певного слідоутворюючого об'єкта відповідно у свідомості людини (ідеальні сліди) чи на будь-якому іншому об'єкті (матеріальні сліди). І лише згодом, коли встановлено, що такі зміни виникли у перебігу готування

чи скоєння злочину або в процесі приховування слідів цих дій, робиться висновок про те, що у цьому випадку ідеальні чи матеріальні зміни є слідами певної злочинної події.

З урахування зазначеного, на думку авторів, під слідами події злочину розуміються будь-які ідеальні чи матеріальні зміни, процес виникнення яких має причинний зв'язок з готуванням до злочину, його скоєнням чи з приховуванням таких змін.

Коли ж виникнення ідеальних чи матеріальних змін у свідомості людини чи на інших об'єктах пов'язане з подією злочину іншим, ніж причинним, зв'язком або зовсім ніяк не пов'язане з цією подією, але коли це все ж таки набуває певного значення у перебігу боротьби зі злочинами, то в цьому випадку зазначені зміни є криміналістичними слідами, проте вже слідами незлочинної події.

Для демонстрації криміналістичних слідів як слідів незлочинних подій можуть бути наведені такі приклади. В одному випадку на місці заподіяння тяжких тілесних ушкоджень знайшли знаряддя злочину – металевий дріт, а під час обшуку помешкання підозрюваного – аналогічні металеві дроти. Згідно з експертним висновком на всіх дротах були знайдені субстанції речовини загальної групової належності – ґрунту з місця їх зберігання, що мало вирішальну роль у розкритті злочину. Проте виникнення самих матеріальних змін у вигляді субстанцій ґрунту на металевому дроті з місця події та металевих дротах з помешкання запідозрюваного мало з подією заподіяння тілесних ушкоджень непрямий зв'язок, встановлення якого у цьому випадку набуло певного криміналістичного значення.

В іншому випадку, у перебігу огляду місця крадіжки одягу з універмагу знайшли старий одяг злочинця і бирку від джинсового костюму, який було викрадено. На бирці виявили слід папілярного візерунку пальця людини, за яким на підставі даних криміналістичного обліку було встановлено підозрюваного. Затриманий свою вину не визнавав, а згідно з висновком одорологічної експертизи слідів його індивідуального запаху на старому одязі з місця події виявлено не було, через що розпочали пошук іншого підозрюваного, згодом було встановлено особу підозрюваного, причетність якого до крадіжки довели не тільки наявністю слідів його індивідуального запаху на старому одязі з місця події, але й сукупністю інших доказів. Обвинувачення ж з першого підозрюваного було знято, оскільки було доведено, що слід папілярного візерунку пальця руки він залишив на бирці від викраденого костюму ще до крадіжки, коли приміряв цей одяг.

Таким чином, утворення сліду пальця руки першого підозрюваного на бирці від викраденого костюму не мало ніякого зв'язку із крадіжкою, але набуло вирішального значення для зняття з нього обвинувачення і тому є криміналістичним слідом у вигляді сліду незлочинної події.

Дуже важливо встановити, чим саме можуть бути представлені ідеальні чи матеріальні зміни, для чого треба розглянути питання про поняття трас і субстанцій та їх різновиди.

Траси та субстанції складають дві великі групи речових джерел інформації. Причому під першими традиційно розумілися лише лінійні сліди у вигляді поодиноких чи численних подряпин, боріздок та ін., що не узгоджувалося з фактично існуючим розмаїттям матеріально фіксованих відображень у вигляді слідів рук та ніг людини, колісного чи гусеничного транспорту тощо, які вивчалися трасологією.

З урахуванням цього запропоновано поняття трас поширити на будь-які матеріально фіксовані ознаки:

1) зовнішня будова якогось твердого тіла (трасоутворюючого об'єкта) на іншому твердому тілі або у свідомості людини (трасосприймаючі об'єкти), яких достатньо для індивідуальної чи групової ідентифікації трасоутворюючого об'єкта. Такі траси іменуються "відбитки", як приклад можна назвати відбитки папілярних візерунків пальців рук на шибці, відбитки протектора шин колісного транспорту на ґрунті тощо;

2) загальний характеру будь-якого зовнішнього впливу (трасоутворючого об'єкта) на твердому тілі чи у свідомості людини (трасосприймаючих об'єктах), за якими можна лише діагностувати факт такого впливу. Ці траси звуться "діагностичні відображення" і вони можуть виглядати як розтріскування, розволокненість чи інші матеріальні зміни у верхньому шарі паперу, що з'явилися у результаті підчистки документа; характерна зернистість металевих осколків вибухового пристрою, яка виникла у перебігу дії факторів вибуху; розтріскування і відділення фібрил первинних та вторинних стінок бавовняних волокон, що є наслідком їх прання, тощо;

3) будь-які ситуативні характеристики взаємодії трасоутворюючого і трасосприймаючого об'єктів, за якими можна судити про механізм та інші обставини такої взаємодії, наприклад, коли на підставі висоти розміщення, форми та направленості крапель крові на стіні та стелі помешкання підозрюваного можуть робитися припущення про орган людини, який було травмовано, положення потерпілого та знаряддя злочину в момент заподіяння ушкодження тощо. Такі траси іменуються як "ситуативні відображення".

Якщо дослідника цікавить, перш за все, морфологічні ознаки твердого тіла (його зовнішня чи внутрішня побудова) або субстанціональні ознаки речових джерел інформації будь-якого агрегатного стану (їх якісний і кількісний склад), то перед нами субстанції, узагальнені криміналістичні різновиди яких мають практичне значення, як правило, на рівні видової класифікації мікрооб'єктів, ультрамікрооб'єктів та ультраоб'єктів.

Тепер, повертаючись до визначення сутності криміналістичних слідів, треба підкреслити, що такі ідеальні чи матеріальні зміни можуть проявитися, перш за все, у такому:

1) присутності трас певного виду (відбитків взуття на ґрунті та ін.);

2) відсутності трас певного виду, яки мали б бути на тому чи іншому об'єкті у відповідності зі встановленим чи припущеним механізмом та іншими умовами взаємодії об'єктів у перебігу події, що розслідується. Це так

звані негативні обставини, зокрема, відсутність відбитків рельєфу поверхні дроту на шиї трупа потерпілого, коли є свідчення заявника, що потерпілого він знайшов у петлі з цього дроту, а тому вважає, що той покінчив життя самогубством;

3) присутності субстанцій певного виду та природи (металевих спилок під дужкою замка, яку розпиляли, та ін.);

4) відсутності субстанцій такого виду (чи природу), якого вони мали б бути у тій чи іншій ситуації, зокрема, відсутності крові на місцезнаходженні трупа людини з численними тяжкими тілесними ушкодженнями тощо;

5) поєднанні наведених ситуацій.

Таким чином, поняття "сліди" є більш широким, ніж поняття "траси" та субстанції" і охоплює останні, причому з подвійною характеристикою їх наявності: тобто як присутності, так і відсутності у певному місці чи на певних речових джерелах.

Виходячи із співвідношення понять "сліди", "траси" та "субстанції", можна зазначити, що означену криміналістичну тему не обґрунтовано іменувати:

- **"Слідознавство" без чіткого уявлення сутності та співвідношення понять "сліди", "траси" та "субстанції" як об'єктів слідознавчого дослідження;**
- **тільки як "Трасологія" або "Субстанціологія", оскільки такі назви не можуть охопити всі наявні різновиди криміналістичних слідів.**

Недоцільно положення слідознавства розподіляти і між самостійними темами "Трасологія" та "Субстанціологія", оскільки у перебігу боротьби зі злочинами здебільшого використовуються не траси чи субстанції, а комбіновані сліди у вигляді наявності чи відсутності як трас, так і субстанцій. Так, сліди папілярного візерунків пальця руки людини треба розглядати як відбитки цього візерунку, і як потожирові чи інші субстанції зі шкіри пальця руки людини чи із поверхні трасоприймаючого об'єкта, за допомогою яких були утворені ці відбитки.

Помилково розглядати слідознавство і тільки як галузь криміналістичної техніки, оскільки фактично його положення мають бути розподілені між другою, третьою та четвертою частинами навчальної дисципліни криміналістики. Фактично слідознавство є частковим криміналістичним вченням, положення якого містяться у другій, третій і четвертій частинах навчальної дисципліни криміналістики, об'єднавши при цьому положення трасології та субстанціології, самостійне розміщення яких у вигляді розділів слідознавства доцільне лише у перебігу монографічного та іншого наукового їх дослідження.

З урахуванням зазначеного слідознавство у межах навчальної дисципліни криміналістики треба розглядати як часткове вчення, яке на основі вивчення закономірностей збирання, особистого та експертного дослідження слідів (трас, субстанцій) та іншої роботи з ними у перебігу боротьби зі злочинами, розробляє гласні технічні засоби та прийоми їх застосування, так-

тичні прийоми проведення окремих процесуальних і гласних позапроцесуальних дій чи їх комбінацій, а також гласних методичних рекомендацій з проведення такої боротьби на всіх її стадіях.

Доцільно підкреслити, що дефініція слідознавства сформульована на основі першої концепції предмета криміналістики, коли на цю науку покладаються завдання з розробки складових частин гласної методики боротьби тільки зі злочинами. Проте аналогічні підходи до визначення слідознавства повинні зберігатися й за другою концепцією предмета криміналістики, поширеного до розробки складових частин гласної методики боротьби із будь-якими правопорушеннями: злочинами, конституційними, адміністративними, трудовими, цивільно-правовими та господарсько-правовими правопорушеннями (проступками, спорами, деліктами).

З наукової точки зору криміналістичне слідознавство поділяється на трасологію і субстанціологію, положення яких, як це вже підкреслювалося, містяться у другій, третій і четвертій частинах цієї навчальної дисципліни. Звичайно, що основні положення слідознавства (трасології, субстанціології) повинні розміщатися в техніці, зокрема, положення про поняття, різновиди та класифікацію слідів, трас і субстанцій, визначення предмета та системи слідознавства, основні положення збирання та особистого дослідження окремих різновидів слідів (трас, субстанцій) тощо.

У тактиці повинні бути наведені положення тактичних прийомів збирання та особистого дослідження окремих видів слідів (трас, субстанцій), підготовки матеріалів, призначення та проведення найбільш актуальних експертних досліджень певних видів слідів та ін.

І, на кінець, четверта частина криміналістики – "Методика", повинна містити розгляд особливостей збирання, особистого та експертного дослідження, іншої роботи з певними різновидами слідів (трас, субстанцій) у перебігу боротьби з окремими видами та групами злочинів чи боротьбі зі злочинами при особливих обставинах.

Практичне значення має класифікація слідів, трас і субстанцій за декількома основами, із урахуванням чого можуть бути сформульовані такі їх класифікаційні поділи:

1. Сліди за характером зв'язку з подією злочину — на:

1) *сліди події злочину;*

2) *сліди незлочинної події.*

2. Сліди за сукупністю властивостей, що визначають видову відмінність, на:

1) *траси*, які, в свою чергу, поділяються на:

а) *відбитки*;

б) *відображення — діагностичні відображення* та *ситуативні відображення;*

2) субстанції.

3. Відбитки за характером слідосприймаючого об'єкта — на:

1) *матеріальні відбитки* (на твердому тілі, що має сталу форму);

2) *ідеальні відбитки* (у свідомості людини).

Поділ відображень і субстанцій на матеріальні та ідеальні не має сенсу, оскільки як субстанції, так і відображення та відбитки незалежно від своїх розмірних характеристик відображаються у свідомості людини лише у вигляді ідеальних відбитків: слідів пам'яті, ідеальних слідів, які самі вже розмірів не мають. Ідеальні сліди чи сліди пам'яті можуть бути лише більш чи менш чіткими та повними, що залежить вже, перш за все, від того, наскільки добре та повно людина запам'ятала відбитки, відображення чи субстанції та зберегла їх ідеальні відбитки у своїй пам'яті, незалежно від того, яких саме розмірних характеристик відбитки, відображення чи субстанції вона спостерігала раніше.

Література:

1. Грановский Г. Л. Современные профилографические и профилометрические методы трассологической экспертизы: Метод. пособие. – М.: ВНИИСЭ МЮ СССР, 1981. – 48 с.
2. Кириченко А. А. Основы судебной микрообъектологии: Монография. – Харьков: Основа, 1998. – 1220 с.
3. Кириченко О. А., Кириченко І. Г. та ін. Криміналістика. Навчально-методичне забезпечення: Навч. — метод. посібник для слухачів-заочників. – Одеса: НДРВВ, 2000. – 172 с.
4. Кириченко О. А., Кириченко І. Г. та ін. Повний комплект навчально-методичного забезпечення курсу криміналістики: Навч. — метод. посібник для слухачів-заочників (Серія: Бібліотека "Вісника Одеського інституту внутрішніх справ". Додаток до 3 за 1999 р.). – Одеса: НДРВВ, 1999. – 240 с.
5. Криминалистика: Учебник /Под ред. И. Ф. Пантелеева, Н. А. Селиванова. – М.: Юрид. лит., 1993. – 672 с.
6. Криминалистика: Учебник /Под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – М.: Высш. шк., 1994. – 528 с.
7. Курс криминалистики: Учебник /Под ред. Н. И. Порубова. – Мн.: Вишэйшая шк., 2000. – 335 с.
8. Криміналістика: Підручник /За ред. П. Д. Біленчука. – К.: Атіка, 2001. – 544 с.
9. Криміналістика: Підручник /За ред. В. Ю. Шепітька. – К.: Видавничий Дім "Ін Юрі", 2001. – 684 с.
10. Салтевський М. В. Криміналістика: Підручник: У 2-х ч. – Харків: Консум, 1999. – Ч.1. – 416 с.

ОСНОВНІ ВИМОГИ ЩОДО ВІДБОРУ МАЙБУТНІХ СОБАК-ДЕТЕКТОРІВ З ПОШУКУ ТА ВИЯВЛЕННЯ НАРКОТИКІВ

О. К. Сергієнко,
викладач кафедри оперативно-розшукової діяльності
Київського інституту внутрішніх справ

Для дресирування позалаболаторних собак-детекторів з пошуку наркотиків можуть бути використані собаки різних порід. При підборі таких собак необхідно враховувати:

- особливості їх використання в ордистичній роботі;
- витривалість і пристосованість до місцевих кліматичних умов;
- типологічні особливості вищої нервової діяльності поведінки собаки;
- стан органів чуття (нюху, слуху, зору);
- екстер'єр.

Практично у собак будь-якої породи можна виробити рефлекс пошуку наркотичних речовин за запахом. У деяких країнах добре зарекомендували собаки породи доберман-пінчер. Це собаки більше середньої величини, гнучкі, з легкими і вільними рухами, дуже сміливі, досить злі і недовірливі до сторонніх людей, легко піддаються дресируванню, але із-за короткої шерсті важко переносять холод, що і обмежує їх використання.

Щодо пошуку наркотиків слід відзначити таку універсальну породу собак, як німецька вівчарка. Собаки цієї універсальної породи досить великі, сильні і витривалі, добре пристосовуються до різних природних умов, невибагливі в утриманні. З усіх порід собак ця порода найбільш досконала і виділяється добрим нюховим чуттям. Важливим позитивним фактором використання німецької вівчарки у боротьбі з наркотиками є те, що вона досить захищена і може самостійно відбитися від нападу злочинців. Слабкою стороною використання німецької вівчарки для пошуку наркотиків є її популярність, що демаскує сам факт проведення ордистичних заходів. Також недоліком цієї породи є її значні розміри, адже зараз собаки використовуються для пошуку наркотиків у літаках, автотранспортних засобах (автобусах, вантажівках, легкових автомобілях) і в підсобних приміщеннях, де доступ великих собак обмежений.

Для пошуку наркотичних речовин використовують також породи мисливських собак, більш малих порід. Це спанієлі та фокстер'єри, а також метиси спанієля та фокстер'єра.

При відборі собак мисливських порід для дресирування на пошук наркотиків треба звертати увагу на тих, які працювали в полі по дичині, або тих собак, у яких батьки мають хороші робочі якості. Не доцільно брати собак, які раніше утримувались у квартирних умовах. На практиці були випадки, коли у собак, господарі яких тримали їх як декоративних тварин, були повністю заглушені всі пошукові якості. Тому при підборі спанієлів і фокстер'єрів

не можна враховувати тільки екстер'єр, а потрібно брати їх лише у господарів, які практикують їх на охоті, тобто розвивають пошукові якості, необхідні при дресируванні собак для пошуку і виявлення наркотичних речовин.

Для пошуку наркотиків можливо використовувати і собак декоративних порід, проте вони при відборі повинні ретельно перевірятися досвідченим кінологом, бо серед подібних собак можуть бути дуже нервові, лякливі або занадто малі. Використання собак "малих" порід дає змогу ордистам проводити обшук важкодоступних місць (під полом і стелажами тощо), а також дотримуватися конспірації при проведенні ряду ордистичних заходів, пов'язаних з пошуком наркотичних речовин. Окрім цього позитивним є доступність утримування і транспортування таких собак. Проте малі собаки недостатньо захищені і мають низьку верхню межу пошуку, що заважає вести пошук наркотиків на великій висоті.

При підборі собак-детекторів для дресирування з пошуку і виявлення наркотичних речовин необхідно враховувати типологічні особливості поведінки собаки, ступінь збудження, стан органів чуття, екстер'єр, а також стан її здоров'я. Це кваліфіковано може зробити тільки кінолог-практик, в якого є базова ветеринарна освіта.

На сьогодні, немає спеціально розробленої методики перевірки придатності собак для дресирування з пошуку і виявлення наркотичних речовин.

Аналіз досвіду підбору собак-детекторів різних порід дає нам змогу встановити такі основні методи до підбору позалабораторних собак-детекторів для дресирування із пошуку і виявлення наркотиків;

1) зовнішній огляд собаки, перевірка всіх документів;

2) опитування господаря собаки (як і в яких умовах виховувався собака, де він проходив курс дресировки, які негативні риси наявні у характері собаки тощо). Іноді після однієї бесіди з господарем відпадає необхідність в подальшому дресируванні собак за цим напрямком;

3) перевірка здібностей собаки для дресирування з пошуку і виявлення наркотичних речовин.

Перевірку собаки-детектора необхідно здійснювати за такою методикою:

1. Ставлення собак-детекторів до навколишнього середовища.

Собака-детектор з пошуку і виявленню наркотичних речовин здебільшого буде працювати в міських умовах. Тому господар собаки повинен відпустити собаку з повідка, а кінолог повинен уважно спостерігати як собака реагує на автомобілі, людей, інші подразнення. Треба проїхати на автобусі, трамваї, пройтися біля літаків (основна кількість собак, які відбираються, лякаються гучного звуку двигунів літака). Обов'язково необхідно перевірити реакцію собаки на постріл.

2. Перевірка собаки-детектора на пошукові якості.

Дресирування проводиться протягом чотирьох місяців і тому, від того, як розвинуті пошукові якості у собаки-детектора, залежить успіх подальшої роботи. Перевірити означені якості потрібно таким чином.

Господар собаки бере улюблений апортировочний предмет, придержуючи собаку за ошийник, потім кидає цей предмет на 25-30 метрів. Через деякий час відпускає собаку для пошуку предмета. Собака повинен вести активний пошук і не повертатися до господаря без предмета.

Необхідно перевірити собаку на пошук у приміщенні. Для цього кіносолог забирає предмет і непомітно ховає його в приміщення. Через 1-2 хвилини собаку пускають на відшукання предмета. Тим часом кіносолог уважно слідкує за реакцією собаки, відмічаючи пошукові якості.

3. Перевірка собаки-детектора на пошук предметів за слідом господаря або за запахом певного предмета.

Слід відмітити, що ті собаки-детектори, у яких значно виражена пошукова реакція за слідом господаря, дуже важко піддаються дресируванню з пошуку наркотиків. Таких собак (в основному німецькі вівчарки) краще всього використовувати для іншого позалабораторного одорологічного напрямку.

4. При перевірці собаки-детектора треба звернути увагу на її здоров'я. Часто буває, що собака поводить себе активно всього декілька хвилин. Після цього у собаки з'являється кашель, підвищена частота дихання, загальна пригніченість, порушення рухової динаміки та інші симптоми, які вказують на недостатній фізичний розвиток або наявність різних захворювань. В результаті цих недоліків собака погано шукає предмет, тому треба просити господаря, щоб він пробігся з собакою, а потім ще раз перевірити у собаки артеріальний тиск і пульс.

Дресирування собак-детекторів з пошуку і виявлення наркотиків має свою специфіку, тому важливе значення має підбір собак для цієї роботи.

Недоцільно брати на дресирування собак, які:

- ✓ мають недорозвинений скелет і мускулатуру;
- ✓ клишоногість, викривлення суглобів;
- ✓ травми, які вимагають довгого лікування;
- ✓ кульгавість, хронічний ревматизм, запалення зв'язок, сухожиль;
- ✓ відсутність у собаки активного пошуку, боязнь пострілу, звуку літака, надмірну злобність.

Але такі відхилення від екстер'єра, як постав хвоста, колір очей і т. д., на наш погляд, не повинні бути перешкодою для відбору собак-детекторів для дресирування з цього напрямку.

Результати перевірки обстеження позалабораторних собак-детекторів для дресирування з пошуку і виявлення наркотичних речовин фіксуються в акті спеціально створеної комісії.

Для того, щоб у собак-детекторів з плином часу не вгасали відпрацьовані в процесі дресирування навички, їх необхідно систематично тренувати. Тренування собак-детекторів – це продовження занять з ними для закріплення, розвитку та вдосконалення навичок, відпрацьованих у них при дресируванні. При відсутності тренування і рідкому службовому використанні собаки-детектора, а також при недостатньому підкріпленні умовних подразників безумовними, в корі головного мозку собаки-детектора виникає зга-

саюче гальмування, в результаті якого умовні рефлекси поступово слабнуть і перестають проявлятися. Окрім того, умови, в яких проходить дресирування собак, не забезпечують усіх тих вимог, які ставляться до собаки-детектора в практиці їх застосування. Тренування проводиться для:

а) закріплення вироблених умовних рефлексів (навичок) у процесі дресирування;

б) вдосконалення раніше відпрацьованих навичок до безвідмовного виконання в реальних умовах завдання;

в) розвиток у собаки-детектора чуття, зору, слуху, здібності чіткої диференціації запахів і вироблення фізичної витривалості, тобто пристосування організму до тривалої роботи, витривалості та опору до різних несприятливих впливів навколишнього середовища;

г) у процесі тренування вдосконалюються такі практичні навички, як застосування собак-детекторів для пошуку і виявлення наркотичних речовин;

Щоб тренування розшукових собак для пошуку і виявлення наркотиків відповідало вимогам оперативно-розшукової діяльності, необхідно чітко виконувати такі основні правила:

а) передусім, процес тренування повинен будуватися та проводитися з огляду на оперативну обстановку;

б) поки не буде вирішене одне завдання, не слід переходити до іншого;

в) тренувальні заняття проводити в різних умовах (у різний час доби, в різних місцях, з використанням різних спеціальних матеріалів, інвентарю, а також транспортних засобів). При тренуванні собак необхідно постійно змінювати місце приховування наркотиків;

г) всі тренувальні заняття треба будувати так, щоб вирішення їх приносило собаці "задоволення". Ця обставина збільшує зацікавленість та активність в роботі собаки-детектора;

д) тренування собак-детекторів треба проводити регулярно, не менше 2-х разів в тиждень, з врахуванням обставин скоєння злочину, пов'язаних з наркотиками.

Тренування собак-детекторів поділяється на загальне та спеціальне. Загальне тренування має за мету закріпляти і вдосконалювати навички загального дресирування. Особливу увагу при цьому необхідно звертати на відпрацювання у собак-детекторів витримки в різних положеннях (сидячи, стоячи та інші). Тренування з загального курсу дресирування повинно чергуватися з тренувальними заняттями курсу спеціального дресирування.

Тренування собак-детекторів з курсу спеціального дресирування має за мету закріплення і вдосконалення навичок, які забезпечують застосування для пошуку і виявлення наркотиків.

Основні вимоги цього виду тренування – проведення занять в умовах, наближених до реальних. При тренуванні собак-детекторів для пошуку наркотиків особливу увагу необхідно приділяти роботі стосовно чуття. Тому після проходження курсу з підготовки кінологів у спеціалізованих

центрах, необхідно організовувати тренувальні заняття собак-детекторів на місцях, де надалі вони будуть виконувати поставлені завдання. Зрозуміло, що для тренування собак-детекторів в органах внутрішніх справ необхідно, щоб кіносолог мав необхідні реквізити; а саме:

– наркотичні речовини (гашиш, опій-сирець, макову соломку та інше). При цьому для тренування собак-детекторів необхідно використовувати наркотики, найбільш поширені в означеній місцевості, районі;

– апортировочні предмети для начинки їх наркотиками, посилочні фанерні ящики-чемодани, сумки, целофанові та паперові пакети, аптечні ваги, набір різного верхнього одягу, а також набір різних запахових речовин для створення запахового фону, маскуючого запах наркотиків.

– пінцети, рукавички гумові медичні, марганцевокислий калій, каустичну соду для обробки спецінвентарю;

– підсобне учбове приміщення для тренування собак. У випадку відсутності такого приміщення можна використовувати новобудівлі, де можна проводити тренування собак-детекторів для виявлення наркотиків.

Практика застосування розшукових собак для пошуку та виявлення наркотиків показує, що для більш ефективного використання спеціалізованих собак-детекторів в оперативних і слідчих заходах необхідні постійні "шліфування" вироблених навичок і відпрацювання нових відповідно до конкретної тактики їх застосування. Тренувальні заняття з вдосконалення навичок повинні здійснюватися послідовно за визначеною системою уроків з дотриманням режиму тренувальних занять. В процесі тренування у собак-детекторів поступово виробляються складні форми поведінки (навички). На основі однієї відпрацьованої навички виробляється наступна і так формується ціла ланка складних рухів собаки-детектора, динамічний стереотип. Наприклад, робота собаки-детектора у камерах схову являє собою складну ланку рефлексів. Вона починається пошуком запаху наркотику, потім виявленням потрібного запаху та його позначення (гавканням, дряпанням) тощо.

Якщо декілька подразників діють на собаку-детектор у встановленому порядку в просторі та часі і незмінно багаторазово повторюються в тому ж порядку за визначеною системою вправ, тоді ці подразники визначають утворення системи умовних рефлексів – динамічний стереотип, що проявляється у вигляді встановленої складної форми поведінки. Певний порядок зовнішніх подразників відображується в клітинах нервової системи (кора головного мозку у вигляді надзвичайно складних і угоджених процесів).

Враховуючи ці властивості кори головного мозку, при відпрацюванні різних навичок собаки-детектора необхідно чітко виконувати всі умови створення умовних рефлексів і підтримувати визначений режим вправ. Як відомо, Павлов надавав велике значення принципу динамічного стереотипу вищої нервової діяльності тварин і людини. В динамічному стереотипі дуже яскраво проявляються особливості мозку до "програмування" своєї діяльності, до "передбачення".

Динамічний стереотип відіграє велику роль у створенні різного роду рухливих навичок у процесі дресирування собак. Наприклад, привчання собаки-детектора до пошуку наркотиків у літаку, автотранспорті, потягах, наркотику, закопаного в землю, тощо супроводжуються створенням цілої системи умовних рефлексів динамічного стереотипу "складних навичок". Ця властивість організму собаки дає можливість йому пристосовуватися до роботи в різних умовах навколишнього середовища.

Практика дресирування собак показує, що процес створення динамічного стереотипу дуже складний і пов'язаний з певними труднощами для нервової системи. Але підтримка вже відпрацьованого стереотипу є найлегшою формою роботи нервових клітин. Чим сильніше вироблені певні стереотипні рухи (навички у собаки-детектора), тим надійніше забезпечується добра безвідмовна робота собаки при її службовому застосуванні. При дресируванні і тренуванні собак необхідно враховувати можливу якість стереотипів-рефлексів:

- стереотипні дії собаки легше і точніше виконуються;
- відпрацьований стереотип направляє створення нових рефлексів по своєму руслу;
- стереотип надає можливість однаково реагувати, незважаючи на
- деякі зміни умов (обставин).

Наприклад, відпрацьований стереотип рухомих рефлексів у процесі привчання собаки до подолання перешкод на дресирувальній площадці дозволяв долати декілька різних перешкод, які зустрічалися в зовсім новій обстановці.

Послідовні комплекси з обстановочних і основних подразників за їх типом ланцюга з далеко поставленими кільцями не можуть бути фізіологічними механізмами умовно-рефлекторної настройки. Настройка ця викликана з механізму умовного зв'язку стану, готовності організму собаки до певних дій. Після відпрацювання визначеного динамічного стереотипу достатньо подати команду і собака починає виконувати всі необхідні дії у визначеній послідовності без додаткових сигналів дресирувальника. Наприклад, видресируваний собака-детектор обшукує ділянку місцевості за командою дресирувальника "шукай" у визначеній послідовності зигзагоподібно – стереотип у просторі.

Виходячи з цього, тренувальні заняття з собаками для пошуку наркотиків необхідно проводити в умовах, наближених до реальних, тобто на вокзалі, в літаку, аеропорту, потягу і т. п.

Проводячи регулярно тренувальні заняття в цих місцях, у собаки-детектора відпрацьовується стереотип постійного місця, що сприяє безвідмовному виконанню вироблених навичок пошуку наркотиків. Для більш плідної роботи в тренуванні розшукових собак-детекторів для пошуку наркотиків необхідно складати план тренування.

Отже, в процесі дресирування собаки-детектора для пошуку і виявлення наркотиків вирішуються чотири основні завдання.

Перше завдання – не допускати у собаки-детектора послаблення або згасання умовних рефлексів.

Друге завдання – тренування – це подальше вдосконалення навичків шляхом їх "шліфування."

Третє завдання – проведення тренувальних занять в умовах, наближених до реальної оперативної обстановки.

Четверте завдання – постійний розвиток фізичних якостей собаки-детектора і пристосування організму до тривалих навантажень і до різних несприятливих умов навколишнього середовища.

На завершення можна зробити висновок, що при проведенні систематичних тренувань з закріплення відпрацьованих навичок собаки-детектора ми досягаємо високої ефективності його застосування в оперативно-розшукових заходах.

Література:

1. Кириченко О. А., Сергієнко О. К. Проблеми використання одорологічної інформації у боротьбі з правопорушеннями. – К., 2002. – 400 с.
2. Басай В. Д., Кириченко О. А. Основи одорології: Монографія. – Івано-Франківськ: Вид-во "Сімик", 2002. – 580 с.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА МІЖНАРОДНІ ЗЛОЧИНИ

В. О. Іващенко,
старший викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

В юридичній доктрині отримала визнання концепція про те, що серед багатьох міжнародних правопорушень існує категорія міжнародних злочинів, які становлять велику суспільну небезпеку. Правильне окреслення кола цих злочинів допоможе обрати ефективні форми і методи боротьби з ними, поняття міжнародного злочину дозволить визнати такими лише ті діяння, які є найбільш небезпечними для міжнародних відносин.

У дореволюційній літературі проблему міжнародних злочинів досліджували Л. Камаровський, Н. Коркунов, Ф. Ліст, Ф. Мартенс та інші вчені. До таких злочинів вони відносили прагнення одних держав до поневолення інших та всесвітнього панування, напад без оголошення війни і без достатнього приводу.

Багато юристів висловлювали власні думки щодо поняття міжнародних злочинів. Так, П. С. Ромашкін говорив, що ці злочини є посяганнями на основи міжнародних відносин [1, с. 26]. М.І. Лазарєв зазначав, що вони посягають на незалежність кожного народу і мирні відносини між ними [2, с. 178]. Д. Б. Левін такі злочини розглядав, як посягання на свободу народів світу або як посягання на інтереси всього прогресивного людства, як посягання на корінні основи міжнародного спілкування, на права та інтереси всіх держав [3]. А. Н. Трайнін міжнародні злочини визначав як злочини проти людства [4, с. 271-423]. Л. А. Моджорян вказав, що такі злочини є посяганнями на саме існування держави і нації [5, с. 122].

Трохи пізніше, досліджуючи проблеми боротьби з міжнародними злочинами, Ю. А. Решетов у дисертаційному дослідженні дійшов до висновку, що такі злочини є складними деліктами, які вчиняються органами законодавчої, виконавчої і судової влади, і суб'єктом відповідальності за які є держава [6, с. 5].

І.І. Карпець підкреслював, що поняття міжнародного злочину дозволить визнати такими лише ті діяння, які становлять підвищену небезпеку для людства, для нормальних відносин між державами незалежно від їх соціально-політичного устрою [7, с. 97].

В. П. Панов зазначив, що міжнародними злочинами визнаються особливо небезпечні для людської цивілізації порушення принципів і норм міжнародного права, які мають основоположне значення для забезпечення миру, захисту особи і життєво важливих інтересів міжнародного співтовариства в цілому [8, с. 53].

Розглянемо, які види суспільно небезпечних діянь можна віднести до *міжнародних злочинів.*

Вперше перелік таких злочинів був сформульований у Статуті Нюрнберзького Міжнародного воєнного трибуналу 1945 року. В статті 6 Статуту до категорії міжнародних віднесені три групи злочинів проти людства:

1) злочини проти миру, а саме: планування, підготовка, розв'язання чи ведення агресивної війни в порушення міжнародних договорів, угод чи запевнень або участь у спільному плані чи змові, спрямовані на здійснення будь-якої із вищевикладених дій;

2) воєнні злочини, а саме: порушення законів чи звичаїв війни, в тому числі вбивства, тортури чи захоплення в рабство чи з іншою метою цивільного населення окупованої території, вбивства чи тортури військовополонених чи осіб, які знаходяться в морі, вбивства заручників, пограбування суспільної чи приватної власності, безглузді руйнування міст і сіл, розорення, що не виправдані воєнною необхідністю, та інші злочини;

3) злочини проти людяності, а саме: вбивства, винищування, поневолення, заслання та інші жорстокості, вчинені щодо цивільного населення до чи під час війни, або переслідування за політичними, расовими чи релігійними мотивами з метою здійснення чи у зв'язку з будь-яким злочином, що підпадає під юрисдикцію трибуналу, незалежно від того, чи були ці дії порушенням внутрішнього права країни, де вони були вчинені, чи ні.

Зазначена класифікація міжнародних злочинів мала велике значення як перший документ міжнародного кримінального права, спрямований на захист миру і безпеки людства.

З часом виникли нові міжнародні злочини. Зокрема, Конвенція про попередження злочину геноциду і покарання за нього 1948 року відносить до категорії цих злочинів також геноцид. Під цим поняттям розуміють дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку (ст. 2).

Документ вказує на можливі форми геноциду: вбивство членів такої групи; заподіяння їм серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу; навмисне створення для них таких життєвих умов, які розраховані на повне чи часткове фізичне знищення людей; заходи, розраховані на повне чи часткове фізичне знищення людей; заходи, розраховані на запобігання дітонародженню в середовищі такої групи і насильницька передача дітей із однієї людської групи в іншу.

Перелік форм геноциду є вичерпним.

Караними визнані також змова з метою вчинення геноциду, пряма і публічна підмова до вчинення цього злочину, а також замах і співучасть у ньому.

Конвенція передбачає розгляд кримінальної справ про геноцид компетентним судом тієї держави, на території якої вчинені такі злочини, а також може бути створений Міжнародний кримінальний суд з відповідною юрисдикцією для розгляду конкретної справи.

Женевськими конвенціями про захист жертв війни 1949 року був суттєво доповнений перелік воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які віднесені до категорії міжнародних.

Зокрема, в ст. 50 Конвенції про покращення участі поранених і хворих у діючих арміях (I Конвенція) та в ст. 51 Конвенції про покращення участі поранених, хворих і осіб, які потерпіли аварію корабля, зі складу збройних сил на морі (II Конвенція) до таких злочинів віднесені: навмисне вбивство;

катування; нелюдське поводження, включаючи біологічні експерименти; навмисне завдання тілесних страждань чи серйозного каліцтва; нанесення шкоди здоров'ю; незаконне, довільне і проведене у великому масштабі знищення і привласнення майна, яке не викликане воєнною необхідністю.

Конвенцією про поводження з військовополоненими (III Конвенція, ст. 130), крім названих, віднесені: примушування військовополоненого служити у збройних силах ворожої держави або позбавлення його прав на неупереджене і нормальне судочинство, передбачене цією Конвенцією.

Крім того, Конвенція про захист цивільного населення під час війни (IV Конвенції ст. 147) як злочин кваліфікує: примушування їх служити у збройних силах ворожої держави; взяття заручників; злочинні посягання на їх майно.

У 1977 році Додатковим протоколом I до названих Женевських конвенцій до серйозних порушень віднесені такі навмисні діяння, які стали причиною смерті чи серйозного тілесного ушкодження, чи втрати здоров'я:

- перетворення цивільного населення чи окремих цивільних осіб в об'єкт нападу;
- вчинення нападу щодо цивільного населення чи цивільних об'єктів, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних втрат життів, поранень серед цивільних осіб чи завдасть шкоди цивільним об'єктам;
- вчинення нападу на установки чи споруди, коли відомо, що такий напад стане причиною надмірних втрат життів, поранень серед цивільних осіб чи завдасть шкоди цивільним об'єктам;
- перетворення незахищених місцевостей і демілітаризованих зон в об'єкт нападу;
- вчинення нападу на особу, коли відомо, що вона припинила брати участь у воєнних діях;
- віроломне використання розрізняльної емблеми Червоного Хреста, Червоного Півмісяця, або Червоного Лева і Сонця чи інших захисних знаків, визнаних Конвенціями чи цим Протоколом (ст. 85).

Згідно з Протоколом I серйозними порушеннями вважаються також такі навмисні дії:

- переміщення державою-окупантом частини її власного цивільного населення на окуповану нею територію чи депортація, переміщення всього або частини населення окупованої території в межах цієї території чи за її межі;
- невиправдане затримання репатріації військовополонених чи цивільних осіб;
- застосування практики апартеїду та інших негуманних і принижуючих дій, що ображають гідність особи, заснованих на расовій дискримінації;
- перетворення чітко упізнаних історичних пам'яток, творів мистецтва чи місць відправлення культу, визнаних культурними цінностями з особливим захистом, в об'єкт нападу, в результаті чого їм наносяться великі руйнування;
- позбавлення осіб, які користуються захистом, права на неупереджене і нормальне судочинство.

Треба зазначити, що, за Протоколом, перераховані серйозні порушення Женевських конвенцій і Протоколу I розглядаються як воєнні злочини.

У 1968 році Конвенція про незастосування строків давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства до міжнародних віднесла злочини проти людства, вигнання в результаті збройного нападу чи окупації, нелюдські дії, які є наслідком політики апартеїду, а також геноциду (ст. 1).

У 1973 році Генеральна Асамблея ООН прийняла Міжнародну конвенцію про запобігання злочину апартеїду і покарання за нього, в якій апартеїд оголошений злочином проти людства, що створює серйозну загрозу міжнародному миру і безпеці.

Документ у статті 2 перераховує нелюдські акти, вчинені з метою встановлення і підтримання панування однієї расової групи людей над якою-небудь іншою расовою групою та її систематичного гноблення, а саме:

1) позбавлення їх права на життя і свободу особистості шляхом вбивств, завдання серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу, посягання на їх свободу чи гідність, застосування катувань чи жорстокого, нелюдського, принижуючого гідність поводження і покарання, а також шляхом свавільних арештів і незаконного утримання в тюрмах;

2) навмисне створення для расової групи чи груп населення життєвих умов, розрахованих на їх повне чи часткове фізичне знищення;

3) будь-які заходи, в тому числі законодавчого характеру, розраховані на перешкоджання участі расової групи в політичному, соціальному, економічному і культурному житті країни, і навмисне створення умов, перешкоджаючих повному розвитку такої групи, зокрема шляхом позбавлення її членів основних прав і свобод людини;

4) будь-які заходи, спрямовані на розподіл населення за расовою ознакою шляхом створення ізольованих резервацій і гетто для членів расової групи, заборона змішаних шлюбів між членами різних расових груп, експропріацію земельної власності, що належить расовій групі чи її членам;

5) експлуатація праці членів расової групи, зокрема, використання їх примусової праці;

6) переслідування організацій і осіб шляхом позбавлення їх основних прав і свобод за виступи проти апартеїду.

Суб'єктами злочину апартеїду можуть бути фізичні особи, члени організацій, установ, представники держави незалежно від місця вчинення злочину. До відповідальності притягуються виконавці злочину, підмовники, організатори, посібники та особи, які співробітничають у вчиненні актів апартеїду.

Звернемо увагу, що відносно цих злочинів встановлена універсальна юрисдикція. Винні особи можуть передаватися до суду будь-якої держави, яка є учасником Конвенції 1973 року. Крім того, передбачена можливість створення Міжнародного кримінального трибуналу у випадку згоди держав з його юрисдикцією.

У 1976 році Комісія міжнародного права схвалила проект статей про відповідальність держав. Згідно з п. 3 ст. 19 документа до числа міжнарод-

них злочинів віднесені агресія, встановлення чи збереження силою колоніального панування, рабство, геноцид, апартеїд та екоцид.

У 60-х роках активно обговорювалось питання про розгляд екоциду і біоциду як окремих міжнародних злочинів. Значно сприяла цьому війна у В'єтнамі, під час якої війська США за допомогою хімічних речовин у деяких місцевостях знищували все живе. Не випадково перші теоретичні дослідження цієї проблеми належать в'єтнамським юристам.

Розглянемо детальніше питання встановлення відповідальності за такий міжнародний злочин, як екоцид.

Екоцид як міжнародний злочин – це суспільно небезпечне для цивілізації посягання на навколишнє природне середовище, в результаті якого масово знищуються рослинний чи тваринний світ, отруюється атмосфера чи водні ресурси, а також вчиняються інші дії, що можуть спричинити екологічну катастрофу.

На міжнародному рівні численними документами заборонено використання засобів впливу на навколишнє середовище. Мова йде про Протокол про заборону застосування на війні ядушливих, отрутних та інших подібних газів і бактеріологічних засобів 1925 року, Додатковий протокол I до Женевських конвенцій про захист жертв війни 1949 року, Конвенцію про заборону розробки, виробництва і накопичення запасів бактеріологічної (біологічної) і токсичної зброї і про їх знищення 1972 року, Конвенцію про заборону воєнного чи будь-якого іншого ворожого використання засобів впливу на природне середовище 1977 року, Конвенцію про заборону чи обмеження застосування конкретних видів звичайної зброї, які можуть вважатися такими, що наносять надмірне пошкодження чи мають невибіркову дію, 1980 року.

Зокрема, Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року в ст. 35 забороняє застосовувати засоби і методи ведення воєнних дій, які мають своєю метою завдати довготривалу і серйозну шкоду природному середовищу. Конвенція 1977 року не дозволяє воєнне чи будь-яке інше вороже використання засобів впливу на природне середовище, які мають широкі, довгострокові чи серйозні наслідки в якості способів руйнування, нанесення збитків чи завдання шкоди будь-якій іншій державі-учасниці (ст. 1). Протокол III Конвенції 1980 року прямо забороняє використовувати у збройному конфлікті запалювальну зброю, тим самим сприяє захисту природного середовища.

Проаналізувавши вказані міжнародно-правові акти, зауважимо, що офіційно термін "екоцид" у міжнародному кримінальному праві поки що не застосовується. У проекті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства цей міжнародний злочин названо як навмисна і серйозна шкода навколишньому середовищу. До відповідальності притягується особа, яка навмисне завдає шкоди чи віддає наказ, що викликає нанесення великої, довгочасної і серйозної шкоди навколишньому природному середовищу.

Екоцид пов'язаний з непоправними наслідками для природного середовища, яке має велике значення для людства. Міжнародна небезпека цього злочину проявляється в тому, що його наслідки не знають кордонів, порушення екології в одній державі виявляється в інших. Тому боротьба з екоцидом має велике значення для всього людства.

В останні роки відокремився від екоциду такий самостійний міжнародний злочин як біоцид. Він спрямований безпосередньо не проти навколишнього природного середовища, а проти людини. В той же час, біоцид означає навмисне і масове знищення людей та інших живих істот, живої природи, живих організмів, біосфери за допомогою зброї масового знищення з метою досягнення воєнної переваги над противником і перемоги у збройному конфлікті. Тому джерелом біоциду є агресивна війна і збройні конфлікти, в процесі яких він може бути вчинений.

Однією з важливих ознак біоциду є застосування зброї масового знищення. До неї віднесена нейтронна зброя для знищення людини і збереження матеріальних цінностей; бактеріологічна, біологічна і токсична зброя, що заборонена Конвенцією 1972 року; ядушливі, отруйні та інші гази, призначені для знищення людей і заборонені Протоколом 1925 року; хімічна зброя, тобто боєприпаси і пристрої з токсичними хімікатами і їх прекурсорами, призначені для знищення живої сили противника у збройному конфлікті. Ця зброя заборонена Конвенцією про заборону розробки, виробництва, накопичення і застосування хімічної зброї і про її знищення 1993 року.

У військових відомствах різних країн розробляються також інші види зброї, які впливають на людей, не завдаючи шкоди матеріальним цінностям і навколишньому природному середовищу.

Біоцид як міжнародний злочин потрібно відмежовувати від злочинного забруднення навколишнього природного середовища. Насамперед, ці злочини відрізняються за суб'єктами, адже накази про застосування біологічної зброї можуть виходити тільки від держави, її керівників та вищих посадових осіб. Інші також способи вчинення біоциду. Вони пов'язані з використанням такої військової техніки, яка призначена для масового знищення живої сили і завдання шкоди здоров'ю людей.

У проекті Кодексу злочинів проти миру і безпеки людства, що був прийнятий Комісією міжнародного права на 43-й сесії в 1991 році, до злочинів проти миру і безпеки людства віднесені такі: агресія, загроза агресії, втручання, колоніальне панування та інші форми іноземного панування, геноцид, апартеїд, систематичні і масові порушення прав людини, виключно серйозні воєнні злочини; вербування, використання, фінансування і навчання найманців; міжнародний тероризм; незаконний обіг наркотичних засобів; навмисна і серйозна шкода навколишньому середовищу. Як бачимо, проектом Кодексу до злочинів проти миру і безпеки людства віднесені як міжнародні злочини, так і деякі злочини міжнародного характеру.

Статут Міжнародного кримінального суду, прийнятий дипломатичною конференцією повноважних представників держав під егідою ООН в липні 1998 року, до міжнародних злочинів відніс злочин геноциду, злочин проти людяності, воєнні злочини і агресію [9, с. 192-198].

До злочинів проти людяності і воєнних злочинів включено багато різних складів, наприклад, такі злочини проти цивільних осіб як вбивство, винищування, поневолення, депортація, позбавлення волі, катування, різні форми сексуального насильства; переслідування будь-якої групи суспільст-

ва за політичними, національними, етнічними, культурними, релігійними, статевими та іншими мотивами; насильницькі зникнення людей; апартеїд; інші нелюдські діяння подібного характеру.

Більше того, до воєнних злочинів Статут Міжнародного кримінального суду відніс більше 50 різних складів, які порушують Женевські конвенції 1949 року, закони та звичаї війни і можуть бути вчинені під час збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного характеру.

Україна, виконуючи свої міжнародні зобов'язання в галузі кримінального права, внесла суттєві зміни і доповнення в Кримінальний кодекс, який набрав чинності з 1 вересня 2001 року. Вперше в нього включено спеціальний розділ "Злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку". Серед них сформульовані склади таких міжнародних злочинів: пропаганда війни (ст. 436), планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни (ст. 437), порушення законів та звичаїв війни (ст. 436), застосування зброї масового знищення (ст. 439), розроблення, виробництво, придбання, зберігання, збут, транспортування зброї масового знищення (ст. 440), екоцид (ст. 441), геноцид (ст. 442) та деякі інші. Однак цей перелік не охоплює всіх розглянутих міжнародних злочинів. Не згадуються такі злочини, як апартеїд, біоцид, систематичні та масові порушення прав людини й інші. Крім того, деякі диспозиції статей сформульовані без урахування всіх вимог норм міжнародного права.

Можна зробити висновок, що сучасне міжнародне законодавство містить норми, які забороняють міжнародні злочини. Ми вважаємо за доцільне проведення імплементації основних положень розглянутих міжнародно-правових документів у вітчизняне законодавство України.

Література:

1. Ромашкин П. С. К вопросу о понятии и источниках международного уголовного права // Советское государство и право. – 1948. – № 3.
2. Лазарев М. И. Империалистические военные базы на чужих территориях и международное право. – М.: Изд-во ИМО, 1966.
3. Левин Д. Б. Ответственность государств в современном международном праве. – М.: Междунар. отношения, 1966.
4. Трайнин А. Н. Защита мира и уголовный закон. – М.: Наука, 1969.
5. Моджорян Л. А. Субъекты международно-правовой ответственности // Советское государство и право. – 1969. – № 12.
6. Решетов Ю. А. Борьба с международными преступлениями (правовые проблемы): Автореф. дис… д-ра юрид. наук: 12.00.10 / Институт государства и права АН СССР. – М., 1984.
7. Карпец И. И. Преступления международного характера. – М.: Юрид. лит., 1979.
8. Панов В. П. Международное уголовное право: Учебное пособие. – М.: ИНФРА-М, 1997.
9. Костенко Н. И. Международный уголовный суд. – М.: Издательство ПРИОР, 2002.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ МІЖНАРОДНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

О. В. Зелена,
ад'юнкт кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ України

Жодна галузь права не може існувати без відповідальності за порушення її норм. Міжнародне право, не зважаючи на відсутність кодифікації норм про міжнародно-правову відповідальність, встановлює умови її виникнення, види, форми та обсяг. Нині Комісія міжнародного права ООН займається кодифікацією норм про відповідальність, що свідчить про появу тенденції до утворення самостійної галузі системи міжнародного права – права міжнародної відповідальності [1].

У теорії міжнародного права існують різні визначення означеної відповідальності. Так, Г.І. Тункін вважає, що міжнародно–правовою відповідальністю є юридичні наслідки порушення норм міжнародного права [2]. На думку Н. А. Ушакова, це застосування та реалізація санкції у разі міжнародного правопорушення [3]. В. А. Мазов визначає міжнародну відповідальність як сукупність правових відносин, що виникають у сучасному міжнародному праві у зв'язку з правопорушенням, скоєним державою чи іншим суб'єктом цього права, або у зв'язку зі шкодою, спричиненою державі або іншим державам унаслідок правомірної діяльності [4]. На погляд І.І. Лукашук, міжнародно–правова відповідальність – це такі правовідносини, які, з одного боку, покладають на правопорушника обов'язок припинити протиправні дії, ліквідувати чи компенсувати наслідки правопорушення, а з іншого – надають потерпілому суб'єкту право вимагати виконання зазначених акцій [5]. Що стосується міжнародної відповідальності держав, то В. А. Василенко формулює поняття позитивної відповідальності держави, яке складається не тільки з обов'язку останньої належним чином виконувати зобов'язання, передбачені нормами міжнародного права, але і із забезпечення захисту своїх прав несудовими міжнародними органами. Це дозволяє розглядати державу як суб'єкт публічних міжнародно–правових відносин [6].

У теорії міжнародного права склалося поняття абсолютної відповідальності. Вона має за підставу не вольові акти, а події, так чи інакше пов'язані з правомірною поведінкою суб'єкта, але такі, що є не залежними від його волі та спричиняють шкоду, яка підлягає відшкодуванню. Так, Ю. М. Колосов вважає, що у разі заподіяння шкоди внаслідок правомірних дій у суб'єктів виникає обов'язок відшкодувати завдані збитки (що є одним з різновидів відповідальності) [7].

Оскільки у системі міжнародного права існує поняття безвинної, "абсолютної" відповідальності, то має місце і нетрадиційне розуміння правопорушення — діяння, що порушує норми системи міжнародного права, але яке вчинене невинно. Так, Ю. В. Петровський зауважує, що видається некоректним положення про те, що міжнародне правопорушення завжди є

винним порушенням норм і спричиняє шкоду іншій державі; і що без вини не може бути правопорушення [8].

Однак, відповідальність, що виникає внаслідок винного заподіяння шкоди, та відповідальність, яка з'являється в результаті невинного її спричинення, – два абсолютно різних за своєю природою явища. І ми погоджуємося з позицією П. М. Куриса, котрий вважає, що необхідно диференційовано підходити до цих двох понять [9].

Юридичні наслідки порушених міжнародних правових норм досить різноманітні. Це обумовлюється особливістю міжнародних правовідносин та їх порушень, а тому й заходи відповідальності є специфічними. Системі міжнародного права відомі два види відповідальності – політична та матеріальна [10]. Проте у науковій літературі щодо відповідальності за названим правом зустрічається ще й моральна відповідальність [11]. Однак більшість вчених вважають, що остання, по суті, є відповідальністю політичною. А вираз "моральна відповідальність" розуміється як відповідальність не правова, а така, що випливає з порушень правил міжнародної моралі [12].

Наприклад, В. А. Василенко розрізняє такі поняття, як реституція, сатисфікація, субституція, репарація. Сюди ж додаються форми політичної міжнародної відповідальності: тимчасове обмеження суверенітету, позбавлення частини території країни, післявоєнна окупація, демілітаризація та заборона утримання військових сил чи визначених родів військ [6, с. 213-215]. Так, І.І. Лукашук відносить до форм міжнародної відповідальності реторсію, репресалії, самооборону та санкції. У міжнародних відносинах санкції за своєю значимістю є найважливішою формою відповідальності. Цікаво, що поняття "санкція" у міжнародній правовій літературі використовується не тільки як структурний елемент норми права, а й як примусовий захід, що застосовується міжнародними організаціями [13]. Що ж стосується держав, то застосовані ними заходи слід називати контрзаходами. Така термінологія запроваджена Комісією міжнародного права. У Статуті ООН (глава 4) зазначається, що санкціями у міжнародному праві визнаються заходи примусового характеру, які здійснюються ООН з метою підтримання та поновлення міжнародного миру і безпеки. Санкції застосовуються у сфері публічно–правових міжнародних відносин щодо держав, які вчинили найтяжчі міжнародні делікти, або стосовно держав, які відмовляються виконувати заходи з відшкодування збитків [14].

Санкції мають не лише компенсаційний характер, а й полягають в "ущемленні" політичних і моральних інтересів правопорушника. Санкції відрізняються від інших форм міжнародної відповідальності тим, що за своїми наслідками вони не завжди є пропорційними шкоді, заподіяній деліквентом, та можуть перевищувати обсяг і характер збитків. Ця особливість надає санкціям характеру покарання. Вони полягають у виключенні держави з міжнародної організації, розірванні з нею дипломатичних відносин, призупиненні прав і привілеїв, що передбачаються членством у названих організаціях, перериванні економічних та інших господарських й культурних відносин, обмеженні прав фізичних і юридичних осіб держави–деліквента тощо.

Інститут об'єктивної ("абсолютної") відповідальності держав, будучи самостійним інститутом міжнародного права, теж має форми реалізації приписів. Форми об'єктивної відповідальності є специфічними, їх не треба ототожнювати з формами відповідальності держав за винне спричинення шкоди. Вони, головним чином, залежать від характеру правомірної діяльності, у зв'язку з якою була невинно спричинена шкода, а також від особливостей джерела підвищеної небезпеки, що використовувалося, та характеру заподіяних збитків. До об'єктивної відповідальності відносять грошову компенсацію спричиненої шкоди, поставки різних матеріальних цінностей для поновлення матеріальної сфери потерпілої держави, порушеної внаслідок події, що мала місце.

У теорії міжнародного права спірним є питання про існування міжнародної кримінальної відповідальності. Так, Ю. М. Колосов вважає, що кримінальна відповідальність належить, головним чином, до внутрішньодержавного права. У тих випадках, коли держава вимагає від іншої держави застосування санкцій кримінального характеру щодо громадян останньої, то у сфері міжнародно–правових відносин має місце політична відповідальність. Коли ж фізичні або юридичні особи однієї держави наполягають на застосуванні заходів кримінального характеру щодо громадян іншої, то може йтися про виникнення моральної відповідальності. З точки зору міжнародних правовідносин, ця відповідальність ні в першому, ні в другому випадки не є кримінальною [7, с. 25].

Наприклад, Д. Б. Левін зазначає, що існує особлива кримінальна міжнародна відповідальність за вчинення злочинів проти людства. Вона випливає безпосередньо з норм міжнародного права (хоча у певних випадках одночасно передбачається й нормами міжнародного права) [14, с. 39-40]. Але Н. А. Ушаков заперечує цю позицію, стверджуючи, що немає ніякої особливої кримінальної відповідальності за правопорушення проти людства. Вона не встановлена, адже достатньо й існуючих форм кримінальної відповідальності за національними системами права. Відсутня й міжнародна кримінальна відповідальність як визначення кримінальної відповідальності фізичних осіб Міжнародним кримінальним судом, що діє на підставі міжнародних кримінально–процесуальних норм [3, с. 23].

Однак у сучасному міжнародному праві виникла нова галузь – міжнародне кримінальне право, що є сукупністю принципів та норм, які регулюють співробітництво держав у боротьбі зі злочинністю. Існування означеної галузі свідчить, у свою чергу, про наявність міжнародної кримінальної відповідальності. Окремі аспекти міжнародного кримінального права досліджувалися такими вченими: А.І. Бастрікіним, І. П. Бліщенком, Л. А. Галенською, І.І. Карпецем, Є. Г. Ляховим, Ю. А. Ренетовим тощо. Завдяки появі цієї галузі міжнародного права можна вирішити важливу проблему – тягар відповідальності покладається не на державу в цілому, а на її керівників та посадових осіб, винних у скоєнні злочинів проти миру та людства. Між тим утвердження міжнародного кримінального права відбувається дуже складно й повільно. Наша вітчизняна доктрина виявилася найбільш консервативною щодо цього. Небажання визнати існування цієї галузі права пояснюється тим, що міжнародне кримінальне право може заподія-

ти шкоду державному суверенітету. Але останнє існує реально та об'єднує норми, які визначають склад злочинів, організацію міжнародних кримінальних судів, співробітництво держав у галузі кримінального правосуддя.

Суб'єктами міжнародно-правової відповідальності можуть бути як держава, так і фізичні й юридичні особи. Існування публічних і приватних міжнародно-правових відносин дозволяє вести мову про суб'єкти відповідальності публічно-правового і приватно-правового характеру. До суб'єктів публічно-правової міжнародної відповідальності належать держава та міжнародні міжурядові організації [7, с. 37], а також фізичні особи [15]. До суб'єктів приватно-правової відповідальності належать фізичні і юридичні особи, а також держава та міжнародні міжвідомчі і позавідомчі організації, які виступають як сторони у приватно-правових відносинах.

Порівняно з іншими суб'єктами міжнародно–правових відносин держава володіє низкою особливостей, що дозволяє виділити її в як особливий суб'єкт міжнародної відповідальності. Адже тільки їй притаманний суверенітет, і будь-яке порушення державою норм міжнародного публічного права об'єктивується в діях чи бездіяльності певних державних органів. На думку П. М. Куриса, не існує власних дій держави, всі функції та вся її діяльність здійснюються державними органами [9, с. 162]. Держава виступає у міжнародно-правових відносинах суб'єктом, який несе відповідальність за дії своїх органів, до яких належать такі:

- законодавчі органи, коли вони видають закони, що суперечать міжнародному праву та спричиняють тим самим шкоду іншим державам, або ж приймають закони, які необхідні для міжнародних зобов'язань держави;
- виконавчі органи;
- органи зовнішніх відносин;
- військові органи та збройні сили;
- посадові особи, що входять до сфери міжнародних відносин;
- судові органи.

Дійсно, у внутрішніх відносинах державні органи є самостійними суб'єктами права. Однак у міжнародних публічних відносинах вони є представниками держави і тому володіють обмеженою правосуб'єктністю. Тільки держава, яка наділена суверенітетом, може виступати в міжнародних відносинах як єдине ціле. Тому суб'єктами правопорушень можуть бути посадові особи і органи держави. Але жоден з них не несе безпосередньо міжнародно-правову відповідальність у сфері публічно-правових відносин. Відповідає завжди держава. Саме вона є відповідальною за діяльність своїх органів, за невиконання чи неналежне виконання останніми покладених на них функцій, пов'язаних із здійсненням державного суверенітету. І якщо державні органи чи посадові особи вчинюють протиправні дії чи бездіяльність у сфері публічних міжнародно-правових відносин, то йдеться про вину держави за незапобігання цим протиправним діянням (дії чи бездіяльності). Таким чином, держава відповідає не за поведінку своїх державних органів, а за свою власну [7, с. 37-40].

У сфері ж міжнародних приватно-правових відносин державні органи та посадові особи за скоєння міжнародного правопорушення несуть відповідальність самі. Однак це не виключає можливості пред'явлення претензії однією державою іншій у зв'язку із діями її фізичних та юридичних осіб.

Міжнародні організації як суб'єкт міжнародно–правової відповідальності утворюються за погодженням держав, з метою співробітництва у певних галузях. Сьогодні існує понад 300 таких організацій, серед яких найвідомішою є ООН, в систему котрої входять її спеціалізовані установи – Міжнародна організація праці (МОП), Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ), ЮНЕСКО, Всесвітня організація інтелектуальної власності (ВОІВ), Міжнародна організація цивільної авіації (МОЦА), Міжнародний союз електрозв'язку (МСЕ), Всесвітній поштовий союз (ВПС), Міжнародна морська організація тощо. ООН координує та контролює діяльність останніх. Правове становище міжнародних організацій досить специфічне. Справа у тому, що в сучасному міжнародному праві не існує загальних норм, які визначали б правовий статус міжнародних організацій, а також норм, які торкалися б питань їх відповідальності. Правове становище названих організацій відображається в угодах, що укладаються між державами.

Правосуб'єктність міжнародних організацій відрізняється, оскільки кожна з них утворюється за погодженням держав. Олінійного бсяг обов'язків кожної міжнародної організації визначається метою та завданнями, у зв'язку з якими вони створені. Слід також зауважити, що вказана правосуб'єктність досить змінна. Це обумовлене волею держав, які створили організації. Однак права та обов'язки останніх, які закріплені в угодах, повинні відповідати загальновизнаним нормам міжнародного права.

Оскільки міжнародні організації володіють різним обсягом правосуб'єктності через те чи інше волевиявлення держав, то їх відповідальність визначається відповідно до обсягу правосуб'єктності. Про відповідальність міжнародних організацій йдеться у статуті, будь – якому акті, на основі яких її створено, а також в угодах держав-членів міжнародної організації, укладених з питань відповідальності.

Названі організації є другорядними суб'єктами міжнародного права, оскільки не наділені суверенітетом, територією і населенням. Ця обставина значно звужує сферу можливих порушень і підстав для настання відповідальності.

Загальною підставою відповідальності міжнародних організацій є порушення:

- ❖ норм і принципів загального міжнародного права;
- ❖ норм, які містяться в установчому акті міжнародної організації;
- ❖ міжнародних угод, укладених організацією з іншими суб'єктами міжнародного права;
- ❖ норм національного права держав.

Міжнародні організації, будучи суб'єктами міжнародних публічних відносин, несуть два види відповідальності за скоєні правопорушення: матеріальну та політичну. Перша полягає у відшкодуванні заподіяної матеріальної шкоди. Види політичної відповідальності міжнародних організацій до-

сить різноманітні: вибачення, позбавлення міжнародної організації відповідних прав та обов'язків. Оскільки вказані організації не наділені суверенітетом, то щодо них не застосовуються такі види відповідальності, як тимчасове обмеження суверенітету, окупація території й деякі інші [16].

Міжнародна організація також може бути суб'єктом міжнародного приватного та національного права. А тому за порушення зобов'язань в приватноправових відносинах, вона підлягатиме цивільно-правовій відповідальності.

У міжнародному праві проблематичним є питання про можливість притягнення до міжнародної відповідальності фізичних осіб у сфері публічно–правових міжнародних відносин, зокрема за скоєння злочинів проти миру, воєнних злочинів і злочинів проти людства. Так, Д. Б. Лєвін вважає, що фізичні особи несуть міжнародну кримінальну відповідальність за міжнародні злочини або злочини проти людства [14, с. 40].

Наприклад, М. Х. Фарукшин, погоджуючись з позицією Д. Б. Левіна, зазначає: міжнародно-правову відповідальність за вчинення міжнародних злочинів, поряд з державою, можуть нести й винні фізичні особи [17].

Однак, Ю. М. Колосов та Н. А. Ушаков спростовують зазначене і висловлюють думку, що кримінальна відповідальність індивідів за скоєння міжнародних злочинів, у тому числі й проти людства, має місце лише за національним кримінальним правом. Оскільки індивіди не є суб'єктами міжнародного права, вони не несуть і не можуть нести міжнародну відповідальність [3, с. 140].

Наведену позицію поділяє й С. В. Черниченко, вважаючи, що індивід не може підлягати прямому впливу норм міжнародного права та не володіє й не може володіти жодним з елементів правосуб'єктності [18].

Такий висновок тривалий час панував у науковій літературі з міжнародного права. Але кардинальні зміни, що відбуваються в умовах сьогодення, зокрема, визнання пріоритету міжнародних норм над внутрішньодержавними, привели до посилення ролі людини та громадянина, які стали одними з учасників міжнародних відносин, виконують норми міжнародного права та несуть відповідальність за їх порушення [15, с. 491].

Нині особи, винні у вчиненні низки міжнародних злочинів, несуть кримінальну та інші види відповідальності незалежно від місця та часу їх скоєння. Покарання за названий злочин настає, навіть, якщо воно не передбачено у законодавстві держави та незалежно від того чи є особа, яка вчинила злочин, громадянином цієї держави чи ні. Особа, насамперед, порушує норми та принципи міжнародного права. Відсутність же відповідних норм у національному законодавстві не звільняє її від відповідальності. Тому кожна держава повинна розглядати названих осіб як злочинців. Коли ж особа, порушуючи норми міжнародного права, виступає від імені держави, а не як приватна особа, то виникає питання про міжнародно-правову відповідальність держави. Однак у такому разі досить складно вирішується проблема щодо видання винною державою виконавців її розпоряджень. Суди держав не виявляються ефективними органами стосовно справ про міжнародні злочини. Розвиток міжнародного права та визнання ряду протиправних діянь міжнародними

злочинами сприяли усвідомленню міжнародним співтовариством необхідності створення Міжнародного кримінального суду [15, с. 505 -506].

Щодо міжнародної відповідальності постає питання не тільки з приводу суб'єктів, які їй підлягають, а й стосовно суб'єктів, котрі мають право її застосовувати. Такими суб'єктами є Міжнародний суд ООН, Суд Європейських Співтовариств, Європейський суд з прав людини, Економічний суд СНД тощо.

Підводячи підсумок, доцільно визначити поняття міжнародно-правової відповідальності як самостійний вид юридичної відповідальності, що виникає внаслідок порушення чи невиконання суб'єктами міжнародних відносин норм міжнародного права та полягає у примушуванні суб'єктів міжнародних відносин до виконання порушених зобов'язань, передбачених нормами міжнародного права; у наданні потерпілому компенсації за заподіяну правопорушенням шкоду; в створенні для суб'єкта міжнародного правопорушення певних правових обмежень та негативних наслідків.

Література:

1. Лукашук И. И. Международное право. Общая часть. – М., 1997. – С. 178
2. Тункин Г. И. Теория международного права. – М., 1979. – С. 430.
3. Ушаков Н. А. Основания международной ответственности государств. М., 1983. – С. 19.
4. Мазов В. А. Ответственность в международном праве. – М., 1979. – С. 1
5. Лукашук И. И. Международное право. – М., 1997. – С. 179.
6. Василенко В. А. Ответственность государства за международные правонарушения. – К., 1976. – С. 37 – 38.
7. Колосов Ю. М. Ответственность в международном праве. – М., 1975. – С. 1
8. Петровский Ю. В. Международно-правовая ответственность государств: Автореф. дис.... канд. юрид. наук. – Л., 1968. – С. 5.
9. Курис П. М. Международные правоотношения и ответственность государств. – Вильнюс, 1973. – С. 24.
10. Колосов Ю. Д. Основы международного права // В учеб. "Основы права"/ Под ред. В. В. Лазарева. – М., 1997. – С. 399.
11. Международное право. – М., 1957. – С. 126; Международное право. М., 1964 – С. 113; 182.
12. Тункин Г. И. Вопросы теории международного права. – М., 1962. – С. 298
13. Бажнян К. А. Борьба Советского Союза против агрессии. – М., 1959. – С 17
14. Левин Д. Б. Ответственность государства в современном международном праве. – М., 1966. – С. 115.
15. Общая теория прав человека / Под ред. Е. А. Лукашевой. – М., 1996. – С. 49
16. Шибаева Е. Н., Поточный М. Правовые вопросы структуры и деятельности международных организаций. – М., 1988. – С. 75.
17. Международная правосубъектность. – М., 1971. – С.180.
18. Черниченко С. В. Международное право: современные теоретические проблемы. – М., 1993. – С. 99.

ДЖЕРЕЛА, МЕТОДИ Й ІНСТРУМЕНТАРІЙКАНОНІЧНОГО ПРАВА

С. С. Кваша,
заступник декана факультету права та підприємництва
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

У церковному праві можна виділити два типи правових джерел: внутрішні, або матеріальні, які творять право, у тому числі і без втручання церковного законодавця, та зовнішні, або формальні, якими є окремі канонічні закони чи норми. Перші тісно пов'язані з проблемою єдності канонічного права, другі — з процесом кодифікації церковних законів.

Основа правової структури нового Божого народу ґрунтується на позитивному Божому праві *(ius divinum positivum)*. Це не заперечує факту, що в структурі церковної спільноти природнє Боже право *(ius divinum naturale)* теж відіграє важливу, хоч і другорядну чи додаткову роль. Якщо схоластика навчила: ласка не нищить, а вдосконалює природу, то II Ватиканський Собор стверджує: "Церква… є одночасно знаком і охороною трансцендентності людської особи". Обидві згадані форми Божого права разом з суто людськими елементами беруть участь у творенні церковного права. Нормативне значення трьох елементів цього класичного розрізнення, започаткованого Франциском Суарезом, визначається за рівнем їхньої наближеності до центру таїнства Церкви. Оскільки канонічне право в цілому бере участь у таїнстві Церкви, то саме ця особливість виділяє його порівняно з державним правом.

Ius canonicum у його ступінчастому розвитку має основне матеріальне джерело саме в Божому праві, завдяки якому воно не лише існує, але й набуває правового характеру. Тому було б неправильно вважати цілісність канонічних норм позитивного Божого права абсолютно незмінною або розглядати сукупність канонічних норм церковного права як довільно укладену за людською примхою. Якщо першу групу можна назвати правом, даним в Одкровенні, яке через традицію набуло видимих ознак, то друга група, хоч і не є безпосередньою конкретизацією біблійних правд, тісно пов'язана з процесом історично-нормативної конкретизації позитивного або природного Божого права. Класичне розрізнення *ius divinum* і *ius mere eccesiasticum* є звичайною спробою зробити перше ґрунтовне розрізнення між матеріальним змістом канонічного права з метою точного визначення юридично зобов'язуючої сили кожної окремої норми.

Потреба Церкви у створенні та зберіганні якоїсь певної правової визначеності, а також у правильному застосуванні окремих норм, зумовила необхідність укладення збірників, які б містили різні закони і декрети, проголошені церковною владою. Протягом перших шести століть укладення таких збірників (напр., *Collectio Romana* або *Versio Isidoriana*) ґрунтувалося лише на хронологічному принципі, а з шостого століття починає застосовуватися також систематичний критерій, за яким укладений, наприклад, відомий *Collectio Dionysio-Hadriana*, який папа Адріан I у 774 році подарував Карлові Великому. Наступним кроком

були спроби об'єднати матеріал цих збірників і сформулювати правила, що дало б змогу пристосувати церковні закони до вимог часу Гінкмара з Раймсу (806-882) й Іва з Шартру – єпископа Шартрського (1040-1116). Перша спроба систематично гармонізувати церковні закони й уникнути суперечностей у їх застосуванні була реалізована в збірнику *Concordia discordantium canonum* (Узгодження неузгоджених канонів), який близько 1140 року був підготовлений монахом — магістром богослов'я Граціаном у Болоньї.

Цей твір, який згодом стали називати просто "Декрет Граційна", символізує не лише початок становлення канонічного права як самостійної дисципліни, але й служить зразком для наступних збірників церковних законів *Compilationes i Decretales*. Ці останні разом з Декретом Граціана в процесі потридентійської реформи були включені в збірник *Corpur Iuris Canonici*. Його римське видання було рекомендоване папою Григорієм XIII у буллі *Cum pro murene* від 1 липня 1580 р. як апробований збірник для навчання і правової практики. Хоч це ще був не справжній Кодекс — повний і обов'язковий, але після апробації *Corpus Iuris Canonici* разом із збірниками папських булл (напр., монументального *Bullarium Magnum Romanum*), стає найважливішим збірником церковних законів і основним джерелом чинного до 1917 р. канонічного права, яке охоплювало декрет Граціана, декрет Григорія IX *(Liber Exitra), Liber Sextus* Боніфація VIII, "Клементини" Климентія V, й обидва приватні збірники, так звані *Extravaganties joannis XXII* і *Extravaganties communes*.

Незважаючи на безсумнівний прогрес, зумовлений виданням *Corpus Iuris Canonici* як апробованого папою збірника, вже на I Ватиканському Соборі (1869-1870) з усіх сторін наголошувалося, що використання цього правового збірника з огляду, насамперед, на його обсяг і різну правову силу окремих частин, є не дуже практичним. До проблеми визначення і об'єднання фактичного чинного канонічного права додалося ще дві перешкоди: по-перше, *Corpus* разом із законами вміщав рішення окремих випадків, загальну правову норму з яких можуть вивести лише *probati auctores*, по-друге, *Corpus* хоча і не відкидав застарілі, але і не містив усіх джерел права. Тому зрозуміло, що наприкінці XIX ст. виникла гостра необхідність повної і єдиної систематизації джерел канонічного права. Завдяки цій систематизації повинно було полегшитись вивчення чинних законів і їхнє правильне застосування. Ця необхідність стала ще більш актуальною, коли в державному секторі протягом тривалого часу визрівала потреба укладення сучасних кодексів. Велику роль у цьому зіграв раціоналізм Просвітництва, а також політичні та нейтралістські інтереси абсолютистських держав.

Зважаючи на суперечливості і недоліки в об'єднаних джерелах, які призвели до стану правової невпевненості в Церкві, багато єпископів I Ватиканського Собору окреслили таку ситуацію як неприпустиму. Тому очевидною стала необхідність реформації права. "Якщо дехто обмежувався лише ревізією *Corpusy*, чи перевиданням збірника, то інші вбачали порятунок лише в укладенні сучасного Кодексу, автентичного, короткого, зрозумілого, систематичного і повного. Тобто йшлося про найбільш авторитетний текст законів, поданий у коротких, зрозумілих для кожного формулюваннях і, відповідно до порядку речей, розумно поді-

леного на частини, розділи і параграфи". Пропозиція винести на порядок денний вселенського Собору проект кодифікації всього канонічного права не була реалізована з причин негативного ставлення до неї представників римської Курії, особливо спеціального згромадження, яке було ініційоване Пієм IX, щоб ще раз перевірити пропозиції, які подавалися на розгляд отцям Собору.

Неточності і суперечності джерел, а також потреба вирішення в короткий час важливих завдань, пов'язаних із політичними проблемами, зумовили переформулювання цього заклику до папи у "покірне прохання". Пій IX вирішив відкласти ідею глобальної перебудови церковного законодавства, а натомість особисто зайнявся вирішенням питання карного права, в якому було так багато плутанини, що не можливо було не тільки захищати права звинувачених, але було поставлене під загрозу й саме існування канонічної дисципліни.

Однак ця ініціатива, обмежена лише сферою карного права, не стала справжнім Кодексом, а ще являла собою однин новий збірник, який перегрупував існуюче до того часу церковне законодавство, спростив і укріпив його. Це засвідчило, що для укладання повного Кодексу канонічного права, який би систематизував і вичерпно впорядкував усе право Церкви, необхідно пройти ще не одну стежку. Лише папа Пій X, що займався практичним душпастирюванням, 19 березня 1904 р. у *motu* proprio *"Arduum sane munus"* подав проект кодифікації канонічного права і назвав її основні напрямки.

Незважаючи на реальні труднощі, пов'язані з об'єднанням усіх чинних церковних законів *in unum* (в одне) та попри розбіжності думок щодо недоліків, які могла б спричинити кодифікація в сучасному розумінні, цю велику роботу було завершено під керівництвом кардинала П'єтро Гаспаррі до свята Зіслання Святого Духа. 27 травня 1917 р. Бенедикт XV проголосив Codiex Iuris Canonici, а через рік — 19 травня 1918 р. — він набрав чинності.

Цей перший Кодекс Церкви охоплює 2414 канонів, що згруповані в п'яти книгах: перша книга *Normae generales* (Загальні норми, к. 1-86) містить, крім деяких вступних пояснень і уточнень щодо відліку часу, норми щодо закону і звичаю як джерел канонічного права, а також норми, що стосуються рескриптів, привілеїв і диспенз. Друга книга *De personis* (Про особи, к. 87-725) містить так зване конституційне право Церкви, яке поділяється на 3 частини – *De clericis, de relogisis, de laicis* (Про священство, Про монахів, Про мирян). У третій книзі *De rebus* (Про речі, к. 726-1551) зібрані різноманітні норми, зокрема стосовно таїнств (к. 731-1143), учительського уряду (к. 1322-1408) і майнового права (к. 1409-1551). Четверта книга *De processibus* (Про процеси) (к. 1552-2194) містить норми, що стосуються звичайної і надзвичайної канонічної судової процедури. У п'ятій, останній книзі (к. 2195-2414), йдеться про карне право Церкви. У додатку до цих п'яти книг подано папські конституції, найважливіша з яких стосується виборів папи.

З правової точки зору Кодекс 1917 р. є автентичним збірником, тобто апробованим і проголошеним папою як найвищим законодавцем. Збірник є єдиним у тому сенсі, що всі його норми, незалежно від того старі вони чи нові, повністю рівноправні і мають однаковий імперативний характер. Про-

те завдання кодифікації — замінити різні джерела одним *unicus tons* (єдиним джерелом) — не вдалося повністю виконати. По-перше, Кодекс не відміняє домовленостей між Апостольською Столицею і різними націями (к. 3), він зберігає дійсними набуті права (к. 4) і толерує звичаї і партикулярні закони, які суперечать його нормам (к. 5 і 6).

Хоча мовна редакція цього першого Кодексу Церкви є переважно зрозумілою, простою і логічною, проте в його термінології допущені деякі неточності. "Багатообіцяючі спроби очистити правову мову, зроблені де-не-де в цьому Кодексі, були неефективні, тому що в різних частинах Кодексу, а нерідко навіть у тому самому розділі, вживалися інші, старіші визначення. Майже всі терміни вжито раз в одному, а другий — в іншому значенні. А також існує кілька визначень для одного і того ж". До того ж церковний законодавець сам не завжди дотримується дефініцій, за допомогою яких у CIC 1917 р. намагалися внести до канонічного права певну ясність. Тому при інтерпретації тексту Кодексу треба відмовитися від формалізму, а постійно зважати на дух і зміст закону. У сумнівних випадках слід звертатися до автентичної інтерпретації Кодексу, що подана спеціальною комісією кардиналів, яку 15 вересня 1917 р. через *motu proprio "Cum iuris canonici"* запровадив Бенедикт XV. Її інтерпретації мали силу закону і періодично друкували в *Acta Apostolicae Sedis* (Актах Апостольської Столиці).

Незважаючи на деякі недоліки, канонічна кодифікація 1917 р. була великим прогресом у техніці церковного законодавства, тому першу спробу створення Кодексу Церкви вважали вдалою. Поступово, недивлячись на загальну позитивну оцінку, починають з'являтися різні критичні висловлювання щодо Кодексу. Найважливіші з них стосуються методологічних засад Кодексу, його систематизації і тенденції до централізації. Що стосується методологічних засад Кодексу 1917 р., то не можна заперечувати, що законодавець допустив значний розрив між історією і чинним правом. Формально Кодекс 1917 р. відміняє попередні норми. І хоча фактично він включає значну часину попереднього канонічного права — 854 канони — у ньому немає жодних посилань на більш ранні джерела виникнення.

Систематизація CIC 1917 р. спирається на класичний потрійний поділ римського права: *personae — res — actiones* (особи — речі — справи). Сьогодні він не зовсім відповідає вираженням взаємозв'язку між канонічними нормами і таїнством Церкви. Тому неприпустимо відносити правові норми про таїнства до розділу про речі *De rebus* (Про речі). Крім того, CIC 1917 р. не може бути просто юридичним виявом політичної програми централізації влади з метою придушення будь-яких форм справедливого церковного плюралізму. Справедливу критичну оцінку висловив одразу ж після проголошення першого Кодексу Католицької Церкви Ульріх Штутц. Протестантський каноніст вважає, що, по-перше, CIC 1917 р. зазнав настільки вагомого впливу I Ватиканського Собору, що його можна назвати "Ватиканським церковним правом", а по-друге, застосовуючи до Церкви соціофілософське поняття досконалого суспільства, він обмежив конституційне право лише організацією публічної церковної влади і тим самим звів канонічне право до "майже виключного права для духовенст-

ва". Проте, кодифікація 1917 р. мала так багато переваг, що лише через 40 років почали серйозно замислюватись над модернізацією і пристосуванням aggiotatento Кодексу. Особливо після того, як 15 січня 1959 р. папа Іван XXIII оголосив скликання римського єпархіального синоду і вселенського собору.

Через 24 роки після згаданого проголошення 25 січня 1983 р. папа Іван Павло II проголошує новий Кодекс канонічного права для Латинської Церкви. У цей час Церква провела 20-й Вселенський Собор, вчення якого великою мірою вплинуло на реформу канонічного права. Генеральний секретар II Ватиканського Собору, кардинал Перікле Фелічі, був покликаний очолити Папську комісії д/с перегляду Кодексу канонічного права. До утвореної 26 березня 1963 р. папою Іваном XXIII комісії з питань реформи, входили спочатку лише кардинали. Папа Павло VI розширив і доповнив її експертами та радниками з усього світу, щоб забезпечити якомога більшу об'єктивність.

Робота папської комісії відбувалася в чотири етапи. На першому (1965-1977) займалися створенням окремих проектів (схем) на основі принципів перегляду Кодексу канонічного права, які були схвалені синодом єпископів 1967 р. На другому етапі (1972-1980) різні консультативні органи, тобто єпископські конференції, конгрегації римської курії, університети і ордени мали змогу перевірити на практиці ці "проекти" і зробити свої критичні зауваження. Третій етап (1980-1982) складався з кількох кроків: розгляд критичних зауважень і пропозицій, ревізія проекту CIC 1980 р., узагальнення результатів і опублікування Найновішого проекту (1982). Четвертий, останній етап праці (1982-1983), полягав у повторному, заключному вивченні тексту Кодексу папою і малою групою експертів та безпосередній підготовці до проголошення.

На кожному з цих етапів папська комісія мала справу з трьома різними збірниками норм і юридично важливих вказівок: з Кодексом 1917 р., з документами II Ватиканського Собору та з післясоборним законодавством. Порівняння з нормами старого Кодексу було очевидною необхідністю, щоб забезпечити правовій традиції Церкви постійність і тривалість. Порівняння з вченням Собору, особливо з його еклезіологією, дало змогу канонічній традиції залишатися актуальною і розвиватися в світлі нового самоусвідомлення Церкви. У конституції *Sacrae Disciplinae Leges* Іван Павло II звернув увагу на його найважливіші елементи: категорія "Божий народ", що визначає конституційну структуру Церкви, "категорія служіння", що охоплює функцію ієрархії; категорія *communio*, що наголошує на участі всіх вірних у місії Церкви і виконанні *tria munera Christii* (потрійного служіння Христа), а також на правовому статусі віруючого, особливо мирян. Порівняння з третьою групою норм вказало папській комісії спосіб перекладу на правову мову догматичного вчення Собору і його вказівок щодо душпастирської діяльності. Це завдання не було легким, бо післясоборове канонічне законодавство часто вводилося тимчасово або для експерименту, не мало власного формального характеру закону, а в термінології і застосуванні досить часто було суперечливим.

З цих причин папа Іван Павло II одразу ж після проголошення Кодексу канонічного права заснував 2 січня 1984 р. Папську комісію д/с автентичної

інтерпретації Кодексу канонічного права. Апостольською конституцією *Pastor bonus* від 28 червня 1988 р. (про реформу Римської Курії) ця комісія була перейменована в Папську Раду д/с тлумачення законодавчих текстів.

Результат цієї великої тривалої роботи можна охарактеризувати такими словами: новий Кодекс латинського права коротший від Кодексу 1917 р., він містить 1752 канони, які розділені на 7 книг. У першій книзі (к. 1-203) кодифіковано загальні норми, які можна застосовувати у всіх секторах канонічного права. Друга книга (к. 204-746) під заголовком *De Pjpulo Dei* (Про Божий народ) об'єднує канонічні норми, що описують конституційну структуру католицької Церкви латинського обряду. Третя книга *Be Ecclesiae munere docendi* (Про Церковне навчання, к. 747-833) і четверта *De Ecclsiae munere sanctificandi* (Про Церковне завдання освячення, к. 834-1253) стосуються правового регулювання проповідування Божого Слова і звершення таїнств. П'ята книга (к. 1254-1310) регулює майнові відносини Церкви, а шоста (к. 1311-1399) — застосування канонічних санкцій. Остання, сьома книга Кодексу *De processibus* (Про процеси, к. 1400-1752) присвячена канонічним процедурам, за винятком тих, що стосуються беатифікації і канонізації святих. Також відсутні в новому Кодексі канонічного права інші важливі розділи канонічного права, як, наприклад, питання організації Римської Курії. Новий Кодекс натомість часто відсилає до звичаїв і партикулярних законів, що зумовлює його структурну відкритість до подальшого розвитку.

Що стосується правової систематики, то новий Кодекс цілком ґрунтується на вченні Собору про Церкву як *communio*, про що свідчать книги (II-III-IV), в яких слово і таїнство вперше виступають як основні елементи церковної структури. Щодо змісту СІС 1983 р., на відміну від Кодексу 1917 р., має два важливі нововведення. Перше нововведення полягає в тому, що нова кодифікація церковних законів більше немає першочергового завдання систематично і раціонально формулювати канонічні норми, але намагається укласти їх відповідно до змісту віри. Отже, принцип теологічної точності переважає принцип правової точності. Друге нововведення характеризується зміною ідентичності основного суб'єкта всієї правової церковної структури: вже не священнослужитель, а *christifidelis,* тобто вірний, є первинною категорією, що лежить в основі категорій "мирянин", "священнослужитель" і "монах".

У 1917 р. папа Бенедикт XV не лише проголосив Кодекс канонічного права для латинської Церкви, але й ініціював Конгрегацію у справах східної Церкви, і таким чином зробив великий внесок у реалізацію проекту кодифікації канонічного права східних католицьких Церков. Виконання проекту, який розглядався ще під час І Ватиканського Собору, розпочав лише папа Пій XI. Провівши консультації з єпископами східного обряду, він доручив проведення підготовчих робіт Папській комісії з вивчення і підготовки східноцерковної кодифікації, головою якої був кардинал П'єтро Гаспаррі. У 1939 р. вона була замінена Папською комісією з редагування Кодексу східного церковного канонічного права, яку очолював кардинал Сінцеро, а потім кардинал Массімі. З допомогою фахівців у 1943 р. цій комісії вдалося оприлюднити перший проект Кодексу всього східного церковного права. Він був розглянутий на розширеному засіданні та у

1945 році зі змінами і доповненнями ще раз побачив світ під назвою Кодекс канонічного східного права. Кодекс складався з 24 титулів. Його ще раз перевіряли, доповнювали і виправляли, а в січні 1948 р. подали на розгляд папі Пію XII, який зважився лише на часткове проголошення цього Кодексу: *motu proprio Crebrae allatae* від 22 лютого 1949 р. він надав чинності канонам про таїнство подружжя; *motu proprio Sollictudinem nostram* від 6 січня 1950 р. — канонами стосовно процесів; *motu proprio Postquam apostolicis litteris* від 9 листопада 1952 р. — канонам про монахів, дочасне майно Церкви і значення термінів. *Motu proprio Cleri sanctitati* від 2 червня 1957 р. — канонам про східноцерковні обряди і про "особи". Із запропонованих у схемі 1945 р. 2666 канонів лише 3/5 набрали чинності, решта залишилася в архівах Конгрегації. З прийняттям рішення про проведення II Ватиканського Собору стало зрозуміло, що надзвичайно важка кодифікація східноцерковного канонічного права, розпочата Пієм XI, мала б поєднати вірність східноцерковній традиції з богословськими принципами і з душпастирським спрямуванням цього вселенського Собору.

Деякі з цих підходів Собору стали вирішальними в процесі кодифікації східноцерковного канонічного права. Якщо до II Ватиканського Собору — навіть в офіційних документах — термін східна Церква вживався в однині, то завдяки проголошеному II Ватиканським Собором відновленню значення різноманітності в єдності Церкви як *communio*, також побачили важливість і багатий зміст різних обрядів, які відтворюють теологічну, духовну і дисциплінарну самобутність кожної партикулярної Церкви, чим вони і відрізняються одна від одної. "Між ними встановлений такий дивовижний зв'язок, що їхня різноманітність у жодному випадку не шкодить єдності Церкви, а, навпаки, яскраво засвідчує цю єдність. Це власне і є метою католицької Церкви — зберегти традицію кожної партикулярної Церкви чи обряду". Цей принцип особливо стосується Церков *sui iuris* і східноцерковних обрядів. Від II Ватиканського Собору немає сенсу говорити про східну Церкву в однині. Поряд із православними Церквами і майже 150 мільйонами їхніх вірних у повній спільності з Римом існує 21 католицька східна Церква, згрупована за п'ятьма різними літургійно-дисциплінарними традиціями: олександрійською, антіохійською, вірменською, халкедонською і константинопольською. Ці основні традиції або основні обряди (таку назву вони отримали завдяки тому, що всі, крім вірменського, дали життя особливим обрядам), охоплюють за Папським щорічником від 1992 р. приблизно 15 млн.

Зроблений II Ватиканським Собором наголос на необхідності по-новому осмислити різноманіття східних католицьких Церков вплинув на процес і канонічної кодифікації східноцерковного права. Як правило, воно окреслювалося в підручниках з канонічного права як партикулярне (особливе), тобто як відносне або похідне, і наголошена на нижчості його значення порівняно з нормами CIC, які вважалися загальним правом. У світлі вчення Собору східне церковне право набуває такої ж ваги, як і латинське. Тому Папська комісія д/с перегляду східного церковного канонічного права, встановлена 10 червня 1972 р. папою Павлом VI, з самого початку розгля-

дає східне церковне право у комплексі з латинським, бо вони є частинами одного цілого або, за влучним порівнянням папи Івана Павла II під час проголошення *Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium*, — двома легенями.

Як і Кодекс канонічного права, Кодекс канонів східних Церков не є ексклюзивним. Але причини тут інші, адже до ССЕО включено лише норми, спільні для 21 східної католицької Церкви. "На відміну від CIC, який є Кодексом однієї Церкви, ССЕО — Кодекс не східної Церкви (в однині), а Кодекс спільний для 21 католицької східної Церкви". Це зумовлює той факт, що ССЕО часто відсилає до партикулярного права і значно частіше, ніж CIC вживає термін "партикулярне право" (приблизно 180 разів), на що вказує і сама назва Кодексу. ССЕО укладений у дусі традицій східноцерковних канонічних збірників, випромінює шану і повагу до *Sacri i canones*, що були апробовані всіма Церквами на перших семи вселенських Соборах.

Відповідно до традицій старих канонічних збірників, ССЕО розподіляє матеріал не на глави, а на книги. Після вступних 6 канонів містяться наступні XXX титулів.

Ці титули розміщені в послідовності, яка відповідає важливості змісту і завдяки якій стає очевидним тісний глибокий зв'язок між таїнственною і правовою структурами Церкви.

Євангелізації (14 титул) і екуменізму (18 титул) відведено велике значення, тоді як у CIC 83 р. місійна діяльність зараховується до навчальних завдань Церкви, а екуменізму присвячено лише один-єдиний канон (к. 755). Загалом складається враження, що менша абстрактність систематизації східного Кодексу зробила можливим досить значне спрощення, або щонайменше прозорість східноцерковної канонічної дисципліни щодо теологічного змісту власної традиції. Можна наголосити ще на кількох особливостях східної кодифікації: більш богословське і біблійне бачення подружжя як союзу (к. 776), більша рівновага між особистими і колегіальними повноваженнями, особлива пошана до монахів і богословів (к. 606). З огляду на ці особливі акценти, справедливим видається запитання, чи не був би ССЕО католицькою альтернативою для CIC?

У світлі вчення Собору про багатоманітність в єдності, різниця акцентів у канонічній кодифікації східноцерковного права підтвердила актуальність слів Лева XIII, процитованих Іваном Павлом II: "Напевно немає нічого кращого, щоб показати вселенських характер Божої Церкви".

Література:

1. Джезара Ліберо. Церковне право / Пер. з нім. Н. Щиглевської. — Львів, 2001. — 336 с.
2. Віктор Д. Поспішіл. Східне католицьке церковне право/ Згідно з Кодексом східних церков. — Львів, 1997. — 614 с.
3. Цыпин В. А. Церковное право: Курс лекций. — М., 1994.

ЕТИЧНИЙ КОДЕКС ПРАЦІВНИКА ОВС УКРАЇНИ У ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

В. А. Філюшин,
старший викладач кафедри історії держави і права
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат філософських наук

Ставлення державної влади до прав і свобод людини є предметом аналізу філософів та правознавців починаючи з виникнення ідеї природних прав людини в XVIII столітті. Особливе місце у зазначених відносинах займає діяльність правоохоронних органів, яка поряд із завданнями охорони об'єктивного права все більше набуває характеру охорони суб'єктивних прав і свобод людини [1].

Значення етичних норм у діяльності співробітників правоохоронних органів випливає із змісту їх професійних завдань — захисту інтересів суспільства і держави, охорони особистості від злочинних посягань, такого обмеження прав і свобод, яке необхідне щодо визнання та поваги прав і свобод інших осіб, додержання справедливих вимог моралі, суспільного порядку, загального благополуччя [2, ст.29 част. 2].

Особлива моральна відповідальність правоохоронних органів полягає у тому, що у своїй роботі вони представляють усю громадськість і підзвітні їй [3, п. а преамбули]. Більше того, в останній час, зокрема в Європі, значного поширення в суспільстві набуло нове концептуальне розуміння поліції як організації, що надає послуги, а не як установи силової структури.

Специфіка характеру морального ставлення працівника органів внутрішніх справ до своєї діяльності визначає сутність його етики. Етика працівника ОВС вимагає від нього постійних морально-вольових зусиль для протистояння тиску з боку зацікавлених людей — об'єкта діяльності, його родичів, знайомих, навіть колег по службі. Порушення нормативно-правової регламентації службової діяльності є при цьому одночасно й порушенням професійної етики.

Поряд із зовнішнім тиском, причинами цього виступають: недостатня розвиненість морально-політичних якостей особистості правоохоронця, відсутність у нього необхідної переконаності у важливості і відповідності виконуваної соціальної ролі, недостатньо тверде знання всіх особливостей виконання соціальної ролі [4]. Відхилення від вимог професійної етики з додержання і захисту прав і свобод людини та громадянина має об'єктивні і суб'єктивні причини.

Досвід, якого набуває правоохоронець у спілкуванні зі злочинцем, м'яко кажучи, не сприяє формуванню позитивного ставлення до тих, чиї права і свободи за професійним обов'язком він повинен обмежувати. Об'єктивно — додержання прав і свобод злочинця на локальному рівні нібито обмежує ефективність правоохоронної роботи, ставить перешкоди на шляху збору доказів стосовно знаходження винуватого.

З суб'єктивної сторони, проблеми, які виникають у співробітника правоохоронних органів внаслідок переваги професійної діяльності над особи-

стим та сімейним життям, також підштовхують його до необґрунтованих висновків про необхідність попіклуватися про свої права саме за рахунок прав злочинця чи правопорушника.

Не сприяє повазі до прав і свобод особистості уявлення, що мають місце серед правоохоронців, які безпосередньо працюють зі злочинним середовищем, про проблему прав і свобод як суто теоретичну, відірвану від реальної практики, а то й певну політичну моду і – отже тимчасову [1].

Етичний кодекс працівника ОВС України*, схвалений рішенням Колегії МВС України 5 жовтня 2000 року, покликаний значною мірою подолати означені чинники порушення прав людини у діяльності міліції України. Він являє собою систему моральних вимог, які висуваються до працівника міліції стосовно його ставлення до суспільства, своєї професії, інших працівників, а особливо щодо поводження з учасниками сфери його службової діяльності і позаслужбових стосунків.

Боротьбу з порушеннями прав людини Етичний кодекс пов'язує, перш за все, з професіоналізмом правоохоронців, їх відданістю верховенству права, демократизму, відповідальністю за соціальні і економічні реформи (преамб., пп. 1, 2).

Поряд з викладеною системою етичних принципів, якими повинні керуватися працівники ОВС України у службовій діяльності і повсякденному житті, преамбула Етичного кодексу прямо орієнтує правоохоронців на міжнародно-правові документи про етичну поведінку посадових осіб з підтримання правопорядку.

Відповідно зміст Етичного кодексу розширюється відносно будь-якої етичної проблеми, насамперед, проблеми забезпечення прав і свобод людини.

Розуміння прав і свобод людини та громадянина складається з системи знань, інтелектуальних і соціальних навичок ділового і особистого спілкування [5].

Необхідність знань про права людини безпосередньо випливає з вимоги Етичного кодексу "їх поважати і захищати" (п. 1). Усі знання повинні формуватися, перш за все, через ознайомлення як із загальними міжнародними та національними нормативно-правовими актами, так й зі спеціальними документами про діяльність правоохоронних органів щодо прав і свобод людини та громадянина.

До останніх відносяться такі: Резолюція Генеральної Асамблеї ООН "Звід принципів захисту осіб, які зазнають затримання чи ув'язнення у будь-якій формі", "Основні принципи застосування сили та вогнепальної зброї посадовими особами у підтриманні правопорядку", Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або принижуючих гідність видів

---

* *Далі — Етичний кодекс.*

поводження та покарання, Декларація Ради Європи "Про поліцію" і, особливо, Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку Генеральної Асамблеї ООН*.

Необхідність формування відносно прав і свобод людини та громадянина інтелектуальних і соціальних навичок правоохоронця збігається з його професійним обов'язком – прийняття в конкретних ситуаціях рішень з правозахисних позицій.

До інтелектуальних навичок відноситься здатність самоконтролю відповідно знанням про права і свободи, вміння правоохоронця оцінювати свою поведінку і рішення, свідомо вибираючи між різними цінностями, віддаючи перевагу більш важливим правам і свободам людини. Розуміння підстав вибору дає можливість перебороти упередженість та стереотипи в оцінці нестандартних ситуацій.

Соціальні навички, належне ставлення правоохоронця до прав та свобод — це вміння встановлювати позитивні і непригнічуючі стосунки з підозрюваним, потерпілим, свідком; вміння знайти можливість розв'язати конфлікт ненасильницьким шляхом, бути готовим прийняти на себе відповідальності (п. 1 Етичного кодексу).

Саме в поведінці правоохоронця відображається досконалість системи національних законів і внутрівідомчих нормативних актів стосовно прав і свобод людини та громадянина, а також і здійснюється зворотний зв'язок — вплив на всю правоохоронну і законодавчу систему.

Відповідно до функцій і завдань правоохоронних органів Центром ООН з прав людини розроблена класифікація міжнародних норм, що стосується їх діяльності із захисту прав і свобод людини: визначення етичної і заданої поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку та окреслення завдань поліції в демократичному суспільстві; процесуальні норми, що стосуються розслідування, затримання, утримання під вартою підозрюваних; порядок застосування сили та вогнепальної зброї; правила поводження з населенням при громадських заворушеннях, надзвичайному стані, воєнних конфліктах тощо [6].

Повага до людської гідності, її захист ставиться як Кодексом поведінки, так й Етичним кодексом в основу захисту прав людини під час виконання функціональних обов'язків правоохоронця. Застосування ними сили розглядається як виключна міра, яка повинна мати розумно необхідний за певних обставин характер, з метою запобігання злочину чи правомірного затримання правопорушника (ст. 3 Кодексу поведінки; ст. 5 Етичного кодексу).

Кодекс поведінки виділяє й виключні випадки як підстави застосування вогнепальної зброї: озброєний опір підозрюваного правопорушника чи ін-

---

* *Далі — Кодекс поведінки.*

ша загроза людському життю, а також умови, за яких інші засоби, що мають менш виключний характер, недостатні для затримання підозрюваного правопорушника. Про випадок застосування вогнепальної зброї, що мав місце, необхідно негайно повідомити керівництво [3, ст.3].

За характером своїх обов'язків працівники міліції одержують інформацію про життя людей, яка має конфіденційний характер та розголошення якої може зашкодити їхнім інтересам і особливо репутації. Такі відомості, якщо виконання обов'язків або вимоги правосуддя не вимагають іншого, приписується зберігати в таємниці (ст. 4 Кодексу).

Положення значущого міжнародно-правового акту в галузі прав і свобод особи — Декларації Генеральної Асамблеї ООН "Про захист осіб від тортур та інших жорстоких нелюдських або принижуючих гідність видів поводження чи покарання" стосовно діяльності правоохоронців означає заборону вчиняти, підбурювати або толерантно ставитися до будь-якої подібної дії.

Стосовно цього у Кодексі поведінки підкреслюється, що жодна посадова особа правоохоронних органів не має права посилатися на розпорядження вищестоящих осіб або такі виключні обставини, як стан війни, її загроза чи інший надзвичайний стан для виправдання вищезазначених дій (ст. 5 Кодексу поведінки; ст. 5 Етичного кодексу).

Право людини на фізичну недоторканність, на здоров'я є продовженням природного права на життя, тому прямий обов'язок посадових осіб у підтриманні правопорядку становить охорона здоров'я затриманих ними осіб (ст. 5 Етичного кодексу), надання останнім у випадку необхідності медичної допомоги (ст. 6 Кодексу поведінки).

Посадові особи у підтриманні правопорядку є представниками держави у суспільстві. Громадяни розцінюють випадки їхніх неетичних вчинків, які стають відомими, як такі, до яких державні органи негласно ставляться байдуже, навіть, толерантно. Акти корупції, які розхитують основи об'єктивного права у державі і є за національними законодавствами злочинними діями правоохоронців, одночасно трактуються Кодексом поведінки як неетичні вчинки (ст. 7). Вони руйнують систему правових відносин у державі, тому ці акти є вчинками, що порушують права і свободи людини та громадянина, насамперед, права на правосуб'єктність [6].

За ст. 8 Кодексу поведінки, необхідність збереження внутрішньої дисципліни в установі (ст. ст. 6-11 Етичного кодексу), як гарантії суспільної безпеки, і необхідність боротьби з порушеннями основних прав людини вимагають певної рівноваги. Правоохоронці повинні поважати як закон, так і Кодекс: "Кодекс додержується у всіх випадках, коли він включається в національне законодавство чи практику" (п. а Коментарю до ст. 8). У випадку, коли посадові особи у підтриманні правопорядку мають підстави вважати, що мало чи буде мати місце порушення основних прав людини, інші відхилення від Кодексу і вищестоящі інстанції не відреагували на повідом-

лення про це відповідним чином, то вказані посадові особи повинні звернутися до установ держави, які вповноважені розглядати скарги в зв'язку з порушеннями Кодексу, а у крайньому разі — до засобів масової інформації. При цьому на них не може бути накладене адміністративне чи інший вид покарання (пп. в, с Коментарю до ст. 8 Кодексу поведінки).

Таким чином, Етичний кодекс є документом, який, встановлюючи систему загальних моральних вимог до працівника міліції, виступає одночасно методичним посібником про конкретний стиль поведінки працівника міліції у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина, саме цим він сприяє подальшому реформуванню органів внутрішніх справ як найважливішим інститутам правової держави.

Література:

1. Полиция и права человека "Как проводить дискуссию". — Страсбург, 1999. — С. 28-29.
2. Загальна декларація прав людини // Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. — К.: Видавництво "Сфера", 1999. — С. 167.
3. Кодекс поведінки посадових осіб у підтриманні правопорядку // Права людини і професійні стандарти. — К.: Видавництво "Сфера", 1999. — С.167.
4. Медведєв В. С. Проблеми професійної деформації співробітників ОВС. — К., 1997. — С.8.
5. Приложение к Рекомендации № К (85) 7 Совета Европы "Предложения по преподаванию и изучению прав человека в школе" // Права человека в современном мире. — Донецк, 1995. — С. 143.
6. Международные нормы, касающиеся прав человека в области поддержания правопорядка: Карманный справочник ООН для сотрудников правоохранительных органов. — 1986. — С. 2.

Розділ ІІІ
ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

ФЕНОМЕН СПІЛКУВАННЯ ЯК ФІЛОСОФСЬКО-АНТРОПОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Г.Є. Скиртач,
перший проректор Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат історичних наук, доцент

Багато тисячоліть людина здебільшого дотримувалась "мудрого" принципу — задовольнитись малим, тобто самим собою та нічого не змінювати ні в характері, ні у ставленні до життя, проте сьогодні гостро відчувається необхідність змін. У сучасній соціально-політичній, філософській, науковій і художній думці глибоке обґрунтування дістає уявлення про те, що майбутнє людства багато в чому залежить від кардинальних змін психології людей. У творах засновника Римського клубу А. Печчеї та його колег значного поширення набула думка про зв'язок перспективи виживання людства з перетворенням свідомості людей, їх ставлення до природи і суспільства.

Нова економіка та формування на її основі більш різновидної та демократичної культури винагороджуватиме людей, передусім, за пізнавальні здібності, швидке пристосування до змін, яскраву індивідуальність та заповзятливість, здатність бути посередниками та миротворцями. І хоча в ній знайдеться досить місця для дисциплінованих виконавців, вона буде орієнтована більшою мірою на творчих мрійників, на людей, спрямованих у майбутнє.

Актуалізація проблеми людини має багато аспектів. Один із них — звертання до феномена спілкування; комунікації як однієї з найважчих філософсько-антропологічних проблем, з вирішенням якої пов'язані відповіді на цілий ряд змістовних, світоглядних питань.

У сучасному світі можливості виживання і розвитку людства підвищення творчої активності багато в чому залежать від вільних, партнерських взаємовідносин, від культури спілкування, яка здатна долати непорозуміння між людьми.

Сьогодні, коли ми говоримо про необхідність нового осмислення проблеми виживання людства та збереження культури, необхідно долати встановлені стереотипи мислення, формувати нову людину, здатну будувати свої взаємовідносини на основі діалогічності свідомості. Особистість, здатна встановлювати тісні емоційні контакти з іншими людьми, перебувати з ними в істинному спілкуванні, проявляти свою творчу активність, зможе подолати песимізм і відкрити перспективи для створення нового життєвого та морального ідеалу. Гуманізація суспільства, духовне оновлення людини,

активізація та звільнення її життєвої енергії, творчого натхнення і потенціалу дозволяють розв'язати проблеми світогляду суспільства.

Ці процеси неможливі без активного розвитку особистості, навчання цивілізованому спілкуванню, виховання культури комунікації. Тому виникає необхідність вивчення теорії та технології спілкування, зокрема педагогічного як різновиду спілкування людей у професійній сфері.

Відомо, що від якості спілкування, його культури і багатства залежать не лише академічні успіхи того, навчається, та професійні досягнення педагога, а й їхнє фізичне та моральне здоров'я, ставлення до світу, до самого себе, швидкість і якість розвитку особистості. Діє і зворотна залежність: якість діяльності, її творча і гуманістична наповненість багато в чому визначають рівень спілкування людини з оточуючим світом, її щастя чи нещастя у взаємовідносинах з дорослими та дітьми. Якщо педагог має намір професійно сприяти та впливати на розвиток особистості вихованця, він повинен серйозно підвищувати рівень своєї комунікативної культури. Як показник комунікативно-педагогічної спроможності й професійної індивідуальності, комунікативна культура може бути розвинута на оптимальному рівні лише в умовах реалізації спеціальної освітньої системи, що вміщує:

а) теоретичну освіту з комплексу ідей і систем сучасного професійного спілкування;

б) творчий комунікативний тренінг під керівництвом фахівців;

в) становлення власного творчого стилю педагогічного спілкування на основі розвитку творчих комунікативних здібностей під час розв'язання завдань спілкування в різних сферах педагогічної практики.

Зазначені фактори є дієвим і необхідним засобом формування культури педагогічного спілкування, бо поєднують і засвоєння теоретичних і практичних нормативів, і розвиток творчих здібностей і вмінь педагогічного спілкування, і широке поле творчої діяльності, яка кардинально прискорює становлення професійно необхідних якостей.

ПРАКТИЧНА ПСИХОЛОГІЯ В ОРГАНАХ ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ: ПОГЛЯД ІЗ СЬОГОДЕННЯ У МИНУЛЕ

В. С. Медведєв,
професор кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор психологічних наук, доцент

Створення та розвиток практичної психології в органах внутрішніх справ (ОВС) України за насиченістю й драматизмом подій не має аналогів. Стрімкі злети змінювалися нищівними реформаціями, пов'язаними, як правило, з появою нових партійних і державних діячів та майже автоматичним кадровим "зміцненням" керівництва відомства.

У третє тисячоліття практична психологія в ОВС України увійшла як загальновідомча психологічна служба, яка налічує у своїх лавах близько 600 осіб і потребує оптимізації організаційно-штатної структури.

Ці та деякі інші обставини обумовлюють необхідність виваженого аналізу досвіду її діяльності й врахування його уроків при визначенні перспектив розвитку. Ми переконані, що цей досвід та його уроки матимуть безпосередню цінність та для практичних психологів, які працюють в інших міністерствах і відомствах.

Своєрідність психологічної служби ОВС пов'язана, принаймні, з трьома основними чинниками. По-перше, служба є складовою частиною практичної психології, зокрема, напрямку, покликаного здійснювати психологічне забезпечення професійної діяльності. По-друге, вона представляє практично-прикладну гілку юридичної психології. По-третє, у її надрах тривалий час діяла відносно автономна психологічна служба кримінально-виконавчої (пенітенціарної) системи, яка вирішувала специфічні завдання. У 1998 році система виведена з підпорядкування Міністерства внутрішніх справ (МВС) і функціонує як самостійний державний орган.

Вищеназвані чинники передбачають розгляд становлення психологічної служби ОВС немовби на перетині кількох площин, хоча логіка її розвитку і хронологічні межі не завжди співпадають.

У розбудові психологічної служби ОВС України відносно умовно можна виділити чотири основні етапи.

Перший етап (20-і – початок 40-х років XX ст.) пов'язаний з бурхливим розвитком психотехніки, її поширенням у юридичну психологію та відкриттям у Києві, Харкові, Одесі спеціалізованих підрозділів – кабінетів, клінік, навіть інститутів. Вони займалися переважно судово-психологічними дослідженнями й проведенням відповідних експертиз. Науково-практичні горизонти першого етапу багато в чому визначилися роботами А. Е. Брусиловського, виданими в Харкові, та його доповіддю ("Основні проблеми психології підсудного у кримінальному процесі") на всесоюзному з'їзді з проблем поведінки людини (1930 р.).

Сумнозвісна постанова ЦК ВКП (б) "Про педологічні збочення у системі Наркомпросів" (1936 р.) завдала нищівного удару по практичній психології, юридичній психології, ряду інших психологічних галузей. Виглядає неймовірним, але під час дії цієї постанови здійснена перша спроба започаткувати професійно-психологічний вибір на службу в ОВС (тоді – Народного комісаріату внутрішніх справ). З 21 грудня 1938 р. під грифом "цілком таємно" за особистим підписом Л. П. Берія почала діяти інструкція щодо медичного огляду, спеціальної перевірки та психофізіологічного обстеження кандидатів на службу.

Мета цього полягала у виявленні та відсіві осіб, неповноцінних за автономічними, фізіологічними, психічними ознаками дегенерації. Інструкція являє собою конгломерат наукових положень, історичних, побутових узагальнень з елементами дискримінації за статевими, національними та іншими ознаками. Показове у цьому відношенні визначення однієї з восьми головних ознак дегенерації: "Особое внимание обращать на национальное происхождение кандидата. Очень опасными в социальном плане по своей психологической сущности являются люди, произошедшие в результате смешанных браков. Для кадрового отбора в НКВД важно отсекать в основном лиц, у которых присутствует еврейская кровь" [1, с. 3].

Що стосується власне психічних ознак дегенерації, то до них були віднесені статеві "перверсії та аномалії, фобії, демонічні риси". Комплекс останніх складали багатомовність, схильність до суперечок, стихійний гнів та злість, моральна слабкість. Якщо відволіктися від псевдонауковості інструкції, її неминучих партійно-ідеологічних викривлень, то власне спробу введення елементів психологічного відбору можна оцінити позитивно. У подальшому психологічний відбір було замінено на психіатричний, який здійснювався через військово-лікарняні комісії.

Другий етап розбудови психологічної служби ОВС України (середина 70-х – кінець 80-х років) пов'язаний з відкриттям психофізіологічних лабораторій (ПФЛ) при обласних медичних управліннях МВС, а також з появою штатних психологів у пенітенціарних установах окремих видів (виховно-трудових колоніях для неповнолітніх і слідчих ізоляторах). Цим подіям передували перші офіційні зібрання юридичних психологів тодішнього СРСР, включаючи і представників України, які відбулися у 1971 році на конференції із судової психології (Москва) та аналогічному симпозіумі IV з'їзду психологів (Тбілісі).

Необхідність створення ПФЛ обумовлювалася підвищеними вимогами до психічного здоров'я кандидатів на службу й працівників ОВС, які не забезпечувалися традиційними військово-лікарняними комісіями. Передбачалося, що психодіагностичне обстеження за допомогою ряду методик (теста М. Люшера, матриці Дж. Равена, Мінесотського багатопрофільного опитувальника) дозволить своєчасно виявити осіб із прихованою психічною патологією, початковими формами психічних захворювань. Для нау-

ково-методичного керівництва ПФЛ було створено Центральну науково-дослідну психофізіологічну лабораторію, яка проіснувала до 1990 року.

Ефективність ПФЛ переконливо виявилася при відборі працівників ОВС України для забезпечення заходів Олімпіади–80 у Києві та Москві. Попередньо відібрані кандидати, які не перебували на психіатричному обліку, пройшли психофізіологічне освідчення. За його результатами середній відсів склав 5,8 %, а по окремих, найбільш відповідальних підрозділах досягав 27%. В одному з таких таємних наказів тодішньою МВС СРСР зазначено, що "следствием такого тщательного отбора стала высокая эффективность деятельности и отсутствие чрезвычайных событий, связанных с психоемоциональной неустойчивостью" [2, с. 71]. Ефективний відбір для забезпечення заходів Олімпіади-80 та позитивні результати поточної роботи ПФЛ дозволили висунути ідею створення єдиної психопрофілактичної служби ОВС. Її головні завдання визначилися таким чином:

1) відбір кандидатів на службу за результатами психодіагностичного і психіатричного освідчення з рекомендаціями щодо доцільного виду оперативно-службової діяльності;

2) розробка та застосування методів підвищення психофізіологічної стійкості особового складу;

3) щорічні психопрофілактичні огляди з метою раннього виявлення можливої нервово-психічної патології;

4) медико-психологічна реабілітація працівників, які перенесли примежові нервово-психічні розлади, психосоматичні захворювання, отримали тілесні ушкодження.

Створення психопрофілактичної служби, на жаль, не вийшло за межі початкової стадії. Не вдалося задовільно вирішити питання фахового комплектування, матеріально-технічного та методичного забезпечення. Негативну роль відіграли зміни у вищому керівництві МВС. Підпорядкованість служби Медичному управлінню і, як наслідок, переважно медико-психіатрична спрямованість її діяльності не забезпечили достатніх професійних зв'язків із психологічною громадськістю.

Уже на початковій стадії психопрофілактична служба виявилася фактично ізольованою від споріднених служб, які існували у багатьох галузях і знаходилися на достатньо високому рівні розвитку. Так, наприклад, тільки на підприємствах України на середину 80-х років функціонувало майже 150 лабораторій, бюро, груп, а всього по республіці їх нараховувалося близько 300. Загальносоюзного визнання набули психологічні служби виробничих об'єднань "Завод Арсенал", ім. Ленінського комсомолу (Київ), "Електрон" (Львів), "Дніпрошина" (Дніпропетровськ) та ін.

Як уже зазначалося вище, характерною рисою другого етапу розбудови психологічної служби ОВС була поява штатних психологів у пенітенціарних установах. Узагальнення досвіду роботи психологів в установах Чернігівської, Харківської, Полтавської областей України, Саратовської, Рязан-

ської, Пермської областей Росії дозволило створити у 1988 році перші штатні лабораторії. Їх діяльність здійснювалася у двох головних напрямках:

1) вивчення особистості прибулих в установу засуджених і підготовка рекомендацій щодо їх розподілу в загони та виховної роботи;

2) корекція негативних психічних станів, поведінки в цілому на основному етапі відбування покарання.

Потім з'явився третій напрямок, пов'язаний з психолого-педагогічною підготовкою засуджених до звільнення й життя на волі. Персонал пенітенціарних установ як об'єкт діяльності психологів у цей період не розглядався. Робота з ним проводилася на ініціативній основі і мала просвітницький характер.

Оцінюючи підсумки другого етапу розбудови психологічної служби ОВС України, констатуємо таке. Створені психофізіологічні лабораторії виявилися достатньо ефективними для свого часу й можливостей. Спроба трансформувати їх у єдину психопрофілактичну службу залишилася незавершеною. Позитивні результати діяльності психологів пенітенціарних установ дозволили впритул підійти до питання про створення психологічної служби на рівні пенітенціарної системи України і СРСР у цілому.

Третій основний етап розбудови психологічної служби ОВС України має стислі хронологічні межі (1989 р. – перша половина 1993 р.), але відзначається високою насиченістю важливими подіями.

Відправним пунктом цього етапу можна вважати VII з'їзд психологів СРСР, який відбувся у першій половині 1989 року. З'їзд констатував суттєвий відрив психології як переважно теоретично-дослідницької науки від актуальних запитів практики і визнав за доцільне перебудувати та якісно зміцнити психологічні служби правоохоронних органів.

Пріоритетні завдання цих служб з'їзд визначив так: "Розробити психологічні засади і методичні процедури різних видів судово-психологічної експертизи, удосконалення діяльності пенітенціарних установ та системи соціального патронування. Суттєво збільшити обсяг психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів, які закінчують вищі та середні спеціальні школи міліції, юридичні факультети університетів, увести викладання психології у підготовку молодшого начальницького складу".

З позицій сьогодення видно, що резолюція з'їзду не охопила всі актуальні питання діяльності психологічної служби ОВС. Але головна заслуга VII з'їзду полягає, на нашу думку, в тому, що він дозволив на новому рівні повернутися до ідеї психологічної служби як такої, стимулював розробку концептуальних та прикладних засад її діяльності.

Ще однією важливою подією (хоча і більш локальною) стала поява у центральному апараті МВС СРСР групи фахівців, запрошених з Інституту авіаційної та космічної медицини Міністерства оборони. У стислі терміни цій групі вдалося встановити ділові контакти з кафедрами психології Академії МВС СРСР та Київської вищої школи міліції, рядом авторитетних

юридичних психологів, заручитися підтримкою вищого керівництва союзного міністерства.

Одним із наслідків цього стала поява наказу МВС СРСР "Про поетапне створення служби психофізіологічного та соціально-психологічного забезпечення роботи з кадрами ОВС". Наказом передбачалася переорієнтація діяльності психофізіологічних лабораторій, створення первинної практичної ланки у вигляді кабінетів (груп) психофізіологічного та соціально-психологічного забезпечення міськрайлінорганів, навчальних закладів та центрів. Головними завданнями новоствореної служби були такі:

1) психодіагностика професійної придатності кандидатів на службу та навчання у закладах МВС;

2) розробка й упровадження рекомендацій щодо вдосконалення змісту, організації, засобів та умов службової діяльності;

3) динамічне психофізіологічне й психологічне спостереження за співробітниками у процесі службової діяльності;

4) профілактика несприятливих функціональних станів співробітників, підтримка їх працездатності у штатних та екстремальних умовах;

5) професійно-психологічна реабілітація на базі лікувально-профілактичних і спортивно-оздоровчих закладів.

Наведений перелік свідчить, що діяльність цієї служби (у порівнянні з психопрофілактикою) переорієнтовувалася на власне психологічні аспекти. Така переорієнтація була хоча і позитивною, але недостатньою, бо, зокрема, соціально-психологічні аспекти знайшли своє "представництво" тільки у назві служби. Корекції означеної ситуації певною мірою сприяла науково-теоретична конференція "Актуальні проблеми морально-психологічної підготовки особового складу органів внутрішніх справ" (Москва, травень 1991 р.), тон на якій задавали професійні психологи. Конференція визнала за доцільне користуватися надалі поняттям "служба психологічного забезпечення діяльності ОВС", а її головні завдання доповнити такими:

- організація та проведення психологічної підготовки особового складу;
- формування психологічної сумісності співробітників та здорового морально-психологічного клімату у службових колективах;
- забезпечення ділових взаємовідносин із населенням і громадськістю, позитивної громадської думки щодо діяльності ОВС.

Бурхливі події, пов'язані з розпадом СРСР і проголошенням України суверенною державою, на деякий час відсунули питання розгортання психологічної служби на другий план. Серед фахівців (В. М. Синьов, О. П. Сєвєров, К. С. Делікатний, О. В. Шаповалов та ін.) назрівало розуміння необхідності виваженого, суто професійного осмислення ролі та завдань служби у нових умовах. Така необхідність ставала все більше очевидною на тлі двох процесів.

Перший полягає у кризовому стані, до якого потрапила юридична психологія разом із своїми материнськими науками – психологією та право-

знавством. Його апофеозом стала пропозиція до ВАК України не надавати юридичній психології самостійного наукового статусу і включити до складу кримінології. Як не дивно, але така пропозиція певною мірою була спровокована успіхами практично-прикладної гілки юридичної психології та широкомасштабною дискусією щодо предмета юридичної психології.

Показове у цьому відношенні визначення, запропоноване у першому вітчизняному спеціалізованому словнику: "Юридична психологія – галузь прикладної психології, яка вивчає психологічні закономірності особистості та її діяльності у сфері правових відносин"[3, с. 116]. На щастя, здоровий глузд та логіка науки перемогли, і сьогодні можна констатувати, що юридична психологія в Україні де-факто й де-юре визнана галуззю психології, яка має власну наукову спеціальність – 19.00.06. Позбавляючись негативних ознак радянської ортодоксальної психології, вона все більше набуває ознак вітчизняної (української) психології.

Другим процесом, на тлі якого визрівало суто професійне осмислення сутності психологічної служби ОВС, стало форсоване створення у 1992 році психологічної служби Збройних Сил України. Його автори вбачали у службі певний антипод одіозних політорганів Радянської Армії. Згідно із затвердженою міністром оборони концепцією, мета служби полягала у соціально-психологічному забезпеченні життєдіяльності військ, гуманістичному та культурно-виховному впливі на військові колективи й окремих вояків, сприянні реалізації їх національно-культурних, духовних потреб.

Як кажуть, неозброєним оком видно, що мета служби у більшій частині не є професійно-психологічного. Про це було зазначено нами у відповідному експертному висновку. Практична діяльність служби, поспіхом укомплектованої особами, які здебільшого мали туманні уявлення про психологію, але великі амбіції, швидко набула політичного і навіть націоналістичного забарвлення. Як наслідок – численні реорганізації і значна дискредитація ідеї психологічної служби у силових відомствах.

Концептуальне осмислення ролі та можливостей психологічної служби ОВС України і підготовка відповідних пропозицій (1991 р. – перша половина 1993 р.) супроводжувалися випереджаючим розгортанням психологічної служби у пенітенціарних установах.

Така, несподівана на перший погляд, логіка пов'язана з певною автономністю пенітенціарної системи у межах ОВС, з уже накопиченим переконливим досвідом, наявністю фахівців у багатьох установах та плідними контактами кафедри пенітенціарної психології Київського інституту внутрішніх справ з практичними працівниками, керівництвом відповідного Головного управління МВС.

Визначальне значення для розбудови психологічної служби пенітенціарної системи мало надання їй офіційного статусу наказом МВС України від 08.07.1991 р. № 283. Забігаючи наперед, зазначимо, що сьогодні у пенітенціарних установах України на посадах психологів успішно працює близько

200 осіб, абсолютну більшість із яких складають випускники психологічного факультету Київського інституту внутрішніх справ. Показово, що у такому ж концептуальному ключі та послідовності, але пізніше майже на 2 роки започатковано психологічну службу пенітенціарної системи Російської Федерації.

Підводячи загальні підсумки створення і розвитку психологічної служби ОВС України у період з 20-х до середини 90-х років XX століття, можна відзначити таке.

Практична психологія в ОВС у вигляді психологічної служби неодноразово й достатньо переконливо засвідчувала свою ефективність. Намагання поєднати її з медико-психіатричним і фізіологічним напрямками для більшої переконливості в "очах" замовника не завершилися успіхом. У долі психологічної служби занадто велику роль відіграли ізольованість від наукової, практичної психологічної громадськості, суб'єктивні чинники, пов'язані з компетентністю, вольовими рішеннями вищого керівництва МВС.

Специфіка діяльності пенітенціарної системи, виважена позиція її керівництва, в цілому задовільне кадрове й методично-матеріальне забезпечення обумовили створення та дієздатність психологічної служби цієї системи.

Четвертий з основних етапів розбудови психологічної служби ОВС України (початок – друга половина 1993 р.) – фактично наш час і потребує окремого розгляду. Зазначимо лише, що у 2002 році служба реорганізована у Центри (групи) практичної психології при обласних, міських, підгалузевих управліннях внутрішніх справ. Основними напрямками її діяльності визначені такі: професійна орієнтація та професійний психологічний відбір на службу в ОВС; психологічне супроводження оперативно-службової діяльності; психопрофілактична робота в органах і підрозділах; проведення поліграфічних обстежень.

Література:

1. Инструкция НКВД СССР № 00134/13 "Об основных критериях при отборе кадров для прохождения службы в органах НКВД СССР" // Архив ЦК КПСС. – Фонд. 13. – № 12174.
2. Виноградов М. В. Проблемы распространенности, диагностики и профилактики психических расстройств среди личного состава ОВД. – М.: Мед. управление МВД СССР, 1982.
3. Словник термінів з юридичної психології / Під ред. Я. Ю. Кондратьєва. – К.: НАВСУ, 1997.

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТРЕНІНГОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ ПІДГОТОВКИ ПЕРСОНАЛУ ОВС

Л.І. Мороз,
доцент кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат психологічних наук, доцент

У наш час неможливо розділити життя людини на періоди навчання, продуктивної праці, активного відпочинку. Формула "Освіта на все життя" об'єктивно витіснена іншою – "Освіта впродовж всього життя". А це веде до створення численних і мобільних структур, форм, методів, які дають можливість обрати власний шлях розвитку на кожному етапі становлення особистості.

Традиційна модель освіти, яка базувалась на передачі майбутньому спеціалісту комплексу знань, умінь та навичок, втратила свою актуальність. Сьогодні мова йде про стратегічні, глобальні цілі освіти, перенесення акценту зі знань спеціаліста на його людські якості, які одночасно є і метою, і засобом його підготовки до актуальної чи майбутньої професійної діяльності як безперервного, нескінченного процесу.

Сучасна система безперервної професійної освіти, спрямована на цілісний розвиток особистості, повинна забезпечити не лише приріст спеціальних знань і вмінь, а й передусім розвиток адекватних професійним вимогам ціннісних орієнтацій, мотивів діяльності, уявлення про себе як спеціаліста, формування сукупності професійно необхідних здібностей. Варто відзначити, що мотивація постійного підвищення кваліфікації значною мірою залежить від особистої зацікавленості працівника процесом і результатом праці, від ступеня його самореалізації в професійній діяльності.

Освіта дорослих не може мати примусово характеру, її форми і зміст мають враховувати прагнення до вільної самоосвіти. Разом з цим слід зважати на вірогідність втрати дорослими навичок навчальної роботи та критичної оцінки якості знань, успішності оволодіння матеріалом.

Освіта дорослих має будуватися на підставі їхнього життєвого та професійного досвіду, але при цьому потрібно враховувати небезпеку заперечення особою того нового, що не відповідає обмеженому особистому досвіду. Це означає, що навчання дорослих має відбуватися переважно у формі спільної групової роботи, спрямованої на вирішення інноваційних завдань, орієнтованих не на минуле, а на майбутнє; в процесі цієї роботи відбувається обмін передовим досвідом, нагромадження нового досвіду.

Окремі складові системи безперервної освіти не просто виконують певні локальні завдання, але знаходяться в безкінечних, багатоваріантних зв'язках, які постійно змінюють свої якісно-кількісні характеристики у відповідності з переходом на наступний етап професійної освіти або рівень особистісного розвитку майбутнього спеціаліста.

Це положення повною мірою стосується системи підготовки та перепідготовки персоналу МВС України, для якої залишається актуальним завдання вдосконалення відбору та підготовки працівників ОВС, здатних у нових умовах виконувати покладені на них обов'язки на високому професійному рівні; підтримки належного рівня професійної майстерності, попередження вірогідної професійної деформації. Принципове значення для вирішення цих завдань має ***концепція безперервної освіти дорослих*** [1-2; 4-6], в контексті якої і будуть розглянуті психолого-педагогічні засади впровадження тренінгових технологій підготовки персоналу ОВС.

Як відомо, вихідні ідеї безперервної освіти дорослих були імпліцитно закладені ще в релігійних і філософських текстах Давнього світу, у вигляді гасел на кшталт „вчитися кожний день, все життя" (Веди, I тис. до н. е.). Проте систематична самоосвіта практикувалася тільки у вузькому колі представників культурної еліти, а масова освіта була відсутня чи, у кращому випадку, зводилася до найнеобхіднішого мінімуму. Згодом, в епоху Просвітництва, ідеї безперервної освіти дорослих були розвинуті Я. Каменським, Ж. — Ж. Руссо, А. Вольтером та ін., які намагалися більш конкретно визначити цілі та зміст самовдосконалення людини. Проте справжнє розгортання масової освіти населення стало можливим тільки після промислової революції VIII століття, хоча за своїм обсягом і змістом залишилося обмеженим нагальними потребами виробництва та повсякденного суспільного життя.

На початку XX століття необхідність масової перманентної, пролонгованої, систематичної професійної та загальної освіти була вже усвідомлена як завдання, важливе не тільки для окремої людини, що прагне вдосконалювати себе та бути конкурентно спроможною на ринку праці, а й з огляду на стратегічні інтереси держави. Про це свідчать доповіді Британського Комітету з освіти дорослих (1919 р.) та Гамбурзького інституту ЮНЕСКО з проблем освіти (1949 р.).

У цих документах зазначалося, що в світі, який швидко і невпинно змінюється, базової шкільної та фахової середньої чи вищої освіти недостатньо для того, щоб населення "встигало за вимогами часу" [6]. Отже на початку 50-х років, на тлі науково-технічної революції, рівень освіченості громадян та наявність умов для його постійного підвищення розглядається вже як один з критеріїв авторитету держави та пріоритетне завдання її внутрішньої політики. З цього часу в провідних країнах світу самоосвіта в її різноманітних формах перестає бути прерогативою окремих осіб чи соціальних груп. Її доповнює інфраструктура масової безперервної освіти дорослих, що розвивається інтенсивно, але на досить суперечливих соціально-філософських і психолого-педагогічних засадах.

У розвинутих країнах Заходу довгий час переважала прагматична тенденція формування у „дорослих студентів" окремих, в основному професійно зорієнтованих, умінь та навичок. При цьому загальний розвиток особистості залишався, як правило, поза увагою педагогів та психологів, оскільки вважалося, що на етапі дорослості суттєві якісні зміни в психічному

розвитку людини практично не можливі, а якщо й можливі, то це особиста справа тих, хто прагне такого розвитку.

Оскільки на Заході безперервна освіта дорослих здійснюється або ініціативно, за кошт зацікавлених громадян, або організовується комерційними чи урядовими організаціями, зацікавленими у підвищення кваліфікації найманого персоналу, її організаційні форми, зміст і методи виявилися різнорідними, а вихідні принципи подеколи суперечать один одному. Фахівці в цій галузі виокремлюють такі принципи розбудови безперервної освіти дорослих, як, з одного боку, демократизм, різноманітність форм і методів навчання, вільний вибір її змісту та тривалості, індивідуалізація навчальних програм у відповідності з бажаннями та можливостями тих, хто навчається, а з іншого – прагматизм, наступність, систематичність, ступеневий і цільовий характер навчання, запрограмованого як низка короткочасних курсів, насамперед спрямованих на формування корисних професійних або побутових навичок та умінь.

У силових структурах (збройних силах, поліції) безперервна освіта дорослих була скерована на так звану „горизонтальну кар'єру". Йдеться про опанування державним службовцем не однією, а багатьма професіями та професійними навичками, універсалізацію підготовки на рівні визначених стандартів (кваліфікаційних характеристик). Наприклад, професійний солдат навчається спочатку одній військово-обліковій спеціальності, а потім вчиться надавати першу медичну допомогу, користуватися засобами зв'язку, важкою зброєю і т. ін.

У Британії близько 70 % працівників поліції – констеблі та сержанти, які ретельно відібрані, добре навчені та впродовж всього терміну служби систематично проходять різноманітні курси підвищення кваліфікації, вивчаючи, наприклад, кримінологічну та комп'ютерну техніку, засоби зв'язку, іноземні мови, психологію індивідуальності, різних соціальних груп та етносів тощо.

Незважаючи на стрімкий розвиток інфраструктури безперервної освіти дорослих, велике занепокоєння громадськості викликає феномен масової безграмотності значної частини населення навіть у розвинутих країнах, „професійний кретинізм" серед фахівців, необґрунтоване масове запровадження („профанація") всіляких тренінгових програм за відсутності чітко визначених критеріїв оцінки їх ефективності та доцільності. Освіта, разом з засобами масової комунікації, стала потужним засобом формування „масової культури" та програмування поведінки людей – споживачів „культурних консервів" таким чином, що вони стають „придатками" до свої робочих місць.

В останні роки провідні фахівці в галузі безперервної освіти дорослих дійшли висновку про її жорстку „технологічну необхідність"[1]. Більше того, без-

---

[1] *Див: доповіді Комісії з освіти дорослих уряду США „Безперервна освіта та державна політика в цій галузі", 1979; „Розвиток дорослих та підходи до організації їх навчання", 1981; „Освіта та національна безпека", 1993; ЮНЕСКО: „Якість населення як основа стабільного розвитку економіки", 1999; „Освіта для прийдешнього тисячоліття", 2000).*

перервна освіта має, на їх думку, не наздоганяти, а випереджати технічний прогрес; бути спрямованою не стільки на трансляцію „технічних знань та професійних умінь", які старіють швидше, ніж їх встигають опанувати ті, що навчають або навчаються, скільки на підвищення загальнокультурного рівня населення, засвоєння ним основ фундаментальних наук, у тому числі й соціальних, на розвиток творчого потенціалу, бажання та уміння постійно вчитися.

Б. Гласс, провідний експерт ЮНЕСКО в галузі освіти, зазначав: „Людина, яка ще вчора вважалася освіченою, за сьогоднішніми мірками вже є неосвіченою й погано пристосованою до життя, а завтра вона буде абсолютно непридатною до нього внаслідок втрати зв'язку із здобутками культури" [6, с. 23]. Аналогічна думка в СРСР була сформульована в монографії О. П. Владиславлева (1978): „... если раньше непрерывное образование было распространено среди представителей культурной элиты, составляющей весьма малую часть общества, то в современных условиях оно стало необходимым практически каждому человеку, независимо от занимаемого им общественного положения" [4, с. 38].

Нагадаємо, що ідеї безперервної освіти дорослих у колишньому СРСР в загальному плані були вперше сформульовані ще в статтях В.І. Леніна, А. В. Луначарського, Н. К. Крупської та ін.; що згодом ці ідеї набули відповідного організаційного оформлення як система масової культурно-просвітницької роботи (так звані „народні університети") та професійного навчання („робфаки", ВТУЗи тощо).

У 60-70 роки, з огляду на завдання посилення ідеологічного впливу на маси та потреби прискорення науково-технічного розвитку, в СРСР було створено систему університетів марксизму-ленінізму, широку мережу галузевих інститутів підвищення кваліфікації. Головна перевага такої системи – масовість, а головний недолік – надмірна заорганізованість, формалізм, що зводили нанівець всі зусилля працівників цих установ.

Завдяки працям провідних вітчизняних психологів 70-х років (П. Я. Гальперіна, В. В. Давидова, В. П. Зінченка, Н.І. Талізіної та ін.), були визначені (принаймні на теоретичному рівні) психолого-педагогічні засади ефективної безперервної освіти дорослих, які можна визначити як діяльнісний та особистісний підходи. Якоюсь мірою вони суперечили один одному, оскільки перший був зорієнтований на поетапне практичне засвоєння людиною певних знань, умінь та навичок, а інший – на підвищення рівня теоретичного мислення та свідомості людини, загальний розвиток особистості як суб'єкта власної життєдіяльності.

Значна увага в цей час приділялася теоретико-методологічним засадам освіти, пошуку ефективних методів безперервної освіти дорослих, серед яких чільне місце посіли тренінгові технології (Ю.Ємельянов, Г. Ковальов, Л. Петровська, Т. Яценко та ін.).

У Німеччині створена мережа поліцейських тренінгових центрів, в яких можна набути суто професійних і професійно-психологічних навичків та

умінь. Навчання в них проходять всі працівники поліції, щонайменш 1 раз на 5 років, а види підготовки досить різноманітні. В Мюнхені тренінговий центр Баварської поліції в 2001 році пропанував окремим категоріям працівників поліції 162 різних за цілями тренінгових програм.

Беручи до уваги нагромаджений у світі досвід тренінгової роботи, зокрема з персоналом поліції, об'єктивну необхідність запровадження тренінгових технологій у системі підготовки персоналу ОВС України, здається доречним розглянути їх психолого-педагогічні засади.

Опитування, проведене нами в 2002 р. серед 27 провідних психологів системи МВС, які мають певний досвід тренінгової роботи, показало, що, на їхню думку, впровадження тренінгових технологій в ОВС має здійснюватися поступово, поетапно. Спочатку необхідно створити навчально-методичну базу (обладнати тренінгові класи, розробити методичні посібники) та підготувати кваліфікованих і досвідчених тренерів. При їх підготовці слід звертати увагу на відсутність у майбутніх тренерів чітко визначених теоретичних орієнтирів стосовно тренінгової роботи, належного розуміння механізмів психологічних змін особистості та поведінки учасників тренінгових занять, відсутність готовності приймати на себе відповідальність за результати тренінгу, які, між іншим, досить складно оцінювати за об'єктивними критеріями [3].

Опитані вважали, що насамперед через тренінги мають пройти офіцери, вищий і середній командний склад ОВС. Такий досвід вже нагромаджено при підготовці управлінців у таких вищих закладах освіти, як НАВСУ, НУВС, ДІВС, КІВС, і він вже заслужив позитивну оцінку. Щоб наблизити навчання до особового складу ОВС, планується створити при ГУМВС України мережу тренінгових центрів.

На питання, які саме тренінгові програми необхідно розробити, чіткої відповіді поки що немає. Для того, щоб вона з'явилася, необхідно провести аналітичну роботу, яка надасть можливість класифікувати тренінгові програми і навіть окремі психотехнічні ігри та вправи. В цьому випадку нас не буде цікавити групова психотерапевтична робота, оскільки йдеться про персонал ОВС, тобто людей психічно здорових.

Фахівці з психологічного тренінгу (К. Рудестам, І. Ялом та ін.) надають відомості про різноманітні форми тренінгової роботи. Зокрема вони виділяють, *за особливостями контингенту учасників, клінічні тренінгові групи психотерапевтичної спрямованості*, учасниками яких можуть бути психічно хворі та особи з межовими психічними розладами, фобіями, неврозами, *психокорекційні групи*, для людей з певними психічними вадами чи проблемами, *суто психологічні тренінги* (особистісного зростання, групи зустрічей), спрямовані на вирішення повсякденних, а подеколи і екзістенційних проблем.

Виділяють також професійні тренінги та групові форми роботи, спрямовані на вирішення професійних проблем (ділові та імітаційні ігри). *За*

кількістю учасників тренінгові групи ділять на малі (наприклад, для корекції сімейних стосунків), середні (8-12 осіб), великі (до 30 осіб) та надвеликі (50 – 100 і більше учасників). *За характером „входження"* в групу – „відкриті" та „закриті" групи. *За тривалістю існування:* короткочасні та довгочасні; останні можуть існувати декілька років, перетворюючись на своєрідний „клуб" (наприклад, групи анонімних алкоголіків), інтенсивні (так звані „марафонські групи") або ж такі, що працюють кілька годин, раз на тиждень (наприклад, „балінтовські" групи).

Думається, що тренінгові технології та психологічні вправи потребують подальшого узагальнення та класифікації. Так, описані в різноманітних методичних посібниках тренінгові програми нам здається доцільним розділити на три види.

Суб'єктно орієнтовані психологічні тренінги спрямовані на розвиток окремих психічних функцій, якостей і властивостей людини, їх цілісних комплексів (тренінг сенситивності, креативності, комунікативності, впевненості в собі), певних психологічних умінь (наприклад, саморегуляції психічних станів). У них переважають інтрапсихічні вправи, робота в парах, а група головним чином надає учасникам тренінгу підтримку та зворотній зв'язок. Головним очікуваним результатам занять є розвиток кожної окремої особистості або її окремих якостей (уважність, спостережливість, впевненість у собі тощо).

Діяльнісно орієнтовані тренінги спрямовані головним чином на формування нових умінь та навичок, у тому числі професійних (тренінг продаж, прийняття рішень, тренінг формування команди, безпечного виконання службових обов'язків, антистресові програми тощо). Навчання здійснюється переважно в групових формах, у вигляді досить тривалих інтерпсихічних вправ і ділових ігор, в яких присутні елементи змагання. Важливе значення надається груповій динаміці як фактору прискорення трансформації особистості в діяльності. Головним очікуваним результатам занять є формування в кожного учасника тренінгу відповідних практичних (професійних) умінь та навичок, нових, інноваційних форм поведінки, важливих професійно-психологічних якостей (професійна увага, спостережливість, пам'ять, комунікативні навички тощо), а також досягнення згуртованості групи як команди, яка має діяти як єдине ціле.

Такий поділ є до певної міри умовним, оскільки суб'єкт не існує поза діяльністю, а діяльність не можлива без її суб'єкта. Мабуть через це все частіше з'являються тренінги, які ми відносимо до третього виду. Їх називають професійно-психологічними. Вони є синтетичними за своєї спрямованістю і поєднують два вищезгаданих види. Результатом такого роду тренінгу має стати формування нового покоління професіоналів, які насамперед є яскравими всебічно розвиненими особистостями, творцями, а не тільки добре навченими, але однобічними „функціонерами".

При плануванні тренінгової роботи можуть стати у пригоді певні формальні характеристики психотехнічних вправ, їх стандартизований опис.

Так, тренінгові вправи доцільно поділити на основні (цільові), спрямовані на досягнення головної мети тренінгу, та допоміжні, які слугують вирішенню важливих, з точки зору технології тренінгової роботи, але побічних стосовно мети завдань: прискореному знайомству учасників тренінгу між собою, їх „розігріву" (тілесному та вербальному) допомагають швидко відпочити, переключають увагу, сприяють груповій динаміці (наприклад, штучно створені квазіконфлікти) тощо.

Формальною, але корисною, є класифікація тренінгових вправ ще і за такими критеріями, як тривалість виконання: міні-вправи, тривалістю до 5 хв., міді-вправи тривалістю до 20 хв., макси-вправи тривалістю до 50 хв., сюжетно-рольові та ділові ігри, що можуть тривати декілька днів поспіль; місце проведення (будь-де, в спеціально обладнаному тренінговому класі, на полігоні чи в реальних умовах). Поділ вправ на підставі кількості тих, хто їх виконує: індивідуальні, парні, вправи для трьох учасників (двоє працюють, третій спостерігає та коментує), всієї групи або поділу її на 2-4 частини, з елементами "конкуренції" між ними за принципом "Хто кращий?"

Результатом виконання психологічної вправи може бути новий внутрішній досвід, кількісні, якісні чи структурні зміни у окремих психічних функцій чи особистості загалом, які важко ідентифікувати об'єктивними методами. Вони можуть бути зафіксовані за допомогою об'єктивних методів (наприклад, хронометражу), експертної оцінки, психологічних тестів, відзначені в суб'єктивному самозвіти чи реалізовані у реальній поведінці та підтвердитися показниками результативності праці.

Література:

1. Владиславлев А. П. Непрерывное образование: проблемы и перспективы. – М.: Молодая гвардия, 1978. – 127 с.
2. Кулюткин Ю. Н. Психологические проблемы образования взрослых // Вопр. психол. – 1989. – № 2. – С.5-13.
3. Макшанов С. И. Психология тренинга. – СПб., 1997. – 112 с.
4. Осипов В. Г. Социально-философский анализ современной концепции непрерывного образования. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1989. – 218 с.
5. Философско-психологические проблемы развития образования / Под ред. В. В. Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – 176 с.
6. Lifelong Education. – Hamburg: UIE, 1979. – 115 p.

ЗАГАЛЬНІ ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ПОБУДОВИ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УДОСКОНАЛЕННЯ РУХОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О. Р. Малхазов,
заступник начальника кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

З метою максимального наближення нових знань до потреб практики, виявлення загальних психолого-педагогічних принципів побудови навчального процесу удосконалення рухової діяльності мають бути вирішені психологічною наукою в галузі фундаментальних її основ. Створення теорії психологічних та психофізіологічних механізмів управління руховою діяльністю значною мірою сприятиме розв'язанню цієї проблеми. Незважаючи на велику кількість праць з означеної проблеми [3, 7, 9, 12, 10 та ін.], вона і сьогодні залишається актуальною.

Аналіз отриманих нами даних [10] дозволив виявити закономірності взаємозв'язку між психофізіологічними показниками і успішністю навчальної діяльності, сформулювати психологічний зміст і структуру механізмів побудови, регуляції та управління руховою діяльністю, згідно з якою в залежності від смислової структури дії, м'язових синергій, що забезпечують її виконання та доцільність, будується багатоієрархічна система управління як у межах одного рівня, так і при переході з одного рівня на інший.

З метою впровадження цих теоретичних положень в практику нами було ініційоване дослідження. В експерименті, який проводився протягом 1980–2000 рр., брали участь більше 850 студентів і курсантів чоловічої статі віком від 18 до 27 років.

Розгляд проблеми формування поведінкового акту стає неможливим при відсутності аналізу навчальної діяльності та використання системно-структурного підходу до вивчення психофізіологічних особливостей, які забезпечують ефективність цієї діяльності. Розвиваючи ідеї теоретиків навчальної діяльності [1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 13, 14 та ін.], а також спираючись на аналіз результатів власних досліджень [10], ми сформулювали загальні підходи до побудови навчального процесу, спрямованого на розвиток психомоторних функцій і психіки індивіда в цілому, опанування і удосконалення ним прийомів організації, побудови рухової діяльності та управління нею. На нашу думку, навчально-тренувальний процес формування образів виконання руху, дії, діяльності має здійснюватись у такій послідовності:

а) актуалізація мотивів оволодіння операційним складом дії;

б) постановка і сприймання задачі дії, руху, діяльності й її смислової структури (в останній виділяються і категоризуються її складові елементи, тобто визначається їх значення);

в) актуалізація смислоутворювального мотиву і з'ясування смислу виконання цієї задачі;

г) конкретизація смислоутворювального мотиву до навчальної ситуації, яка пропонується, і формулювання мети дії та умов її реалізації;

д) пошук інформації і самостійний добір засобів і методів, яких бракує, але які потрібні для розв'язання сформульованої задачі дії, руху, діяльності;

е) визначення системи проміжних цілей, поділ більших цілей на дрібніші, їх переформулювання з метою підвищення ефективності розв'язання рухових задач, що постали;

є) формування образів уявлення, образів потребного майбутнього, образів руху, дії, діяльності з використанням розбіжностей за зовнішньою та внутрішньою оцінками;

ж) емоційне закріплення результату діяльності та зміна сили вихідного смислоутворювального мотиву (чи виникнення нового);

з) формування образу виконання руху, дії, діяльності та його подальше вдосконалення за рахунок функціонування двокільцевої, багаторівневої, циклічної, матричної системи організації, побудови рухової діяльності та управління нею.

Побудова навчальної програми, мета якої – оволодіння індивідом стабілізованих образів виконання руху, дії, діяльності, має здійснюватись на таких засадах.

1. Управління руховою діяльністю слід розглядати як складний двокільцевий, багаторівневий, циклічний матричний процес функціонування функціональної системи. Процес навчання зводиться до оволодіння індивідом вмінням вирішувати конкретну рухову задачу у відповідному силовому полі і відбувається у кілька етапів:

а) створюються умови для виникнення специфічних сенсорних комплексів, специфічних сенсорних синтезів, актуалізації енграм, формування образів виконання дії, руху, діяльності на основі виділення смислу рухової задачі і встановлення відповідного ведучого рівня побудови;

б) відбуваються вдосконалення специфічних сенсорних синтезів, актуалізація і уточнення енграм, формування і вдосконалення образів виконання руху, дії, діяльності на базі оволодіння індивідом фоновими рівнями управління компонентами рухового складу руху, дії, діяльності; уточнення координаційних взаємодій шляхом цілеспрямованого використання реактивних, інерційних та інших сил;

в) здійснюється стабілізація рухового акту; визначаються умови формування стійких, стандартних форм руху в межах допустимої варіативності.

Використання сформованих раніше форм рухової дії та їх гальмування при побудові нових виявлятиметься в різних співвідношеннях у кожному заново утвореному русі, а частка цього співвідношення визначатиметься системою організації функціонування механізму, що задає, механізму, який програмує, та механізму, що зіставляє. За нашою концепцією, саме ці механізми становлять основу орієнтування.

2. Управління руховою діяльністю здійснюється завдяки функціонуванню складної ієрархічної багаторівневої циклічної системи, кінцевим результатом діяльності якої є формування образу виконання рухової діяльності. Ми визначили шестиетапну схему організації циклічно діючої двокільцевої функціональної системи, до складу якої входять:

а) механізм формування ставлення індивіда до ситуації, для розв'язання якої необхідна рухова діяльність;

б) механізм, що задає, механізм, який програмує, та механізм, що зіставляє;

в) механізм, що забезпечує корекції як усередині кожного із згаданих вище механізмів, так і в системі в цілому.

Механізм формування ставлення індивіда до ситуації, що задається, містить когнітивну, емоційну та мотиваційну складові, на основі яких індивід виділяє себе як суб'єкта рухової діяльності і визначає смислову структуру та задачу дії. Всі складові можуть ефективно функціонувати лише завдяки орієнтовно-пошуковій діяльності й антиципації, які забезпечують обстеження ситуації, побудову програми дії, руху, діяльності, контроль та корекцію прогнозованого результату. На кожному з шести етапів конкретного акту управління рухами відбувається свій цикл послідовної актуалізації механізму формування ставлення індивіда до ситуації; механізму, що задає, механізму, який програмує, механізму, котрий зіставляє, та механізму корекцій. Основу функціонування цих механізмів становить орієнтовно-пошукова діяльність, яка щоразу поновлюється при виявленні розбіжностей між задачею та результатом дії на кожному етапі і після виявлення розбіжностей між заданою програмою руху, дії, діяльності і кінцевим результатом.

3. Успішність навчання дій контролю та уточнення оцінки результату дії пов'язано з рівнем функціонування орієнтовно-пошукової діяльності. При розробці навчальних програм необхідно враховувати етапи процесу формування орієнтовно-пошукової діяльності [10]:

Перший етап – формування первинної індивідуальної орієнтовної діяльності, що відбувається:

а) за умови довільного вибору завдання діяльності (коли оцінка результатів діяльності здійснюється на основі зовнішнього зворотного зв'язку (порівняння з оригіналом) або на основі внутрішнього і зовнішнього зворотного зв'язку (порівняння образів сприймання з образами уявлення));

б) за умови заданої задачі дії (коли оцінка результату дії формується з використанням розбіжності внутрішнього і зовнішнього зворотного зв'язку (формування варіативності в орієнтуванні)).

Другий етап – формування індивідуальної орієнтовної діяльності, спрямованої на оперативне оцінювання ситуації (на основі розвитку і вдосконалення когнітивних процесів).

Третій етап – комплексне формування індивідуально-пошукової діяльності в заданій ситуації:

а) формування дій у відповідь у заданій ситуації на основі побудови перцептивної моделі поведінки;

б) формування дій у відповідь, спрямованих на комплексне оцінювання ситуації з використанням зовнішнього і внутрішнього зворотного зв'язку, який здійснюється на основі узагальнення образів (понять) з використанням досвіду, отриманого на етапі 3 а. При цьому укрупнення інформаційного алфавіту відбувається за рахунок виділення узагальнень, що дає змогу скоротити час упізнавання заданої ситуації.

На цьому етапі необхідна чітка і жорстка програма контролю та послідовного виконання дій з конкретними якісно-кількісними та просторово-часовими параметрами.

Четвертий етап – комплексне формування орієнтовної діяльності у довільній ситуації, що здійснюється на основі використання засвоєних алгоритмів дій у відповідь у заданій ситуації (див. 3 а, 3 б). На цьому етапі формуються такі уміння:

- виявляти найбільш типові моменти, що характеризують конкретну ситуацію;
- виділяти смислову структуру і задачу руху, дії, діяльності;
- приводити конкретну ситуацію до вигляду, що відповідає засвоєній моделі поведінки – найбільш прийнятній для розв'язання задач у конкретній ситуації.

На цьому етапі програма контролю та послідовного виконання дій може бути більш варіативною, ніж на третьому. Окрім того, слід враховувати рівень сформованості груп мотивів, індивідуально-типологічні та особистісні відмінності респондентів, що забезпечує підвищення ефективності навчального процесу в цілому.

Подальший науково-методичний пошук і використання результатів вивчення психофізіологічних механізмів функціонування циклічної, багаторівневої, ієрархічної двокільцевої матричної системи організації, побудови рухової діяльності та управління нею в спеціалізованому навчально-виховному процесі відкриє можливості для вирішення таких проблем:

а) вдосконалення процесу побудови та оцінки ефективності навчального процесу;

б) підвищення ефективності діагностування й контролю темпу психічного та психомоторного розвитку індивіда;

в) уточнення принципів функціонування багаторівневої системи управління руховою діяльністю в онтогенезі;

д) розробки рекомендацій щодо організації діяльності, спрямованої на опанування індивідом геометричного простору, цілеспрямоване формування моторного і сенсорного полів;

ж) виявлення шляхів і засобів актуалізації філогенетичних та онтогенетичних енграм з метою вдосконалення емоційно-чуттєвої, пізнавально-мотиваційної сфер та аналітико-синтетичної діяльності мозку.

Підхід до організації навчального процесу з урахуванням виявлених закономірностей розвитку психомоторики відкриває широкі можливості для творчого переосмислення всієї навчальної діяльності.

Викладені нами засади психологічної і психофізіологічної теорії функціонування механізмів, що забезпечують організацію, побудову та управління руховою діяльністю, дають змогу глибше й точніше описати та усвідомити напрямки подальшого пошуку шляхів її розвитку, застосування, цілі задачі, засоби, методи підвищення ефективності і подальшого вдосконалення наших знань про функціонування циклічної, багаторівневої, ієрархічної двокільцевої матричної системи організації, побудови та управління руховою діяльністю і використання цих знань у спеціалізованому навчально-виховному процесі, враховуючи ступінь розвитку когнітивних, мотиваційно-пізнавальних, індивідуально-типологічних та особистісних характеристик індивіда.

Література:

1. Алексеєва М.І. Метод навчання як мотиваційний фактор // Психологія. – К.: Рад. школа, 1974. – Вип. 12. – С. 101 – 111.
2. Архангельский С. И. Лекции по научной организации учебного процесса в высшей школе. – М.: Высшая школа, 1976. – 200 с.
3. Бернштейн Н. А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: ФиС, 1966. – 349 с.
4. Брунер Дж. Процесс обучения: Пер. с англ. – М.: Учпедгиз, 1962. – 83 с.
5. Гальперин П. Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий // Исследования мышления в советской психологии / Под ред. Е. В. Щороховой. – М.: Наука, 1966. – С. 156 – 276.
6. Давыдов В. В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
7. Запорожець О. В. Развитие произвольных движений: Изб. психол. тр. – М.: Педагогика, 1986. – Т.2. – 296 с.
8. Ильясов И. И. Структура процесса учения. – М.: МГУ, 1986. – 199 с.
9. Леонтьев А. Н. Избранные психологические произведения. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – 320 с.
10. Малхазов О. Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю. – К.: Євролінія, 2002. – 320 с.
11. Репкин В. В. Строение учебной деятельности // Вест. Харьк. ун-та. – 1976. – № 132. – Вып.9. – С. 3 – 17.
12. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1946. – 704 с.
13. Сальмина Н. Г. Виды и функции материализации в обучении. – М.: МГУ, 1981. – 136 с.
14. Талызина Н. Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: МГУ, 1975. – 343 с.

РОЗУМОВА ПРАЦЕЗДАТНІСТЬ ЛЮДИНИ (ЖІНОК І ЧОЛОВІКІВ) У ВІКОВОМУ АСПЕКТІ

Ю. Л. Майдіков,
професор кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор медичних наук;

О. А. Поляков,
зав. лабораторії професійно-трудової реабілітації
Інституту геронтології АМН України,
доктор медичних наук

Розумова працездатність (РП) є об'єктивним показником здоров'я людини і критерієм загальної працездатності індивіда [5; 10]. Вивчення РП у віковому аспекті особливо актуально для осіб, зайнятих розумовою працею.

Середній вік трудових ресурсів неухильно зростає в більшості країн. Ця ж тенденція стосується і України, де на сьогодні пенсіонери за віком складають біля 22%, а середній вік працездатного населення досяг 40 років [3].

Дані літератури свідчать про незначну залежність між віком індивіда і його фахової працездатності [8; 9; 11; 12; 13]. Водночас нами і іншими дослідниками показано, що максимальна фахова працездатність спостерігається у віці 35-45 років [2; 5]. При цьому існують досить значні індивідуальні розбіжності розумової працездатності людей, які значною мірою залежать як від спадкових чинників [7; 8], так і від професійної діяльності [3; 12; 13], а також індивідуального способу життя [3; 6].

Мета статті – означення розумової працездатності людини у залежності від віку і статі на підставі проведеного нами дослідження.

Об'єкти та методи досліджень. Об'єктом дослідження були інженерно-технічні співробітники заводу м. Києва. Обстежено 240 (чоловіків і жінок) у віці 20-60 років зі стажем від 4 до 40 років.

У лабораторних дослідженнях використовувалося декілька таких видів тестів, реалізованих на комп'ютерах.

Тест на пошук пропущеної цифри, який призначений для визначення спроможності переробляти інформаційний потік дозованої складності.

Завдання обстежуваного полягало у визначенні цифри із зазначеного діапазону (наприклад, від 0 до 7), котрої немає в наведеній на екрані послідовності цифр. При цьому реєструвалися час вирішення задачі (у мілісекундах) і правильність відповіді.

Комбінаторний тест. На моніторі комп'ютера роздрукована послідовність цифр, розташованих у випадковому порядку. Завдання полягає у підрахунку кількості попарних перестановок суміжних цифр, що необхідно для упорядкування послідовності чисел у висхідному напряму і порядку зменшення. В результаті цього обстеження виконувалися тестові завдання, які полягали у ранжуванні натурального ряду чисел на зростання (T_1), ранжуванні натурального ряду чисел на зменшення (T_2), пошуку пропущеної цифри (T_3). При цьому обчислювалися: час вирішення тестових задач T_1, T_2, T_3 (Тср1, Тср2, Тср3), коефіцієнти варіації часу вирішення тестових завдань 1, 2, 3 (CV1, CV2, CV3), кількість виконаних завдань у тестах 1, 2, 3 (№ 1, № 2, № 3), кількість помилок при вирішенні тестових задач 1, 2, 3 (Мср1, Мср2, Мср3), надійність при рішенні тестових задач 1, 2, 3 (Rср1, Rср2, Rср3), працездатність при рішенні тестових задач 1, 2, 3 (W_1, W_2, W_3).

Отримані матеріали аналізувались статистично із застосуванням стандартних пакетів програм статграф і статистика [1].

Результати та їх обговорення. Результати вивчення розумової працездатності у обстежених в лабораторних умовах показали, що з віком відбувається погіршення показників розумової діяльність, що співвідноситься з даними літератури [4; 5], (Табл.1, 2). Водночас були виявлено, що з віком у жінок прослідковується: збільшення часу вирішення тестових задач: щодо ранжування натурального ряду чисел на зростання (Тср1) і ранжування натурального ряду чисел на зменшення (Тср2), а також для пошуку пропущеної цифри (Тср3), збільшення коефіцієнтів варіації часу відповіді у всіх трьох тестах; зростання кількості помилок у другому і третьому тестах. При цьому знижуються продуктивність у всіх тестах; загальна кількість відповідей у тестах 1, 2, 3 і надійність у всіх трьох тестах (Табл. 3 і 4).

Слід зауважити, що найбільш значимі зміни показників розумової працездатності виявлені в групі 50-59 років, хоча на загал динаміка має віковий тренд. Темп збільшення часу вирішення тестових задач 1, 2, 3 складає відповідно 0,55%, 0,74% і 0,47% на рік і залежить від складності завдання і необхідності навчання. Другий (найбільш складний тест) виявив суттєве зниження в залежності від віку за такими параметрами, як швидкість вирішення завдання і спроможність до навчання.

Зниження продуктивності при вирішенні задач 1, 2, 3 становило 0,86%, 1,04% і 0,63% на рік відповідно. Загальна кількість вирішених задач 1, 2, 3 знижувалася на 0,71%, 076% і 0,54% за рік і прямо залежала від ступеня складності завдання. Відсоток помилок у тестах 1, 2, 3 у вікових груп збільшувався відповідно на 0,47%, 0,39% і 0,16% за рік.

Таблиця 1.

Розумова працездатність чоловіків різного віку за показниками: часу вирішення тестових задач 1, 2, 3 (Тср1, Тср2, Тср3); коефіцієнтом варіації часу при вирішенні тестових задач 1, 2, 3 (CV1, CV2, CV3); працездатності при вирішенні тестових задач 1, 2, 3 (W1, W2, W3), M±m

Показник	Вікові групи, років			
	20-29	30-39	40-49	50-59
$Тср_1$, мс	1063,1±97,3	979,9±121,3	1286,1±193,1	1397,5±168,
$Тср_2$, мс	1078,1±100,6	720,9±136,8*	1008,2±183,8	1181,1±171,
$Тср_3$, мс	417,5±44,8	350,2±53,2	445,8±60,2	556,9±45,9*
CV_1, коеф.	52,1±5,1	55,0±7,2	50,5±3,7	54,0±2,3
CV_2, коеф.	64,6±5,7	61,7±5,2	56,4±3,1	51,2±1,6*
CV_3, коеф.	46,6±1,7	48,0±2,8	50,0±2,5	49,4±2,3
W_1	8,6±1,2	14,5±4,03	9,6±1,01	6,2±0,8*
W_2	9,3±1,4	16,8±4,07*	10,4±1,4	7,8±1,8
W_3	28,8±2,9	32,4±4,4	25,7±2,6	20,7±2,7*

Примітка: ** P< 0,05 — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років;*
***P<0,01 — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років.*

У чоловіків спостерігалися аналогічні закономірності за деякими показниками розумової працездатності. У віковій групі 50-59 років виявлені найбільше значимі зміни показників розумової працездатності, хоча загальна тенденція має "плавну" вікову динаміку. Темп збільшення часу вирішення тестових задач 1, 2, 3 становить відповідно 0,61%, 0,22% і 0,64% у рік і прямо залежить від складності завдання і необхідності навчання. Зниження продуктивності вирішення задач 1, 2, 3 було 0,71%, 0,41% і 0,27% на рік відповідно. Зменшення загальної кількості вирішених задач 1, 2, 3 складало 0,4%, 0,26% і 0,55% на рік. Таким чином, у чоловіків зі збільшенням віку, як і у жінок, відбувається зростання часу, необхідного

Таблиця 2.

Розумова працездатність жінок різного віку за показниками: часу вирішення тестових задач 1, 2, 3 (Тср1, Тср2, Тср3), коефіцієнту варіації часу вирішення тестових задач 1, 2, 3 (CV1, CV2, CV3), працездатності при вирішенні тестових задач 1, 2, 3 (W_1, W_2, W_3), M±m

Показник	Вікові групи, років			
	20-29	30-39	40-49	50-59
$Тср_1$, мс	1002,1±102,0	1288,1±121,3	1176,1±107,1	1281,4±108,
$Тср_2$, мс	872,2±55,6	974,9±79,8	1008,2±93,8	1228,9±121,

Tcp_3, мс	374,5±21,8	410,2±29,2	417,8±44,2	459,9±35,91
CV_1, коеф.	50,7±3,08	55,8±4,2	55,7±3,7	62,6±4,5
CV_2, коеф.	58,8±2,9	55,9±4,2	52,5±3,6	55,6±4,0
CV_3, коеф.	52,7±0,9	76,0±20,0*	49,5±1,7	55,7±1,2*
W_1	9,2±1,3	8,7±0,9	7,8±1,01	6,1±0,8*
W_2	10,78±1,2	10,6±1,0	11,2±1,16	6,4±0,8*
W_3	26,9±2,9	27,7±1,9	27,0±2,1	20,3±1,5*

Примітка: ** P< 0,05 — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років;*
***P<0,01 — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років.*

Для вирішення тестових задач: ранжування натурального ряду чисел на зростання (Тср1), ранжування натурального ряду чисел на зменшення (Тср2), пошуку пропущеної цифри (Тср3); коефіцієнтів варіації часу відповіді у трьох тестах; кількість помилок у другому і третьому тестах. При цьому знижуються продуктивність у всіх тестах; загальна кількість відповідей у тестах 1, 2, 3 і надійність у всіх трьох тестах (Табл.1-4). У той же час динаміка ряду показників дещо відрізнялася. Наприклад, середньорічний темп збільшення часу вирішення найбільш складного тесту у вікових групах у чоловіків був утроє нижчий, ніж у жінок (0,22% проти 0,74%) ($p<0,05$). При цьому абсолютні величини показників у жінок з групи віком 20-29 років були кращими на 19,1% ($p<0,05$). Крім того, у чоловіків найбільш значимі зміни розумової працездатності відбуваються на межі п'ятдесяти років.

Таблиця 3.

Розумова працездатність чоловіків різного віку за показниками загальної кількості виконаних задач у тестах 1, 2, 3 (№ 1, № 2, № 3), кількості помилок при вирішенні тестових задач 1, 2, 3 ($Mcp1$, $Mcp2$, $Mcp3$), надійності при вирішенні тестових задач 1,2,3 ($Rcp1$, $Rcp2$, $Rcp3$), M±m

Показник	Вікові групи, років			
	20-29	30-39	40-49	50-59
№ 1, кількість	21,6±1,5	24,9±2,0	22,2±2	18,2±2,2
№ 2, кількість	41,2±3,2	52,3±4,1*	44,9±6	37,0±3,1
№ 3, кількість	92,5±8,4	106,3±6,4	92,8±8	72,5±5,7*
Mcp_1, кількість	3,4±1,2	2,5±0,7	1,6±1,06	7,2±1,2*
Mcp_2, кількість	2,0±0,5	2,7±1,3	3,8±0,48*	5,6±0,8
Mcp_3, кількість	1,2±0,7	0,3±0,15*	1,5±0,2	1,06±0,6*
Rcp_1, %	83,8±3,1	84,3±5,6	88,1±5,6	55,9±5,4
Rcp_2, %	88,6±3,7	90,5±4,8	76,1±2,6*	66,2±6,7**
Rcp_3, %	96,40±2,3	94,2±0,4	96,0±0,44	97,4±1,4

Примітка: *$P< 0,05$ — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років;*
**$P<0,01$ — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років.*

При цьому співвідношення таких показників, як надійність і продуктивність у взаємозв'язку з віком у чоловіків і жінок дещо відрізняються.

У обстежуваних працівників чоловічої статі показники продуктивності і надійності поліпшуються у віці від 25 років до 45-літнього рубежу, потім спостерігається "плавне" зниження. У жінок "плато" продуктивності спостерігається до 35-літнього рубежу, тоді як відносні показники надійності розумової працездатності збільшуються на рубежі п'ятдесятьох років. Ці розбіжності в показниках працездатності жінок і чоловіків можна пояснити віковими гормональними змінами, які у жінок мають більш виражений характер.

Таблиця 4.

Розумова діяльність жінок різного віку за показниками загальної кількості виконаних задач у тестах 1, 2, 3 (№ 1, № 2, № 3), середньої кількості помилок при вирішенні тестових задач 1, 2, 3 (Мср1, Мср2, Мср3), надійності при вирішенні тестових задач 1,2,3 (Rср1, Rср2, Rср3), M±m

Показник	Вікові групи, років			
	20-29	30-39	40-49	50-59
№ $_1$, кількість	23,1±1,0	20,7±2,0	21,1±1,1	16,7±1,2**
№ $_2$, кількість	45,5±2,1	42,3±3,2	43,2±3,1	32±2,1**
№ $_3$, кількість	95,6±4,9	92,1±5,9	93,1±6,0	75,5±5,1**
Мср$_1$, кількість	3,7±1,3	2,1±0,5	4,1±0,9	3,55±0,6
Мср$_2$, кількість	2,9±0,9	3,3±0,7	3,9±1,1	3,5±0,8
Мср$_3$, кількість	1,5±0,4	1,6±0,3	2,1±0,6	3,6±0,3**
Rср$_1$, %	83,2±2,0	89,3±4,4	76,1±3,01*	67,9±5,4*
Rср$_2$, %	86,5±2,7	83,5±4,0	82,2±4,2	73,2±5,6*
Rср$_3$, %	96,8±0,5	96,5±1,3	94,8±2,1	90,7±2,9*

Примітка: *$P< 0,05$ — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років
**$P<0,01$ — достовірні відмінності щодо групи 20-29 років.*

Підсумок.

Порівняльний аналіз показників розумової працездатності у групах залежно від віку і статі дозволив прийти до висновку, що найбільш значимі зміни показників розумової працездатності виявлені в групі 50-59 років, хоча на загал динаміка має віковий тренд. В експерименті виявлено вікові відмінності в динаміці розумової працездатності, а саме зниження швидкості і надійності при виконанні тестів. Темп збільшення часу вирішення тестових задач становив 0,5-75% за рік і залежав від складності завдання і необхідності навчання. При цьому середньорічний темп збільшення часу вирішення найбільш складного тесту у вікових групах у чоловіків був утроє нижчий, ніж у жінок. У чоловіків показники продуктивності і надійності поліпшуються у віці від 25 років до 45-літнього рубежу, потім

спостерігається "плавне" зниження. У жінок "плато" продуктивності спостерігається до 35-літнього рубежу, тоді як відносні показники надійності розумової працездатності збільшуються на рубежі п'ятдесятьох років.

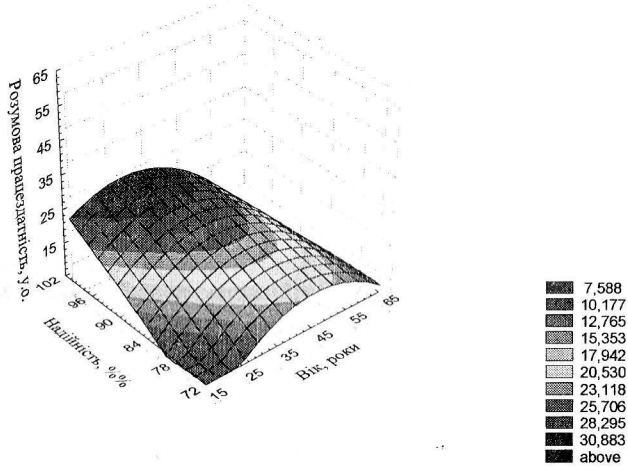

Рис.1. Зміна розумової працездатності чоловіків з віком

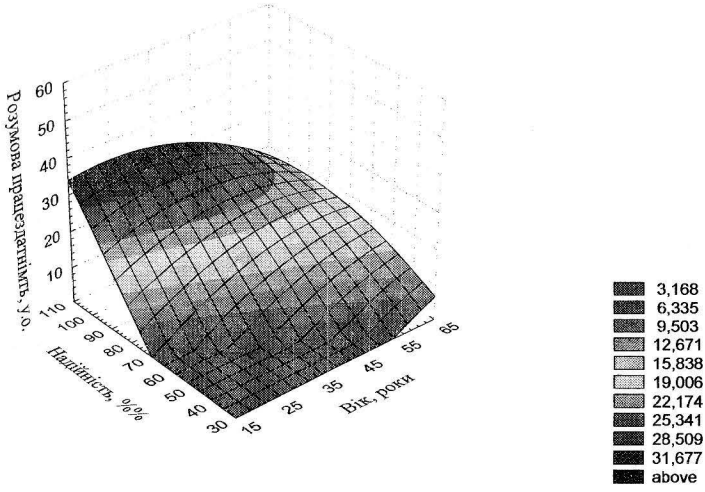

Рис. 2. Зміна розумової працездатності жінок з віком

Література:

1. Боровиков В. П., Боровиков И. П. Статистический анализ и обработка данных в среде Windows®. – М.: Информационно-издательский дом "Филинъ", 1997. – 607 с.
2. Бузунов В. А. Производственные факторы и возрастная работоспособность. – К.: Здоровье, 1991. – С.160.
3. Возіанов О. Ф. Смертність населення України: головні причини, шляхи подолання негативних тенденцій // Журн. АМН України. – 1996. – Т.2. – С.191-198.
4. Онтогенез нейродинамічних функцій людини / В. С. Лизогуб, Д. М. Харченко, С. М. Хоменко та інш. // Фізіологічний журнал. – 2002. – Т. 48. – № 2. – С. 123-124.
5. Поляков А. А., Жолос Т. А. Старение и скорость умственной деятельности лиц старшего возраста // Гигиена труда. – 2000. – № 4. – Вып. 31. – С.284-295.
6. Трахтенберг І, Коршун М. Праця і здоров`я: гармонія чи протиріччя? Медичний, соціальний, економічний аспекти //Вісник Національної академії наук України. – 1998. – № 3-4.
7. Emery, C. F., Huppert, F. A., Schein, R. L. Relationship among activity, age and cognitive-neuropsycholological function in a British sample // The gerontologist. – 1995. – № 35. – P.378-385.
8. Hunter, J. E., and Hunter, R. F., 1984. Validity and Utility of alternative predictors of job performance // Psychological Bulletin. – 1984. – № 96. – P.72-98.
9. Human gene for physical performance / H. E. Montgomery, R. Marshall, H. Hemingway et al. // Nature. – 1998. –Vol.393. – P. 221.
10. James E. Birren, Max Vercruyssen and Laurel M. Fisher. Aging and Speed of Behavior // Altern & Leistung. Medizische, psychologische und soziale Aspekte, F. Enke Verlag Stuttgart. – 1991. – P. 113-129.
11. McEvoy G. M., and Cascio W. F. Cumulative evidence on relationship between employee age and job performance // Journal of Applied Psychology. – 1989. – № 74. – P. 11-17.
12. Simonton D. K. Age and outstanding achievement: what do we know after a century of research? // Physiological Bulletin. – 1988. – № 104. – P.241-267.
13. Waldman D. A., and Avolio B. J. A meta-analysis of age differences in job performance // Journal of Applied Physiology. – 1986. – № 71. – P.33-38.

ПРОФЕСІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ ТА ОСОБИСТІСТЬ ПСИХОЛОГА

О. М. Шевченко,
ад'юнкт кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ України,
магістр психології

Професія психолога цікава і дає чимало корисного самому фахівцю. Яка інша професія дозволяє так глибоко і близько пізнати стільки різних людей? Нерідко вона надає почуття задоволеності собою, особливо коли тебе цінують клієнти, коли ти упевнений, що зміг допомогти.

Однак, незважаючи на корисність професії, досить часто вона "коштує" людям, що займаються нею, надто дорого. Негативний вплив не завжди помітний зі сторони, але його дійсну ціну відчуває сам фахівець. Так, A. Storr (1980) [9] виділяє декілька важливих аспектів цієї "плати":

— погроза втратити ідентичність і "розчинитися" у клієнтах;

— негативні наслідки, які можуть позначитися на особистому житті (родині, друзях);

— загроза психічних порушень через постійні контакти з негативними сторонами життя і психічною патологією (C. Jung називає це "підсвідомою інфекцією").

Психологи нерідко забувають, що перевага стосовно пізнання клієнтів досить відносна, оскільки вони бачать їх у специфічних умовах і, як правило, нетривалий час. Психологи не завжди мають можливість спостерігати за діяльністю пацієнтів у реальному житті і лише зі слів останніх знають про їхні тривоги, страхи, невдачі, і меншою мірою — про досягнення. Найчастіше психолог перебільшує особистісні порушення клієнта, і найбільш значним недоліком помилкового уявлення стає орієнтація на радикальні дії (лікування та ін.), а не на розуміння і виявлення позитивних аспектів життя. Орієнтація на такі засоби занадто зближує психолога з клієнтом, вимагає від нього більших зусиль, ніж потрібно в дійсності, і, нарешті, змушує дивитися на життя крізь "затемнені скельця".

Надмірна "втягненість" у професійну діяльність нерідко змушує страждати родину психолога. По-перше, вимоги етики не дозволяють психологу ділитися з родиною своїми "психотерапевтичними" враженнями, тому члени родини лише приблизно уявляють, чим займається психолог. Така загальна проблема родин співробітників органів внутрішніх справ (надалі ОВС), які з професійних міркувань повинні думати, що і як говорити близьким про свою роботу. А психологи системи МВС несуть подвійний тягар (і як бойова одиниця ОВС, і як психолог-фахівець). По-друге, діяльність психолога вимагає великих емоційних витрат, і іноді це значно зменшує емоційну віддачу в родині. Коли на роботі весь день доводиться вислуховувати інших людей і поглиблюватися в їхні турботи, увечері буває складно перейнятися турботами членів родини. І це не єдині проблеми, що висуває професія психолога.

Психологічне консультування і психотерапія віднесені до функцій психолога, що вимагають від нього великого емоційного навантаження, відповідальності і мають досить невизначені критерії успіху. Представникам цієї сфери діяльності загрожує небезпека "синдрому згоряння" (Paine, 1981; Maslach, 1982; Cogey, 1986) [8, 6, 3].

"Синдром згоряння" — складний психофізіологічний феномен, що визначається як емоційне, розумове і фізичне виснаження через тривале емоційне навантаження. Синдром, за описом Cogey (1986) [3] та Naisberg-Fennig із співавт. (1991) [7], виражається у депресивному стані, почутті втоми і спустошеності, нестачі енергії й ентузіазму, втраті здатності бачити позитивні результати своєї праці, негативній установці до роботи і життя взагалі. Існує думка, що люди з визначеними рисами особистості (неспокійні, чуттєві, емпатичні, схильні до інтроверсії, так що мають гуманістичну життєву установку, спроможні ототожнюватися з іншими) більше піддаються цьому синдрому (Edelwick, Brodsky, 1980) [5].

Які найтиповіші причини "синдрому згоряння"? Не претендуючи на повне визначення, назвемо лише деякі, найважливіші з них:

— монотонність роботи, особливо якщо її зміст здається сумнівним;

— вкладання в роботу великих особистісних ресурсів при недостатності визнання і позитивної оцінки;

— сувора регламентація часу роботи, особливо при нереальних термінах її виконання;

— робота з "невмотивованими" клієнтами, що постійно пручаються зусиллям психолога допомогти їм, і незначні, важко відчутні результати такої праці;

— напруженість і конфлікти в професійному середовищі, недостатня підтримка з боку керівництва та колег і їхній зайвий критицизм;

— недостатність умов для самовираження особистості на роботі, коли не заохочуються, а придушуються експериментування й інновації;

— робота без можливості подальшого навчання і професійного удосконалювання;

— невирішені особистісні конфлікти психолога.

Одним з істотних факторів, що перешкоджають збільшенню "синдрому згоряння", є прийняття особистої відповідальності за свою роботу. Якщо психолог через невдачі або погане самопочуття займає пасивну позицію й обвинувачує навколишніх, почуття безсилля і безнадійності лише зростає. Відповідальність може бути перенесена назовні різними способами: "мені не везе, тому що клієнти противляться консультуванню і не хочуть нічого змінювати в житті"; "в усьому винна організація праці, а все це від мене не залежить"; "у мене занадто багато клієнтів і мало часу для кожного з них" і т. п. Така пасивна позиція психолога як консультанта змушує його капітулювати перед зовнішніми обставинами і почувати себе жертвою, що сприяє виникненню професійного цинізму. Тому психологові особливо важливо мати почуття відповідальності і вміти працювати навіть за наявності обме-

жень і перешкод. Замість перекладання провини за власне безсилля на навколишніх і обставини, краще направити свою енергію й увагу на реалізацію існуючих можливостей і подумати про зміну самих умов.

Існує також чимало конкретних способів для запобігання виникненню "синдрому згоряння":

— культивування інших інтересів, не пов'язаних з психологічною діяльністю; Szasz (1965) [10] вказує, що у фахівця, який приймає щодня по вісім-десять пацієнтів, немає шансів працювати на високому рівні. Найкраще рішення цієї дилеми полягає в тому, щоб поєднувати роботу із навчанням, дослідженнями, написанням наукових статей;

— внесення розмаїтості у свою роботу, створення нових проектів і їхня реалізація без очікування санкціонування з боку офіційних інстанцій;

— підтримка свого здоров'я, дотримання режиму сну і харчування, оволодіння технікою розслаблення, медитації;

— задовільне соціальне життя; спілкування з друзями (бажано інших професій), у взаєминах з якими існує баланс;

— прагнення до того, чого хочеться, без надії стати переможцем у всіх випадках і уміння програвати без непотрібних самоприниження та агресивності;

— здатність до самооцінки без сподівання лише на повагу оточуючих;

— відкритість новому досвідові;

— уміння не поспішати і давати собі досить часу для досягнення позитивних результатів у роботі і житті;

— поміркковані зобов'язання (наприклад, не слід брати на себе більшу, ніж його особиста, відповідальність за клієнта);

— читання не лише професійної, але й іншої літератури, просто для свого задоволення;

— участь у семінарах, конференціях, де є можливість зустрітися з новими людьми й обмінятися досвідом;

— періодична спільна робота з колегами, що значно відрізняються професійно та особистісно;

— участь у роботі професійної групи, яка дає можливість обговорити виниклі особисті проблеми, пов'язані із професійною діяльністю;

— хобі, що приносить задоволення.

Отже, щоб уникнути "синдрому згоряння", психолог у консультативній діяльності повинен іноді, але обов'язково, оцінювати своє власне життя взагалі — чи живе він так, як йому хочеться. Якщо існуючий спосіб життя не задовольняє, рекомендується вирішити, що потрібно зробити для позитивних зрушень. Лише належним чином піклуючись про своє життя, можна утвердитися та зберегтися як ефективний психолог.

Розглянемо стисло питання професійної підготовки психологів ОВС. Одна з найважливіших вимог професійної етики — це компетентність психолога. У зв'язку з цим виникають запитання: "Яка професійна підготовка

може забезпечити компетентну діяльність?" і "Який досвід необхідний претендентові на роль психолога?".

У багатьох країнах статус психолога визначається ліцензією, що надає формальне право займатися професійною діяльністю. Щоб отримати її, потрібно пройти офіційну академічну програму професійної підготовки, пропрацювати визначену кількість годин під спостереженням кваліфікованого фахівця і мати встановлений мінімум професійного досвіду. Така система ліцензування обмежує можливість займатися практикою особам, що не мають відповідної кваліфікації. Однак ліцензія, на жаль, не гарантує, що психолог ефективно і компетентно впорається зі своїми обов'язками. При навчанні психотерапії, психологічному консультуванню та іншим видам діяльності від практичного психолога водночас з необхідністю отримання відповідної теоретичної бази під кваліфікованим керівництвом вимагається поглиблення самопізнання психолога (психотерапевта).

Як зазначає М. Сох (1988) [4], "життєвий досвід психолога інтегрується зі зростаючим багажем професійних знань на підставі поглибленого самопізнання. Навіть відмінно підготовленому психологові не однаково легко з усіма людьми, зате йому гарантований душевний комфорт".

Розвиткові самопізнання сприяє великий та інтенсивний курс індивідуальної і групової терапії, особливо у групах, орієнтованих на удосконалення особистості.

Кожен психолог до початку професійної діяльності, а також у процесі роботи повинен пройти особисту терапію, тобто вирішувати свої проблеми при сприянні досвідченого професіонала. Як відомо, у психоаналізі триваючий до декількох років самоаналіз є найважливішою ланкою професійної підготовки психоаналітика. Досвід особистої терапії важливий з двох причин. По-перше, тому що психолог (консультант), як і будь-яка людина, має у своїй особистості "білі плями": непізнані, неусвідомлювані аспекти самості, внутрішні конфлікти, більш глибоке пізнання і вирішення яких сприяють становленню ефективного психолога. Корисним для фахівця-психолога є самоспостереження під контролем іншого професіонала за переживанням таких значимих подій у житті, як любов, секс, насилля, сімейні відносини, влада, смерть і т. д. Це не означає, що особистість психолога повинна бути "розібрана по кісточках". Мається на увазі необхідність достатнього саморозуміння, перш ніж знадобиться допомога. Проте було б занадто категоричним твердження, що, розпочинаючи професійну діяльність, необхідно позбутися усіх внутрішніх конфліктів. Важливо розуміти суть конфліктів і як вони позначаються на відносинах із клієнтами. Адже якщо психолог у своєму особистому житті ледве стримує злість або не розуміє, чому постійно відчуває провину, то велика імовірність аналогічних реакцій і у процесі професійної діяльності. Якщо психолога пригнічує тягар минулих помилок або насущних турбот, хіба зможе він допомогти клієнтові позбутися подібних проблем? У дійсності ми не просунемося з клієнтом далі пройденого нами самими шляху.

Консультування у колеги-професіонала є завжди корисним, оскільки постійні контакти з різноманітними проблемами клієнтів нерідко розкривають наші старі конфлікти, приховані почуття. Психолога-початківця іноді переслідує почуття професійного безсилля, що також вимагає певної допомоги колег. Інша важлива перевага особистої терапії полягає в тім, що психолог входить у роль клієнта і здобуває відповідний досвід. Як стверджує A. Storr (1980) [9], "лікар наближається до досконалості, якщо він теж був пацієнтом". А. П. Чехов, лікар за освітою, говорив, що, якби він учив студентів медицині, половину часу приділив би засвоєнню психології хворої людини, її світовідчуттю.

Особиста терапія надає унікальну можливість побачити процес консультування і психотерапії очима пацієнта. Тільки у такий спосіб психолог може довідатися, що таке занепокоєння, пов'язане із самоаналізом, що таке переміщення і як воно діє тощо. Побувавши в ролі клієнта, психолог значно краще уявляє весь спектр душевних переживань, що виникає під час консультування, та ін.

Як в індивідуальній, так і у груповій терапії з майбутніми і вже практикуючими психологами важливо також виокремити питання, що пов'язані з більш глибоким усвідомленням специфіки професії. Психолог повинен продумати відповіді на такі запитання:

— Чому я вибрав професію психолога?
— Якими потребами обумовлений мій вибір?
— Яку користь я намагаюся отримати зі своєї професії?
— Як я зможу поєднувати свої потреби з потребами клієнтів?

Можливі й інші запитання, що стосуються особистості психолога і його проблем:

— Які в мене проблеми і як я їх вирішую?
— Який вплив ці проблеми можуть здійснити на мою роботу?
— Які мої цінності і як вони позначаються на стилі роботи?
— Як я використовую свою силу?
— Яким людям я більше подобаюся і хто подобається мені?
— Кому я не подобаюся і хто не подобається мені?
— Яке враження я справляю на інших людей?

Спроба відповісти на ці запитання допоможе краще пізнати і зрозуміти себе, а це значить — стати кращим, більш досвідченим психологом.

Оскільки психологія є сферою професійної діяльності, то виникає цілком закономірне запитання: „Хто ж буде психологам допомагати оптимізувати свою працю?" Простіше за все було б стверджувати, що цим повинна займатися методологія психології, оскільки суттю методології саме і є рефлексія (осмислення власної діяльності). Зазначимо, що у кожній науці (і у кожній сфері виробництва) є своя "конкретно-наукова" методологія, але і методологи без психологів обійтися не можуть. Одночасно, крім суто методологічних проблем існують ще проблеми, пов'язані з організацією праці,

з медико-гігієнічними аспектами трудової діяльності психологів, нарешті, проблеми розвитку і саморозвитку психологів тощо.

Але, як відомо, простіше надавати допомогу іншим фахівцям і дуже складно допомагати самому собі (або таким же фахівцям, як ти сам). Справа в тім, що психологічна допомога (як і багато інших видів допомоги людям, наприклад, медична та ін.) припускають певний рівень віри у психолога, у його "чудодійні" методи, тобто мається на увазі "некомпетентний" і навіть "наївний" клієнт, здатний повірити у "психологічний міф", адже якби пацієнт був компетентним у психології (або в медицині), то він був би у змозі самостійно розібратися і зі своїми психологічними проблемами...

Проте, як уже зазначалося, у самих психологів є свої психологічні проблеми, і тоді виникає ситуація "чоботаря без чобіт". Але проблема психологів у тому, що вони (як фахівці) уже не можуть бути "наївними" і "некомпетентними" клієнтами. Тому їм потрібна якась особлива допомога, що відрізняється від допомоги звичайним людям. Можна виділити різні варіанти такої допомоги (допомоги "самому собі").

1. Одним з найбільш поширених (реальних) варіантів є взаємодопомога колег-психологів у неформальному спілкуванні: посидіти разом, поскаржитися, спільно вирішити якісь питання, по-дружньому звернути увагу на помилки і недоліки своїх колег, або просто морально підтримати тощо.

2. Напівформальні варіанти допомоги, наприклад, на різних виїзних конференціях і творчих семінарах. Здебільшого головним змістом таких форм роботи є не "обмін досвідом" і не заслуховування "доповідей" своїх колег, а обмін досвідом щодо вирішення проблем, які накопичилися, а також створення атмосфери "професійної єдності", "професійної спільності", "розуміння" і "підтримки". Організаторам та учасникам подібних конференцій і семінарів варто постійно пам'ятати про це і всіляко сприяти досягненню цих важливих цілей.

3. Створення реабілітаційних центрів для відновлення сил психологів і психотерапевтів (для України це поки що складна проблема).

4. Грамотна організація праці психологів і психотерапевтів, що не допускає їхньої надмірної перевтоми і, тим більше, нервових зривів у роботі (наприклад, у спілкуванні з невихованими відвідувачами, у "з'ясуванні відносин" з безтактними адміністраторами і т. п.). Хоча повною мірою виключити професійні конфлікти навряд чи можливо (психологічна практика — це нервова робота), але треба хоча б прагнути звести до розумного мінімуму нервові навантаження.

5. Нарешті, формування в психолога навичок професійної саморегуляції, релаксації і т. п. На жаль, і в цьому питанні більше проблем, ніж рішень.

Звідси загальний висновок: найважливішим елементом професійної культури психолога є формування готовності для самостійного вирішення своїх власних психологічних проблем (поки що це реально не робиться при підготовці психологів у багатьох вузах). Одночасно означене питання (до-

помога самим психологам) повинна стати предметом творчого пошуку для тих фахівців-психологів, що розуміють, наскільки все це важливо для розвитку психологічної практики.

Література:

1. Вачков И. В., Гриншпун И. Б., Пряжников Н. С. Введение в профессию "психолог". — М.: Изд-во Московского психолого-социального ин-та; Воронеж: Изд-во НПО "МОДЭК", 2002. — 464 с. (Серия "Библиотека психолога").
2. Кочюнас Р. Психологическое консультирование. Групповая психотерапия. — М.: Академический проект; ОППЛ, 2002. — 464 с. (Серия "Gaudeamus").
3. Corey G. Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy: 3rd Ed. — Monterey, Calif.: Brooks/Cole, 1986.
4. Cox M, Structuring the Therapeutic Process: Compromise with Chaos. London: Jessica Ringsley Publishers, 1988.
5. Edelwick J., BrodskyA. Burnout: Stages of Disilliusionment in the Helping Professions. — N. Y.: Human Sciehces Press, 1980.
6. Maslash C. Burnout: The Cost of Caring. Englewood Cliffs. — N. J.: Prentice-Hall, 1982.
7. Naisberg-Fennig S., Fennig S., Keinan G., Elizur A. Personality characteristics and proneness to burnout: a study among psychiatrists // Stress Medicine. —1991. — Vol. 7. — P. 201-205.
8. Paine W. S. Job Stress and Burnout. — Beverly Hills: Sage, 1981.
9. Storr A. The Art of Psychotherapy. — N. Y.: Methuen, 1980.
10. Szasz T. The Ethics of Psycho-Analysis. — N. Y.: Basic Books, 1965.

ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КУРСАНТІВ ВЗО МВС УКРАЇНИ

Є. В. Шадрін,
викладач кафедри юридичної психології
Київського інституту внутрішніх справ,
магістр психології

На сучасному етапі розвитку держави все більше уваги приділяється особистості людини, яка є суб'єктом діяльності, її властивостям, можливостям і здібностям. Особливе значення це має для професій, які пов'язані з ризиком, потребують швидкої оцінки ситуації, яка склалася, миттєвої реакції та виваженого прийняття правильного рішення. До подібних професій, безумовно, можна віднести діяльність працівників органів внутрішніх справ України. Їх підготовка повинна проводитись з урахуванням майбутньої специфіки діяльності, з використанням сучасних освітніх технологій. Але значну роль відіграє наявність індивідуального підходу до курсантів, чітке визначення можливостей кожного з них як у сфері службової діяльності, так і у сфері навчання. Зараз відбувається становлення психологічної служби у ВЗО, визначаються пріоритети її роботи і одним з головних завдань цієї служби повинно стати супроводження навчальної діяльності курсантів. Розглянемо основні проблеми, які повинна вирішувати психологічна служба ВЗО МВС України.

Перша проблема — це оцінка готовності курсанта до виконання службової діяльності. Ця готовність складається із комплексу знань, вмінь та навичок, отриманих під час навчання, мотиваційного та вольового компонентів. Вони формуються індивідуально в процесі розвитку світогляду людини. Також сюди входить комплекс поведінкових стереотипів, які особа набуває в процесі спілкування, та набір соціального досвіду. Головне завдання освітнього закладу полягає у наданні курсанту можливості засвоєння блоку знань, вмінь та навичок. Розглянемо ефективність виконання цих завдань з точки зору психології. Для успішного засвоєння навчального матеріалу необхідна наявність таких складових:

— по-перше, бази відповідних знань, отриманих за місцем попереднього навчання;

— по-друге, можливості засвоєння матеріалу на більш високому вузівському рівні;

— по-третє, бажання отримувати нові знання, потреба в цих знаннях.

Зараз відбір абітурієнтів проводиться лише за першим фактором — на підставі наявності отриманих знань. Але це не означає, що особа, яка успішно склала вступні іспити до навчального закладу, буде продовжувати навчання на високому рівні. Специфіка вищої школи вимагає вміння само-

стійно опрацьовувати великі обсяги матеріалу, виділяти головне, проводити аналітичну роботу та ін. Якщо ці якості не були сформовані, процес адаптації до навчання може ускладнитися. При професійному психологічному відборі до ВЗО МВС України нині не використовуються методики, що дозволяють діагностувати креативний потенціал особистості. Виявити його можна тільки в процесі навчання.

Значну роль відіграє спрямованість людини на отримання нової інформації, її зацікавленість у навчанні, мотиваційна складова. Від цього залежить ставлення особи до занять, якість підготовки та у кінцевому результаті місце працевлаштування фахівця. На жаль, в процесі профвідбору ця складова особистості не визначається навіть анкетуванням. Потрібно додаткове вивчення означеної проблеми, оскільки серед молодих співробітників багато покидають службу саме з причин небажання займатися відповідною діяльністю, через відсутність мотивації.

Все це стосувалося проблем відбору до навчання. Роль психолога тут проявляється лише у виявленні осіб, що мають суттєві психічні та інтелектуальні вади або знаходяться у граничних психічних станах. Треба суттєво поглибити функції психологічної служби при проведенні профвідбору, розробити низку вимог до абітурієнтів та встановити рівні придатності до навчання. Спроби діагностувати мотивацію осіб — кандидатів на службу в ОВС вже робилися [5], але вдалими їх назвати досить важко.

Взагалі, формування мотивації до навчання залежить від багатьох факторів, в тому числі від престижу майбутньої професії, усвідомленості її обрання, бажання працювати за спеціальністю та ін. Неможливо обійти увагою низький рівень соціальної зрілості абітурієнтів, пов'язаний з віковими особливостями (більшість приходить на навчання у віці 17-18 років, а закінчує навчання відповідно у 21-22 роки).

Серед тих, хто щойно вступив до навчального закладу, потрібно проводити додаткову роботу стосовно визначення мотиваційних особливостей кожного, за необхідності вдаватися до корекційної роботи. Протягом першого семестру відбувається адаптація слухачів до умов службової діяльності, в тому числі і до навчання. Доцільно в цей час проводити навчання курсантів пошуку інформації, конспектування лекційного матеріалу та першоджерел, самостійної роботи з літературою, користування бібліотечним фондом. Це зможе реально вплинути на якість навчання першокурсників. Окремої уваги потребує робота з формування у курсантів бажання займатися науковою діяльністю.

Друга проблема стосується форми подання навчального матеріалу та контролю якості його засвоєння. Зараз надзвичайно актуальним є питання впровадження інноваційних технологій у навчальний процес, зокрема в гуманітарному ВЗО [3]. Вони спрямовані на покращення якості навчання, створення умов для реалізації творчої діяльності курсантів, їх мотивованої

участі у професійно-особистісному становленні та професійному самовизначенні. У впровадженні цих технологій безпосередню участь повинна брати психологічна служба ВЗО. Окрім цього, психолог повинен займатися підвищенням кваліфікації науково-педагогічного складу (особливо молодих викладачів) стосовно психологічних механізмів сприймання інформації, активізації уваги, пам'яті, ритмів працездатності семантичного поля та ін.

Третя проблема — це формування у курсантів психологічної готовності до екстремальних ситуацій і стереотипів поведінки у цих випадках. Специфіка професії працівника міліції полягає у тому, що будь-якої миті він може опинитися у надзвичайній ситуації, в якій йому доведеться миттєво приймати рішення (наприклад, щодо затримання злочинця чи застосування табельної зброї, спецзасобів). Від цього рішення буде залежати здоров'я або навіть життя людей. Для підвищення ефективності дій співробітника необхідно сформувати у нього стереотипи поведінки у різного роду екстремальних ситуаціях. Для цього потрібно використовувати тренінги, рольові ігри, заняття на спеціально обладнаних полігонах. На жаль, зараз означеному питанню приділяється недостатньо уваги.

Четверта проблема стосується динаміки міжособистісних відносин, що складаються у навчальних взводах курсантів. Процеси, які відбуваються в курсантському середовищі, диференціювання особистісних статусів, лідери та аутсайдери, міжособистісні конфлікти, формування групових норм і традицій, все це повинно відслідковуватись психологічною службою, яка, за необхідності, повинна надавати рекомендації курсовому керівництву та брати участь у вирішенні нагальних проблем.

Підводячи підсумок, можна відмітити великий обсяг завдань, які постають перед психологічною службою ВЗО МВС України в руслі супроводження навчальної діяльності. Безумовно, ці завдання не можуть бути виконані силами тільки психологів, вони потребують тісної співпраці з науково-педагогічним складом, курсовими офіцерами, вихователями та іншими підрозділами ВЗО. Комплексна робота всіх цих служб дозволить якісно підвищити рівень навчання та якість підготовки фахівців для системи МВС України.

Література:

1. Алєксєєва М.І. Метод навчання як мотиваційний фактор // Психологія. — К.: Радянська школа, 1974. — Вип. 12. — С. 101-111.
2. Блинов В. М. Эффективность обучения. — М.: Педагогика, 1976. — 190 с.
3. Инновационные технологии в гуманитарном вузе / В. И. Носков, А. В. Кальянов, О. В. Мирошниченко и др.; Под ред. В. И. Носкова. — Донецк: ООО "Лебедь", 2002. – 288 с.

4. Манукян С. П. Потребности личности и их место в педагогической концепции мотивов учения // Вопросы психологии. — 1984. — № 4. — С. 130 — 133.
5. Професійна мотивація працівників органів внутрішніх справ: вивчення та корекція: Науково-практичний посібник / Москаленко А. П., Кобзін Д. О., Стародубцев А. А. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1999. —98 с.

КЛАСТЕРНИЙ АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ПСИХОЛОГІЧНОГО ТЕСТУВАННЯ КУРСАНТІВ КИЇВСЬКОГО ІНСТИТУТУ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В. Ю. Котляр,
головний науковий співробітник,
НДЦІТ ДІТ МВС України,
кандидат фізико-математичних наук;

Ю. В. Котляр,
курсант психологічного факультету
Київського інституту внутрішніх справ

Проведено кластерний аналіз результатів тестування за 28 ознаками курсантів 1-го курсу КІВС з метою визначення групових тенденцій на основі сучасних уявлень статистичного аналізу. Виявлено нові закономірності взаємозв'язків ознак-характеристик тестів.

Метою виділення груп (тобто розподіл у сукупності на однорідні класи) за результатами багатовимірного тестування є визначення групових тенденцій. Аналіз індивідуальних і групових характеристик на сучасному етапі розвитку соціально-психологічної служби в ОВС є першочерговим завданням. Особливості інтерпретації цих характеристик полягають, перш за все, у виділенні таких елементів, які мають екстремальні значення параметрів (наприклад, осіб, які входять до групи ризику чи мають низькі адаптаційні можливості) і дозволяють з'ясувати психологічний рівень готовності оперативної групи чи окремого співробітника до виконання службових обов'язків. На підставі проведеної діагностики групової динаміки та виявлених психологічних характеристик групи можлива корекція мікроклімату в колективах підрозділів ОВС, що сприяє підвищенню ефективності їх роботи. У статті продовжено відповідні дослідження [1-2], проаналізовано результати тестування 180 курсантів 1-го курсу психологічного, юридичного та військового факультетів КІВС (2001 року набору) за 28 параметрами (за методиками Леонгарда-Шмішика, Терстоуна, Г. Айзенка, Я. Стреляу та Теппінг-тесту) з метою визначення групових тенденцій на основі сучасних методів статистичного аналізу. Застосування такої батареї методик, на думку Малхазова О. Р. [3], дозволить всебічно охарактеризувати „каркас особистості", визначити її фундаментальні параметри. Для подальшої діагностики, тобто уточнення, психологічного наповнення характеристик основної батареї методик, конкретних поведінкових проявів у конкретній ситуації необхідно додати методики на мотивацію навчальної діяльності, сформованість пізнавальних мотивів, діагностику рівня тривожності особистості (Тейлора), визначення рівня суб'єктивного контролю (РСК), а також методики Елерса, Шуберта, Горбова-Шульте. Але в силу трудомісткості загаль-

ного завдання на цьому етапі дослідження обмежимось лише 5 вказаними базовими методиками.

Виділення груп має певні етапи (Рис.1). На першому обчислюються базові характеристики сукупності, точкові та інтервальні для кожної ознаки окремо (середнє, дисперсія, стандартне відхилення, коефіциент варіації, асиметрія, ексцес і відповідні довірчі інтервали), на даному емпіричному матеріалі таке дослідження проведене в [1]. На другому оцінюється взаємовплив та відмінність ознак (сучасний стан розвитку методів кореляційного аналізу і статистичних гіпотез та проблеми їх застосування в психодіагностиці надано у монографії [4], за результатами тестування у [2] проведено кореляційний аналіз за новітніми та традиційними методиками, на основі якого виявлено нові закономірності ознак, а отримані розрахунки використані в даній роботі. На третьому етапі (у припущенні, що кожний з n тестованих характеризується набором з m ознак) виділення однорідних груп проводиться за особами чи та ознаками. За наявності еталоних вибірок (їх називають навчальними) групування проводиться методами дискримінантного аналізу, за відсутності навчальних вибірок (як у нашому випадку) – методами кластерного аналізу; подальшими найбільш розвинутими засобами вивчення структури сукупності (четвертий етап) є методи факторного та компонентного аналізу; підґрунтям факторного та компонентного аналізу є існування таких ознак, які безпосередньо не спостерігаються (вони мають назву факторів чи компонент); знайти та оцінити їх можливо лише у процесі дослідження отриманих даних із вихідних ознак X_i $(i = 1,...,m)$.

Розглянемо далі більш детально процес виділення груп (третій етап). Техніка кластерного аналізу базується на понятті схожості тестованих осіб чи ознак (індивідуально-типологічних особливостей). Підбором схожих елементів досягається розподіл сукупності на групи (їх ще називають кластери, класи, таксони). Методи кластерного аналізу носять евристичний характер і реалізують принцип "здорового глузду". Використовуються 3 типи рівнів схожості: коефіцієнти подібності, коефіцієнти зв'язку, показники відстані (Рис. 2). Коефіцієнти подібності можна застосовувати для групування тестованих осіб за цілочисельними показниками шляхом конвертації їх в бінарну систему числення та порівнянням співпадаючих бінарних ознак. Коефіцієнти зв'язку використовують для групування ознак, для чого спостереження спочатку приводяться до стандартизованих рівнів (таким чином, щоб середні значення усіх ознак дорівнювали 0, а їх дисперсії – 1). Далі обчислюється матриця зв'язку за обраним типом коефіцієнта кореляції, з неї виключаються незначущі зв'язки чи малоінформативні ознаки (так, значущість коефіцієнта кореляції Пірсона визначається за критерієм Стьюдента шляхом обчислення t-статистики, а значущість параболічного коефіцієнта кореляції – за критерієм Фішера обчисленням F-статистики). Як і коефіцієнти подібності, показники відстані використовують в основному для кластеризації тестованих.

З метою виявлення ступеня однорідності сукупності тестованих курсантів спочатку проведемо кластерний аналіз даних, використовуючи метод куль на основі показників відстані. Схематично кластеризація за методом куль полягає у такому:

1) визначаємо матрицю відстаней $\{d_{k,l}\}$ між тестованими послідовно за показниками Евкліда, Хемінга, найбільшого відхилення та Махалонобіса; типова відстань Евкліда має вигляд $d_{k,l}^2 = \frac{1}{m}\sum_{j=1}^{m}(Z_{k,j} - Z_{l,j})^2$; більш грубою, але іноді достатньою є відстань найбільшого відхилення $d_{k,l} = \max_{1\le j\le m}\left|Z_{k,j} - Z_{l,j}\right|$; відстань Хемінга (середнє лінійне відхилення) оцінюється відношенням $d_{k,l} = \frac{1}{m}\sum_{j=1}^{m_i}\left|Z_{k,j} - Z_{l,j}\right|$; якщо обчислена матриця зв'язку R, то як ступінь взаємної віддаленості спостережень доцільно застосувати відстань Махалонобіса за формулою $d_{k,l}^2 = (Z_k - Z_l)R^{-1}(Z_k - Z_l)^T$; в цих відношеннях m – кількість параметрів основної батареї методик ($m = 28$), n – кількість тестованих курсантів ($n = 180$), $d_{k,l}$ – узагальнена відстань за ознаками між тестованими з номерами k та l, $Z_{k,j}, Z_{l,j}$ – їх стандартизовані рівні ознак для j-го параметра, а Z_k, Z_l – відповідні вектори-набори ознак, R^{-1} – обернена матриця зв'язку; A^T – символ транспонування матриці A;

2) обчислюємо критичну відстань ρ таким чином: для кожного тестованого k визначаємо мінімальну відстань, нехай $D_k = \min_{1\le l\le n}\{d_{k,l}\}$, обираємо максимальне значення із множини $\{D_k\}$, тобто $\rho = \max_{1\le k\le n}\{D_k\}$;

3) для кожного тестованого k виділяємо t-кількість курсантів, що входять у його кулю таким чином, що $d_{r,k} < \rho$;

4) першу кулю утворюємо з елементів, що задовольняють умові $d_{r,k} < \rho$ для стовпчика з найбільшим значенням t;

5) першу підмножину (кулю) видаляємо з матриці відстаней, у такий же спосіб визначаємо другу кулю, потім третю і далі стосовно всіх тестованих.

Процедура визначення куль реалізована нами на ПК (в системі MathCad). Результати обчислень, які узагальнені в Табл.1 за чотирма напрямками (Евкліда, найбільшого відхилення, Хемінга та Махалонобіса), виявили лише незначущі

розбіжності. Оскільки за напрямом Евкліда міжкульова різниця досить незначна, можна вважати обґрунтованим високий ступінь однорідності сукупності тестованих (178 із 180 курсантів). Аналіз психологічного профілю індивідів, які не входять в основну сукупність, дійсно виявив його нетиповість. Зокрема, за методикою Теппінг-тесту, має місце критичне значення показників рухливості (відповідно 2,45 і 4,71 для параметра 23) та лабільності (5 і 8,83 для параметра 24). Можна припустити, що подібна ситуація є наслідком випадкових помилок при обробці інформації чи нестандартного ставлення до тестування особи. Тому із подальшого аналізу доцільно вилучити ці дві нетипові кульки.

Таблиця 1.

Результати моделювання процесу визначення класів (куль) тестованих курсантів

Метрика	**Максимальна відстань**	**Критична відстань** (ρ)	**Розподіл тестованих за кулями (кластерами)**					
			1	**2**	**3**	**4**	**5**	**6-12**
Евкліда	2,9	1,7	176	1	1	1	1	0
Хемінга	1,5	1,03	157	6	6	2	2	1
Найбільшого відхилення	11,4	4,5	178	1	1	0	0	0
Махалонобіса	309	114,6	178	1	1	0	0	0

Для обробки результатів тестування за рисами особистості використаємо ієрархічну процедуру кластерного аналізу, яка дозволяє отримати схему взаємозв'язку ознак у формі графа (дендріта). Дендріт – це ламана, що не вміщує замкнених ламаних, з'єднує два будь-які елементи із множини ознак і може розгалужуватися. При побудові дендріту ми не будемо переобчислювати значення зв'язку між новими кластерами. Така процедура дещо простіша і має назву метода **вроцлавської таксономії**. Якщо розрахунки базуються на матриці кореляції – маємо окремий випадок цього методу – метод **кореляційних плеяд**.

За допомогою методу кореляційних плеяд досягається побудова оптимального дендріту – з максимальною сумою значень кореляції – сусідні ознаки пов'язані найбільшим чином. Як рівень схожості для матриці кореляції оберемо індекс кореляції параболічного типу (відповідна матриця зв'язку наведена в Табл. 3 [2], для наочності значення індексів кореляції наведено у масштабі до 100 ум. од.).

Послідовно попарно зв'язуючи ознаки та групи ознак за найбільшою кореляцією, отримаємо дендріт зв'язку рис особистості (Рис. 3). Для його розшарування на кластери задамо порогове значення h і виключимо із

схеми зв'язки, що відповідають меншим, ніж h парним параболічним коефіцієнтам кореляції. Можна вважати (із емпіричних міркувань), що вплив факторної ознаки на результатну не вищий, ніж на 10% частки загальної дисперсії незначущій, а отже, пороговий коефіцієнт детермінації складає $h^2 = 0{,}1$. Тобто для нашого випадку порогове значення буде дорівнювати $h = \sqrt{0{,}1} \approx 0{,}32$. Таким чином, із дендріту вилучаються 4 зв'язки, менші за 32. Отримуємо 5 кластерів (Рис. 3):

I: демонстративність (1), педантичність (2), збудливість (Леонгард-Шмішек), гіпертимність (5), дистимічність (6), тривожність (7), циклотимічність (8), емотивність (10), активність (11), фізична активність (12), імпульсивність (13), лідерство (14), врівноваженість (15, Терстоун), комунікативність (16), рефлективність (17), збудливість (18, Ян Стреляу), гальмування (19), рухливість (20, Ян Стреляу), врівноваженість (21, Ян Стреляу), екстро-інтроверсія (26), нейротизм (27), відвертість (28);

II: сила (22, Теппінг-тест), рухливість (23, Теппінг-тест), лабільність (24);

III: врівноваженість (25, Теппінг-тест);

IV: застрявання (3);

V: екзальтованість (9).

Перший кластер утворюють ознаки, що характеризують внутрішні (психологічні) особливості людини. Взаємовплив їх визначається в основному 10-20% частки загальної дисперсії. Лише в чотирьох випадках маємо більші значення. У другий та третій кластери входять ознаки, що отримані за методикою Теппінг-тесту та характеризують зовнішні (фізіологічні) особливості організму. Тому природно, що, на відміну від інших показників цієї батареї, зв'язок з першим кластером, хоча і суттєвий, не має яскравої вираженості (9%). Застрявання – четвертий кластер – специфічна ознака, яка у кожної людини має свою прив'язку. При значних розбіжностях у групі тестованих вона повинна невілюватися, що і призводить до деякого відокремлення цієї ознаки. Екзальтованість – додатковий показник, що характеризує особистість з точки зору здатності її до зміщення порогів чутливості в екстремальних (граничних) ситуаціях (К. Леонгард, [5]). Тому логічно, що ця ознака утворює окремий п'ятий кластер. Як бачимо, в цілому, отримані плеяди ознак (кластери) узгоджуються з існуючими теоретичними поглядами на психофізіологічні особливості людини [3; 6-7].

Отримані результати – кластерний аналіз даних тестування – продовження роботи з визначення групових психологічних тенденцій у курсантських підрозділах КІВС. Їх можна розглядати як попередній етап факторного аналізу, що служить для оцінки узагальнених чинників впливу на мікроклімат у колективах і дозволяє виділити типові підгрупи за психологіч-

ними особливостями студентської молоді. У зв'язку з діючими обмеженнями на обсяг в роботі не приведено вихідні дані тестування, листінги програм і результатів обчислень у Exel та MathCad, відповідні доповнення та пояснення.

Рис. 1. *Етапи дослідження результатів тестування*

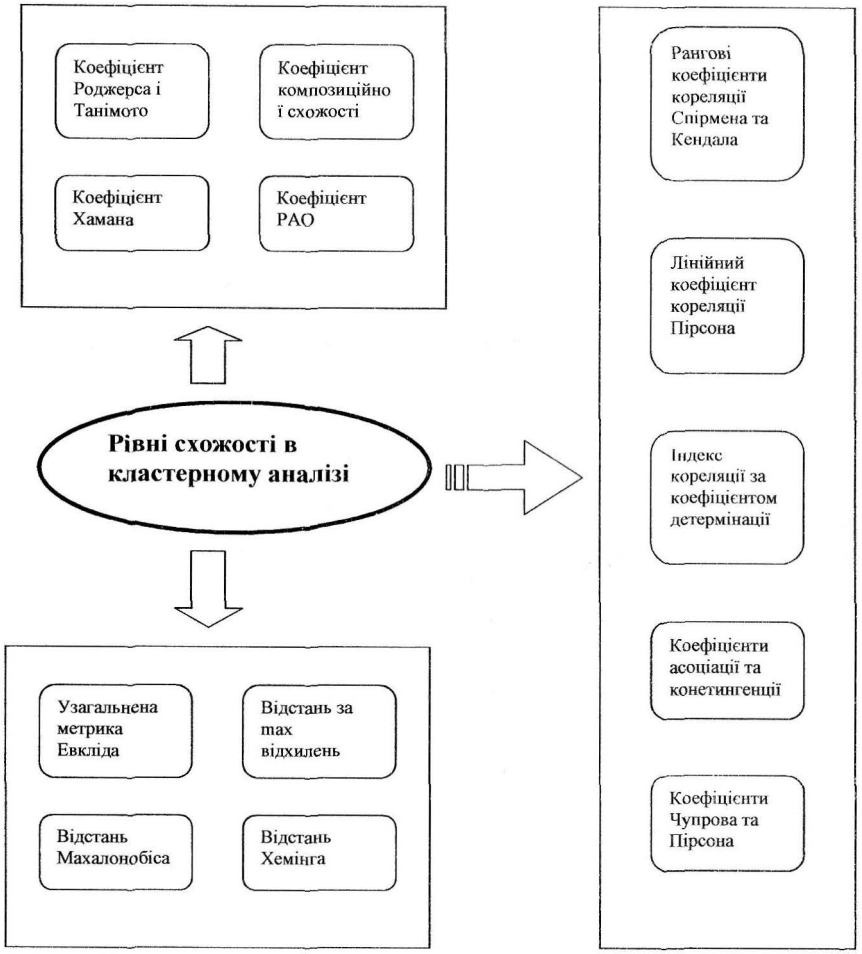

Рис. 2. *Парні рівні схожості, що використовують для побудови матриці зв'язків.*

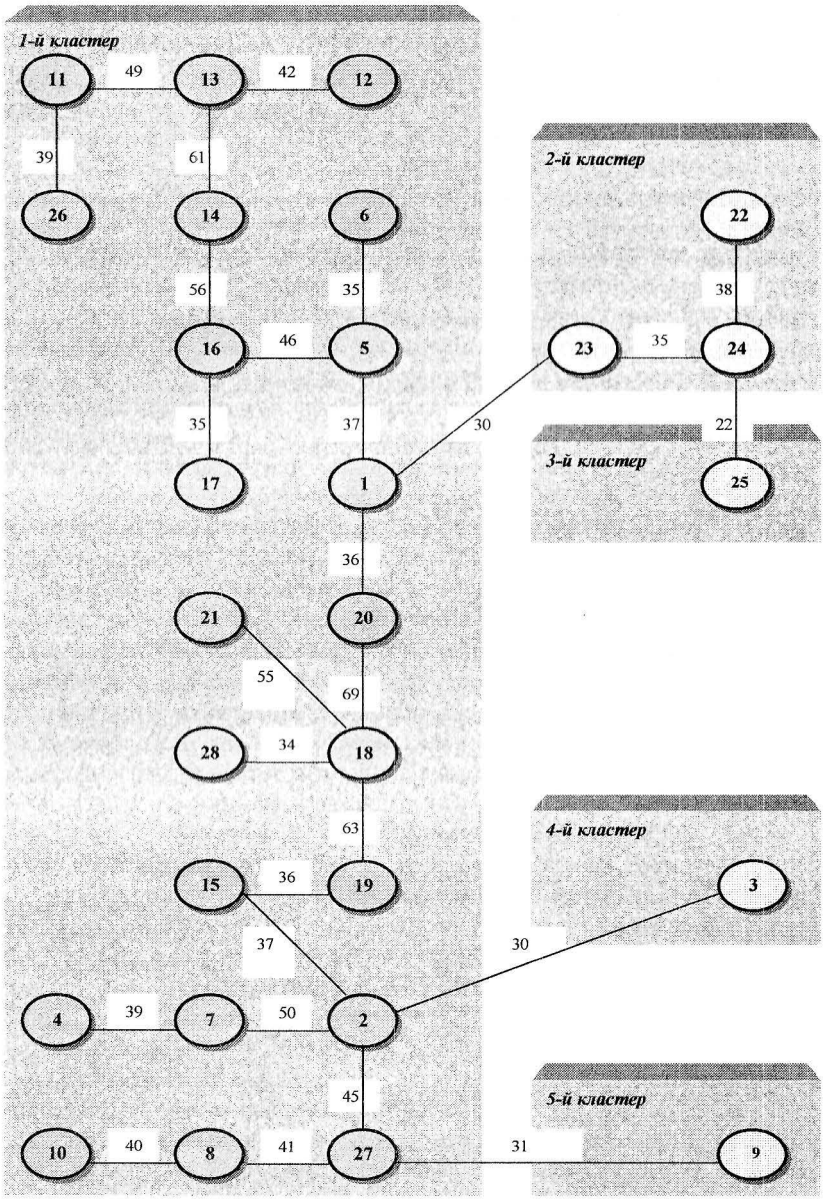

Рис. 3. *Схема взаємозв'язку ознак у формі дендриту.*

Література:

1. Котляр В. Ю., Котляр Ю. В. Нетрадиційні форми середнього значення в кримінологічних дослідженнях // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 2002. – № 7. – С. 172-180.
2. Котляр Ю. В. Нові форми оцінки тісноти зв'язку ознак групових тенденцій курсантів // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. (Спец. вип). – К.: КІВС, 2002.– С. 129-136.
3. Малхазов О. Р. Психологія та психофізіологія управління руховою діяльністю: Монографія. – К.: Євролінія, 2002. – 320 с.
4. Сидоренко Е. В. Методы математической обработки в психологии. – СПб.: Речь, 2001. – 350 с.
5. Леонгард К. Акцентуированные личности: Пер. с нем. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1997. – 544 с.
6. Стреляу Я. Роль темперамента в психологическом развитии: Пер. с пол. — М.: Прогресс, 1982. – 232 с.
7. Шмилев А. Г. Психодиагностика личностных черт. – СПб.: Речь, 2002. – 480 с., илл.

ПСИХОЛОГІЯ САМОВИПРАВДАННЯ ТА ПЕРЕЖИВАННЯ ПРОВИНИ ЗЛОЧИНЦЯМИ

А. В. Кучера,
доцент Івано-Франківського університету ім. В. Стефаника, здобувач кафедри юридичної психології Київського інституту внутрішніх справ

Психологічні механізми самовиправдання та переживання провини злочинцями, зокрема тими, що скоїли убивства на сімейно-побутовому грунті, в юридичній психології досліджені недостатньо. Вони становлять значний інтерес для загальної психології і, насамперед, практичний – для працівників правоохоронних органів (слідчих, суддів, пенітенціарного персоналу тощо).

Розглядаючи механізми самовиправдання та переживання провини злочинцями, виокремимо серед них усвідомлені та неусвідомлені. Свідоме самовиправдання злочину може мати місце у випадку формування умислу, коли злочинець усвідомлює власні спонукальні мотиви, визначає мету – наприклад, заподіяти смерть; заздалегідь обирає місце, час й спосіб убивства, готується до нього, в тому числі й психологічно, адже вчинити вбивство не просто.

Літературні дані та власні спостереження дають підстави вважати, що деякі види убивства (наприклад, "ритуальні" убивства або убивства "на замовлення", акти масового тероризму) психологічно легше вчинити тоді, коли жертва є випадковою або незнайомою для виконавця людиною, "мішенню". Анонімність жертви полегшує здійснення злочинного наміру, і навпаки: вбити добре знайому, близьку люди свідомо і холоднокровно – дуже складно, для такого діяння необхідно знайти вагомі підстави. Не випадково виконавцям вищої міри в свій час надавали можливість ознайомитися з матеріалами кримінальної справи "смертника", аби переконатися у справедливості вироку суду.

Для прояснення психологічних аспектів злочинів, зокрема, убивства, варто звернутися до теорії каузальної атрибуції, насамперед до аналізу феномена відповідальності за власні вчинки, а також способів, які використовує особистість для виправдання своїх протиправних діянь.

Рамки когнітивного підходу визначають й шляхи впливу на свідомість злочинця на стадії слідства, судового процесу та відбування засудженим покарання. Психологічні прийоми, розроблені в надрах раціональної та раціонально-емотивної психотерапії, здаються досить перспективними для втручання у перебіг автоматичних умовиводів, спростування хибних когнітивних схем, логічних помилок, що випливають з невірних посилок і міркувань, стимулювання рефлексії та сильних почуттів у злочинця. Для раціональної особи цього може бути достатньо, аби переконати її в тому, що злочин – трагічна помилка, змусити її визнати себе винною та спонукати до співпраці з правоохоронними органами. Стосовно більш емоційної особи

вагомішими можуть бути не логічні побудови, а етичні оцінки, звернення до сумлінь совісті чи вищих почуттів, стимулюючи "роботу переживання", яка є складним, синтетичним раціонально-емоціональне явищем. Далі в цій статті ми розглянемо більш детально засоби впливу працівників правоохоронних органів на усвідомлювані злочинцями засоби самовиправдання та спробуємо обґрунтувати практичні рекомендації, адресовані працівникам правоохоронних органів.

Аналіз літературних даних, кримінальних справ і власний досвід змушує окремо приділити увагу феномену неусвідомлюваного психічного захисту (самовиправдання) злочинців.

Уявлення про існування несвідомого психічного виникло у надрах психоаналізу, але згодом стало неодмінною складовою переважної більшості теорій, проте й дотепер ці погляди між собою неузгоджені, суперечливі, недостатньою мірою верифіковані емпірично.

Виходячи зі "спектрального підходу" до будови психічного (Ф. Ю. Василюк, С. А. Капустін, В.І. Цапкін та ін.), строкатість поглядів на механізми захисту віддзеркалює те, що цей конструкт може використовуватися для пояснення феноменів, що відносяться до принципово різних вимірів (зрізів) психічного життя людини.

Заслуга психоаналізу полягає принаймні у тому, що він поставив під сумнів здатність людини повністю свідомо контролювати свою поведінку, викрив наявність психологічних механізмів, що дозволяють заперечувати незаперечні факти ("Пам'ять свідчить, що я зробив не добре, а гідність доводить, що я такого зробити не міг" – писав М. Монтень).

Поняття психічного захисту введені у науковий обіг З. Фрейдом у 1894 р. у праці "Нейропсихози захисту", й неодноразово згадуються в інших працях (наприклад, у "Лекціях з психоаналізу") й тлумачаться як феномен, що спостерігається при внутрішніх конфліктах різних інстанцій психічного, а згодом, й конфліктів, що виникають через суперечності між глибинними інстинктами та соціальними нормами. Ці положення він ілюструє на прикладі сновидінь, обмовок ("фрейдівські помилки"), гумору тощо. Ці механізми формулюються в класичному психоаналізі як неусвідомлювані, такі, що автоматично забезпечують реалізацію принципу задоволення. До механізмів психічного захисту, що проявляються при певних психопатологічних синдромів (неврозах, меланхолії, параної, істерії), З. Фрейд відносить витискування, ідентифікацію, проекцію, регресії, ізоляцію.

Ідеї батька далі розвинула його дочка. У праці "Его і механізми захисту" (1936) вона доводить, що у процесі розвитку особистості відбувається диференціація та ускладнення форм психічного захисту, які і забезпечують гомеостаз та адаптацію особистості. Чим багатший та досконаліший арсенал механізмів захисту особистості, тим більша вірогідність вдалої адаптації, за умов адекватності того чи іншого механізму ситуації. Деякі не досить розвинені особи, що не володіють всім різноманіттям механізмів захи-

сту виявляються фактично "не захищеними", адже у них подеколи автоматично спрацьовують "запобіжники", які не повною мірою відповідають ситуації. В одних це механізм раціоналізації, в інших – проекції, не залежно від обставин.

Різними дослідниками виокремлюється від 12 до 27 різновидів психічного захисту. Існування деяких з них отримало теоретичне та експериментальне підтвердження, інші являють собою ніщо інше, як вірогідні припущення.

Таким конструктом для А. Адлера стає поняття компенсації, компенсаторних механізмів, що забезпечують подолання "комплексу неповноцінності". Подібні погляди обстоюють К. Хорні та Г. Саллівен, для яких принципове значення мали прояви базисної тривоги, почуття неспокою та засоби їх переборення.

Когнітивна психологія привертає увагу до явищ фрустрації та когнітивного дисонансу. Подібні психічні явища у вітчизняній психології пояснюються за допомогою таких конструктів, як психологічний бар'єр (Б. Г. Ананьєв), захисна реакція (Л.І. Божович), афект неадекватності (Л. С. Славіна).

Нова історія психічного захисту в радянській психологічній науці пов'язана з Ф. В. Басіним, автором низки статей (1969-1972 рр.), що "реабілітують" вищезазначене поняття як продуктивне, корисне для пояснення широкого кола явищ, що спостерігаються у нормі та патології. Опис "роботи психічного захисту" як такого, що може бути і корисним, і шкідливим для особистості, знаходимо в працях М.Є. Бурно, В. М. Воловіка, Г. Х.Єфремова, А.І. Захарова, Б. В. Зейгарнік, А. Р. Ратінова, В.Є. Рожнова, О. Т. Соколової, І. Д. Стойкова, В. В. Століна, В. А. Ташликова, С. П. Тищенко, А. У. Хараша, Т. С. Яценко та ін. [1 — 6].

У сучасній психологічній науці психічний захист тлумачиться як конструкт, реальне існування якого певною мірою підтверджують спостереження за людьми як у повсякденній поведінці, так і в складних життєвих ситуаціях. Він пояснює такі факти, які не вдається пояснити, спираючись на базові категорії психологічної науки.

Сучасний психоаналіз, зокрема, експериментальні дослідження наукової школи "New Look" пояснюють дію захисних механізмів через прийняття або заперечення певних об'єктивних і суб'єктивних чинників поведінки, а також потребу збереження власної гідності в складних життєвих ситуаціях.

Спробуємо дослідити, як можуть "працювати" загальновизнані в психології механізми захисту в ситуації скоєння злочину.

"Заперечення" дає підстави відкинути звинувачення навіть у очевидному злочині, адже злочинець не може визнати свою причетність до нього ("я не міг такого зробити"). Звинувачення у злочині викликає на перший погляд "щире" обурення, але час від часу істина дає знати про себе у нав'язливих спогадах, що проявляються в яскравих картинах (синдром "флешбеків").

"Компенсація" – механізм психічного захисту, сутність якого полягає у поясненні необхідності застосування насильства для самозахисту, адже при порівнянні себе з жертвою, злочинець розглядає себе як слабшого, гнобленого, такого що має право на самозахист ("він такий сильний, щоб захистися, довелося взяти рушницю"). Цей механізм спрацьовує тоді, коли суб'єкт заперечує можливість іншого виходу з трагічного інциденту, відмовляється взяти на себе відповідальність за прийняте рішення; воно здається нав'язаним, вимушеним обставинами, діями самого потерпілого.

"Регресія" – реакція, що набуває форм, типових для раннього дитинства чи підліткового віку. За нашими спостереженнями, це прояви аутизму (занурення в себе, уникання спілкування з будь ким), легковажного інфантилізму, емоційної лабільності (легко починає плакати, істеричний сміх), агресивного негативізму відносно працівників правоохоронних органів.

"Приголомшення" – психічний стан, що досягається систематичним вживанням алкоголю, наркотиків, транквілізаторів тощо, з більш-менш усвідомленою метою "не допустити" усвідомлення скоєного злочину. Якщо психоактивні речовини стають недоступними (після арешту), цей механізм захисту поступається місцем іншим.

"Ізоляція" являє собою відокремлення факту злочину (він заперечується чи визнається тільки формально) від його моральної оцінки та емоційного переживання (реакція "психічного умертвіння").

"Проекція" – приписування негативних якостей особистості, аморальних мотивів, ворожих намірів іншим людям, насамперед жертві злочину.

"Формування реакції" пов'язане з усвідомленням негативних мотивів власної поведінки і прагненням посилити протилежні їм за знаком мотиви. Наприклад, відчуваючи ненависть до певної людини, намагається штучно посилити в собі почуття "любові до ближнього", цитує біблейські заповіді: відповідай на зло добром, але ці декларації найчастіше залишаються словами, які не знаходять практичної реалізації.

"Інтелектуалізація" – небажані для суб'єкта емоційні переживання блокуються раціональними розмірковуваннями ("інтелектуальна жуйка").

"Витиснення" – виключення зі сфери свідомого обставин та самого факту злочину. Вважається, що цей "запобіжний механізм" спрацьовує автоматично, але деякі злочинці у бесідах з нами визнавали, що користувалися ним цілком свідомо, на рівні віддавання собі відповідних команд ("не думай про це", "жени від себе непотрібні тобі спогади…", "краще думай про секс…" тощо).

"Заміщення" – переключення фокусу переживання на якісь значущі, але не пов'язані зі злочином події ("досить з мене запитань про якесь там убивство, мені зараз треба обміркувати справді важливі проблеми").

"Раціоналізація" – більш-менш щире прагнення знайти зрозуміле оточуючим й прийнятне для себе пояснення власним злочинним діям.

"Сублімація" – пошук нових, вищих мотивів активності, які можуть виправдати подальше існування злочинця (синдром Робін Гуда) і які пов'язані з творенням добра, творчістю в галузі науки чи мистецтва.

"Екранування" – абстрагування від актуального оточення та переживань, що загрожують психічному комфорту за допомогою фіксації уваги на власному Я (самопочуття, бажання, мрії тощо).

"Втеча" – більш-менш свідоме уникання будь-чого, що може викликати неприємні спогади чи думки ("синдром страуса").

Узагальнення цього матеріалу дає підстави для висновку про необхідність урахування наявності механізмів свідомого та несвідомого психічного захисту осіб, що скоюють кримінальні злочини, існування яких блокує продуктивне переживання ними власної провини.

О. М. Михайлов та В. С. Ротенберг висунули припущення про доцільність використання п'яти парадигм аналізу "технології переживання". Йдеться про:

1) концепцію "економії психічної енергії", необхідної для роботи переживання;

2) локалізацію матеріалу переживання у сфері свідомого чи несвідомого;

3) помилки у сприйнятті часу, коли певні події здаються такими, що були давно, у далекому минулому і не входять в актуальне "тепер";

4) "онтогенетичну модель" сприйняття подій, що має враховувати вікову самоідентифікації суб'єкта (типові висловлювання: "вибачте, але хоча мені вже 40 років, я ще фактично дитина" або інше, "залиште у спокої стару людину");

5) інформаційно-когнітивна модель, яка фіксує феномени заперечення, пристрасної оцінки та тлумачення значущих подій.

Заслуговує на увагу й ідея про існування "зовнішніх" механізмів психічного захисту, заснованих на використанні психоактивних речовин. Вище він описується під назвою "приголомшення".

За певних умов, згідно із гіпотезою Н. Ю. Максимової та С.І. Яковенка, при зловживанні "зовнішніми" засобами впливу на свій психічний стан (використання психоактивних речовин – алкоголю, наркотиків, транквілізаторів тощо) може спостерігатися редукція "внутрішніх", суто психологічних механізмів захисту, внаслідок чого деінтоксикація організму алкоголіка не забезпечує належної адаптації при поверненні з лікарні до звичайного життя. На етапі соціальної реабілітації алкоголіків виникає потреба у відновленні "нормальної роботи" захисних механізмів особистості.

Відповідно, постає практичне питання, що можна протиставити дії захисних механізмів на стадії розслідування злочину, аби схилити підозрюваного до визнання провини, які законні прийоми психологічного впливу можуть бути ефективними в тому чи іншому випадку. Аналіз даних, отриманих під час проведення "фокус-груп" з досвідченими практиками свід-

чить, що такі прийоми виробляються на інтуїтивному рівні окремими працівниками і не відомі широкому загалу.

Механізму "заперечення" практики рекомендують протиставити факти, які неможливо а ні ігнорувати, а ні спростувати. Це можуть бути прямі речові докази та показання свідків, стосовно об'єктивності яких немає підстав для будь-яких сумнівів. Заперечення цих доказів і свідчень потребує від підозрюваного значних витрат психічних сил, виснаження яких часто призводить до прориву захисного панциру: настає момент істини.

Механізму "компенсації" можуть бути спростовані фактами стосовно антропометричних характеристик учасників події, судження про інші (ніж убивство) шляхи виходу з конфліктної ситуації (розлучення, втеча).

Удавана чи справжня "регресивна" поведінка підозрюваного – досить вдалий спосіб захисту, якому можна протиставити інформацію про можливість застосування до підозрюваного примусових заходів медичного характеру, можливість знущань з боку тих, хто знаходиться разом з ним в слідчому ізоляторі, на психіатричній експертизі тощо.

Психічний стан "приголомшення" на тлі зловживання алкоголем, наркотиками з метою "не допустити" усвідомлення скоєного злочину, проходить досить швидко через недоступність психоактивних речовин після арешту.

Механізм "ізоляції" може виявитися неефективним, якщо при проведенні допиту слідчий застосовує різноманітні засоби впливу (звернення до логіки і фактів чергуються з емоційними атаками, підозрюваного змушують виявляти активність, "втягують" в діалог), корисно, щоб допит проводили по черзі різні за стилем роботи слідчі, аби розхитати захист.

Механізму "проекція" варто протиставити запитання про те, як злочинець раніше ставився до жертви (якщо любив, то чи було за що?), чи є він, убивця, сам бездоганною людиною, чи має він сам нести відповідальність за те, що рідна людина стала настільки поганою, що заслужила смерті?

"Формування реакції" звичайно реалізується в формі довгих патетичних висловлювань на тему "я чесна людина, яка випадково вчинила убивство", яким варто протиставити конкретні пропозиції: якщо ви справді порядна людина – допомагайте слідчим, але не словами, а справами, візьміть участь у слідчому експерименті. Виклад аналогічних порад, отриманих від практиків, можна продовжувати і далі, але при іншій нагоді.

Узагальнення зібраних даних свідчить про доцільність продовження нашого дослідження, матеріали якого планується запровадити у вигляді навчального посібника для майбутніх юристів та практичних рекомендацій слідчим.

Література:

1. Анциферова Л. И. Личность в трудных условиях: переосмысление ситуации и психологическая защита // Психол. журн. – 1994. – Т. 15. – № 1. – С.3-18.

2. Бассин Ф. В., Бурлаков М. К., Волков В. Н. Проблема психологической защиты // Психол. журн. – 1988. – Т. 9. – № 2. – С.78-86.
3. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: Феномены, механизмы и защита. – М.: ЧеРо, 1997. – 344 с.
4. Журбин В. И. Понятие психологической защиты в концепциях З. Фрейда и К. Роджерса // Вопр. психол. – 1990. – № 4. – С. 14-22.
5. Калмыкова Е. С. Механизмы психологической защиты и их роль в развитии личности // Методологические и теоретические проблемы современной психологии. – М., 1988. – С. 63-76.
6. Ратинов А. Р., Ефремова Т. Х. Психологическая защита и самооправдание в генезисе преступного поведения // Личность преступника как объект психологического исследования. – М., 1979. – С. 44-62.

ПСИХОЛОГІЧНЕ КОНСУЛЬТУВАННЯ ЗАСУДЖЕНИХ ПОХИЛОГО ВІКУ

С. В. Кушнарьов,
науковий кореспондент кафедри
правової та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ

Психологія похилого віку в цілому розроблена недостатньо (у психології розвитку 90% займає психологія дітей). Проте, цей період – значимий етап онтогенезу людини, і без його дослідження неможливо побудувати концепцію психологічного розвитку і, відповідно, сформувати образ "позитивного старіння". Важливість вивчення і розробки психології старіння, як головної складової соціальної геронтології, очевидна. Але крім психологічних виникає ще багато не вирішених проблем, зокрема у сфері теоретичних пояснень, методологічних підходів. Напрацьовані щодо цього наукові дані, схеми, концепції у зарубіжній науці, безумовно, мають велике значення, але автоматичне перенесення їх у наші дослідження не дає повноцінних результатів у зв'язку із особливостями соціальної ситуації в Україні [5; 6; 7].

В арсеналі сучасної пенітенціарної науки існує, на жаль, незначна кількість методів, які розроблені спеціально для роботи із засудженими похилого віку. Переважна більшість відомих і розповсюджених методів основуються на моделі раннього віку та адаптовані до психологічних особливостей похилого віку [2; 3; 4].

Зважаючи на це, необхідно, на думку автора, описати комплекс психологічного консультування, який може бути запроваджений у діяльність пенітенціарних закладів і використаний практичними працівниками виправних колоній (ВК) у роботі із засудженими похилого віку.

Перш за все, необхідно зазначити, що у роботі із засудженими похилого віку важливими і ефективними є всі основні напрямки психологічного консультування: вікове психологічне консультування, сімейне психологічне консультування, профорієнтаційне психологічне консультування та індивідуальне психологічне консультування, включаючи психологічне консультування в особливих ситуаціях.

Предметом вікового психологічного консультування в старості, як і в будь-якому віці, є варіанти проходження суб'єктом звичайних вікових криз. Поняття нормативної психологічної кризи було розроблене Л. С. Виготським [1] для аналізу дитячого віку. У похилому віці більш або менш загальновизнаною нормативною віковою кризою є період виходу на пенсію. Саме тут виникає ситуація протиріччя між обставинами життя (зміна соціального статусу) і потребами людини (потреба продовжувати соціально значиму діяльність, збереження свого становища у сім'ї і суспільстві). Зміст цієї головної кризи пізнього віку полягає у зміні внутрішньої

позиції стосовно життя, прийняття нового етапу свого життєвого шляху, переоцінка цінностей. Слід також зазначити, що теоретичний доробок Л. С. Виготського є актуальним і для засуджених цієї вікової категорії.

У процесі вікового психологічного консультування засуджений похилого віку повинен отримати знання про зміст, завдання і індивідуальні варіанти проходження цієї нормативної вікової кризи (інші кризи старості можна вважати індивідуальними) і бути готовим до зміни свого способу життя, внутрішньої позиції.

Необхідною процедурою психологічного консультування засуджених похилого віку, на нашу думку, є "відтворення" їхнього життєвого шляху. Для цього необхідно зібрати такі відомості:

- анкетні дані і основні відомості про сім'ю;
- особливості основних етапів життя: успішність навчання у школі, училищі, ВНЗ (якщо це мало місце), етапи професійного становлення, випадки зміни місця роботи;
- особливості особистості, емоційні переживання, типові психологічні стани;
- характер міжособистісних стосунків з членами сім'ї, друзями і колегами по роботі (ці відомості потім порівнюються із відомостями, отриманими від самого засудженого. Консультант (психолог ВК) не повинен показувати засудженому похилого віку, що він має відомості про нього, отримані від інших людей);
- відомості про стан здоров'я до моменту засудження та після нього (наявність психічних і психосоматичних захворювань, травми і операції, хронічні, тяжкі переживання, випадки госпіталізації, перебування на обліку в психіатра і психоневролога тощо).

У цілому запитання, які торкаються здоров'я, бажано ставити засудженому похилого віку в узагальненій формі (Яке Ваше самопочуття сьогодні?) – засуджений похилого віку розповість психологу про свій стан здоров'я стільки, скільки вважатиме за потрібне.

Конкретне завдання консультанта полягає у тому, щоб допомогти засудженому похилого віку оглянути і оцінити свої інтереси і життєві ресурси, самому вибрати для себе певну цікаву справу, оцінити її. Ця робота потребує не однієї зустрічі засудженого з психологом. Справа у тому, що іноді цей вибір засуджений здійснює методом спроб і помилок, тоді результати кожної спроби потребують психологічно-професійного обговорення та оцінки, і спілкування з психологом може виконувати роль "зворотного зв'язку" для самоствердження людини щодо правильності обраного шляху.

Процедура вікового психологічного консультування повинна бути побудована із урахуванням особливостей особистості засудженого похилого віку та індивідуальних стратегій адаптації до вікового чинника. Так, засуджені похилого віку здебільшого мовчазні, замкнуті, підкреслюють свою недовіру до сторонньої допомоги у вирішенні власних проблем. Скритність

для них є свого роду ширмою, за якою вони приховують свою невпевненість і занижену самооцінку. У роботі з такими людьми необхідно бути дуже лаконічним, використовувати прості і чіткі тези, реальні, конкретні факти. Їм подобаються сильні особистості, хоча вони це приховують. З ними засуджені похилого віку підсвідомо сподіваються розділити відповідальність за свою подальшу долю. Ці люди охоче беруть до уваги поради і інструкції, проголошені впевненим тоном, але таким, що не виходить за межі поважного ставлення до старості. Подібна форма роботи ефективна також із засудженими, для яких характерна стареча балакучість.

Більш складною може бути робота з амбіційними засудженими похилого віку, які відрізняються неврівноваженим характером, схильністю до імпульсивних, афективних реакцій. Між вибухом гніву вони бувають занадто ввічливими. У роботі з означеною категорією засуджених потрібно вміти переключити їхню увагу, відволікти від предмета збудження і повертатися до його раціонального обговорення тільки після нормалізації стану.

Серед засуджених похилого віку нерідко можна зустріти людей тривожного типу. Більшість з них не розуміє значення роботи з психологом ВК (звернення до консультанта у таких випадках відбувається за проханням рідних) і не надає серйозного значення психологічному консультуванню, оскільки у досвіді їхнього попереднього життя відповідна професійна допомога була відсутня. У роботі з означеними засудженими консультанту важливо показати себе вольовою людиною, впевненою у собі, своїх словах і вчинках, здатним передати цю впевненість іншим. Вони добре сприймають спілкування у спокійній авторитетній манері.

Консультанту, який працює із засудженими похилого віку, важливо пам'ятати, що у структурі потреб останніх велике значення має незалежність та проекціювання на інших своїх психічних проявів. Засуджені аналізованого типу вкрай негативно ставляться до спроби керувати ними, надавати їм поради, змінювати їхнє життя. Вони здебільшого амбіційні, образливі, тому імперативний тон спілкування з подібними людьми є неприйнятним. У зв'язку з цим під час роботи із вказаними засудженими варто постійно демонструвати бездоганну повагу до них, апелювати до їхнього життєвого досвіду, слідкувати за створенням і підтримкою необхідного психологічного клімату, який сприяє довірі і обговоренню певних проблем, підкреслювати відвертий інтерес і справжнє бажання допомогти їм, надавати максимальну можливість висловитись.

Мова консультанта повинна бути простою і доступною для розуміння, непотрібно захоплюватися психологічною термінологією. У процесі консультування повинні бути передані необхідні психологічні знання, але прозаїчно і коротко. Доцільно пам'ятати, що старій людині важко витримати п'ятидесятихвилинний за часом контакт з консультантом, його необхідно скоротити до 25-30 хвилин. У процесі роботи потрібно використовувати прийоми схвалення і заспокоєння, оскільки людина похилого віку у біль-

шості випадків говорить довго і заплутано, перескакуючи з однієї теми на іншу. І, нарешті, головне у консультуванні засудженого похилого віку – створення корпоративної форми психологічної роботи, відведення засудженому похилого віку рівнозначної ролі у консультативному процесі поряд з консультантом, підкреслення віри у багатий життєвий досвід, мудрість і внутрішню здатність самостійно визначати свій життєвий шлях і нести відповідальність за прийняте рішення.

У роботі з людьми похилого віку, зокрема із позбавленими волі, найбільш актуальним є психологічне консультування сімей, у яких спільно проживають представники різних вікових категорій.

Розглянемо сімейне психологічне консультування, спрямоване на допомогу сім'ї, у якій знаходяться люди похилого віку, з позиції створення внутрішньо-сімейного психологічного клімату. Перш за все, зазначимо, що зрілі і молоді члени сім'ї повинні знати психологічні особливості старості і старіння та уявляти собі, що виявлене ними роздратування або озлобленість стосовно осіб похилого віку будуть сприяти збільшенню тривожності і депресії останніх. У той же час ласкаве, уважне ставлення до них, прояви любові і піклування з боку дорослих дітей і онуків стане певною гарантією довготривалого збереження психологічного благополуччя старших членів сім'ї.

Психологічне сімейне консультування передбачає роботу і із самими людьми похилого віку. Їм потрібно передати знання про закономірні психологічні завдання і зміни на різних етапах віку людини, у тому числі і старості. Обережна, делікатна форма спілкування консультанта із людиною похилого віку повинна допомогти останній зрозуміти її роль у сім'ї, її значення для стабілізації сім'ї. Цю форму роботи з людиною похилого віку доцільно починати у передпенсійний період (до появи характерних для старості вікових змін, установок і особистісних рис).

Недостатньо розробленим у нашій країні є профорієнтаційне психологічне консультування людей похилого віку – з питань професійного самовизначення після виходу на пенсію.

Зазначимо, що профорієнтаційне консультування людей похилого віку засноване на досить прагматичних положеннях про те, що у майбутньому катастрофічно старіюче суспільство може зіткнутися з недостатньою кількістю робочої сили, і тому нераціонально втрачати талановитих і продуктивних працівників. У той же час пенсійні програми постійно дорожчають внаслідок збільшення кількості непрацюючих пенсіонерів. Завдяки цьому профорієнтаційне консультування пропонує програми навчання пенсіонерів, а також програми неповної зайнятості або легкої праці для людей похилого віку. Ряд таких програм мають успіх. Наприклад, бізнесмени, знаходячись на пенсії, успішно займались навчанням своїх менш досвідчених колег. Ще одна успішна програма була присвячена навчанню людей похилого віку подібно напрямку роботи з дітьми-інвалідами. Необхідно зверну-

ти особливу увагу на сам процес навчання після виходу на пенсію. В цілому у старої людини змінюється мотивація трудової діяльності. У неї прагнення до праці має не стільки матеріальний, скільки емоційний мотив. Для його самоствердження важлива невтрачена здатність до праці, а гроші виступають еталоном її оцінки.

Не менш важливим у сучасній пенітенціарній науці є індивідуальне психологічне консультування засуджених похилого віку, яке, на нашу думку, передбачає передачу їм знань про різні моделі старіння і про значення способу життя для процесів старіння. Також це включає психологічне консультування у особливих ситуаціях: у зв'язку із втратою близьких, у випадку глибокої депресії тощо.

Психологічне індивідуальне консультування у критичних ситуаціях повинне враховувати особливості емоційних переживань в старості у випадку втрати близьких людей, в очікуванні смерті. Консультування засуджених похилого віку, які перенесли втрату близького, — це не таке тяжке випробування для психолога ВК, як робота з молодими і зрілими засудженими у подібній ситуації, оскільки люди похилого віку не так бурхливо проявляють своє горе і швидше упокорюються цьому. Консультант може допомогти людині похилого віку полегшити почуття провини перед померлим, фіксуючи його спогади на тому доброму, щасливому, що було пережито разом.

Психологічне консультування засудженого похилого віку, який переживає тяжку депресію, завжди поєднується з активним психотерапевтичним втручанням. Під час роботи із таким засудженим консультанту постійно потрібно підкреслювати, що відповідальність за стан засудженого він взяти на себе не спроможний, може лише допомогти йому у самовизначенні. Завдання консультанта у роботі з депресивними засудженими похилого віку полягають у тому, щоб показати, що їхній песимістичний погляд на світ – це результат депресивного стану (його можна полегшити, і картина світу поліпшиться), а також у підтримці засудженого і допомозі йому шляхом психологічного поясненні його проблем. При цьому консультант повинен активно розпитувати засудженого про його переживання і обставини життя. У цьому випадку зустрічі доцільно проводити частіше (2-3 рази на тиждень), з поступовим зменшенням їх кількості в залежності від стану засудженого. У процесі консультування необхідно прагнути до подолання залежності засудженого і спонукати його до більш активної ролі.

У період затяжної економічної кризи та соціальної напруги, яку переживає наша країна, відбувається різке зростання всіх видів злочинності і, внаслідок цього, неухильно збільшується кількість осіб, яких притягують до кримінальної відповідальності, позбавляють волі та які відбувають кримінальне покарання в пенітенціарних установах. Тому виправлення і перевиховання правопорушників похилого віку є вкрай важливим соціальним

завданням, яке постає перед виправними колоніями (ВК) й потребує пошуку нових підходів, форм і методів педагогічного впливу.

Завдання щодо боротьби зі злочинністю, які ставляться відповідними органами, зобов'язують постійно зміцнювати зв'язки науки з практикою, не обмежуватися констатацією процесів, що розвиваються, а правильно визначати провідні тенденції, перспективи, відповідно до вимог сьогодення орієнтувати практичних співробітників у виборі ефективних підходів, форм і методів перевиховання засуджених.

Комплексний підхід до постановки педагогічного процесу у ВК зумовлює необхідність постійного підвищення професійного рівня працівників пенітенціарних закладів, оволодіння ними науковими основами права, педагогіки та психології.

Кожному співробітнику виправної колонії потрібні глибокі, фундаментальні знання з пенітенціарної педагогіки та психології, майстерність прогнозувати, формувати, коригувати поведінку правопорушника, зокрема похилого віку. Забезпеченню раціонального вибору засобів виправного впливу сприяє залучення до організації педагогічного процесу не тільки працівників виправних колоній, але й співробітників науково-дослідних закладів, широкого суспільного загалу.

Необхідно зауважити, що справжньою метою кримінального покарання є захист суспільства, його членів від злочинності. Для досягнення цієї мети необхідно, насамперед, дотримуватися реалізації принципів гуманізму, милосердя, справедливості, моральності, пріоритету загальних прав і свобод людини, забезпечити повагу до загальнолюдських цінностей та визнати, що неможливо свідомо вимагати від правопорушників бездоганної поведінки, якщо відповідно у ставленні до них не будуть дотримуватися методи, які відповідають нормам загальнолюдської моралі.

Вважаємо, що перевиховання злочинців, зокрема похилого віку в місцях позбавлення волі повинно відбуватися на основі гуманістичної традиції, яка є результатом історичного розвитку сучасного суспільства.

Це положення є визначальним у нашому підході до вирішення актуальної проблеми перевиховання засуджених похилого і старечого віку в нашій державі. Тільки дотримання таких засад може зробити ресоціалізацію злочинців справді повноцінною.

Дослідження специфічної сутності і закономірних зв'язків між основними структурними компонентами цього процесу, виявлення його суперечностей та рушійних сил – необхідна передумова для розробки науково обґрунтованої і ефективної методики перевиховання. Це завдання потрібно вирішувати із врахуванням методологічно обґрунтованого визначального положення про те, що перевиховання засуджених є особливим видом процесу морального виховання, який відбувається у відповідності із загальними закономірностями детермінації соціальної поведінки.

Необхідно зазначити, що проблеми, які стосуються осіб похилого віку як однієї з найменш соціально захищених верств населення, є важливою складовою соціальної політики. У кризовій ситуації становище означених осіб погіршується, у них загострюються почуття залежності, невпорядкованості, занепад посилює як пасивність, так і агресивні реакції. Це вимагає посиленої уваги з боку відповідальних суб'єктів державного управління.

В умовах пенітенціарної системи проблеми засуджених похилого віку мають ще більш гіпертрофований вигляд, оскільки тривале перебування літньої людини в місцях позбавлення волі неминуче призводить до втрати соціальних зв'язків за межами колонії, і, внаслідок цього, надії реалізувати себе у постпенітенціарний період. Невдачі самоствердження, самовираження, що нерідко супроводжують спілкування засудженого похилого віку з соціальним мікросередовищем, призводять до згортання стосунків із зовнішнім світом, до самоізоляції та депресивних станів.

Враховуючи вищесказане, підвищення ефективності корекційно-виховної роботи із засудженими похилого віку можливе за умови індивідуального та диференційного підходів, в основі яких лежить вивчення особливостей їхньої психіки. Ця категорія засуджених вимагає спеціально організованого корекційно-виховного процесу, в якому б постійно й своєчасно враховувалися їхні можливості та психічні структури. Адже правильно побудована система корекційно-виховної роботи із засудженими похилого віку, безумовно, забезпечує помітний ефект перевиховання.

На нашу думку, суспільство та державні організації повинні бути зацікавлені у створенні, розробці і впровадженні у діяльність виправних колоній спеціальних програм, які передбачатимуть різні аспекти, зокрема, психолого-педагогічного впливу на особистість засудженого до позбавлення волі, враховуючи комплекс превентивних заходів, ефективної корекції та планомірної соціальної реабілітації.

Вважаємо, що проблеми, які стосуються засуджених похилого віку, належать до тих міждисциплінарних питань, глибоке наукове осмислення яких тільки розпочинається. Причини важливості вивчення цього актуального напрямку пенітенціарної науки зумовлені відсутністю публікацій з цієї проблеми, і практично відсутністю цілісності досліджень.

Підводячи підсумок вищевикладеному зазначимо, що у старості відбувається насиченість зовнішнім життям, але можливе занурення у більш глибокі нашарування власної душі, осмислення і навіть оновлення внутрішнього життя. Зовнішня старість асоціюється із затишком, але у ній є внутрішнє звучання, і воно гармонійне.

Душевна гармонія старості – це очищення від афекту, зваженість думки, глибина почуття. Якщо б життя завершувалось старістю-катастрофою, старістю-деградацією, то воно не мало б сенсу. Життя може і повинне завершитися старістю-гармонією, старістю-мудрістю, і для цього треба жити.

Література:

1. Выготский Л. С. Проблема возраста // Хрестоматия по детской психологии. – М.: ИПП, 1996. — С. 4-20.
2. Карсаевская Т. В. Этапы жизненного цикла человека // Психология зрелости и старения. — 1997. — № 3. — С. 8-12.
3. Пряжников Н. С. Личностное самоопределение в преклонном возрасте // Мир психологии. — 1999. — № 2. — С. 111-123.
4. Соловьев Ю. Д. Правовые и организационные основы постановки эксперимента в практике исправительно-трудовых учреждений: Автореф. дис. … канд. юрид. наук. — М., 1980. – 20 с.
5. Сулицький В. В. Алгоритм роботи психолога установи виконання покарань із новоприбулими засудженими // Проблеми пенітенціарної теорії та практики. — К.: КІВС, 1999. — № 4. — С. 122-132.
6. Скоков С.І., Олійник Ю. В., Табаков А. П. Основні питання діяльності кримінально-виконавчої системи / За заг. ред. О. Б. Пташинського. – К.: МП Леся, 2001. — Ч.4. — 68 с.
7. Сыропятов О. Г. Судебная и пенитенциарная психиатрия. Руководство для психиатров, клинических психологов и юристов. — К.: Украинская военно-медицинская академия, 1999. — 292 с.

ПРИКЛАДНІ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОСТІ В ЮРИДИЧНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

О. М. Цільмак,
старший психолог
Одеського інституту внутрішніх справ

Проблема агресивної поведінки в останні роки привертає все більшу увагу психологів, а якщо вона проявляється у формі злочину, то й криміналістів.

Дослідження агресивності в юридичній психології здійснюється у таких напрямках:

- прояви агресивності різними категоріями правопорушників;
- прояви агресивності особистістю у період негативного настрою – фрустрації;
- прояви агресивності в результаті професійної деформації працівників міліції;
- агресивність працівників оперативних підрозділів органів внутрішніх справ, як одна з характерологічних індивідуально-психологічних особливостей особистості.

У цьому контексті здається необхідним уточнити зміст понять агресія, агресивність та споріднених з ними. Зокрема, А. М. Столяренко запровадив поняття кримінального насильства, що позначає заборонені законом фізичні дії або психічний примус, застосований проти інших осіб всупереч їхнім волі та бажанню, заподіяння їм фізичної шкоди й морального збитку [12, с. 284]. Тобто, насильство набуває форми деструкції, руйнування. Чи завжди?

Хіба не стверджують, що сила, примус мають служити необхідним засобом захисту законних прав та свобод громадян? У такому випадку не можна погодитися, наприклад, з думкою А. Бандури, який наголошував, що агресія – завжди результат спотвореного процесу соціалізації дитини, зокрема, результат жорстокого ставленням батьків до дітей. Як би там не було, але психологи приписують агресивній особистості низку специфічних якостей, які пояснюються як вродженими, так і набутими якостями.

Дослідження Ю. М. Антоняна, М.І.Єнікєєва, В.Є. Емінова [2, с. 19] показали, що імпульсивність, тенденція вчиняти дії за першим поривом, під впливом емоцій, ригідність, схильність до підозри, підвищена чутливість – ці риси характерні злочинцям, винним у розбоях і грабежах. За твердженням А. С. Баронина [6, с. 124], садизм відповідає прибільшеному агресивному компоненту сексуального задоволення засуджених за зґвалтування.

За даними М. В. Виноградова [9], причиною вбивств і тяжких тілесних ушкоджень, здійснених колишніми працівниками органів внутрішніх справ, є патологічні зриви поведінки. Приблизно 17 % випадків тяжких форм насильства були заподіяні психічно хворими працівниками ОВС, а що стосується насильницьких злочинів, скоєних колишніми працівниками ОВС, то близько 95 % вчине-

ні особами з тими або іншими психічними аномаліями. Ці дані свідчать про важливість систематичного моніторингу психічного стану працівників ОВС, важливість здійснення з ними психопрофілактичної роботи. Аналіз надзвичайних подій та злочинів, скоєних працівниками ОВС, дає підстави констатувати про важливість етапу входження в професію, адже соціально-психологічна дезадаптація працівників органів правопорядку, що призводять до проявів агресивності, схильності до насилля, жорстокості в спілкуванні з громадянами та інше, найчастіше спостерігається в перші роки служби. Причини цього, на думку психологів, пов'язані зі значною емоційно-психологічною напруженістю діяльності працівників органів внутрішніх справ, що негативно впливає на їх особистість. Серед несприятливих чинників варто відзначити конфліктність спілкування, застосування сили, наявність загрози для життя та здоров'я, складні зовнішні умови виконання діяльності [9, с. 27-29].

Ю. В. Александров [1, с. 8] проаналізував чинники, які призводять до професійної деформації працівників органів внутрішніх справ, вказуючи, що одним з них є недостатня професійна підготовка. Він описав природу агресивності працівників міліції. В її основі – чутливість особистості до провокацій і схильність до використання грубої фізичної сили для демонстрація своєї влади. Вчений також показав, як надмірна захопленість роботою може призвести до розвитку агресивності працівників або ж до формування позиції захисту від усіх, хто має сумніви в їхньому професіоналізмі.

Деякі вчені описують прояви агресивності працівниками у період негативного настрою – фрустрації. В. Л. Васильєв [8, с. 546] характеризує схильність людини до апатії, деструкції, регресії, агресії та вираженої рухової активності у цей період. Ситуація фрустрації, краху намагань, згідно з думкою А. М. Яковлєва, призводить до формування особливого афективного переживання – "афекту неадекватності", який може провокувати прояви агресії [15, с. 204-205].

Як вже відзначалося, агресія – це дії, які завдають фізичну та психічну травму оточуючим людям і пов'язані зі значними негативними емоціями – гнівом, ненавистю, ворожістю. М.І. Єнікєєв описав види агресивної поведінки: імпульсивна, афективна, інструментальна, цілеспрямована та експресивна агресія. За ступенем інтенсивності агресивна поведінка може варіювати від демонстрації неприязності (непряма агресія) і образи словами (вербальна агресія) до використання грубої фізичної сили. Агресивність, на його думку, може наростати за механізмом сумації, накопичення почуттів та за механізмом психічного зараження, перетворювання міжособистісної агресії на міжгрупову, за механізмом переносу.

Агресія може виявлятися у формі неадекватної захисної реакції, бути наслідком афекту, а у випадку девіантного розвитку особистості – виступати як системотворчий фактор агресивного типу поведінки. У масових соціальних процесах агресія проявляється у формі геноциду, терору, ідеологічних етнічних зіткнень [13, ч.1, с. 479-480].

За своїм характером правоохоронна діяльність завжди емоційно напружена. В умовах такої діяльності працівники міліції (курсанти-стажисти і

молоді офіцери) зазнають значних труднощів, що пов'язані із вмінням орієнтуватися у швидкоплинних умовах сучасного життя, знаходити оптимальні рішення в складних, нестандартних ситуаціях, ураховувати вікові, статеві, професійні та індивідуальні особливості оточуючих і зберігати при цьому витримку і самовладання, тобто володіти професійною усталеністю.

В.І. Барко в праці "Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ" [5], характеризуючи індивідуально-психологічні особливості працівників оперативних підрозділів, вказує, що спеціалісту з оперативно-розшукової діяльності притаманні такі риси характеру, як самостійність, активність, сміливість, готовність до розумного ризику, домінантність, екстравертованість, агресивність, ініціативність, наполегливість, оптимізм. Подібні риси властиві особам з сильним типом вищої нервової діяльності, високою лабільністю нервових процесів.

Провідними піками в профілі ММРІ є 4, 6, 9, які дозволяють виявити психологічні риси особистості, що характеризують баланс властивостей нервової системи людини (сили й рухливості нервових процесів). В.І. Барко вказує, що проведене ним дослідження дозволило зробити висновок про те, що для "успішних" співробітників оперативних підрозділів характерний один з типів профілю – підвищення за шкалами ММРІ – 4 і 9. Для осіб цього типу характерні деяка імпульсивність, стійка тенденція до ризику і пошуку небезпеки, вони сміливі, мужні, агресивні. У взаєминах означені особи дратівливі, холеричні, відчувають недостатню соціальну комфортність, у них занижений самоконтроль [5, с. 97-99].

Виходячи з вищенаведених міркувань, поняття "агресивність", "агресивна поведінка працівника міліції" мають своє визначення та своєрідну структуру. Ми вважаємо, що при описі індивідуально-психологічних особливостей співробітників оперативних підрозділів необхідно зафіксувати, що спеціалісту з оперативно-розшукової діяльності повинна бути притаманна так звана "доброякісна агресія" (Е. Фромм). Під доброякісною агресією працівників органів внутрішніх справ ми розуміємо відповідну емоційно-вольову реакцію особистості працівника ОВС на небезпеку, протиправну несправедливість, погрозу життєдіяльності (власну або оточуючих), яка забезпечує правовий і фізичний захист суб'єктивної та об'єктивної реальності особистості та оточуючого середовища.

Структура доброякісної агресії працівників органів внутрішніх справ включає такі компоненти та ознаки:

– ***мотиваційний компонент*** (впевненість у собі як співробітникові органів внутрішніх справ, що стоїть на охороні Закону, та задоволеність власною діяльністю);

– ***емоційно-вольовий компонент*** (вміння не показувати емоційної напруженості, страху перед оточуючими громадянами; вміння регулювати свій емоційний стан (володіти собою, своєю агресивністю, своїм настроєм, голосом, мімікою, жестами); наявність вольових якостей; вміння проявляти доброякісну агресію в складних ситуаціях);

– ***особистісний компонент*** (швидкість доброякісної агресивної реакції на поведінку оточуючих та окремих правопорушників; властивості й характеристики особистості; нормальна втомлюваність);

– ***професійно-правоохоронний компонент*** (вміння приймати правильні рішення в екстремальних ситуаціях; здатність контролювати свою агресивність та вчасно проявити доброякісну контрольовану агресію в складних ситуаціях. Про значущість цього аспекту проблеми свідчать дані про велику кількість працівників міліції, що отримують поранення та навіть гинуть від рук злочинців, та про невелику кількість випадків, коли в результаті застосування табельної зброї, гинуть злочинці).

Серед видів доброякісної агресії, які повинні бути притаманні працівнику міліції, слід виділити такі:

- ***ігрову псевдоагресію*** [10, с. 358] – це навчально-тренувальна ігрова агресія, що не має ніякої руйнівної мети і ніяких негативних мотивів (гнів, ненависть), а має своїм завданням удосконалити під час занять чи змагань свою майстерність, спритність тощо;
- ***оборонну агресію*** — відповідна реакція працівника на противоправну несправедливість, яка завдала страждань йому чи оточуючим, довкіллю;
- ***наступальну агресію*** — вміння працівника міліції проводити наступальні рішучі правомірні дії проти правопорушників з метою запобігання, припинення або розкриття злочину, під час переслідування особи, яка втікає з місця події, або правопорушника, якого застали на місті події;
- ***фізично-активно-пряму*** — це використання фізичної сили проти правопорушника, з метою його затримання або припинення злочину;
- ***фізично-пасивно-пряму*** — це прагнення працівника міліції фізично не дозволити людині, яка порушує закон, досягти бажаної мети або займатися бажаною протиправною діяльністю;
- ***інструментально-активну — пряму агресію*** — це використання предметів спеціального призначення, табельної вогнепальної зброї з метою запобігання або припинення злочинів (для затримання особи, яку застали при скоєнні тяжкого злочину, – ст. ст. 15, 15' Закону України "Про міліцію");
- ***правомірний психологічний тиск, примус*** — свідомий (прямий або не прямий) психологічний вплив на особистість правопорушника, метою якого є зміна його емоційного стану, мотивації, процесу мислення, завдання правопорушнику психічної болі для пригнічення волі і досягнення визначеної правової мети – припинення опору.

Аналіз наукової літератури засвідчує, що успішність професійної діяльності людини багато в чому залежить від вміння контролювати агресивні прояви та від вміння проявляти доброякісну агресивність у професійній діяльності. Саме ця риса – контрольована агресія та доброякісна агресія дозволяє швидко орієнтуватися в умовах сучасного життя, що постійно змінюється, приймати оптимальні рішення в складних ситуаціях, зберігати витримку та самовладання в ході оперативної гри, здійснення певної рольової поведінки.

Що ж стосується готовності співробітника органів внутрішніх справ до проявів доброякісної агресії, то ця тема вивчена недостатньо й потребує поглиблених досліджень, насамперед, прикладного характеру.

Література:

1. Александров Ю. В. Факторы, детерминирующие развитие профессиональной деформации сотрудников милиции // Вестник Харьковского Университета. Серия "Психология". – 2001. – № 517. – С.8.
2. Антонян Ю. М., Еникеев М. И., Эминов В. Е. Психология преступника и расследования преступлений. – М.: Юрист, 1996. – С.28-60.
3. Антонян Ю. М., Ткаченко А. А. Сексуальные преступления. – М.: Амальтея, 1993. – 320 с.
4. Антонян Ю. М., Бородин С. В. Преступность и психические аномалии. – М.: Наука, 1987. – С.17.
5. Барко В.І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект): Монографія. – К.: Ніка-Центр, 2002. – 296 с.
6. Баронин А. С. Психологический профиль убийц: Пособие по криминальной психологии и криминалистике. – К.: Вид. ПАЛИВОДА А. В., 2001. – 176 с.
7. Бородич А. А. Операции по задержанию группы вооруженных преступников. – Омск: ВШМ, 1988. – С.15-17.
8. Васильев В. П. Юридическая психология. – СПб.: Питер, 1998. – С. 217- 286.
9. Замулько Л. Н. Психологические аспекты оперативно-розыскной деятельности. – Омск: ВШМ, 1988. – С.114.
10. Еникеев М. И. Общая и юридическая психология. – М.: Юрид. лит., 1997. – Ч.1. – С.479-480; Ч.2. – С. 93.
11. Ефремова Г. Х. Экспериментальная проверка возможности применения многофазного личностного теста при изучении личности преступника //Психологическое изучение личности преступника. – М., 1976. – С.54-55.
12. Прикладная юридическая психология: Учеб. пос. для вузов/ Под ред. А. М. Столяренко. – М: ЮНИТИ-ДАНА, 2001. – 639 с.
13. Професійна психологія в органах внутрішніх справ. Загальна частина: Курс лекцій / Андросюк В. Г., Юхновець Г. О., Казміренко Л.І., Медведєв В. С. – К.: МВС України та УАВС, 1995. – 111 с.
14. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М.: ООО "Издательство АСТ-ЛТД", 1998. – 672с.
15. Яковлев А. М. Преступность и социальная психология. – М.: Юрид. лит, 1971.

ФОРМУВАННЯ ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК ЧИННИК ВПЛИВУ НА СВІДОМІСТЬ ПІДЛІТКІВ ГРУПИ РИЗИКУ

Т. В. Кушнірова,
старший викладач кафедри
правової та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат психологічних наук

Підлітковий та юнацький вік – особливий період життя людини. Саме в ньому активно відбувається її соціалізація, формується спрямованість особистості, розвивається її індивідуальність. Цілком закономірно, що долаючи дитинний етап, вона проходить ряд трансформацій, які змінюють її тіло, шліфують розум, відточують духовність. В цей час активно засвоюються норми суспільства, яке оточує людину, відбувається їхня суб'єктивна оцінка, формується індивідуальна позиція. Молода людина абсорбує в собі навколишнє середовище, вона засвоює його традиції, які, згодом, стають частинкою її життя. Саме від суспільства значною мірою залежить те, яким буде його майбутній громадянин – володарем свого життя чи пасивним спостерігачем, нездатним нести відповідальність за власні дії.

У час значного соціального розшарування суспільства, відсутності ідеологічної бази і культурного підґрунтя формування людини як психологічний процес не зупиняється і не може бути замінений інтелектуальним і практичним багажем старшого покоління. Молода людина засвоює як норматив соціальний хаос і гру без правил, в якій виграє сильніший, хитріший, нахабніший. Зовсім не випадково однією з найбільш гострих проблем сьогодення можна відмітити асоціальну поведінку неповнолітніх та молоді, критичною ознакою якої є кількість скоєних ними злочинів.

За офіційними даними Державного комітету статистики України, на 01.01.2002 року кількість злочинів, скоєних неповнолітніми або за їхньої співучасті, становила майже 18 тисяч. Викликає занепокоєння характер скоєних злочинів: кожен другий – тяжкий, значна кількість скоєна у стані алкогольного сп'яніння. Закономірністю можна вважати те, що більшість злочинів скоєна особами, які ніде не працювали і не вчилися.

Кримінальна відповідальність, яку несуть підлітки й молодь, це не тільки покарання за вчинки, але й спосіб життя, який веде молода людина протягом років, що так чи інакше формує її свідомість. Зовсім не випадково збільшується кількість рецидивних злочинів, адже кримінальне середовище затягує й стає нормою поведінки, і в даному випадку особливо небезпечним є відсутність альтернативи для вибору власного шляху та способу поведінки.

З уст пересічного громадянина, а часом і прискіпливого педагога можна чути звичне: "Він уже цілком дорослий. Сам знає, що робить. Хай вчиться відповідати..." З першого погляду, все здається правильним. Але небезпека

полягає в тому, що навчання на чужому горі і власному скаліченому житті – надзвичайно жорстокий педагогічний метод. Біда молодої людини полягає в тому, що вона до часу скоєння злочину не навчилася відповідати за себе, а суспільство, включаючи її батьків і педагогів, не допомогло їй у цьому. В даному випадку мова не йде про так званих педагогічно занедбаних дітей, адже проблема відповідальності досить актуальна і для цілком благополучних сімей, діти яких скоюють злочини.

Цілком зрозуміло, що наведений погляд не вичерпує всіх аспектів проблеми, котра має дуже складний комплекс детермінант. Це лише один із її концептуальних моментів, який заслуговує на окреме вивчення.

Аналізуючи це питання з психологічної точки зору, необхідно відмітити, що проблема відповідальності за себе є однією з найбільш важливих у формуванні особистості. Вона складається з багатьох аспектів: фізіологічного, психічного, соціального, комунікативного тощо. Змалечку дитина вчиться відповідати за процес власної життєдіяльності, значну частину якої забезпечують фізіологічні потреби. У процесі росту вона набуває соціальної активності й її відповідальність переноситься в площину вчинків, думок, слів. Саме цей аспект забезпечується впливом оточуючого середовища, в тому числі батьків і педагогів. В розмаїтті соціальних вражень, котрі оточують дитину, дуже важливо сформувати у неї усвідомлену потребу у відповідальності за себе, адже вона є складовою частиною самооцінки особистості, яка безперервно розвивається.

На нашу думку, було б помилково вважати, що проблема відповідальності за себе набуває насамперед соціального значення. Сфера її діяльності значно глибша, адже, маючи фізіологічне підкріплення, котре забезпечує процеси біологічного функціонування людини як індивіда, вона набуває суттєвого психологічного аспекту, котрий забезпечує існування індивіда як соціального феномена, як особистості. Було б недоречним розмірковувати на тему фізіологічного аспекту відповідальності індивіда за себе – зрозуміло, ніхто її перебрати не може, в той час, коли психологічний – піддається різного роду маніпуляціям, як з боку самої людини, так і з боку суспільства, котре її оточує.

Незважаючи на те, що його важливість навряд хто поставить під сумнів, соціальна відповідальність людини за себе стає об'єктом своєрідної купівлі-продажу: у випадку, коли вигідно – я відповідаю за себе, тоді, коли не зовсім – я можу перекласти відповідальність на когось. Той самий механізм можемо спостерігати і в іншому напрямку: у випадку, коли іншим вигідно – відповідальність віддається, а тоді, коли вибір людини не співпадає з бажаннями оточуючих, відповідальність за себе конфіскується із зауваженнями, що ти ще не можеш цього робити.

Таким чином дитина стає об'єктом маніпулювань, а згодом, і вдалим маніпулятором власною відповідальністю, підсвідомо обираючи те, що їй вигідно і не замислюючись, віддаючи відповідальність за не дуже приємні

вчинки на когось: на сім'ю, друзів, оточуючих, брак достатнього матеріального забезпечення, власне незнання тощо. Хоча насправді, проблема полягає насамперед у втечі від відповідальності за себе і за свої вчинки. Означений механізм дуже рельєфно простежується у молодих людей, котрі скоїли злочини. Мало хто з них здатен повністю усвідомити свою провину і взяти відповідальність за скоєне на себе. Досить умовно вони визнають власну провину і часто насамперед тому, що це дає додаткові пільги в процесі відбування покарання.

При більш уважному розгляді виявляється, що вина (читаємо відповідальність) перекладається на когось. З психологічної точки зору це досить виправданий психічний механізм самозахисту. Адже в цьому випадку перед людиною розкривається страшна правда про неї саму і мало хто готовий її побачити, а ще менше готових її прийняти і не змиритися, не зруйнувати краще в собі, знайти сили і можливості змінюватися.

На нашу думку, сформувати у людини почуття відповідальності за себе – один з найважливіших аспектів у формуванні її особистості. Розмірковуючи над проблемою відповідальності, особливо актуальною вона здається у розрізі відповідальності юридичної. Стаючи соціальноактивним членом суспільства підліток змушений приймати його норми і жити за його законами, але саме в даний момент, враховуючи вікові психологічні особливості розвитку, він найменше схильний до цього. Для нього нормою є протиставлення себе суспільству, виокремлення з нього, усвідомлення власної своєрідності. Таким чином, на основі внутрішнього конфлікту між необхідністю підкорятися і бажанням виділятися, можливі непередбачувані і не зовсім зрозумілі навіть для самого підлітка вчинки.

Саме в цей момент надзвичайно важливою стає проблема відповідальності за себе і свої дії, тому актуальним стає і засвоєння відповідальності юридичної. Поряд з вивченням категорії права на шкільних уроках, можливо доречним було б ознайомлення з його практичним спрямуванням, що реалізується шляхом знайомства з роботою органів внутрішніх справ, судом, прокуратурою, слідчими ізоляторами. Такий шлях дозволить не тільки уявляти теоретичну відповідальність перед законом, але й побачити його дію в житті. Багатьом романтикам, які прагнуть погратися з законом, це дозволить при більш близькому знайомстві з ним позбавитися ілюзій про його відносність і власну безкарність, а ті, в кого не виникало сумнівів у його доцільності, ще більше ствердяться в цьому.

Звичайно, означений спосіб не є єдино можливим і правильним. Але в комплексі формування відповідальності за себе, він міг би відіграти неабияку роль. Будь-яке негативне соціальне явище легше попередити, аніж боротися з ним. Профілактика забирає значно менше коштів і зусиль, але в ній повинно бути зацікавлене насамперед суспільство, яке виховує свого майбутнього громадянина. Було б хибним вважати, що будь-який один метод зможе повністю вирішити проблему. Її вирішення можливе за умови

комплексного підходу і використання всіх можливих способів, до яких належать зусилля батьків і педагогів, засоби реклами і мас-медіа, кіно і відеофільмів. Саме вони створюють зовнішнє оточення підлітка, впливають на формування його внутрішньої культури і потреби у відповідальності за себе, допомагають усвідомленню своїх дій, потреб і вчинків і приведенню їх у відповідність соціальним та моральним нормам суспільства.

У цьому контексті здається доречним говорити про те, що молода людина має повне право на власний усвідомлений вибір. Це стосується не тільки планів на майбутнє життя, але й його нинішніх можливостей. Не є секретом, що багатьом підліткам недоступні заняття та розваги у престижних клубах або секціях, і вони знаходять доступні способи порозважатися. Чудово, якщо альтернативні варіанти не менш цікаві, але, як правило, таке трапляється рідко, а частіше – молоді люди намагаються ствердитися, протиставляючи себе іншим.

Таким чином, розмірковуючи над проблемою асоціальної поведінки підлітків, у полі зору необхідно тримати багато аспектів. Насамперед, це формування особистості молодої людини, показником якої є почуття відповідальності за себе, за свої дії і вчинки; усвідомлення власної гідності; формування внутрішньої культури і необхідності в дотриманні соціальних і моральних норм суспільства; виховування поваги до свободи іншої людини; створення оптимальних можливостей для навчання і проведення вільного часу; формування перспективних ліній на майбутнє життя, які були б підкріплені реальними можливостями, передусім у працевлаштуванні тощо. Звичайно, враховуючи особливості нинішнього часу, ці завдання є далеко не простими, але, не виконуючи їх, суспільство свідомо працює проти себе, адже не поважаючи молодь воно не поважає своє майбутнє.

Розділ IV
ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ КУРСАНТІВ

В. М. Синьов,
доктор педагогічних наук,
професор, академік АПН України;

В.І. Кривуша,
проректор по роботі з персоналом
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

У широкому комплексі різноманітних заходів, спрямованих на підвищення ефективності підготовки правоохоронців нової генерації, здійснення систематичного та цілеспрямованого впливу на духовний і фізичний розвиток особистості з метою підготовки її до оперативно-службової, суспільної, громадської діяльності, значне місце займає організація педагогічного доцільного дозвілля курсантів та студентів вищих навчальних закладів МВС України.

Одним з важливих напрямків соціальної роботи в ОВС є забезпечення духовного розвитку працівників, формування в особового складу професійної етики і культури, створення умов для відпочинку, фізичних занять, художньої самодіяльності [1, с. 341]. Дозвілля курсантів будемо розуміти як педагогічно доцільне, якщо воно цілеспрямовано сприяє розвиткові і формуванню соціально значущих рис особистості, зокрема тих якостей, які мають суттєве значення для успішного здійснення професійних функцій, а також навчальної діяльності майбутніх спеціалістів.

Актуальність та значимість організації педагогічно доцільного дозвілля майбутніх правоохоронців обумовлюється багатьма факторами.

Дозвілля курсантів виконує значну кількість важливих функцій: розширює їх кругозір, формує світогляд, сприяє духовному збагаченню майбутніх правоохоронців; формує вміння та навички, які можуть бути використані майбутніми слідчими, співробітниками кримінальної міліції, психологами та іншими працівниками ОВС у відповідних сферах професійної діяльності (неформального спілкування, оперативного мислення, виконання різних соціальних ролей, перевтілення в різні образи, встановлення психологічного контакту тощо); сприяє самоствердженню особистості, підвищенню авторитету серед інших; формує бажання і вміння у курсантів діяти в групі, управляти собою та іншими, проявляти ініціативу, бути лідером,

солістом, а якщо необхідно, виконувати роль "другого плану", спонукати інших до активної діяльності, пристосовуватися і бути гнучким; сприяє розумінню необхідності підвищення власної компетентності, формуванню фізично розвиненої, вольової особистості, яка прагне до власного гармонійного самовдосконалення та ін.

Спостереження за курсантами, бесіди з ними, вивчення інтересів і запитів шляхом анкетування, тестів-опитувальників, застосування соціометричних методик та інші способи дослідження того, як проводять курсанти свій вільний час і як вони бажали б це роботи, як оцінюють зміст і форми організації дозвілля, які взаємостосунки складаються між ними у цій сфері життєдіяльності, які зміни відбуваються у особистісному становленні курсантів тощо, дають значний матеріал для психолого-педагогічної діагностики індивідуальності курсантів, зокрема спрямованості особистості, їх формальних і неформальних об'єднань.

Педагогічно доцільне дозвілля відіграє також важливу роль у забезпеченні "психологічної комфортності" та "психологічної рівноваги" особистості, що особливо актуально для адаптації першокурсників до специфічних умов відомчого навчального закладу.

Спеціально проведені в Київському інституті внутрішніх справ наукові дослідження з проблем соціально-психологічної адаптації курсантів свідчать, що існуюча система формальних стосунків, особливо на перших курсах, характеризується жорсткою регламентацією та субординацією, які обмежують вибір курсантами форм поведінки згідно з їх індивідуальними особливостями, що досить часто викликає внутрішній опір особистості курсанта, ускладнює процес його адаптації.

Поряд з іншими виховними заходами, різноманітні форми дозвілля сприяють подоланню негативних психічних станів, допомагають профілактувати, компенсувати або "врівноважити" особистісні акцентуації, тобто такі риси характеру або сукупність якостей, які виходять за межі певних психологічних норм. Некомпенсовані акцентуації, як відомо, можуть обумовлювати серйозні соціально і індивідуально негативні насідки, викликати агресію по відношенню як до інших, так і до себе.

Таким чином, дозвілля курсантів і слухачів відомчого навчального закладу виконує такі найважливіші функції, як виховна, діагностична, профілактична, корекційно-компенсаторна.

Певний досвід цієї роботи накопичено в Київському інституті внутрішніх справ. Перш за все, врахована важливість пріоритету активних форм організації дозвілля і надання курсантам можливості широкої презентації своїх досягнень і отримання позитивних соціальних оцінок. Цілеспрямована організація педагогічно доцільного дозвілля в цьому напрямку обумовила відповідні досягнення творчих колективів. Ансамбль танцю "Кияни" – лауреат II Всеукраїнського огляду народної творчості неодноразово виступав зі звітними концертами перед населенням, зокрема і на центральній

площі столиці України – майдані Незалежності. Духовий оркестр, до складу якого входять курсанти усіх факультетів, — лауреат фестивалю "Золоті лелеки". Інститутська команда клубу веселих і кмітливих "Хуторяни" виборола звання чемпіона КВК – ліги силових структур України "Зірки на погонах" (2002 р.), стала володарем Кубку Асоціації "КВК України" (Ялта – 2001 р.), випередивши понад 60 збірних команд міста та навчальних закладів України. Фольклорний гурт "Край" є переможцем конкурсу відомчих навчальних закладів, лауреатом XVII міжнародного фестивалю в Італії.

Збірна команда інституту з футболу – неодноразовий чемпіон районних змагань. Курсанти та викладачі ставали переможцями турнірів з боротьби самбо та дзю-до.

Традиційним в інституті стало проведення турніру з волейболу на кубок видатного педагога А. С. Макаренка (який, до речі, в 1935-1936 рр. працював в центральному апараті внутрішніх справ України) за участю команд центрального апарату МВС України, Державного департаменту України з питань виконання покарань, збірної курсантів і команди викладачів інституту, які вже вчетверте перемагають у цьому турнірі.

В інституті, як і в усіх відомчих навчальних закладах, щорічно проводяться міжфакультетські огляди-конкурси виконавської майстерності за різними жанрами художньої самодіяльності, різноманітні турніри тощо.

Залучення курсантів до цікавих форм дозвілля сприяє підтримуванню "мажорного настрою" в життєдіяльності колективу навчального закладу, створенню позитивних перспектив, "завтрашньої радості", за висловом А. С. Макаренка. "Завтрашня радість" може очікуватись курсантом і в формі цікавого особистісного значущого виховного заходу: цікавого відеофільму (зокрема, номінанта або переможця премії "Оскар"), спортивного змагання, участі в концерті художньої самодіяльності і т. ін.

Але, як відомо, в творчих колективах і збірних спортивних командах беруть участь далеко не всі курсанти.

За нашими спостереженнями, рівень сформованості у курсантів, особливо першокурсників, умінь самостійної організації свого вільного часу, як педагогічно доцільного дозвілля, залишається низьким. Недостатньо розвинутими виявляються читацькі інтереси, не відповідає сучасним вимогам досвід їх взаємодії з культурними цінностями людства, недостатньо сформовані і життєві плани у сфері дозвільної діяльності.

Тому необхідно розширити діапазон форм і методів організації вільного часу курсантів. Доцільно активізувати процеси залучення слухачів і курсантів до високих художніх цінностей, системно використовувати можливості Києва та інших міст як музейних, театральних, концертних, виставочних центрів, розширити їх участь у різних формах художньої творчості. Особливого значення набуває залучення курсантів до пісенної творчості, українського фольклору – одного з найцінніших духовних надбань народу за багатовікову історію. В інституті видано збірку "Моменти релаксації душі",

де поруч з народними ліричними, жартівливими, гумористичними творами представлена і авторська пісня, так званий міський романс, роботи, які відзначаються ліричною проникливістю та глибиною, а також аматорські роботи співробітників і курсантів інституту. Особливістю цього збірника є й те, що в ньому вперше опубліковані унікальні пісні – на вірші засуджених до позбавлення волі мелодію створили курсанти – майбутні працівники органів внутрішніх справ. Це сприяє формуванню у них емпатичного, співчуваючого розуміння людини, позбавленої волі, з урахуванням всієї складності її психічних станів, пошуку позитивного в особистості засудженого, що є однією з вимог міжнародних пенітенціарних норм.

У процесі організації дозвілля необхідно також цілеспрямовано використовувати найкращі твори художньої літератури, кіно, телебачення як засоби естетичного виховання, майбутніх правоохоронців [2, с.109]. На нашу думку, є доцільним, із залученням різних фахівців визначення переліку творів світової художньої літератури, рекомендованого для майбутніх правоохоронців, одним з розділів якого були б кращі твори детективного жанру. Враховуючи масовість відеотек та різноманітність відеофільмів, слід розробити відповідно орієнтований перелік найкращих кінотворів з короткими анотаціями. Практика проведення в інституті кінолекторіїв "Перлини світового кіномистецтва", "Секрети людської поведінки" свідчить, що курсанти адекватно і з вдячністю реагують на подібні заходи.

За результатами проведеного опитування, багатьох курсантів цікавлять проблеми підготовки до сімейного життя.

Тому в інституті організовано проведення лекторію-практикуму окремо для дівчат і юнаків. Лекторій для юнаків "Поради майбутньому батьку, главі родини" передбачає такі теми: "Законодавство про шлюб. Плюси і мінуси шлюбного контракту"; "Гігієна інтимних стосунків"; "Як порадувати кохану смачним сніданком (поради кулінарної майстерності)"; "Секрети домашнього майстра (як економити гроші на ремонті)"; "Формування сімейного бюджету при зарплаті молодого офіцера"; "Насильство в сім'ї: міфи та реальність"; "Що зробити, щоб конфлікт не переріс в розлучення"; "Якщо немає можливості зателефонувати "03" (надання першої медичної допомоги)".

Лекторій-практикум для дівчат "Тобі, майбутня дружина, мати, господиня" включає заняття з таких тем: "Відверто про потаємне"; "Шлях до серця лежить через… (секрети кулінарної майстерності)"; "Як захистити себе в екстремальній ситуації"; "Гігієна інтимних стосунків"; "Планування бюджету сім'ї: примха чи необхідність?"; "Дизайн в кімнаті молодят"; "Сімейні стосунки: жартома і всерйоз. Зустріч з одруженими вдруге членами інститутської збірної КВК"; "Що треба знати майбутній мамі".

Користуються популярністю у курсантів і тематичні засідання клубу "Здоровий спосіб життя", на яких розглядаються різноманітні теми, наприклад: "Фіззарядка: ранкова чи вечірня?"; "Шкідливі звички. Чи можна їх

позбутися?"; "Особливості національного раціонального харчування"; "Загартування організму – шлях до щасливого і довгого життя"; "Прийоми зняття психоемоційної напруги"; "Релаксація на присадибній ділянці"; "Як найкраще проводити відпустку".

Проведене опитування засвідчило також, що курсанти недостатньо проінформовані про життєвий і творчий шлях викладачів. Тому при плануванні заходів педагогічно доцільного дозвілля були передбачені і неформальні тематичні вечори "Зустрічі з інтелектуальною елітою інституту. Знайомтесь! Знайомі... незнайомці".

Організатори намагаються зацікавити, навіть заінтригувати учасників зустрічі нетрадиційними назвами тем, наприклад: "40-років в науці, естраді, спорті". Його твори виконували славетні Тарапунька та Штепсель, С. Ротару, М. Мозговий, А. Хостікоєв, Б. Бенюк та ін. (академік АПН, доктор педагогічних наук); "Йому рукоплескали Австрія, Фінляндія, Одеса..., чемпіон світу 2000 року з волейболу (доктор юридичних наук)"; "Капітан команди КВК – чемпіон м. Києва 1968 року" (доктор медичних наук)"; "Один із засновників перших студентських творчих кафе м. Києва, в яких виступав і славетний Володимир Висоцький (професор кафедри психології)"; "Майстер туристських стежин, майже професійний рибалка (доктор психологічних наук)" тощо.

Важливо, що до підготовки і проведення такої зустрічі (в процесі якої, до речі, вдосконалюються вміння встановлення психологічного контакту, активного вислуховування, необхідні майбутньому слідчому, співробітнику кримінальної міліції, психологу) залучаються безпосередньо курсанти.

З метою формування у майбутніх співробітників ОВС, зокрема психологів, таких якостей, як співчуття, милосердя, емпатія та ін. в інституті особлива увага приділяється залученню курсантів до соціально корисної діяльності гуманістичної спрямованості. Організовано шефство над Київською допоміжною школою-інтернатом № 10 для дітей з особливими потребами, а також Дарницьким дитячим будинком-інтернатом. Серед форм шефської роботи – проведення так званих "трудових десантів" з упорядкування території цих установ, шефських концертів, гурткової роботи силами творчих курсантів, спілкування з дітьми.

Курсанти психологічного факультету під керівництвом викладачів кафедри юридичної психології беруть участь в семінарах і психологічних тренінгах щодо проблем гендерної рівності та профілактики насильництва в сім'ях, яка проводиться Київським міським центром роботи з жінками.

Активно залучаються майбутні правоохоронці до діяльності "Юридичної клініки", яка надає безкоштовні юридичні консультації представникам малозабезпечених верств населення, в тому числі засудженим.

На нашу думку, перспективним напрямком соціально корисної діяльності майбутніх правоохоронців є робота з підлітками в приютах, дитячих будинках, приймальниках-розподільниках для неповнолітніх.

Зважаючи на актуальність та значущість проблеми організації дозвілля курсантів, ми пропонуємо декілька педагогічних умов підвищення ефективності цього важливого напрямку у вихованні майбутніх правоохоронців:

– поглиблення змісту та розширення діапазону форм і методів організації педагогічно доцільного дозвілля курсантів;

– забезпечення відповідності змісту дозвільних заходів найвищим зразкам світової культури;

– індивідуальний та диференційований підхід до курсантів з урахуванням їх вікових та типологічних особливостей, інтересів та можливостей;

– залучення курсантів до соціально корисної та особистісно значущої діяльної гуманістичної спрямованості;

– зміцнення взаємодії представників різних підрозділів інституту (науково-педагогічного складу, курсових командирів, кураторів навчальних груп, співробітників медичної частини, бібліотеки та ін.) в організації педагогічно доцільного дозвілля курсантів;

– активізація елементів самоврядування на основі залучення курсантів до колективного планування, підготовки, проведення та оцінки різноманітних заходів дозвілля.

Оскільки в механізмі поведінки людини, особливо в юнацькому та молодіжному віці, неабияку роль відіграють мотиви самоактуалізації, самоствердження, надання можливості задоволення зазначених мотивів шляхом залучення курсантів та студентів навчальних закладів МВС до соціально корисної і особистісно значущої діяльності гуманістичної спрямованості, естетичної творчості, а також широкої соціальної презентації їх результатів розглядається нами як ефективний шлях вдосконалення особистісного розвитку, а також формування позитивного іміджу курсантів відомчого навчального закладу, підвищення авторитету міліції серед населення.

Література:

1. Бандурка О. М. Управління в органах внутрішніх справ України: Підручник. – Харків: Ун-т внутр. справ, 1998. – 480 с.
2. Синьов В. М., Пометун О.І., Кривуша В.І., Супрун М. О. Основи теорії виховання: Навчальний посібник / За заг. ред. академіка АПН України В. М. Синьова. – К.: РВВ КІВС, 2000. – 140 с.

УКРАЇНА У МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКАХ. МЕНТАЛЬНІСТЬ. ДОЛЯ. ІСТОРИЧНА МІСІЯ

Г.Є. Скиртач,
перший проректор
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат історичних наук, доцент

Ці положення — одні з найважливіших концентрів українознавства, бо показують українців не лише на їхній власній території, у внутрішньому житті, а й у зв'язках із сусідами, іншими країнами, тобто у міжнародному житті.

Український народ ніколи не замикався у своїх внутрішніх кордонах, а завжди намагався контактувати з усіма своїми сусідами.

Ще з часу Трипільської культури наші предки мали найтісніші зв'язки з народами південних держав — готів, мікейців, егейців, можливо — етрусків і навіть індійців.

Це відбилося як на цивілізації, так і на культурі українців.

Ті цивілізації та культури стали ядром духовності українців, зумовили їхню прив'язаність до землі й території, готовність розбудовувати села й міста, стан постійної бойової готовності, схильність виражати в мистецтві яскравість світорозуміння, поєднуючи спостережливість з підвищеною емоційністю.

Наступні цивілізації та культури сприяли ще інтенсивнішому розвитку і міжнародних контактів, і рис духовності та ментальності. Представники Березинецької й Черняхівської культур виявляють найорганічніші зв'язки із східними (індійська), арабськими (іранська, єгипетська) і південно-західними племенами й державами (Греція, Рим).

Культури й цивілізації на праукраїнських землях поступово змінювали одна одну, однак духовний зв'язок між ними не втрачався.

Так само поступово формувалась і ментальність українця, яку зумовлювали не лише міжнародні зв'язки, а й природа, історичні умови тощо.

Перш ніж говорити про основні риси української ментальності, з'ясуємо передусім, що, власне, означає це поняття.

Видатний історик І. Лисяк-Рудницький у своїй статті "Україна між Сходом і Заходом" зазначає, що ментальність, або національний характер, як він її називає, тотожна із своєрідним способом життя, комплексом культурних вартостей, правилами поведінки, які притаманні цьому народові. Національний характер не являє собою чогось абсолютно унікального й оригінального, а є індивідуальною комбінацією прикмет, які широко поширені у світі і спільні для багатьох народів. З іншого боку, національний характер — це поєднання рис, властивих лише окремій історичній спільності.

Тепер спробуємо виявити ті основні риси, що характерні для української ментальності. Мабуть це передусім — спостережливість і схильність до аналітичного мислення.

Другим чинником, напевне, є доброта і довірливість українців (інколи навіть надмірні). Однак поряд з цим існують інколи і потаємність та лукавство, впертість та імпульсивність.

Притаманні українцям також інтелектуальність, войовничий динамізм, філософська меланхолійність, відданість ідеалам свободи та незалежності.

Ці риси ментальності були сформовані ще у праукраїнців і збереглись до наших днів.

Поглянемо далі на міжнародні зв'язки українців, адже ці зв'язки, як ми вже раніше зазначили, багато в чому є визначальними щодо формування української ментальності.

Київська Русь, яка підтримувала широкі міжнародні контакти з багатьма країнами світу, врешті-решт занепала. Однією з причин цього занепаду була навала монголо-татарів.

У великому князівстві Литовському Україна мала такий статус, що не сприймалась іншими як самостійна держава. Не маючи власних урядових структур, Україна не могла укладати самостійні, вигідні для себе угоди. Але якби Україна і мала хоча б якийсь реальний суверенітет, все одно не знайшлось би війська (єдиного, а не розпорошеного по князівствах), яке б взялося цей суверенітет захищати.

Як тільки в українців знову з'являється своя держава і своє військо, знову приходить міжнародне визнання.

За часів існування Запорозької Січі з її хоробрими гетьманами і полководцями Україну визнають держави Близького Сходу, південної і центральної Європи, Скандинавії.

Правоприємнецею Запорозької Січі стала Гетьманщина, яка теж підтримувала широкі міжнародні контакти.

Проте й ця держава врешті занепала, а значить було втрачене міжнародне визнання. Наступне прийшло лише в XX ст. у 1917-1920 роках, причому найбільшого досягнув у дипломатичній політиці гетьман Павло Скоропадський. Він підтримував дипломатичні відносини з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Швейцарією, Туреччиною, Польщею, Фінляндією, Скандинавськими країнами, з Францією, Англією, Румунією, Російською Федерацією, Доном і Кубанню.

Після входження України до СРСР вільні міжнародні контакти України припинились — все робилось через Московський центр.

Однак за роки війни міжнародний авторитет України зріс, бо вона брала найактивнішу участь у збройній боротьбі проти гітлерівської агресії.

Міжнародний авторитет України проявився в тому, що вона стала фундатором Організації Об'єднаних Націй (ООН), підписала і ратифікувала у 1944 р. Статут цієї міжнародної організації. У 1944 р. було створено наркомат закор-

донних справ УРСР, першим наркомом якого став О. Корнійчук. Хоча протягом усього періоду перебування колишньої УРСР в ООН вона завжди вела свою міжнародну політику так, як того вимагала Москва, міжнародний статус України не був формальним (недарма ж Великобританія запропонувала керівництву УРСР встановлення прямих дипломатичних зв'язків).

У 1991 р. Україна стала справді незалежною, в тому числі і в міжнародній сфері. Першим Міністром закордонних справ незалежної України став А. Зленко.

Зараз Україна під керівництвом президента Л. Кучми і Міністра закордонних справ проводить багатовекторну зовнішню політику, орієнтуючись як на Захід (Президент побував у всіх країнах "Сімки"), так і на Схід (візит Президента до Індонезії і В'єтнаму, КНР та інших країн).

Завершаючи розмову про міжнародні зв'язки України і їхній вплив на українську ментальність, відзначимо, що формування української ментальності пройшло тривалий історичний шлях від Велесової книги ("Ми не варяги, не греки, не римляни — ми руси") до сьогоднішніх днів. Не можна забувати, що, крім зовнішніх чинників, на формування ментальності впливають і внутрішні чинники: природа, виховання, освіта, наука, етнічні і національні особливості. Усе це разом зумовлює універсальний характер українців.

Насамкінець звернемося до долі та історичної місії України. Вони передусім визначаються унікальним географічним розташуванням України: між Сходом і Заходом, на перехресті усіх доріг та племен (націй), релігій і культур. З цього боку Україна виступає в ролі інтегратора всіх здобутків західної та східної культур.

Постає питання: європейська чи азіатська наша держава? На це питання одразу дамо відповідь: Україна — типова європейська, а точніше — східноєвропейська держава. Доля українців схожа з долею багатьох східноєвропейських народів: поряд з поневоленням українців згадаймо поневолення балканських народів та Угорщини турками, розчавлення Чехії габсбурзьким абсолютизмом і поділи Польщі.

Українці завжди прагнули до синтезу між Сходом і Заходом. Україна, розташована між світами грецько-візантійської та західної культур, і законний член їх обох, намагалася протягом своєї історії поєднати ці дві традиції. Це було велике завдання, і Україна виконувала його протягом всього свого історичного шляху: в часи існування Київської Русі, Гетьманщини, УНР; продовжує виконувати його і зараз.

Проаналізувавши шлях України від етносу до нації, дослідивши ментальність, долю та історичну місію українців, зв'язки з іншими народами та державами, можемо прийти до певних висновків.

Визначальну роль у долі українців відігравала наявність власної держави. Саме вона найбільшим чином впливала на формуванні нації, визначала риси ментальності, долю та історичну місію українців.

Так, українська нація остаточно сформувалася лише тоді, коли утворила свою першу державу — Київську Русь. А далі сформована українська нація вже ніколи не розпадалась, проте зазнавала падінь (коли зникала державність), і злетів (коли держава відновлювалась).

Державність формувала у ментальності українців риси патріотизму, відданості Батьківщині, сміливість, мужність і героїзм, коли доводилось її захищати.

Україна ніколи не була ізольованою від світу державою. Це зумовлювалось перш за все особливим географічним розташуванням – у центрі Європи, між Північчю, Півднем, Заходом і Сходом.

Відповідно широкі міжнародні зв'язки також впливали на українців. Вони формували певні етнічні особливості, приносили найкращі здобутки світової культури, українці переймали певні риси ментальності іноземців.

СОЦІАЛЬНЕ ПРАВО ТА ЙОГО РОЗВИТОК В УКРАЇНІ

Н. Б. Болотіна,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат юридичних наук

У науці термін "соціальне право" вперше застосував Леон Дюгі у своїй праці "Соціальне право. Індивідуальне право. Перетворення держави".

Сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники розуміють соціальне право у таких значеннях: як самостійну галузь права (Коробов С. Е., Яковюк І. В.), як певну правову спільність (Тихомиров Ю. А., Анісімов Л. Н.). Очевидно, вважати соціальне право самостійною галуззю права у цей час ще немає підстав. Водночас, можна констатувати наявність певного комплексного правового утворення, яке включає в себе право соціального забезпечення, а також й низку інших правових інститутів, за допомогою яких забезпечується соціальний захист особи. В такому значенні соціальне право може бути визначено як система юридичних норм, які регулюють суспільні відносини щодо реалізації, охорони і захисту соціальних прав людини і громадянина в цілях збереження, відтворення та розвитку людського суспільства. За допомогою соціального права реалізується соціальна функція держави, яка полягає в реалізації соціальних зобов'язань держави через створення економічних, юридичних та організаційних заходів щодо забезпечення соціальних прав людини.

Соціальні права – наріжний камінь соціального права, його системоутворююча основа. За міжнародним, зарубіжним і вітчизняним законодавством до основних соціальних прав належать такі: право на працю; на відпочинок; на достатній життєвий рівень для себе та своєї сім'ї; на охорону здоров'я, медичну допомогу, медичне страхування; на соціальне забезпечення; на освіту; на житло; на охорону і допомогу сім'ї; на захист материнства; на охорону і допомогу дітям, підліткам, особам з обмеженими фізичними можливостями, особам похилого віку. Сукупність зазначених прав є відображенням базових першочергових потреб людини і становить основу її суспільного буття у громадянському суспільстві, такі права є соціальними у власному розумінні цього терміну. На відміну від економічних прав, реалізація котрих передусім залежить від людини, – здійснення соціальних прав залежить від суспільства і держави. Матеріальні джерела, що здобуваються через реалізацію економічних прав, максимальним розміром не обмежуються, в той час як задоволення соціальних прав передбачає отримання певного мінімуму – соціального стандарту (мінімальної пенсії, допомоги, послуг тощо), визначеного законодавством. Цей мінімум має включати засоби не лише для виживання, а й для певного соціального розвитку людини, у зв'язку з чим актуальною є проблеми стандартизації соці-

альних прав і відповідності цих стандартів реальним потребам людини. Реалізація соціальних прав вимагає не лише задоволення матеріальними засобами, а й певним "набором" соціальних умов, необхідних для відтворення життя людини та для її розвитку. До останніх, наприклад, належать такі права у сфері праці – право на відпочинок, на обмеження робочого часу, на безпечні умови праці, на задовільні норми праці; задовільну винагороду за працю тощо.

Структура сфери соціальних прав визначається структурою соціальних потреб людини. Відповідно можливо виділити сферу застосування праці, сферу працевлаштування, сферу надання медичної допомоги та охорони здоров'я, сферу освіти, сферу соціального забезпечення тощо. Кожна з названих сфер являє собою сукупність суспільних відносин, які входять до предмета соціального права і об'єднані однією метою – забезпечення окремого соціального права людини або їх сукупності. Реалізація соціальних прав значною мірою пов'язана з розподілом соціальних благ, тому матеріальні, у тому числі розподільчі відносини, є основними у структурі соціальних відносин.

Соціальне право в Україні перебуває на стадії формування, що стало наслідком суттєвих змін, які відбуваються у соціальній та економічній сферах і обумовлені переходом до ринкових відносин. Передусім у сфері соціального забезпечення відбуваються такі процеси: роздержавлення, оскільки утворилися фонди з кожного окремого виду соціального страхування, управління якими здійснюється на засадах трипартизму, де держава бере участь як рівноправна сторони поряд із представниками застрахованих працівників і роботодавців; розширення предмета, оскільки законодавством передбачено забезпечення не лише традиційних ризиків (старість, інвалідність, безробіття тощо), а й інших поважних обставин, за яких доходи сім'ї не досягають прожиткового мінімуму; розщеплення предмета – звуження соціального забезпечення до соціального страхування і виділення в окремий правовий інститут державної соціальної допомоги, яка має ознаки соціальної підтримки і не відповідає критеріям забезпеченості. За останнє десятиріччя набуває ознак певної самостійності інститут правового регулювання зайнятості і працевлаштування. Поряд з цим, прийнято соціально захисне законодавство (окремі акти або окремі норми), яким передбачено соціальні пільги для значної категорії осіб за ознакою їх соціального або професійного статусу. В законодавстві про охорону здоров'я прийнято законодавчі та підзаконні акти, спрямовані на забезпечення права особи на медичну допомогу, соціальний захист пацієнта і медичного працівника. У сфері освіти бурхливо розвивається освітянське законодавство, основною спрямованістю якого є забезпечення важливого соціального права – права на освіту, соціальний захист осіб, котрі навчаються, та педагогічних і науково-педагогічних працівників.

У сучасному реформуванні та розвиткові відносин у соціальній сфері в Україні можливо відзначити дві найбільш вагомі ознаки. По-перше, відбу-

вається перерозподіл соціальної і юридичної відповідальності за створення матеріальних джерел для забезпечення соціальних прав; здійснюється перехід частки соціальних зобов'язань від держави до сфери соціального страхування, а також до недержавної сфери. По-друге, набули розвитку державницькі заходи, скеровані на створення умов для соціального прогресу і всебічного його стимулювання. Наслідком реалізації цього напрямку стало прийняття низки законів та указів Президента України щодо визначення основ соціальної політики, розвитку молодіжної політики, соціальної сфери села, житлової політики тощо.

Зазначені зміни об'єктивно обумовлюють трансформацію в системі права, посилення спеціалізації, конкретизації, диференціації та інтеграції за новими критеріями. Міграція одних правових інститутів і поява нових свідчать про формування нових підсистем у межах однієї галузі, нових самостійних і комплексних галузей права, тематичних, предметних спільностей. Поступово відбувається накопичення однотипного нормативно-правового матеріалу, котрий потребує уніфікації та уособлення.

Джерелами норм соціального права виступають акти соціального законодавства, яке охоплює міжнародний і національний рівні. У системі міжнародного соціального законодавства, яке справляє суттєвий вплив на розвиток національного соціального законодавства, виділяються акти всесвітнього і регіонального рівнів. Всесвітній рівень – Загальна декларація прав людини (ООН, 1948); Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (ООН, 1966); Декларації ООН – Копенгагенська декларація про соціальний розвиток (1995 р.), Стандартні правила щодо урівняння можливостей інвалідів (1994 р.); Всесвітня декларація ООН про забезпечення виживання, захисту і розвитку дітей (1990 р.); Резолюція ООН "Принципи медичної етики" (1992 р.); Конвенції та Рекомендації МОП; нормативні акти Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) та Всесвітньої медичної асамблеї тощо. До актів регіонального, зокрема, європейського рівня відносяться – Європейська соціальна хартія (Рада Європи, Турін, 1961), Переглянута європейська соціальна хартія (Рада Європи, Страсбург, 1996), Європейський кодекс соціального забезпечення (ЄС, 1964 р., переглянутий – 1990 р.), Хартія основних соціальних прав трудящих (ЄС, 1989 р.), Європейська конвенція про соціальну та медичну допомогу (Рада Європи, 1953 р.) тощо. Ці акти вміщують перелік соціальних прав, принципи, гарантії та зобов'язання держав, контрольний механізм у справі їхнього забезпечення.

За юридичними ознаками, такі акти поділяються на декларації, резолюції, конвенції, рекомендації міжнародних організацій, міждержавні угоди. Норми таких актів мають різну юридичну силу, одні — це рекомендації, які встановлюють бажаний напрямок діяльності, інші – мають обов'язковий характер і забезпечуються системою контролю та заходами відповідальності. Міжнародний пакт 1966 р. і частина конвенцій МОП у сфері праці рати-

фіковані Україною, Європейську соціальну хартію, підписану від імені України, ще належить ратифікувати.

За юридичною силою, такі акти поділяються на конституційні положення, програмні нормативні документи, закони, підзаконні нормативно-правові акти, акти місцевого самоврядування, акти соціального партнерства. Юридичною основою соціального законодавства є положення Конституції України, які закріплюють соціальні права людини та громадянина і державні гарантії їх забезпечення. Особливе значення для формування соціального права мають комплексні нормативно-правові акти, які містять нормативні узагальнення, норми загального значення для усієї соціальної сфери. До них відносяться положення таких актів, як Основні напрями соціальної політики на 1997 – 2000 роки та на період до 2004 року, затверджені Указами Президента України, Закони України "Про прожитковий мінімум" (1999 р.), "Про державні соціальні стандарти і державні соціальні гарантії" (2000 р.), низка постанов Кабінету Міністрів України, Генеральні угоди, які укладаються з 1993 р. між соціальними партнерами, зокрема Генеральна угода між Кабінетом Міністрів України і Конфедерацією роботодавців України та всеукраїнськими профспілками і профоб'єднаннями на 2002–2003 роки тощо. Такі акти регулюють різнохарактерні відносини в одній сфері – соціальній, але всі вони мають єдину цільову спрямованість – забезпечення соціальних прав людини.

До числа особливостей соціального права, як комплексної галузі права, належать такі. У правових нормах встановлюється не лише каталог конкретних соціальних прав особи, їх зміст та складові елементи, а й перелік та обсяг соціальних зобов'язань держави або інших суб'єктів (наприклад, роботодавців, соціальних страхових фондів та ін.) щодо їх забезпечення. Соціальне право є публічно-приватним. Публічність проявляється у правовстановлюючій, регулятивній, організаційній діяльності держави та фінансовому забезпеченні певної частини соціальних прав. За змістом і сферою застосування, соціальні зобов'язання держави розподіляються за такими напрямами: установлення на законодавчому рівні мінімальних соціальних стандартів загалом для усього населення та норм підвищеного соціального захисту для окремих категорій населення (неповнолітніх, інвалідів, у зв'язку з материнством та ін.) у сфері праці, охорони здоров'я, соціального забезпечення, освіти, забезпеченні житлом; державне гарантування дотримання соціальних прав людини; законодавче визначення сукупності соціальних благ (послуг, пільг, субсидій, пенсій, соціальних допомог тощо), які держава і лише вона зобов'язується забезпечити громадянам безпосередньо з державного бюджету або у формі субвенцій до місцевих бюджетів, а також шляхом створення і утримання державних установ та організацій щодо надання соціальних послуг. За ринкових умов має місце тенденція до поглиблення приватних засад у соціальному забезпеченні, освіті, охороні здоров'я, житловій політиці, в зв'язку з чим актуальною є проблема оптималь-

ного співвідношення публічного та приватного у соціальному праві і відображення цієї пропорції у соціальному законодавстві.

Правовідносини у сфері соціального права поділяються на матеріальні, процедурні, організаційно-управлінські, процесуальні. Суб'єктами матеріальних відносин завжди виступають, з одного боку, фізична особа, яка володіє суб'єктивним соціальним правом, з іншого – відповідний державний орган, установа, соціальний страховий фонд, роботодавець тощо. Об'єктом виступає певне благо, передбачене нормою права (соціальна виплата, соціальна послуга, медична допомога, соціальна пільга тощо).

Норми соціального права об'єднуються у правові інститути. До загальних правових інститутів можливо віднести такі: соціально-правовий статус людини і громадянина; стандартизація соціальних прав; економіко-правовий механізм забезпечення соціальних прав; соціальне партнерство; управління у соціальній сфері; соціальний моніторинг; нагляд і контроль за дотриманням законодавства щодо забезпечення соціальних прав; відповідальність за порушення соціальних прав. Ці правові інститути – загальну частину соціального права — доцільно закріпити у Соціальному кодексі України, котрий би став консолідуючим актом у цій сфері.

Соціальне право може розглядатися і як певна правова спільність, третя сфера, яка знаходиться між публічним і приватним правом та до складу якої входять такі галузі права, як трудове право, право соціального забезпечення, медичне право, освітянське право, житлове право. Ю. О. Тихомиров, аналізуючи сучасні тенденції розвитку правої системи, поряд із публічним і приватним правом констатує появу та формування такого "правового роду", як гуманітарне (соціальне) право, визначає його як таке, що призначене для реалізації і захисту не тільки індивідуальних прав громадян, а й їхньої сукупної охорони. Можна очікувати, що з розвитком правового регулювання соціальної сфери і відповідного наукового обґрунтування до складу соціального права будуть включені й інші галузі права, безпосередньо звернені до особи, до забезпечення умов і рівня життя у відповідності до загальновизнаних міжнародних стандартів.

МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ ПРЕДМЕТІВ ГУМАНІТАРНОГО ЦИКЛУ У ВИЩИХ ЮРИДИЧНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

В. М. Сотниченко,
доцент кафедри історії держави і права
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук;

Н. М. Гупан,
начальник кафедри історії держави і права
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор педагогічних наук

Традиційна освітня система, що склалася ще у XIX столітті і була модернізована для виконання соціального замовлення суспільства у новітню добу, цілком пронизана імперативом підготовки людини як такої, **що знає**, в той час як світ потребував людину, **що розуміє** і усвідомлює себе, суспільство і культуру минулих епох і сучасності. Тобто, в основному, система освіти готує людину, яка не завжди вміє адаптувати себе до складного сучасного світу. Свідченням цього є сьогоднішній життєвий рівень переважної більшості населення, відображений у Національному звіті з людського розвитку в Україні за результатами останнього перепису населення [1].

Певною мірою можна констатувати, що оформилася і дедалі поглиблюється конфронтація між суб'єктом освіти, з одного боку, і системою, концепцією та практикою освіти — з іншого. Відбувається це через те, що сьогодні ще залишається практика формування майбутнього фахівця на основі розподілу цілісного знання на окремі дисципліни, а нерідко й просто його фрагменти. При цьому цілісність людини нібито затуляється її фрагментованим зображенням через призму наукових знань, тобто акцент традиційно зосереджено на об'єктах інформації з окремих дисциплін. На систему освіти покладено завдання відтворення ресурсів для економіки, замість того, щоб зробити людину, її розвиток і вдосконалення центральним пунктом.

Знання є багатофункціональним. Але, на нашу думку, провідною має бути світоглядна функція. Вона не тільки повинна регулювати діяльність і поведінку людини, а й перетворювати знання на переконання.

Проблема визначається ще й тим, якою мірою сучасна система освіти формує у людини здатність і готовність до самоідентифікації і самореалізації у процесі формування знань, а головне, у процесі їх реалізації на практиці. Саме на цьому наголошує державний секретар Міністерства освіти і науки України В. Журавський у статті "Проблеми юридичної науки" [2].

Сучасний світ характеризується високою динамікою оновлення не тільки змісту, а й характеру знань. За різними оцінками в останні десятиліття

знання оновлюються через кожні 5-6 років. Це вимагає зміни підходів до формування принципів і завдань освіти, які б забезпечили оперативне набуття нових знань і навичок.

Освіта являє собою специфічну галузь життєдіяльності суспільства, але при цьому вона є і гармонійною складовою єдиної системи, в центрі якої це суспільство й знаходиться. Зрозуміло, для того, щоб знання було продуктивним, воно повинно гармонізувати з основним ціннісним аспектом цієї системи — гуманістичним. Це ще раз доводить, що знання не може бути корисним для суспільства, якщо воно не базуватиметься на знаннях про саме суспільство.

Одне з головних протиріч системи освіти в Україні полягає у проголошенні високих гуманістичних цілей, для досягнення яких вона створювалась, і неможливістю системи освіти ефективно розвиватися у цьому напрямі.

Причини означеного протиріччя такі:

– складність усвідомлення стратегічної функції освіти в сучасному і майбутньому суспільстві;

– проблеми структурування функцій системи освіти (управлінська, методична, виховна, викладацька тощо);

– відсутність напрацювань в усвідомленні освітніх технологій і методики з позицій сучасної науки; невміння організаторів цього процесу побачити глибинні (природовідповідні або біоадекватні) завдання освіти;

– у недостатній інформованості педагогічної громадськості про сучасні досягнення науки.

Криза діючої системи освіти – об'єктивний результат зазначених протиріч. Вона полягає у неможливості системи освіти функціонувати так, щоб забезпечити розкриття людського потенціалу і в небажанні людської особистості діяти в умовах, що порушують первородну доцільність і можливість самореалізації. Крім того, вона тісно пов'язана із загальною цивілізаційною кризою. Це не може розглядатися лише як результат соціальних, політичних, екологічних або культурно-ідеологічних впливів. Коріння її сягає історичної глибини і пов'язане із феноменом розвитку свідомості людини [3; 4; 5].

Актуальною ця проблема є і в процесі підготовки юридичних кадрів. Зокрема, окремі її аспекти аналізуються в статті ректора Київського інституту внутрішніх справ О. Терещука "Формування професійного світогляду працівника органів внутрішніх справ у процесі навчання". Автор зазначає, що "*на сучасному етапі розвитку суспільства постала життєва необхідність перегляду значної кількості існуючих до недавнього часу уявлень про завдання, форми і методи підготовки персоналу органів внутрішніх справ. У інтегрованому вигляді це можна розглядати як необхідність формування світогляду нового типу, у тому числі і "професійного", в системі відомчої освіти*" [6, с.13]. Специфічність вищого юридичного навчального за-

кладу в аспекті співвідношення фахового та загальногуманітарного компонентів полягає в тому, що практично чіткої межи між ними немає. Мова може йти лише про визначення певних акцентів. Якщо говорити про гуманітарний характер всього комплексу дисциплін, що вивчається упродовж всього періоду підготовки спеціаліста, то доцільним буде визначити цикл фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін і цикл гуманітарних та соціально-економічних дисциплін, які найбільшою мірою впливають на формування світогляду спеціаліста. Ця проблема, зрештою, і стала предметом нашого вивчення.

Постає запитання про те, чи може бути в загальному контексті значною мірою споріднених за характером дисциплін хоча б якась ознака наявності проблеми у пропорційному співвідношенні між ними за такими параметрами, як змістове наповнення і час, відведений на вивчення. Безперечно, може, оскільки це в своїй основі не виключає залежності характеру і змісту юридичної освіти від динаміки і темпів розвитку сучасної науки, що, в свою чергу, викликає необхідність коригування пропорційного співвідношення за змістом і обсягом у середині самого комплексу навчальних дисциплін. При цьому, більш оперативно наповнюються новим змістом навчальні предмети загальногуманітарного характеру, оскільки вони найближче стоять до наук природничих, соціальних та економічних [7, с. 310-323; 8, с. 324-330].

Юридична наука розвивається (оновлюється, модернізується, трансформується) на основі результатів синтезу й аналізу набутків фундаментальних наук. Таким чином, логічним і цілком закономірним буде думка про те, що:

– цикл фундаментальних і професійно орієнтованих дисциплін є другим за місцем у загальному процесі реалізації завдань юридичної освіти;

– цикл гуманітарних і соціально-економічних дисциплін потребує більш оперативної корекції за всіма параметрами його реалізації, особливо, що стосується оновлення змісту навчальних дисциплін, методів їх викладання і вивчення, а також професійного рівня науково-педагогічного складу;

– оптимальне функціонування визначених компонентів потребує створення відповідного регулюючого механізму;

– періодичне (приблизно раз у 6 років) оновлення змісту наукових знань потребує створення системи заходів і певних процедур щодо корекції основних параметрів циклу гуманітарних і соціально-економічних дисциплін.

Щодо визначення (виділення) невирішених раніше частин загальної проблеми, то більш реалістичною і оптимальною може бути позиція, що характеризується виваженим і поміркованим ставленням до сутнісного стану проблеми. Справа в тому, що освіта на сучасному етапі переживає об'єктивно зумовлений процес реформування. Реформування не є персоні-

фікованою ініціативою, воно закономірно обумовлене. Це об'єктивна реальність. Слід при цьому враховувати, що освітній процес не зупинився, чекаючи на те, коли ж реформу буде завершено. Він триває і породжує нові завдання і проблеми. Виникають ситуації, коли, умовно кажучи, вчорашня інновація назавтра вже втрачає актуальність разом із засобами і силами, на неї витраченими. Такою є динаміка сучасного життя. Саме виходячи з цього, слід дивитися у перспективу. Реформа повинна мати не просто випереджувальний характер у контексті тактичних і стратегічних завдань. Вона має змінити сам механізм реалізації завдань освіти. А механізм повинен являти собою технологічну базу принципово нової освітньої продукції, яка основуватиметься не на фрагментарному, а на цілісному знанні. Таким чином, говорити про частини, невирішені у загальному контексті проблеми, сьогодні не уявляється можливим. Проблема не вирішена в цілому. Хоча і добре продекларована в Національній доктрині розвитку освіти України в XXI столітті.

До методологічних аспектів вивчення циклу гуманітарних і соціально-економічних дисциплін можна віднести такі:

- *визначення та встановлення фахово-гуманітарного балансу в процесі формування завдань освіти та її кінцевого результату;*
- *питання оптимальної взаємодії фахового та гуманітарного компонентів через усвідомлення учасниками навчального процесу єдності мети і взаємообумовленості завдань на шляху їх реалізації;*
- *створення та організація функціонування єдиного педагогічного простору для реалізації оптимальних технологій гуманного освітнього процесу.*

Науковці визначають, що майбутній спеціаліст будь-якої галузі народного господарства під час навчання повинен засвоїти певний обсяг знань загальногуманітарного характеру [9; 10; 11]. Звичайно, що пріоритет надається профілюючим дисциплінам, оскільки вони формують фаховий потенціал спеціаліста. Постає питання пропорційного співвідношення у навчальній програмі фахового і гуманітарного компонентів. Природа цього питання є очевидною і закономірною. Але при перенесенні її на соціальний фон виявляється наявність конкуренції між учасниками навчального процесу на засадах суб'єктивної пріоритетності того чи іншого предмета. Кожна з конкуруючих сторін має як апологетів, так і опонентів, що і складає основу по суті непродуктивного процесу. Без визначення та наукового обґрунтування відповідних критеріїв вирішення цього завдання навряд чи уявляється можливим. Безумовно, що при вдумливому підході до цього питання виникають кілька варіантів його розв'язання. Але це потребує докладного дослідження проблеми з використання сучасного методологічного інструментарію.

Питання оптимальної взаємодії фахового та гуманітарного компонентів логічно виходить на наступну сходинку після вирішення проблеми пропор-

ційного співвідношення між зазначеними вище циклами дисциплін. Справа в тому, що сучасному суспільству не бракує розуміння високоосвіченої, розвиненої і досконалої людини, але воно ще не виробило оптимальних шляхів і методів її формування. Причому на такому рівні, щоб людина не несла в собі внутрішній конфлікт, зумовлений диспропорцією в системі цінностей, сформованої у процесі навчання і під впливом власного соціального досвіду. Цей важливий момент, швидше за все, може бути оптимально з'ясований через ретельно розроблені державні стандарти в галузі юридичної освіти [2].

Під єдиним педагогічним простором слід розуміти актуально визначений в часі і просторі широкий комплекс концептуальних і методологічних засад, універсалізоване методичне забезпечення навчально-виховного процесу, пропорційне співвідношення між основними предметними циклами, адекватний вимогам часу професійний рівень науково-педагогічного складу, розуміння єдності мети і завдань всіх учасників процесу підготовки спеціаліста для органів внутрішніх справ. Питання створення та організації функціонування єдиного педагогічного простору може бути остаточно і оптимально вирішене після прийняття і впровадження у практику державних стандартів у галузі юридичної освіти. До того часу будуть заважати різні підходи і професійні позиції, відомчі інтереси тощо.

Яким чином можуть бути надані у контексті цієї статті можливі варіанти вирішення зазначеної проблеми? Перш за все, приймаючи відповідне рішення, слід зважити на деякі аспекти. Зокрема, необхідно визначити, чи повинно це питання вирішуватися централізовано, в галузях освіти, чи воно має розв'язуватися на рівні окремого навчального закладу? Безперечно, суть процесу реформування полягає в тому, як він сприяє вивільненню продуктивних та інтелектуальних сил суспільства, що здатні виявити розумну ініціативу у напрямі його оптимізації. Звісно, якби це не було властивим людському суспільству, то навряд чи змогла б розв'язати цю проблему окрема, навіть геніальна особистість. Отже, дозволимо собі зупинитися на природному праві людини на власні переконання та їх доведення.

Зазначену проблему можна починати вирішувати на рівні вищого навчального закладу. Основними етапами цього процесу мають стати визначення, з'ясування та узгодження між усіма його учасниками таких важливих компонентів, як науково-теоретичні, гносеологічні, методологічні засади та практика освіти.

Логічно починати з кафедр, оскільки саме на кафедрах має закладатися основа освітньої гармонії. Кожна кафедра має створити власну концепцію освіти на основі міждисциплінарного узгодження навчальних програм і тематичних планів курсів, універсалізації категоріально-понятійного апарату, єдиних дидактичних засад, прийомів, методів і методик. І кожен викладач кафедри має бути носієм її освітньої стратегії і духу. Це реальний шлях, на якому вже напрацьовано значний досвід, сформовані певні алгоритми. Фо-

рми організації такої роботи добре відомі, а тому організаційний аспект не вбачається складним.

Наступним етапом має стати визначення, з'ясування та узгодження цілей, основних завдань на міжкафедральному рівні, що буде дуже корисним як для самого процесу навчання, його результатів, так і для викладачів, які матимуть можливість мобільно і оперативно коригувати свій професійний рівень. Саме у процесі цієї роботи слід визначити механізми взаємодії кафедр на методологічному, дидактичному і методичному рівнях. Можливим уявляється утворення міжкафедральних об'єднань на основі найбільшого ступеня спорідненості основних структурних і змістових компонентів.

Отже, основним напрямком має стати подальша гуманізація освіти на основі оптимального і безконфліктного співвідношення і взаємодії фахового та гуманітарного компонентів у процесі навчання та формування у майбутнього спеціаліста не тільки цілісного знання, а й здатності до самоідентифікації і самореалізації.

Література:

1. Україна. Національний звіт з людського розвитку // Програма Розвитку ООН. — К.: Видавництво "СПД Савчина", 2002.
2. Журавський В. Проблемы юридического образования // Зеркало недели. — 2003. — № 3 (428).
3. Назаретян А. П. Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной теории: Синергетика, психология и футурология. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 239 с.
4. Свідзинський А. Самоорганізація і культура. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 1999. – 288 с.
5. Халперн Д. Психология критического мышления. – СПб.: Издательство "Питер", 2000. – 512 с.: ил. – (Серия "Мастера психологии").
6. Терещук О. Формування професійного світогляду працівника органів внутрішніх справ у процесі навчання // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К.: КІВС; МП "Леся", 2002. – С. 13 – 18.
7. Синьов В. М., Беца О. В., Клімов М. В. Науково-педагогічні проблеми розвитку відомчої професійної освіти у сучасних умовах // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К.: КІВС; МП "Леся", 2002. – С. 310 – 323.
8. Дзюба В. М. Патріотичне виховання курсантів у процесі вивчення гуманітарних дисциплін в Київському інституті внутрішніх справ // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Бюлетень Київського інституту внутрішніх справ / Редкол.: В. М. Синьов (голов. ред.) та ін. – К.: КІВС; МП "Леся", 2002. – С. 324 – 330.
9. Гончаренко С., Мальований Ю. Гуманізація і гуманітаризація освіти // Шлях освіти. — 2001. — № 3. – С. 2-8.

10. Гупан Н. М., Пометун О.І. Проблемы перестройки методологических основ преподавания курса отечественной истории // Актуальні проблеми освіти і виховання в сучасних умовах.: Зб. наук. праць / За ред. О. О. Міхіна. – Луганськ: ЛДПІ, 1996. – С.44-47.
11. Жоль К. К. Методы научного познания и логика (для юристов): Навч. посіб. – К.: Атака, 2001. – 288 с.

ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ДЛЯ ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЇ СИСТЕМИ

М. В. Клімов,
провідний науковий співробітник
Київського інституту внутрішніх справ

Соціальна **проблема** дослідження обумовлена наявністю протиріч між сучасним рівнем якості освітньо-професійної підготовки персоналу органів правоохоронної системи та постійно зростаючими вимогами до його професійної компетентності.

Ідея дослідження полягає в тому, що досягненню належної професійної компетентності персоналу сприятиме застосування моделей як засобів дослідження, побудови та вдосконалення освітньо-професійної системи підготовки фахівців для формування персоналу.

Мета публікації спрямована на окреслення проблем, обумовлених необхідністю забезпечення бажаної якості освітньо-професійної підготовки фахівців, а також теоретико-методологічних підходів до їх вирішення за допомогою моделей фахівців та освітньо-професійної системи їх підготовки.

Кожна галузь сучасної професійної діяльності потребує залучення кваліфікованого персоналу певного фахового стримування. Освітньо-професійна підготовка такого персоналу є однією з пріоритетних проблем кожної сфери діяльності, а успішність її вирішення обумовлює перспективи розвитку відповідної сфери. Особливо гостро це відчувається у відносно нових галузях або в тих, що реформуються і потребують якісно нових суб'єктів, здатних практично реалізувати реформи і забезпечити належний перспективний розвиток цієї сфери.

Єдиний шлях задоволення таких потреб полягає у розбудові спеціалізованої системи освітньо-професійної підготовки персоналу відповідної галузі чи сфери діяльності. Основою формування персоналу є фахівці, що являють собою продукт функціонування спеціалізованої освітньо-професійної системи, яка шляхом цілеспрямованої підготовки, перепідготовки та застосування інших форм і видів безперервної освіти забезпечує потреби своєї галузі.

Сучасний період розвитку теорії і практики освіти, зокрема професійної, відрізняється різноманітністю реформативних підходів, у основі яких лежить усвідомлення суб'єктами освітньої діяльності, необхідності пошуку та реалізації нових теоретико-методологічних освітніх концепцій, і побудові на їх основі ефективних освітньо-професійних систем.

В умовах перманентної модернізації та реформування освітня діяльність ще більше ускладнюється. Необхідність досягнення за таких умов її високої якості, що визначається рівнем реального задоволення освітніх соціальних потреб, вимагає від учасників освітнього процесу застосування нових способів його забезпечення.

Одним із перспективних напрямків забезпечення належної якості освітньо-професійної підготовки фахівців є побудова і застосування моделей потрібних фахівців та освітньо-професійних систем їх підготовки.

Кожна освітньо-професійна система потребує (науково обґрунтованого) чіткого визначення соціально-педагогічного замовлення щодо майбутнього продукту своєї діяльності. Відповідно до чинного законодавства, нормативно-правових актів органів управління освітою визначення основних еталонних вимог до підсумкових результатів освітньої діяльності забезпечується у формі системи стандартів освіти.

Розробка стандартів вищої освіти здійснюється на трьох рівнях:

- на рівні держави;
- на рівні галузі;
- на рівні вищого навчального закладу.

Але практично розробку стандартів усіх зазначених рівнів покладено безпосередньо на вищі навчальні заклади, які мають необхідний науково-педагогічний потенціал.

Стандарти вищої освіти – це сукупність нормативних вимог, котрі визначаються на еталонному рівні. У організаційному аспекті з метою створення необхідних стандартів вищої освіти наказом Міністерства освіти України № 285-1998 р. передбачено проведення ВНЗ науково-дослідної роботи. Нормативно-методичні положення стосовно розробки стандартів вищої освіти, затверджені цим наказом, основою побудови такої складової стандартів вищої освіти, як освітньо-кваліфікаційна характеристика випускника вбачають моделі професійної діяльності фахівців. Результати наукових досліджень моделей діяльності відповідних фахівців потрібні для конструювання на цій основі нормативно-правових вимог до випускника ВНЗ і якості освітньої діяльності.

Моделі фахівців та їх діяльності покладені в основу методології наукового обґрунтування загальнодержавного переліку спеціальностей в Україні.

Окреслення будь-якої нової чи модернізація існуючої спеціальності, диференціація її за спеціалізаціями потребує відповідної науково обґрунтованої моделі. Одним із конкретних прикладів є формування спеціальності "Правоохоронна діяльність" за напрямом підготовки "Право".

Зазначена спеціальність впроваджена вперше в історії юридичної освіти з метою підготовки персоналу органів правоохоронної системи. Але якісна реалізація підготовки фахівців за цією спеціальністю потребує побудови відповідних моделей та освітніх стандартів.

Якщо проаналізувати склад системи стандартів вищої освіти, то можна зауважити, що значна частина їх компонентів була в арсеналі традиційних інструментів освітньої діяльності. Зокрема це навчальні плани і програми, підручники і навчальні посібники, навчально-методична документація тощо.

У той же час, нові нормативно-правові документи внесли певні принципові зміни. Колишні кваліфікаційні характеристики **спеціаліста** трансформувались в освітньо-кваліфікаційні характеристики **випускника.** Якщо до-

повнення "освітня" має певне обґрунтування, то підміна об'єкта моделювання (раніше був спеціаліст, тепер випускник) сталась без жодних підстав і пояснень. Науково-практичний коментар Закону України "Про вищу освіту" також цей факт не коментує. Але він суттєво змінює ситуацію. Оскільки закон усі зобов'язані виконувати, то можна із впевненістю очікувати появи такої кількості ОКХ, скільки є суб'єктів освітньої діяльності, які здійснюють підготовку певної категорії фахівця.

У такому разі цей стандарт не може реалізувати функцію визначення нормативних вимог соціального замовлення ОКХ випускника, а лише характеризує post factum випускника конкретного ВНЗ. Однак цю роль виконують атестаційні документи випускника, які доступні кожному замовнику фахівців для формування належного персоналу. На цьому проблемні суперечності не вичерпуються. Одним із дійових засобів, який сприятиме подоланню окреслених суперечностей, є модель фахівця, побудована на основі проведення цільових наукових досліджень.

Лише науково обґрунтована модель майбутнього фахівця може бути об'єктивною основою державного та галузевого стандартів, які визначають еталонні нормативні вимоги до професійної компетентності та інших соціально і професійно важливих якостей фахівця. Про це свідчить і відповідний коментар до ст. 13 Закону України "Про вищу освіту", де встановлено, що галузевий стандарт вищої освіти у формі ОКХ **випускника** "встановлює вимоги до компетентності, інших соціально важливих якостей **фахівця**" [1].

Потрібно зауважити, що поняття "фахівець", яким визначено наш об'єкт моделювання, досить широко використовується у Законі України "Про вищу освіту". Але його визначення немає ні в цьому законі, ні в інших нормативних актах, ні у відповідних довідкових джерелах.

Аналіз його застосування в законі дає можливість дійти до висновку, що поняття "фахівець" означає особу, яка має певний освітньо-кваліфікаційний рівень вищої освіти (молодший спеціаліст, бакалавр, спеціаліст, магістр). Крім того, ця особа "здобула відповідну вищу освіту, спеціальні уміння та **знання,** достатні для виконання завдань й обов'язків (робіт) певного рівня професійної діяльності" [1]. У широкому розумінні, це суб'єкт певної галузі професійної діяльності, який має відповідну професійну компетентність. Обсяг цього поняття охоплює усі кваліфікаційні рівні – від кваліфікованого робітника до доктора наук. Підготовленість особи до відповідного рівня професійної діяльності є ще однією ознакою поняття фахівця, яка водночас характеризує його як компетентного суб'єкта цієї діяльності. Але підготовленість до "первинних посад" є якісною ознакою, яка характерна лише для випускника ВНЗ. Тому терміни **"бакалавр"**, **"спеціаліст"**, **"магістр"** правомірно застосовуються не тільки для визначення освітньо-кваліфікаційних рівнів випускників, але й впродовж усієї життєво-професійної діяльності фахівців, незалежно від того на яких посадах вони працюють. Таким чином, для окреслення поняття "фахівець" підготовленість "до первинних посад" не є визначальною ознакою.

У той же час, поняття "фахівець" має ще дві важливі ознаки, а саме: спеціальність і назву кваліфікації. Більше цього, названі ознаки є базовими для аналізованого поняття. Освіта є способом отримання спеціальності та кваліфікації, як і освітньо-кваліфікаційного рівня, тому це додаткова ознака. Наприклад, фахівець-юрист – це особа, яка здобула освітньо-кваліфікаційний рівень спеціаліста за спеціальністю "Правознавство" і отримала на підставі офіційної атестації кваліфікацію юриста. В Україні основним шляхом становлення фахівця-юриста є отримання повної вищої освіти за денною, заочною формами навчання або через екстернат.

Ще одна додаткова ознака фахівця стосується його спеціалізації, яка визначає здатність виконувати певні завдання, що мають певні особливості в межах відповідної спеціальності. В окремих випадках спеціалізація також враховується в назві кваліфікації, наприклад, лікар-стоматолог, інженер-конструктор тощо.

Поняття фахівець має абстрактно-узагальнюючий характер і завжди конкретизується за допомогою кожної із основних ознак: спеціальності, освітньо-кваліфікаційного рівня і назви кваліфікації. Отже при вирішенні питання підготовки фахівців для формування персоналу певної галузі професійної діяльності, для побудови моделей таких фахівців або їх освітньо-кваліфікаційних характеристик необхідно завжди чітко конкретизувати об'єкт моделювання. Для цього, як правило, використовується назва кваліфікації, наприклад, юрист, психолог тощо. До цього часу в Україні ще немає офіційно схваленого Кабінетом Міністрів України переліку назв кваліфікацій, тому ще ведуться дискусії щодо правомірності застосування, зокрема стосовно однакових назв за різними спеціальностями. Наприклад, це стосується кваліфікації "юрист", яка надається особам, що отримали спеціальності і "Правознавство", і "Правоохоронна діяльність".

Галузеві (з позицій окремих галузей соціально-економічної сфери) інтереси при підготовці фахівців потрібної кваліфікації та спеціальності задовольняються, головним чином, шляхом їх спеціалізації, як варіативної складової спеціальності фахівця, що вимагає додаткового моделювання.

Узагальнюючи вищенаведене можна зробити деякі попередні висновки.

Забезпечення якості освітньої підготовки фахівців для потреб формування персоналу відповідної сфери соціально-економічної діяльності здійснюється шляхом розробки відповідних стандартів вищої освіти. Нові вимоги до певних складових системи стандартів, зокрема освітньо-кваліфікаційних характеристик, обумовлюють виникнення певних проблемних суперечностей, пов'язаних із визначенням об'єкта стандартизації. Подоланню вказаних суперечностей і створенню необхідної наукової основи стандартів вищої освіти сприятиме побудова і використання моделей конкретних категорій фахівців. Застосування означених моделей доцільне у ситуаціях модернізації або трансформації існуючих традиційних спеціальностей, а також особливо в ситуаціях обґрунтування й організації підготовки фахівців за новими спеціальностями і назвами кваліфікації.

Побудова і застосування моделі фахівця створює професіологічну орієнтовну основу процесу освітньо-професійної підготовки фахівця. Модель фахівця виконує функцію комплексного критерію оцінки якості вищої освіти випускника та водночас освітньої діяльності щодо його підготовки.

Таким чином, модель як прообраз належного результату освітньої діяльності детермінує весь довготривалий процес підготовки фахівця. Побудова та застосування потрібних моделей сприятиме не тільки конкретизації соціального замовлення, але й забезпеченню бажаної якості освітньо-професійного формування потрібних фахівців.

Таким чином, потреба у використанні моделі фахівця об'єктивно існує з початку і до кінця процесу його підготовки. Проте застосування моделі фахівця здійснюється водночас із урахуванням усіх інших чинників, які детермінують його підготовку. Теоретико-методологічні питання побудови різноманітних моделей та їх прототипів стали предметом досліджень вчених різних галузей науки (філософії, психології, соціології, педагогіки, адміністративного права і державного управління тощо). Це, зокрема, роботи М. С. Когана, В. П. Беспалька, Б. С. Гершунського, Є. Є. Смірнової, Н. Ф. Тализіної, І. Е. Бекешкіної, Т. І. Пахомової.

Вирішенню цих проблем присвячені і наші дослідження, внаслідок яких обґрунтовано вибір типу моделі й об'єкта моделювання, структуру і склад компонентів моделей; здійснена класифікація моделей, які застосовуються в освітньо-професійній сфері.

Одночасно із дослідженням проблем побудови моделей на прикладі фахівців для персоналу пенітенціарної системи нами проводились обґрунтування теоретико-концептуальних засад і технології їх застосування для забезпечення освітньо-професійної підготовки фахівців.

Слід підкреслити, що питання застосування моделей фахівців з метою забезпечення процесу освітньо-професійної їх підготовки досліджені вкрай недостатньо і тому є дуже актуальними.

Практичне застосування моделі конкретної категорії фахівця реалізується послідовно на двох етапах його освітньо-професійної підготовки. На першому етапі здійснюється відповідне обґрунтування і побудова моделі освітньо-професійної системи, функціонування якої забезпечить належну підготовку фахівця. Ця модель інтегрує цілісну сукупність ознак і характеристик усіх складових реальної системи та їх взаємодію протягом усього довготривалого процесу підготовки фахівця. До складу загальної моделі входять одиничні моделі окремих ланок і фрагментів цього процесу, внаслідок інтеграції яких визначається підсумковий результат підготовки фахівця відповідно до його моделі.

На другому етапі в умовах реального процесу підготовки забезпечується реалізація моделей і стандартів. Оцінка фактичного результату підготовки визначається за допомогою порівняльного аналізу модельних характеристик фахівця та показників підсумкових атестаційних випробувань.

У теорії і практиці освіти реалізація першого етапу освітньо-професійної підготовки фахівців здійснюється на основі різноманітних підходів, методів і засобів. Традиційно з цією метою суб'єктами освітньої діяльності проводилась методична робота, продукція якої забезпечувала практичну реалізацію освітнього процесу. Останнім часом для цього застосовується методологія моделювання та освітнього проектування [11].

Шляхом моделювання створюються моделі не тільки фахівця як майбутнього педагогічного продукту освітньої діяльності, але й цілісні моделі освітньо-професійної системи його підготовки. Така модель інтегрує всю цілісну сукупність складових освітньо-професійної системи, функціонування якої забезпечує отримання належного педагогічного продукту, тобто фахівця, що здобув бажаний рівень вищої освіти, освітньо-кваліфікаційний рівень та кваліфікацію, за визначеною ще до початку процесу підготовки спеціальністю. Слід особливо підкреслити, що спеціальність виконує системоутворюючу функцію по відношенню до моделі підготовки фахівця. Спеціальність має ієрархічну структуру й охоплює усі освітньо-кваліфікаційні рівні (молодшого спеціаліста, бакалавра, спеціаліста, магістра) та спеціалізації.

У 80-х роках XX ст. Міністерством вищої і середньої спеціальної освіти СРСР було впроваджено нормативне визначення переліку засобів забезпечення навчального процесу у вищій школі та порядок їх розробки у формі навчально-методичного комплексу. Але його впровадження без належного обґрунтування та навчання професорсько-викладацького складу не отримало позитивної оцінки. У той же період широке розповсюдження отримав досвід розробки і впровадження стандартів освітньої діяльності з метою забезпечення належної її якості у формі Комплексної системи управління якістю навчального процесу. Хоча ця ініціатива вищих навчальних закладів і видається раціональною, проте вона не отримала необхідної підтримки та офіційного схвалення з боку міністерства освіти. Зазначені підходи стали своєрідною предтечею сучасного моделювання, організаційного та педагогічного проектування освітньої діяльності. Тому певний позитивний досвід, напрацьований у радянській вищій школі в цьому напрямку, заслуговує уважного вивчення та застосування.

Сучасний рівень застосування систем управління якістю підготовки фахівців на засадах загального управління якістю (Total Quality Management — TQM) реалізується у діяльності Іванівського енергетичного університету [18]. Однак постійне зростання вимог до якості освітньої діяльності у вищій школі потребує побудови і застосування *науково обґрунтованих* освітньо-професійних систем. Для чого потрібне певне теоретичне обґрунтування, проведення експериментальних випробувань тощо.

Слід підкреслити, що наукова розробка високоефективних освітніх, виховних та інших педагогічних систем стала одним з актуальних напрямків науково-педагогічних досліджень, який останнім часом привертає увагу багатьох вчених. Проте через складність і багатоаспектність цієї проблеми, різноманітність методологічних підходів до її дослідження цілісної теорії педагогічних систем до цього часу ще немає.

Отже, однією з пріоритетних умов досягнення високої якості освітньої діяльності, що залишається основним шляхом професійного формування фахівця, є побудова і забезпечення належного функціонування спеціалізованої освітньо-професійної системи.

Побудова такої системи здійснюється на основі проведення цільових науково-педагогічних досліджень та науково-методичної роботи шляхом розробки й інтеграції у цілісну систему взаємозв'язаних засобів освітньої діяльності.

Слід зауважити, що у сучасних публікаціях є вкрай негативні оцінки якості методичної продукції науково-педагогічних працівників вищої школи. Наприклад, член-кореспондент НАН Дмитро Зербіно називає такі видання "псевдонауковою або колонауковою макулатурою", яка публікується авторами лише заради потреби отримання вченого звання [22].

Тому опрацювання навчальних, методичних, інформаційних, організаційних, навчально-матеріальних засобів освітньої діяльності як складових єдиної цілісної сукупності, що утворює модель освітньо-професійної системи підготовки фахівців, сприятиме забезпеченню відповідної якості цих засобів.

Доктор педагогічних наук Чернилевський Д. В. підкреслює, що перспективний розвиток технології навчання у вищій школі базується перш за все на результатах багатоваріантних експериментів [18].

Виконання цієї умови можливе лише шляхом моделювання конкретних складових компонентів освітньо-професійної системи та їх взаємодії у процесі її функціонування. Водночас проведення експериментів у вищій школі, як справедливо стверджують науковці вищої школи, вимагає відповідного теоретичного обгрунтування, що стосується і теоретичних основ побудови та застосування моделей в освітньо-професійній діяльності.

При дослідженні проблеми побудови системи пенітенціарної освіти для підготовки фахівців пенітерціарних установ були використані сучасні теоретичні концепції та методологічні підходи. Але для побудови конкретної освітньо-професійної системи необхідно буде не тільки здійснити концептуальний синтез існуючих в теорії педагогіки підходів, але й розвинути їх у теоретичному та в практичному аспектах. На опрацьованій теоретико-методологічній основі нами обгрунтовані та практично побудовані концептуальні моделі освітньо-теоретичної ситеми пенітенціарної освіти [19]. Ключовим системоутворюючим компонентом такої системи є модель фахівця пенітенціарної сфери. Модель фахівця є водночас і формою, і засобом окреслення мети освітньо-професійної системи, що обумовлює об'єктивну необхідність її побудови [20]. Модель фахівця реалізує водночас інформаційно орієнтуючу, інтеграційну, критеріально-оцінювальну, цілеспрямовуючу та системоутворюючу функції. Таким чином, проблема досягнення потрібної якості підготовки фахівців вирішується за умови застосування двох основних моделей: перша з них моделює системне уявлення про фахівця, друга – систему його освітньо-професійного формування.

Проведені нами теоретичні прикладні дослідження дають підстави для висновку про те, що композиція освітньо-професійної системи набагато

складніша, ніж окреслюється у публікаціях з цього питання. Оскільки модель є прототипом системи, композиція моделі також складна, ієрархічна і розгалужена. Переважна частина дослідників теоретичних аспектів педагогічних систем визначає їх у вигляді лінійної одномірної композиції. Дехто використовує двомірну площинну модель. Однак такі підходи є значно спрощеними і не відповідають потребам побудови конкретних освітніх систем. На нашу думку, потрібно виходити з трьохмірної об'ємної моделі системи, яка реалізується у часі та соціальному просторі.

Література:

1. Закон України "Про вищу освіту". Науково-практичний коментар / За заг. ред. В. Г. Кременя. – К., 2002. – 323 с.
2. Беспалько В. П. Основы теории педагогических систем. – Воронеж, 1977.
3. Беспалько В. П. Теория учебника: Дидактический аспект. – М.: Педагогика, 1988. – 160 с.
4. Беспалько В. П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1989. – 192 с.
5. Беспалько В. П., Татур Ю. Г. Системно-методическое обеспечение учебно-воспитательного процесса подготовки специалистов: Учебно-методическое пособие. – М.: Высш. шк., 1989. – 144 с.
6. Бейлинсон В. Г. Арсенал образования: Характеристика, подготовка, конструирование учебных изданий. – М.: Книга, 1986.
7. Буга П. Г. Вузовский учебник: Создание, выпуск, распространение. – М.: Книга, 1987.
8. Вергасов В. М. Активизация познавательной деятельности студентов в высшей школе. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: Вища школа, 1985.
9. Козаков В. А. Самостоятельная работа студентов и ее информационно-методическое обеспечение: Учеб. пособ. – К.: Вища школа, 1990. – 248 с.
10. Кремень В. Філософія освіти XXI століття // Шлях освіти. – 2003. – № 2. – С. 2-5.
11. Левшин М. Як спроектувати технологію? // Освіта. – № 16. – С. 7.
12. Основы педагогики высшей и средней специальной школы в системе органов внутренних дел. – М.: Академия МВД РФ, 1992. – 335 с.
13. Правове регулювання видавничої справи в Україні // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – 2000. – № 12.
14. Пряжников Н. С., Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М.: Издательский центр "Академия", 2001. – 480 с.
15. Фурман А. В. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2001. – № 3. – С. 105-144.
16. Фурман А. В. Теорія освітньої діяльності як метасистема // Психологія і суспільство. – 2002. – № 3-4. – С. 20-58.
17. Фурман А. В. Інноваційна освіта. Система програмово-методичного забезпечення. – Тернопіль: Економічна думка, 2002. – 225 с.

18. Чернилевский Д. В. Дидактические технологии в высшей школе: Учеб. пособ. для вузов. – М.: ЮНИТИ ДАНА, 2002. – 432 с.
19. Клімов М. В. Концептуальна мораль системи пенітенціарної освіти // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. К.: КІВС, 1999. – № 4. – С. 177-180.
20. Клімов М. В. Побудова та застосування моделі пенітенціарного персоналу як науково-педагогічна проблема // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 2000. – № 5. – С. 231-257.
21. Синьов В. М., Беца О. В., Клімов М. В. Науково-педагогічні проблеми розвитку відомчої професійної освіти у сучасних умовах // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 2001. – № 6. – С. 310-323.
22. Зербино Дмитро. Покликання – служба істині // Науковий світ. К.: 2002. – № 4. – С. 10.

ЩОДО ПИТАННЯ ВИВЧЕННЯ ОСНОВ ІСТОРІЇ ЗАГАЛЬНОЇ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ У СПЕЦІАЛІЗОВАНОМУ ЗАКЛАДІ ОСВІТИ

М. О. Супрун,
заступник начальника кафедри
правової та соціальної педагогіки
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат педагогічних наук, доцент

Питання формування педагогічної умілості, що є першим етапом ставлення педагогічної майстерності майбутнього фахівця пенітенціарної системи, вже протягом тривалого часу плідно досліджувалися українськими вченими. Особливого теоретико-практичного зрушення вони набули у 80-х – 90-х рр., коли, зокрема, сформувалася потужна кагорта вчених-пенітенціаристів у Київському інституті внутрішніх справ. Очолили цей напрямок роботи академік В. М. Синьов і професор О. П. Севєров. Під їхнім керівництвом було створено великий творчий колектив дослідників з найрізноманітніших галузей пенітенціарної теорії та практики. Чільне місце серед цих науковців належало О. В. Беці, Г. О. Радову, В.І. Кривуші, М. В. Клімову, В. С. Медведєву, С. Я. Фаренюку та ін. Саме ці науковці сформували основи сучасної пенітенціарної теорії, зокрема, такі її складові, як пенітенціарна психологія й пенітенціарна педагогіка.

На підставі кращих надбань вітчизняної і світової вищої школи В. М. Синьовим та О. П Севєровим спільно з іншими педагогами-однодумцями на початку 90-х рр. було розроблено нову концепцію підготовки кадрів для установ виконання покарань. В її основу були покладені ідеї гуманізму життя людини у пенітенціарній установі. Носієм цих ідей, на думку авторів концепції, повинен бути працівник пенітенціарної установи, який би поєднував високий рівень правової освіти із психолого-педагогічними знаннями високого ґатунку.

Так, слова професора Київського університету ім. Св. Володимира Д.І. Тальберга, проголошені ним ще у 1864 р. ще й сьогодні залишаються актуальними: "Тюрма має справу із внутрішнім світом людини, з моральними хворобами і аномаліями. Тому знання психологічні, безумовно, необхідні для успіху. Не буде сказано занадто, коли зазначити, що сума і якість людських знань у сфері психології становлять першооснову, на якій базується майбутнє тюремного питання"[14, с. 64].

Отже історико-психологічні та історико-педагогічні компоненти мають суттєве значення у підготовці пенітенціарного персоналу, бо вони несуть в собі інноваційні ідеї минулого, що не втратили і нині своєї теоретико-практичної ваги.

Одну із перших спроб узагальнити власний досвід із використання історико-педагогічних знань у процесі підготовки правоохоронця зробили доктори педагогічних наук, професори Н. М. Гупан та О.І. Пометун [2]. Зокрема, вони досить слушно наголошували на тому, що використання історико-педагогічних знань у межах вивчення цілої низки навчальних дисциплін (історії, педагогіки, літератури, філософії тощо) буде необхідним, перш за все, для…"формування національної свідомості майбутніх правоохоронців" [2, с. 194].

Дещо пізніше, у своїй останній монографічній науковій праці "Українська історіографія історії педагогіки", що стала помітним явищем у сучасній педагогічній науці, Н. М. Гупан зазначав: "За історично короткий час незалежності України серед наукової та педагогічної громадськості значно зріс інтерес до історико-педагогічних проблем. Це пояснюється, насамперед, переглядом або ж новим розкриттям традиційної проблематики, відкриттям можливості об'єктивного, не заангажованого висвітлення явищ, подій та фактів, особливо тих, які не могли, з ідеологічних причин, стати предметом дослідження у попередні роки або висвітлювались тенденційно. Останніми роками історія педагогіки набуває нового статусу: стає інноваційною з огляду на сучасні тенденції розвитку педагогічної теорії, більш вагомою у процесі формування мислення майбутніх поколінь учителів" [3, с.3].

Не можна не погодитися із методологічною оцінкою сучасного стану розвитку цієї галузі знань, яку зробив цей дослідник: "Змінюється зміст самої історико-педагогічної науки. Більш доступними стали дослідження, що раніше були забуті або заборонені. Ознайомлення з ними, їх вивчення, конструктивно-критичний аналіз надає змогу осмислити загальну картину історико-педагогічного процесу в Україні як цілісного багатогранного явища, відтворити розвиток вітчизняної історії педагогіки, що багато років була лише фрагментом у загальносоюзному контексті"[3, с.3].

Поряд із використанням у педагогічному процесі КІВС широкого спектру історико-педагогічних джерел із загальної психолого-педагогічної літератури, В. М. Синьов і представники його наукової школи постійно наголошували на необхідності залучення курсантів до роботи із науковою і методичною літературою в галузі корекційної педагогіки [7; 9, с.10]. Подібне твердження, на їхню думку, мотивоване тим, що середовище людей, які перебувають у виправних колоніях, — досить неоднорідне. Для нього є характерним наявність осіб із різними особливостями психічного та фізичного розвитку. Так, наприклад, В. М. Синьовим був розроблений авторський курс із психолого-педагогічного вивчення засуджених, що мають особливості психічного розвитку. У руслі цих досліджень, як вже нами зазначалося в інших публікаціях, була виконана під науковим керівництвом В. М. Синьова дисертаційна робота зі спеціальної психології О. Д. Гришка, що

присвячувалася вивченню мотиваційної сфери засуджених підлітків в умовах виховної колонії (ВК).

Останнім часом значна кількість міжнародних нормативно-правових актів, зокрема – Загальна декларація прав людини, Конвенція ООН "Про права дитини", "Стандартні правила для інвалідів", а також положення Конституції України, Закону України "Про освіту", Державної національної програми "Освіта" (Україна XXI століття) та ін., спрямовані на створення правових, соціально-економічних і науково-освітніх умов для інтеграції у суспільство дорослих і дітей з особливостями фізичного та розумового розвитку. Їх соціалізація є важливою проблемою, оскільки такі люди, зокрема розумово відсталі, найбільше потерпають від соціальної незахищеності в теперішніх соціально-економічних умовах України.

Вітчизняна освіта переживає період реформування. Це висуває нові завдання та вимоги до усіх її ланок. Певні якісні зрушення відбуваються і в навчанні та вихованні розумово відсталих дітей, серед яких особливого значення набуває роль корекційної спрямованості навчально-виховного процесу допоміжної школи. Сучасна олігофренопедагогіка та олігофренопсихологія (Г. М. Дульнєв, В. М. Синьов, О. П. Хохліна та ін.) розглядають корекцію разом із корекційним навчанням та корекційним вихованням як складові компоненти цілісної системи спеціальної освіти дітей з особливостями розумового розвитку. Сьогодні допоміжна школа повинна забезпечити для кожного учня комплекс впливів психолого-педагогічного та медичного характеру, що розвивають його компенсаторний потенціал. Постановка і вирішення актуальних проблем цієї галузі освіти з точки зору її корекційної спрямованості вимагають творчого переосмислення всієї системи та традицій корекційного навчання учнів з особливостями розумового розвитку, що склалися протягом XX сторіччя, з метою впровадження у широку педагогічну практику кращих здобутків і надбань.

В українській і зарубіжній спеціальній педагогіці напрацьовано значну кількість психолого-педагогічних досліджень з питань корекційного навчання та виховання дітей-олігофренів (В.І. Бондар, Л. С. Вавіна, Л. С. Виготський, М. О. Граборов, Г. М. Дульнєв, І. Г. Єременко, Х. С. Замський, М. П. Козленко, Н. П. Кравець, Г. М. Мерсіянова, Л. К. Одинченко, В. М. Синьов, О. П. Хохліна, Ж. І. Шиф та ін.). У працях цих та інших вчених досліджено різноманітні психологічні, дидактичні та виховні аспекти олігофренопедагогіки.

Вітчизняними та радянськими вченими (В.І. Бондар, Х. С. Замський, Л. К. Одинченко та ін.) започатковано вивчення історії цієї галузі дефектології. Однак розвиток корекційного навчання розумово відсталих дітей в Україні (кінець XIX – перша половина XX ст.) як окреме цілісне історико-педагогічне явище поки що не вивчався. Проте аналіз теоретичної та практичної спадщини зазначеного періоду свідчить, що допоміжна школа того часу накопичила значний теоретико-практичний потенціал, реалізація яко-

го у сучасних умовах може створити відповідну базу для подальшого розвитку корекційного навчання учнів.

За нашим переконаннями, сучасні історики корекційної педагогіки мають всебічно та послідовно встановити зв'язок між минулим і сучасним етапами її розвитку, в першу чергу через розгляд актуальних питань сьогодення у ракурсі історичного досвіду. Поєднання педагогічної ретроспективи з її перспективою у світлі історичного висвітлення – важливе завдання реформування допоміжної школи.

На наш погляд, ця проблема становить також вагомий науковий і практичний інтерес для історико-педагогічної науки, оскільки її дослідження дозволить заповнити певну прогалину не лише власне історії олігофренопедагогіки, а й всієї української історії педагогіки, що сприятиме відтворенню цілісної картини розвитку загального історико-педагогічного процесу в Україні.

Досвід викладання кафедрою таких навчальних дисциплін, як "Педагогіка", "Основи психології та педагогіки", "Пенітенціарна педагогіка", "Педагогічна психологія" та ін. засвідчує, що вивчення в їхніх межах основ дефектологічних знань через опанування історико-педагогічною спадщиною є досить позитивним. Наприклад, викладачі Чернігівського юридичного училища, під керівництвом проректора доцента І. Г. Богатирьова, використовують у своїй діяльності кращі зразки науково-педагогічного досвіду В. М. Синьова та його учнів.

Нами вже неодноразово розкривалися питання практичного оволодіння основами дефектології майбутніми юристами і психологами [12; 13]. Особливий акцент у цій роботі педагоги кафедри правової та соціальної педагогіки здійснювали на психолого-педагогічне вивчення людини у місцях позбавлення волі. Для цього фахівець має володіти відповідними теоретичними і практичними засадами. Прикладом тут може слугувати те, що для ґрунтовного ознайомлення із особливостями корекційної роботи у середовищі засуджених підлітків, що мають певні відхилення у психічному розвитку, серед курсантів напередодні їхньої практики та стажування проводилася робота із вивчення творчого доробку В. М. Синьова, С. Я. Рубінштейн, М. С. Певзнер та інших дефектологів. Керуючись розумінням того, що пенітенціарист за своєю сутністю має бути гуманістом, ми під час вивчення теми "Самовиховання особистості" використовували наукові та публіцистичні праці дефектологів, у яких особливо яскраво висвітлено педагогічно-звитяжливу роботу вчителя. Оскільки, педагогічна наука розглядає самовиховання людини, зокрема людини-професіонала своєї справи, ми рекомендуємо курсантам розглядати процес власного становлення як інтеграцію декількох сфер самовиховання: інтелектуальної, моральної, духовно-культурної, фізично-валеологічної (Див. рис.1).

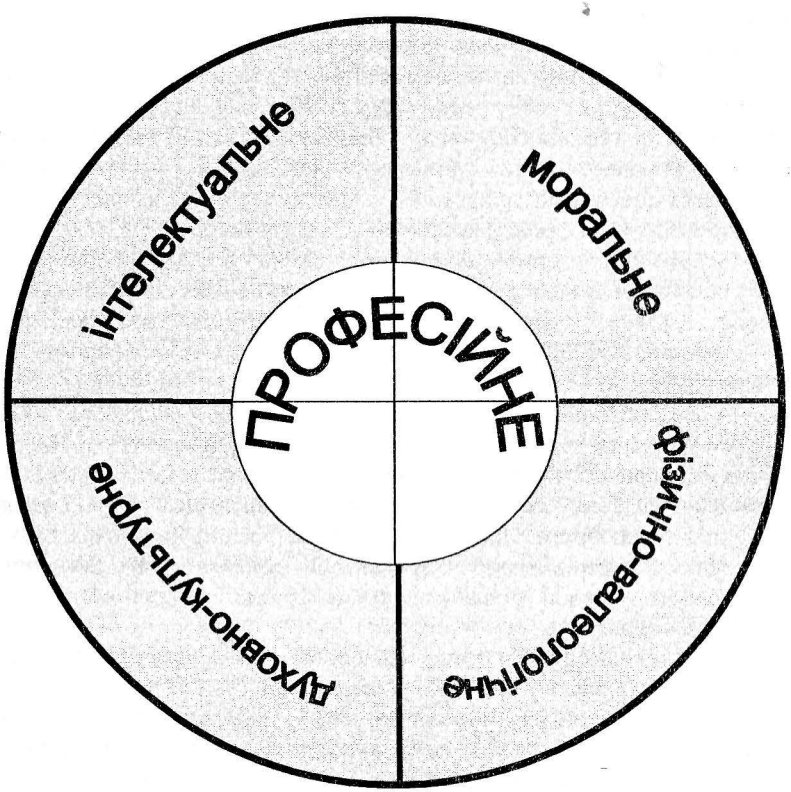

Рисунок 1. Сфери самовиховання особистості.

З метою ілюстрації, нами було підібрано відповідний істрико-педагогічний матеріал, що розкриває значимість кожної із зазначених сфер самовиховання особистості. Доречно буде, напевно, зазначити й те, що курсанти залучалися до самостійного історико-педагогічного пошуку. Так, надзвичайно сильний виховний вплив для курсантів мало вивчення життєвого шляху та творчості відомого дефектолога, талановитої поетеси О.І. Скороходової [11]. За матеріалами її творів, як і за книгами, що розкривають життя лікаря-філантропа Ф. П. Гааза, в інституті неодноразово проводилися науково-практичні конференції студентів і курсантів.

Особливого розмаху у минулі роки у КІВС набуло вивчення багатогранної спадщини видатного англійського мислителя Дж. Говарда. Очолював цей напрямок досліджень один із основоположників сучасної пенітенціарної теорії, заслужений юрист України Г. О. Радов [6]. Використання у

навчальному процесі різноманітних архівних матеріалів, що пов'язані із життям Дж. Говарда, мало безпосереднє відношення до вивчення основ дефектології, оскільки цей вчений-гуманіст перш за все опікувався допомогою "юродивим", які найбільше потерпали від різних поневірянь у в'язницях.

Особливе місце для формування професіоналізму майбутнього фахівця-пенітенціариста мають матеріали, що розкривають життя і діяльність класика вітчизняної дефектології Л. С. Виготського, який заклав основи сучасного бачення природи дитини із особливостями психічного та фізичного розвитку. Творча спадщина цього вченого все більш повно вивчається майбутніми психологами у межах навчальних дисциплін "Вікова психологія" та "Педагогічна психологія", методологічні засади яких були започатковані саме Л. С. Виготським [1].

У наш час особливої ролі набувають історико-педагогічні матеріали при вивченні суперечливих, у сучасному вимірі, сторінок минулого нашої вітчизняної психолого-педагогічної науки та практики. Однією із них є проблема вивчення історії виникнення та розвитку педології – науки, яку патріарх української психології Д. Ф. Ніколенко назвав "педагогічним дитинознавством" [5]. Врахування наукових поглядів цього та інших вчених, що стояли біля витоків створення названої галузі знань, допоможе майбутнім "людинознавцям" більш повно зрозуміти біологічні й соціальні основи людської природи у всій їх складності і взаємозалежності.

Ураховуючи те, що психолог має професійно володіти методикою проведення занять з різними категоріями осіб, зокрема й тими, що мають своєрідну психічну природу, ми рекомендуємо курсантам ознайомитися із творчими здобутками вітчизняних дефектологів у галузі олігофренодидактики. Звичайно, мова йде, в першу чергу, про наукові праці професора І. Г.Єременка та його вихованців [4]. Так, широкого використання набуло проведення практичних занять та ділових ігор, на яких курсанти відпрацьовували використання на практиці широкого спектру форм, методів і засобів проведення занять із зазначеною групою вихованців.

Подібне ставлення колективу кафедри правової та соціальної педагогіки до вивчення курсантами і студентами основ дефектологічних знань надасть їм можливість більш повно зрозуміти складну природу реалізації на практиці принципів індивідуального та диференційованого підходів в організації та здійсненні корекційно-виховного процесу із цією категорією учнів.

Як вже нами неодноразово зазначалося у наших попередніх публікаціях [12; 13], історико-педагогічна наука має всі підстави для констатації нового наукового напрямку в Україні – пенітенціарної дефектології – науки про перевиховання засуджених із широким спектром вад у психічному і фізичному розвитку. Ця наука вивчає закономірності та специфіку педагогічного процесу у пенітенціарному закладі, принципи, методи, форми впливу на засуджених відповідно до природи їхнього дефекту.

Як вже зазначалося, основоположником пенітенціарної дефектології є академік В. М. Синьов, який у серії наукових праць розробив її методологічні засади.

Цілком природно, що вищезазначені вчені розпочали діяльність із вивчення вітчизняного та світового досвіду ресоціалізації засуджених з особливими потребами розвитку. Так, зокрема, Л. С. Сабіною та В. М. Синьовим було здійснено узагальнення роботи пенітенціарних систем провідних країн світу у дефектологічній площині [7].

До найбільш вагомих здобутків соціального та наукового характеру українських дефектологів і пенітенціаристів належить те, що вони вперше у колишньому Радянському Союзі визначили проблему підлітків із особливостями розумового розвитку, які перебувають у виховній колонії, як таку, що має особливу державну значимість [7; 9; 10].

В. М. Синьовим і його колегами було не просто констатовано проблему засудженого, що має певні особливості психічного чи фізичного розвитку, а й, перш за все, розкрито цілий науковий пласт питань, що потребували негайного впровадження в практику діяльності пенітенціарної установи не тільки у колишньому Радянському Союзі, а і в цілому ряді країн світу.

Література:

1. Выготский Л. С. Собр. соч.: В 6-ти т. – Т. 5. Педагогика, Основы дефектологии. / Под ред. Т. А. Власовой. – М., 1983.
2. Гупан Н. М. Використання матеріалів про видатних українських педагогів та громадських діячів у формуванні національної самосвідомості майбутніх правоохоронців // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 2000. – № 5. – С.192-197.
3. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки. – К.: А. П. Н., 2002.
4. Еременко И. Г. Олигофренопедагогика: Учебное пособие. – К.: Вища школа, 1984.
5. Ніколенко Д. Ф. Педагогічне дитинознавство // Вісник АПН України. – 1993. – № 1. – С.133-143.
6. Радов Г. О. Роль та місце пенітенціарної системи в структурі державного управління України // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 1997. – № 2. – С. 6-7.
7. Саблина Л. С., Синев В. Н. Организация воспитательной работы с умственно отсталыми осужденными в ВТК. – М.: ВНИИ МВД СССР, 1989.
8. Селецкий А. И. Психология и психопатология слабоумия. – К.: Рад. школа, 1981.
9. Синев В. Н. Особенности перевоспитания в воспитательно-трудовых колониях осужденных с аномалиями психики. – К.: ВИПКРР ИТУ КФ, 1989.
10. Синев В. Н. Особенности воспитания социально-нормативного поведения учащихся вспомогательной школы // В кн.: Воспитание и обучение

детей во вспомогательной школе / Под ред. В. В. Воронковой. – М.: Школа – Пресс, 1994. – С. 278- 298.
11. Скороходова О. И. Как я воспринимаю, представляю и понимаю окружающий мир. – М.: Педагогика, 1972.
12. Супрун М. О. Реалізація принципу ступневості у підготовці курсантів закладів освіти пенітенціарного профілю до роботи із розумово відсталими засудженими підлітками // Проблеми пенітенціарної теорії і практики. – К.: КІВС, 2000. – № 5. – С.205-210.
13. 13. Супрун М. О. Курс вікової та педагогічної психології у ВУЗі Міністерства внутрішніх справ // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 2. – С. 154-160.
14. Тальберг Д. И. Основы тюрмоведения. – М.: Изд-во Московского университета, 1864.

ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИЧНОГО ТЕЗАУРУСУ ІНШОМОВНОГО ПРОФЕСІЙНОГО СПІЛКУВАННЯ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ МВС УКРАЇНИ

Г. В. Боярко,
заступник завідувача кафедри мовної підготовки
Київського інституту внутрішніх справ

Осмислення тенденцій розвитку іноземної мови, в першу чергу англійської [1, с.3], на сучасному етапі ставить перед викладачами немовного ВНЗ одну з найактуальніших проблем вищої школи – формування мовної культури майбутніх фахівців [2, с.16]. Для її вирішення, зокрема у відомчих закладах вищої освіти МВС України, до поняття "мовна культура" працівника правоохоронних органів, яка вимагає досконалого рівня професійного спілкування, високої розумової, мовленнєвої та комунікативної компетенції, можна віднести і знання з іноземної мови та уміння застосувати їх у професійному середовищі.

Перспектива оволодіння майбутнім правоохоронцем нового тисячоліття іноземною мовою як частиною мовної культури в цілому стає особливо важливою, тому що сучасні соціальні зміни, перебудова в системі зовнішньоекономічної діяльності потребує підготовки висококваліфікованих спеціалістів, здатних до творчої праці, обміну передовим досвідом, налагодження взаємовигідних стосунків і співпраці із зарубіжними колегами з правоохоронних органів різних країн. Майбутнім працівникам доведеться стикатися з різноманітними нестандартними ситуаціями у спілкуванні з іноземними громадянами, під час співпраці з Інтерполом, поліцейськими підрозділами різних країн. Виникає необхідність роботи з документами іноземною мовою, зокрема у мережі Інтернет. Це вимагає значних знань норм і культури мови міжнародного спілкування. Вищезазначені можливості (перспективи) використання англійської мови створюють серйозну професійну мотивацію при вивченні іноземної мови курсантами ВНЗ системи МВС України і підтверджують необхідність професійної спрямованості навчання.

Практично це передбачає формування у майбутніх працівників правоохоронних органів такого важливого новоутворення їхньої особистості, як іншомовна комунікативна компетенція, що є досягненням мети комунікативного підходу до навчання іноземної мови у вищій школі. Вивчаючи поняття "*іншомовна комунікативна компетенція*" з позицій формування його як професійно важливої якості особистості фахівця у науковій літературі, слід, на нашу думку, розглядати це явище як здатність, адекватно до умов професійної діяльності, розуміти і створювати відповідні мовленнєві висловлювання іноземною мовою, а також практичні вміння та навички, які забезпечують різні функції спілкування, що здійснюються за допомогою засобів іноземної мови. Знання лінгвістичного коду іноземної мови, з одно-

го боку, та оволодіння професійною компетенцією, з іншого, складають основні компоненти іншомовної комунікативної компетенції, що буде сприяти подоланню психологічного бар'єра під час професійного спілкування на іноземній мові та дозволить вирішувати різні комунікативні завдання, максимально наближені до фахової діяльності.

Моделювання ситуацій майбутнього професійного середовища на заняттях з іноземної мови є можливим завдяки "належній мовній культурі, що виявляється у наявності (та відповідного рівня якості) активного, пасивного й потенційного словникового, у тому числі й термінологічного, запасу та розумінні парадигматичних зв'язків у фаховій лексиці" [4, с. 330].

Тому предметом цієї статті є розгляд формування професійно орієнтованої лексики як структурного компонента іншомовної комунікативної компетенції через вивчення англійської мови майбутніми працівниками правоохоронних органів.

Лексичний тезаурус займає особливе місце у процесі мовленнєвої діяльності, тому що накопичення словникового запасу й уміння його правильно використовувати у процесі спілкування є передумовою успішного оволодіння комунікативною компетенцією. Слово можна розглядати як початок мовленнєвого висловлювання.

"Спочатку було слово…"

Розуміння окремих мовних одиниць, стійких словосполучень, їх значення, форми і структури зв'язків між ними, знання лінгвокраїнознавчих реалій, професійних термінів і фразеологічних зворотів є необхідним для курсантів при оволодінні навичками лексичного оформлення експресивних видів мовної діяльності та рецептивного сприйняття на слух і при читанні літератури фахової спрямованості.

Однак засвоєння іншомовної лексики пов'язане зі значними труднощами, які зумовлені тим, що слова української і, наприклад, англійської мов знаходяться у складних понятійних, тобто смислових взаємовідношеннях, у результаті чого і мислення іноземною мовою набуває своїх специфічних особливостей.

Так, англійці говорять "plain clothes", ми ж перекладаємо це поняття як офіцери поліції, детективи, які носять цивільний одяг, чи "point of law" – буква закону; "lay magistrate" – непрофесійний суддя, тобто той, хто не має спеціальної освіти.

Оскільки мислення – це оперування поняттями, то під час вивчення іноземної мови курсант повинен оволодіти системою відповідних понять, а це важкий і трудомісткий процес, від якості якого залежить ефективність навчання іноземній мови у ВНЗ. Розкриття смислової сторони іншомовних слів не можливе без володіння лексичною компетенцією, яка складається з лексичних знань і мовленнєвих лексичних навичок.

Якісна своєрідність лексики як аспекту мови полягає в тому, що курсанти мають справу з великою кількістю лексичного матеріалу. Їм важко вио-

кремити всі закономірності та винятки в роботі при засвоєнні лексики. З одного боку, чим більше іноземних слів засвоюють курсанти, тим більш ефективним виявляється, наприклад, здогадка за контекстом та етимологічний аналіз слова, а також і тлумачення понять іноземною мовою. З іншого – збільшується навантаження на пам'ять. Специфіка засвоєння лексики включає запам'ятовування також її зорового, слухового образу, комплексу артикуляційних рухів, необхідних для вимовляння, а також системи понятійних взаємовідносин з іншими лексичними одиницями.

Як наслідок, лексичний аспект важко відмежувати від інших аспектів мови, оскільки вживання слів і словосполучень передбачає також правильне фонетичне та граматичне оформлення лексики у мовленнєвому процесі.

Отже, у процесі навчання іноземній мові у ВНЗ МВС України, де обсяг навчального часу у курсантів надзвичайно обмежений, вважаємо за необхідне сконцентрувати відомості щодо активної та професійно орієнтованої іноземної лексики, адекватно змісту й способам реалізації основних комунікативних намірів майбутніх правоохоронців. Щодо цього уявляється правильним тезис М. Уеста про те, що відбір лексики повинен забезпечити такий склад словника, який дозволить при мінімумі лексичних засобів виразити максимум змісту.

Згідно з навчальною програмою з дисципліни "Іноземна мова" для ВНЗ системи МВС України визначені кінцеві та проміжні вимоги з оволодіння лексичним мінімумом, який у залежності від характеру мовленнєвої діяльності поділений на активний та потенційний словниковий і термінологічний запас лексики, необхідний для використання його у професійному спілкуванні. Зазначимо, що в результаті вивчення іноземної мови курсанти повинні знати не менше 3500-4000 лексичних одиниць соціально-побутової, суспільної та соціокультурної сфер комунікації, з опорою на раніше вивчений мовний матеріал, включаючи частину лексики, вивченої у школі, і з них не менше 1200 відібраних лексичних одиниць здебільшого професійних термінів (фахової термінології).

Відомо, що іноземна мова у ВНЗ системи МВС України вивчається на 1-2 курсах, коли курсант ще достатньо не володіє термінологічною лексикою навіть з рідної мови, а фахові дисципліни в основному вводяться – з третього року навчання.

Досвід роботи у відомчому закладі освіти показує, що необхідність раннього включення до навчання іноземної мови професійно орієнтованої лексики на базі текстового матеріалу для читання та усного мовлення, пов'язаного з майбутньою діяльністю тих, хто навчається, може не лише викликати не тільки мотивацію при вивченні іноземної мови, а й навпаки, знизити її (О. О. Вербицький, Л. М. Голубенко, М. Б. Євтух та ін.). Відтак, до основних причин ускладнень успішного використання іноземної мови як засобу формування комунікативної компетенції фахівця, можна віднести такі:

✓ недостатній рівень мовної підготовки абітурієнтів. Здебільшого вони не знають того мінімуму лексичних одиниць іноземної мови, яким повинен володіти випускник школи;

✓ адаптованість з певною метою навчальних матеріалів з іноземної мови, з використанням значного відсотку незнайомих слів і словосполучень фахової термінології та спеціалізованих термінів;

✓ професійно орієнтовані теми здебільшого обмежені окремими навчальними текстами, іноді без супроводження необхідних до них словників-мінімумів, дидактично не розкривають усієї типології ситуацій професійного спілкування;

✓ незнання основ ділової іноземної мови і відсутність навичок ведення іноземною мовою професійно спрямованої бесіди;

✓ недостатній рівень розвитку у курсантів комунікативних здібностей, умінь та навичок, відсутність техніки і культури спілкування.

Слід зазначити, що, на нашу думку, саме на першому курсі одним із серйозних методичних завдань, що стоять перед викладачами у навчанні курсантів іноземній професійній лексиці, є навчання слововживанню, вмінню за допомогою лексичних одиниць реагувати на ситуацію, яка виникає, будувати фрази на базі вже вивченого, усвідомленню того, що можна сказати у зв'язку з цією чи іншою темою, застосовуючи вивчений матеріал. Наприклад, при вивченні теми "Crime and Punishment" ("Злочин та покарання") необхідно засвоїти словосполучення "to commit a crime", тобто "скоїти, злочин". Дієслово "to commit" несе відтінок негативної дії і його не можна вживати, наприклад, у виразі "to administer justice" – здійснювати або відправляти правосуддя, що використовується при розгляді адміністративно-конституційного устрою країни.

Як свідчить практика, значна кількість помилок допускається саме у слововживанні. Завдання викладача – організувати цілеспрямовану роботу стосовно правильного застосування лексичних одиниць та словосполучень, що вивчаються, у мовну практику, тобто сформувати у курсантів уміння та навички використання лексики в різних видах мовленнєвої діяльності, але слід пам'ятати про те, що пояснення іноземних слів не є тренуванням курсантів у засвоєнні іноземної мови.

Відомо, що при засвоєнні лексичного матеріалу необхідно враховувати лінгвістичну природу слів і психологічні закономірності, за допомогою яких виділяють такі дії:

- вибір лексичних одиниць;
- вживання нової лексики на рівні речення;
- вживання нової лексики на рівні обмеженого контексту;
- використання адекватної лексики, яка активізується в мовленнєвій діяльності.

Розглянемо деякі ефективні, на наш погляд, прийоми і засоби засвоєння та оперування активної, спеціалізованої лексики в практиці фахової комунікації курсантів.

Для успішного засвоєння іноземній професійно орієнтованій лексиці варто запропонувати курсантам словники професійної лексики з іноземної мови. Вони розробляються за рахунок відбору активних й термінологічних одиниць, що становлять основу професійної мови. Як зазначає Г. С. Онуфрієнко, термінологія є найголовнішим і визначальним компонентом наукового функціонального стилю мови. Це найдинамічніша частина лексики мови зі спеціальності [4, с.326].

Основним критерієм відбору лексики, в першу чергу, є частота вживання лексичних одиниць, що використовуються у професійному спілкуванні. Складання словника професійної термінології здійснюється завдяки опрацюванню фахової літератури (книг, журнальних і газетних статей тощо), звідки визначаються найчастіше вживані поняття. У деяких випадках доцільно використовувати художні твори або матеріали наукових конференцій, протоколів, огляду місця злочину чи судових засідань.

Лексика, що міститься у словнику, може бути застосована як допоміжний навчальний матеріал, за допомогою якого, складаються відповідні дидактичні завдання. Наприклад, до деяких слів і словосполучень курсанти можуть складати речення, а ті, хто має високий рівень знань з мови, відтворювати їх у типових комунікативних ситуаціях.

Принцип тематичності створює сприятливі умови для реалізації основного положення комунікативно орієнтованого навчання – розкриття особистого потенціалу кожного курсанта та допомагає поетапному оволодінню професійно значущими поняттями відповідно до теми. Використання технології організації активної лексики за темами дозволяє викладачу тренувати курсантів за допомогою таких прийомів навчання:

1. Введення іноземних лексичних одиниць з урахуванням їх семантичних полів. Таким чином курсанти навчаються утворювати від словотвірної основи споріднені слова різних частин мови, що належать до однієї семантичної групи. Наведемо приклад щодо використання термінології, характерної для спілкування в галузі криміналістики: investigate – investigation – investigatory – investigator (розслідувати – слідство – слідчий (прикм.) – слідчий (ім.)). Головне – виявити вагомі зв'язки, тобто узгодження конкретного слова з іншими словами. Наприклад, to investigate a crime – розслідувати злочин. Для того, щоб навчити підбирати значення незнайомих слів, викладач повинен зосереджувати увагу курсантів як на формі слова (здогадка за загальним коренем, афіксацією, конверсією), так і на контексті, який, у свою чергу, може опиратися на знання фактів, неусвідомлені або зовнішні асоціації, логічні міркування. Створення викладачем передумов для лексичних здогадів допоможе курсантам побороти страх перед незнанням слів і підвищить інтерес до читання на іноземній мові.

2. Тренування курсантів за допомогою систематичних вправ на створення та закріплення знакових зв'язків, тобто з відповідним словом рідної мови, словосполучень шляхом зворотного перекладу: to commit a crime –

скоїти злочин; to commit a suicide – скоїти самогубство; to commit to prison – ув'язнювати.

3. Розробка мовленнєвих мікроситуацій для створення і закріплення ситуаційних зв'язків мовленнєвих кліше. Наприклад курсанту пропонується така ситуація: Ви – слідчий, допросіть підозрюваного у вбивстві тощо.

4. Супроводження лінгвокраїнознавчого коментарю до так званої безеквівалентної лексики, словам-реаліям. Наприклад, barrister – адвокат, який має право виступати у вищих судах; speaker – вища посадова особа в палаті общин, голова.

У рамках вивчення однієї теми, коли йде засвоєння певного активного й пасивного лексичного мінімуму, неможливо під час аудиторних занять виконати усі лексичні вправи, особливо ті, які включають незнайомі слова. Тому курсанти самостійно працюють з лексикою, що надає впевненість у власних можливостях при вивченні іноземної мови. Завдання на вправи з синонімами та антонімами сприяють більш глибокому опануванню понятєвою сферою відповідних спеціальностей.

Актуалізація знань стає можливою за допомогою інтернаціональних термінів, які містять високий когнітивно-інформаційний потенціал, необхідний майбутньому співробітнику правоохоронних органів.

Процес навчання іноземній професійній лексиці можливо урізноманітнити за рахунок елементів гри (наприклад, в роботі над розгадкою кросвордів з теми). Гра може бути у вигляді сюжету або у формі запитання і формування завдання, але вона включає когнітивні елементи мовленнєвих завдань. Наприклад, при вивченні нової лексики, завдання буде сформульоване так: Ви – видатний сищик. Щоб розкрити злочин, Вам необхідно прочитати закодований лист і т. ін. Таке завдання можна запропонувати курсантам з невисоким рівнем знань з іноземної мови, а з вищим – відібрати тексти проблемного характеру, які побудовані як завдання на логіку у вигляді „загадкових ситуацій". Розгадка цих ситуацій потребує нестандартного підходу, торкається процесу творчого мислення курсантів, спонукає до висловлювання, тобто активізує лексичне оформлення думки.

Збагачення лексичного запасу – це процес, особливості якого недостатньо вивчені з психологічної точки зору. Слід зазначити, що деякі слова і словосполучення запам'ятовуються легко, для опанування іншими необхідні спеціальні вправи. Здібності до оволодіння іноземною мовою у всіх курсантів різні, так як і властивості пам'яті, творчості, здібності. Тому, вищезазначені прийоми засвоєння професійної лексики дають кращі результати, коли комбінується індивідуальна і групова форми роботи з курсантами з урахуванням їхніх індивідуальних здібностей, що надає можливість оволодіти необхідним лексичним мінімумом.

Таким чином, навчання іноземному професійному спілкуванню передбачає поетапне засвоєння та використання спеціалізованої лексики в різних видах мовленнєвої діяльності. Застосування різноманітних мовних засобів у

роботі з курсантами сприятиме підвищенню їх мовної культури. Професійну діяльність, безумовно, слід також розглядати як елемент культури, який втілює соціальний досвід певної професійної групи людей. Цілеспрямоване вивчення іноземних мов дає великі можливості для розвитку творчих здібностей курсантів та удосконалення їхніх професійно-культурних знань й умінь, акцентуючи увагу саме на пізнавальній функції мови. Усвідомлення необхідності практичного застосування іноземної мови у майбутній професійній діяльності спонукатиме курсантів до її досконального вивчення.

Отримання професійної освіти можливе через вивчення іноземної мови, якщо розглядати її як засіб формування нових професійних знань.

Реалізація професійно орієнтованого навчання іноземній мові стає можливою за правильного відбору текстового матеріалу відповідно до основних цілей навчання, з урахуванням потреб і можливостей курсантів. Окрім того, необхідно враховувати рівень професійних знань.

Література:

1. Crystal D. Emerging Englishes // English Teaching Professional. – 2000. – № 14.
2. Державна національна програма "Освіта". Україна XXI століття. – К.: Райдуга, 1994. – 62 с.
3. Тищенко М. В., Лукашевич В. Г., Онуфрієнко Г. С. та ін. Запорізький юридичний інститут: шість років історії // Вісник ЗЮІ МВС України. – 2000. – № 2.
4. Онуфрієнко Г. С. Фахова культура юристів у ракурсі термінологічної компетенції та комунікативної освіченості: сучасний стан та перспективи // Науковий вісник ДЮІ МВС України. – 2001. – № 3 (6).

МОРАЛЬНО-ЕСТЕТИЧНЕ ВИХОВАННЯ У ПРОФЕСІЙНІЙ ПІДГОТОВЦІ ФАХІВЦІВ-ПРАВОЗНАВЦІВ

І. О. Шликова,
доцент кафедри історії держави і права
юридичного факультету Східноукраїнського
національного університету ім. В. Даля (м. Луганськ),
кандидат педагогічних наук

Збагачення внутрішнього світу людини, формування її моральної, правової, естетичної культури і свідомості – одна з найважливіших цілей, що стоять перед викладачами юридичних вищих закладів освіти. Особливе значення має розвиток моральних й естетичних почуттів, котрі, в свою чергу, сприяють формуванню у свідомості молодої людини цілісної картини світу, роблять душу витонченою. Мислителями різних епох відзначалося, що людина інтуїтивно прагне добра через відчуття краси. Такі вчені – філософи і педагоги, як Г. Сковорода, П. Юркевич, Д. Чижевський, В. Соловйов, особливо П. Флоренський, підкреслювали, що у морально-правових і естетичних началах втілюється триєдність – Істини – Добра – Краси, котрі, проникаючи у всі сфери життєдіяльності суспільства, гуманізують і гармонізують їх, а також і життя кожної окремої людини незалежно від її професійної діяльності. Тому так важливо приділяти увагу формуванню морально-естетичної і правової культури в єдності впливу на розум, волю, почуття і вчинки людей, що від імені держави повинні проголошувати закони і турбуватися про їх виконання, а саме – представників різноманітних юридичних професій. Це ті ж самі світські сили, які, за Е. Фроммом, повинні справджувати загальнолюдські цінності, що проголошували ще пророки: істину, добро, справедливість; і, якщо вони того не виконують, то й навіть держава повинна зникнути [1, с. 198].

Особливе значення розвиток морально-естетичної і правової культури, як складових духовності особистості, має для тих, хто вже через декілька років встане у перші ряди будівників нової державності, від кого безпосередньо може залежати наше майбутнє життя і майбутнє всієї України. Це студентська молодь, зокрема студенти, що нині навчаються у юридичних вищих навчальних закладах. Від їх особистісних якостей і ціннісних настанов залежить, чи стане Україна дійсно правовою і соціальною державою, як то проголошується у Конституції.

У справі виховання майбутніх правознавців треба робити акцент на формуванні у них естетичної, а не тільки моральної і правової культури. Естетика – це наука, предмет якої сприймається органами почуттів – це краса у всіх її проявах – у природі, суспільстві, всіх сферах діяльності людини, особливо мистецтві, навіть термін, введений у XVIII віці Баумгартеном, перекладається з грецької мови як "чуттєвий", або "те, що відчувається".

Накопичений за віки педагогічний досвід теж переконливо доводить – все, що людина пережила, "пропустила крізь серце", залишається навічно у її свідомості як знання, переконання, ціннісні настанови. На цьому базується і кардіоцентризм відомого українського філософа П. Юркевича, і глибокі розмірковування про "срідність душі" Г. Сковороди та його учня і послідовника М. Ковалинського. Процес створення законів і виховання поваги до них з боку суспільства теж передбачає наявність "серця".

Усі причетні до правової сфери повинні мати високий рівень морально-естетичної культури. Ще в "Дігестах" Юстініана наголошувалося, що право – це творчість у галузі доброго і рівного. Саме право є феноменом культури і "... як феномен культури право фіксує у нормативній формі та сприяє утвердженню доховних цінностей та здобутків людства – ідей справедливості, людяності, моральності, життєвої мудрості та ін." [2, с. 31]. Всі ці цінності відображає справжнє, високе, мистецтво.

Dura lex sed lex – закон є закон, як казали латиняни, але правозастосовною, правотворчою і правоохоронною діяльністю займаються конкретні люди, зі своїми рисами характеру, особистісними психологічними якостями. Право займатися юридичною діяльністю вони одержують завдяки юридичній освіті й отриманим у вищих навчальних закладах України дипломам спеціалістів-правознавців. На жаль, диплом ще не є гарантією того, що людина здатна служити Закону, хоча, згідно з оцінками, засвоїла програму навчання. Отже у пошуках засобів надання професійній підготовці юристів високої гуманістичної спрямованості, яка мабуть була притаманна правовій освіті тільки за часів чінквіченто Ренесансу, треба звертатися до джерел духовності – загальнолюдських моральних та естетичних цінностей. До них завжди зверталося людство як до рятівних засобів, серед яких гуманність і розум, на думку Р. Декарта у "Пристрастях душі", – найголовніші.

Найбільш повне своє втілення естетичні й моральні цінності знайшли у мистецтві, яке теоретики відносять до виду духовного опанування дійсності людиною. Твори мистецтва формують її і вчать бачити красу, насолоджуватися нею, прагнути вдосконалити світ за законами добра і краси, але треба аби людина була вже готова оцінити моральність способу мислення і дій героїв художніх творів, а потім змогла використати цей важливий душевний досвід у практичній діяльності. Готувати до цього треба і у юридичних вищих закладах освіти, навчаючи студентів сприйняттю різновидів мистецтва, їх художньому аналізу, заохочуючи до різноманітних видів художньо-творчої діяльності, а вже потім студенти самостійно зможуть спілкуватися з мистецтвом, воно стане частиною їх особистого духовного життя. На цьому ґрунті у майбутніх фахівців-правознавців повинно зростати розуміння того, що правові норми, в яких прямо, чи опосередковано, також відображаються накопичені людством духовні цінності, тільки вже у вигляді необхідного до них ставлення, закріплюють і охороняють ці цінності. Тому необхідно створити такі педагогічні умови, щоб спілкування студентів-юристів з мистецт-

вом стало постійним, цілеспрямованим, а засвоєння морально-естетичних цінностей органічно ввійшло до змісту професійної освіти.

Неможливо не згадати деякі об'єктивні умови, що ускладнюють підготовку майбутніх фахівців-правознавців у юридичних ВЗО. В наш час професія юриста стає все більш розповсюдженою і дуже привабливою для випускників шкіл, її відносять до найбільш престижних і необхідних у сучасному суспільстві. Як показує практика, спеціального профвідбору на юридичні факультети немає, приймають усіх, хто складає іспити або платить за можливість навчатися за контрактом. Тому для викладачів першокурсники на початку навчання являють собою, як за Кантом, "річ у собі", бо невідомо, якими настановами вони керувалися, обираючи майбутню професію, що покладено в основу мотивації: користь, престиж, влада, можуть бути навіть кримінальні мотиви; які їх особисті психоемоційні особливості, чи зможуть вони взагалі працювати з людьми, допомагати їм, а не вирішувати за їх рахунок свої проблеми. Через це і виникають суперечності між вимогами суспільства до представників юридичних професій, які повинні відстоювати закон, захищати інтереси громадян, бути безкорисливими, чесними, справедливими, і системою підготовки спеціалістів у вищих навчальних закладах, де на першому місці стоять знання, на другому – уміння, а на третьому – навички, але у процесі навчання вони не розглядаються широко, навіть у взаємозв'язку.

Проведений нами аналіз навчального процесу з метою ознайомлення зі спектром застосовуваних викладачами педагогічних методик показав, що дуже часто вивчення предметів професійно-кваліфікаційного рівня, як то "Цивільне й сімейне право", "Кримінальне право" та ін., перетворюється на штудіювання кодексів на практичних заняттях і на їх коментування на лекціях. Відтак духовність молодої людини формується майже стихійно, залежно від виховного потенціалу дисциплін, який не використовується викладачами цілеспрямовано, а засвоюється студентами на інтуїтивному рівні, залежно від їх особистості.

Щоб відрегулювати співвідношення між усіма компонентами навчально-виховного процесу в юридичних ВЗО і на юридичних факультетах треба, на нашу думку, скористуватися тими можливостями, що дає мистецтво і педагогічна технологія інтеграції його зі змістом гуманітарно-суспільних дисциплін, до яких належать і юридичні, а також форм і методів навчально-виховної роботи у вищих навчальних закладах. Тоді ні знання, уміння, навички, ні виховання духовної і професійної культури не загубляться, а будуть органічно вплетені в інтегровані курси і заняття.

Науково-теоретичні основи такого інтегративного підходу закладено у роботах естетиків, учених-педагогів, психологів (Н. Артеменко, А. Буров, П. Вайнцвайг, Д. Говорун, М. Качан, Н. Кіященко, Г. Шевченко, Б. Юсов, А. Мелик-Пашаєв, Б. Неменський, В. Сухомлинський, Е. Торшилова, Т. Сухова). В них відкриваються проблеми естетичного і морального вихо-

вання школярів і студентів засобами різних видів мистецтва і шляхом залучення їх до художньої діяльності. Також розглядаються питання необхідності розвитку у підростаючого покоління художньо-творчих здібностей, естетичних і художніх почуттів у єдності з моральним переживанням художнього змісту творів мистецтва.

За останні 10 років науковцями України, Росії та інших країн СНД багато зроблено у плані дослідження емоційно-чуттєвої сфери, виявлення реального стану морального виховання, динаміки зміни моральних оцінок студентів взагалі, і ще більше праць присвячено майбутнім педагогам, викладачам найрізноманітніших дисциплін. Вивчається їх психологічна і професійна готовність до педагогічної діяльності, до окремих видів навчально-виховної роботи. Захищено цілий ряд кандидатських і докторських дисертацій з цих проблем. Є також незначна кількість кандидатських дисертацій, присвячених естетичному вихованню майбутніх правоохоронців в системі навчальних закладів МВС України, в основному у процесі участі слухачів у художньо-творчій діяльності, як, наприклад, у дисертації О. Баранова [3]. У дисертації Б. С'єдіна [4] розглядається філософський аспект проблеми естетичного виховання майбутніх правоохоронців.

Але недостатньо розробленими залишаються теоретичні і методичні проблеми, пов'язані з формуванням і розвитком у єдиній системі морально-естетичної і правової культури студентів у структурі професійної юридичної освіти.

Для вирішення цієї проблеми працівникам, що здійснюють державну політику у сфері освіти, керівникам вищих юридичних закладів освіти й викладачам треба враховувати те, що мистецтво справляє вагомий вплив на всі форми суспільної свідомості: науку, політику, право, релігію, котрі, в свою чергу, обумовлюють характер, особливості економічного, політичного, правового і культурного життя і зміни у науково-технічному прогресі. Ці зміни потребують і якісних змін у характері юридичної праці і всіх видів юридичної діяльності, залежно від юридичних професій, а тому і нового розуміння їх призначення у демократичному суспільстві, і нових підходів до юридичної освіти.

Правові відносини – вид соціальних відносин, їх функціювання у суспільстві не можливе без обов'язкового прояву морального й естетичного компонентів, бо це обумовлено цілісністю свідомості людини, яка саме у діяльності проявляє себе водночас носієм і морально-естетичних і правових цінностей, а вся професійна юридична діяльність пов'язана з регулюванням правовідносин. Естетична вихованість сприймається як невід'ємний компонент професіоналізму сучасних правознавців, тому що передбачає наявність у них здібностей бачити і відчувати красу, любити і берегти її у всіх проявах: у мистецтві, суспільному житті, труді, законі, природі, людині…

Спостереження за виконанням представниками різних юридичних професій своїх обов'язків доводить, що для боротьби зі злочинністю треба лю-

бити істину і закон, для боротьби із соціальними негараздами, треба любити людей; самовідверта боротьба за свої ідеали не можлива без віри в їх чистоту і велич. А любов – теж почуття, яке розвивається в людині завдяки естетичному вихованню у єдності з моральним.

Найважливішим засобом цілеспрямованого естетичного, морального і правового виховання без сумнівів є мистецтво. Мистецтво допомагає відчути і зрозуміти духовний світ митця, а через нього краще пізнати себе та інших. Розвиток цих здібностей допоможе юристам краще розуміти явні і приховані душевні рухи людей у їх професійній діяльності, а також збагатить сферу власних почуттів. Сучасні правознавці також повинні знати особливості розвитку художньої культури в історичному процесі, бо це обов'язок кожної інтелігентної людини.

Новітні тенденції у сфері інтелектуальних технологій, у свою чергу, вимагають від людини творчих здібностей, нестандартного мислення і швидкості прийняття оптимальних рішень, тим більше це стосується представників юридичних професій, бо всі вони належать до творчих, і заняття художньою діяльністю, систематичне спілкування з мистецтвом сприяє розвитку цих здібностей.

Тому для дослідників морально-естетичного виховання студентської молоді мають значення і ті роботи, в яких у різні часи розглядалися проблеми формування і розвитку окремих компонентів морального виховання, трудового, як показника соціальної зрілості молодої людини, естетичного виховання. Особливий інтерес для нас становить розробка у них змісту понять і категорій, що складають науковий апарат цих досліджень. Наприклад, не можна уникнути розгляду структурних компонентів психологічної сфери особистості у процесі формування її професійної культури; необхідності розвитку емоційно-чуттєвої сфери і культури почуттів, психологічної готовності до трудової діяльності.

Подібні проблеми стосовно учнів випускних класів і молоді, обґрунтовуючи свої висновки даними фундаментальних досліджень з галузі психології і педагогіки, розглядають у своїх роботах І. Зязюн, В. Синьов, О. Мороз, К. Соколов, В. Ванслов, В. Кудін, Т. Недайнова та інші педагоги і вчені. Моральна готовність до трудової діяльності розглядається як сукупність властивостей і якостей особистості, що визначають її ідейну переконаність і відданість Вітчизні, а також визначають морально-естетичну культуру, наявність якої підтверджується прагненням до плідної праці на благо Батьківщини.

Сформовані морально-естетичні цінності впливають на вибір молодою людиною майбутньої професії, як зазначає В. Кудін, "вихопивши з потоку різноманітних фактів і спостережень певні явища, високорозвинений естетичний смак своєрідно "змушує" розум зосередитися уважніше на гармонії і довершеності самого життя" [5, с.45]. Більш усвідомленим процес вибору професії стає завдяки звертанню до світоглядних мотивів, тоді "вибір про-

фесії можна розуміти як призначення, мету, що індивід ставить собі сам, виходячи зі своїх потреб, так чи інакше оцінюючи свої можливості (задатки, здібності, знання, уміння і т. п.), визначаючи напрямок їх розвитку і сферу застосування. Вибір у контексті демократичної духовної культури виступає не як призначення згори, а як самопізнання індивіда" [6, с.133]

Найпотужнішим засобом виховання молодої людини, її самовизначення у майбутньому є художня література. Серед тих критеріїв, що, на думку Т. Недайнової, демонструють сформованість моральної готовності випускників до праці в процесі вивчення літератури як виду мистецтва, "уміння виділяти у творах актуальні моральні проблеми сучасності й вирішувати їх з позиції морально-естетичного ідеалу людини праці; уміння співвіднести ідеал людини праці, або конкретного героя з особистим досвідом; уміння аналізувати твір і творчість письменника стосовно втіленого ідеалу, готовність іти за цим ідеалом у процесі самовиховання і самовдосконалення"[7, с.48], як бачимо, найважливішим і інтегруючим всі цінності в духовному світі людини виступає у неї морально-естетичний ідеал.

Вивчаючи чинники, що сприяють формуванню у слухачів вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ України професійної спрямованості, цікаві результати одержала Т. Малкова: більшість юнаків у своєму виборі майбутньої професії керуються мотивами некорисливими, благородними, прагнуть відчувати себе потрібними суспільству, хоча й багато з них бачить і негативні сторони майбутньої служби. Молоді співробітники ОВС здійснюють свою діяльність "насамперед за рахунок їх любові до своєї праці – так би мовити, не "завдяки", а "всупереч" умовам її протікання" [8, с.163]. Проведені нами у м. Луганську опитування працівників Управління юстиції в Луганській області, серед яких були люди різного віку, теж дали несподівані результати. На запитання: "Чи Ви вірите у правосуддя?" і "Чи згодні Ви з тим, що справедливість завжди переможе?" – більшість з респондентів зі стажем роботи від 10 до 15 років на перше запитання відповіли "так", а на друге – "ні", як бачимо, відповіді дуже суперечливі, тоді як люди зі стажем до 5 років відповіли на обидва запитання "так". Ці дані, на наш погляд, теж підтверджують доцільність звернення у навчальному процесі до емоційно-чуттєвої сфери молодих людей, бо їх душі ще відкриті, серця відверті і ще можна, як казав поет, лірою пробудити добрі почуття. У своїх дослідженнях І. Зязюн теж постійно підкреслює, що "...духовний розвиток особи виступає як фактор, який безпосередньо й різко збільшує продуктивність праці, набагато підвищує її ефективність"[9, с. 60].

Таким чином, ґрунтуючись на практичних педагогічних розробках, на даних вже проведених раніше психолого-педагогічних експериментів з морально-естетичного і трудового виховання молоді, а також на існуванні у наукових сферах інтегративного погляду на людину (Г. Сковорода, Ж. Руссо, А. Чижевський, Т. де Шарден, В. Вернадський, Л. Гумільов,

М. Бахтин, Г. Гачєв), згідно з яким її емоційний і фізичний стан розглядається у взаємозв'язку з космічними процесами, природними явищами, соціальними рухами, культурно-побутовими традиціями, можна перенести цю точку зору на правознавців і по-новому розглянути їх професійну підготовку і діяльність, адже принцип інтегративності покладено в саму їх основу. Також, для більш ефективної професійної підготовки майбутніх правознавців ми пропонуємо створити інтегративні педагогічні технології, які б відповідали таким вимогам: гуманістичній спрямованості юридичної освіти, формуванню морально-естетичної і правової культури студентів-юристів як складових їх духовної культури у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів України. Розробка структури інтегрованих занять і дисциплін, їх змісту і форм, а також принципів використання у взаємодії певних розділів з навчального матеріалу різноманітних дисциплін – це завдання подальшого науково-педагогічного дослідження для зацікавлених професійною освітою. Перевірка відповідності цих технологій поставленим цілям може й повинна стати частиною дослідницької роботи у юридичних ВЗО. Вже проведені педагогічні дослідження на юридичних факультетах Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля (м. Луганськ), Донецької філії Ростовського інституту управління, бізнесу і права (Росія) продемонстрували спільність означених проблем для всіх юридичних ВЗО і дозволили зробити певні висновки стосовно їх вирішення:

✓ зміни, що відбуваються в духовному і соціокультурному житті сучасної України дозволяють поставити на перше місце проблеми формування національної самосвідомості, відродження культурних і художніх традицій, патріотизму, поваги до держави і права;

✓ сучасний стан суспільної морально-правової й естетичної свідомості потребує позитивних зрушень у бік утвердження загальнолюдських морально-естетичних цінностей, що знайшли своє найбільш повне втілення у мистецтві різних народів і в різні історичні епохи;

✓ найважливішим завданням педагогів вищої школи України є формування системи морально-естетичної і правової культури студентів-юристів як фахівців, що покликані захищати на засадах закону духовні та матеріальні цінності свого народу;

✓ створення спеціальних педагогічних технологій на базі інтеграції елементів змісту дисциплін професійно-кваліфікаційного рівня і гуманітарно-естетичного профілю є умовою удосконалення навчально-виховного процесу у юридичних вищих закладах освіти;

✓ звернення до емоційно-чуттєвої сфери особистості й виховання культури почуттів сприяє наданню процесу навчання та виховання глибоко особистісного і зацікавленого ставлення з боку студентів;

✓ залучення майбутніх юристів до художньо-творчої діяльності безпосередньо у навчальному процесі чи у позааудиторній роботі дозволяє розвивати їх творчі здібності, необхідні у професійній діяльності;

✓ всі спільні зусилля педагогів вищої школи повинні спрямовуватися на формування духовно багатої, здатної до самовизначення особистості фахівця-правознавця.

За умов виконання зазначених завдань можна сподіватися, що наше суспільство одержить таких фахівців, що будуть спроможні реалізовувати на практиці закріплені у Конституції права і свободи громадян України, збагачувати духовність нації.

Література:

1. Русский эрос, или Философия любви в России / Сост. и вступ. ст. В. П. Шестаков; коммент. А. Н. Богословского. – М.: Прогресс, 1991. – 448 с.
2. Козюбра М. Право як явище культури // Право та культура: теорія і практика: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ 15-16 травня 1997р. / За ред. Ю Шешученка, В. Кампо, М. Поплавського. – К.: МП "Леся", 1997. – 288 с.
3. Баранов А. В. Процесс эстетического воспитания слушателей высшей школы МВД Украины средствами искусства.: Дис...канд. пед. наук / Укр. гос. пед. ун-т им. М. Драгоманова. – К., 1993. – 227 с.
4. С'єдін Б. Г. Естетичне виховання у структурі професійної морально-правової культури співробітників органів внутрішніх справ України: Дис... канд. філософ. наук / Нац. акад. внутріш. справ України. – К., 1998. – 178 с.
5. Васильєва М. Професійне визначення особистості: філософський аспект // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. – 2002. – Вип. 1 (5). – С. 131-139.
6. Кудін В. О. Мистецтво і духовний світ молоді. – К.: Рад. шк., 1983. – 97 с.
7. Недайнова Т. Б. Формирование нравственной готовности к труду учащихся 10 класса в процессе изучения литературы: Дис... канд пед. наук /АПН СССР НИИ содерж. и метод. обучения. – М., 1987. – 180 с.
8. Малкова Т. Формування професійної спрямованості у слухачів вищих навчальних закладів системи Міністерства внутрішніх справ // Неперервна професійна освіта: теорія і практика: Науково-методичний журнал. – 2002. – Вип. 1(5). – С. 155-164.
9. Зязюн І. А. Естетичний досвід особи. – К.: Вища шк., 1976. – 174 с.

СИСТЕМА РОБОТИ З ДІТЬМИ ТА ПІДЛІТКАМИ З ПОРУШЕНИМИ ФОРМАМИ ПОВЕДІНКИ

І. М. Родименко,
заступник начальника Управління
освіти та науки обласної Держадміністрації
(м. Дніпропетровськ)

З проблемами девіантної поведінки, неадекватними вчинками та патологічними реакціями дітей та підлітків постійно стикаються як педагоги, вихователі та психологи навчальних закладів, так і дефектологи, дитячі психіатри і психоневрологи, а також працівники правоохоронних органів і служб у справах неповнолітніх. Відносна розповсюдженість поведінкових розладів серед підлітків зумовлена в першу чергу несприятливими соціально-економічними умовами нашого життя, які призводять до збільшення дисфункціональних, асоціальних і неповних сімей. А це, в свою чергу, призводить до дитячої бездоглядності, правопорушень, вживання підлітками алкоголю, наркотичних і психотропних речовин, зростання кількості дітей з вадами у психофізичному розвитку.

Як показують дослідження, для підлітків, схильних до девіантної поведінки, характерна стійка соціально-психологічна дезадаптація, яка виникла внаслідок аномального формування особистості в умовах несприятливого сімейного середовища, а саме:

- деструктурованість сім'ї, невпорядкованість сімейно-шлюбних відносин батьків;
- постійна конфліктність та агресивність у взаємовідносинах між членами сім'ї, алкоголізація батьків (або одного з них), аморальний спосіб життя, перебування одного з батьків у місцях позбавлення волі (кримінальна спрямованість сім'ї);
- негативний вплив найближчого оточення (родичі, сусіди, друзі, які мають асоціальну поведінку);
- спадкова обтяжливість нервово-психічною патологією.

У сукупності патогенні середовищні фактори щільно зв'язані з порушенням виховної функції сім'ї, що є найбільш значущим для формування неадекватних поведінкових стереотипів. Окрім того, пубертатна криза, поряд з несприятливими умовами життя та виховання підлітків, з неповноцінним біологічним фоном, значно посилює прояви поведінкових розладів.

Шкільна та соціальна дезадаптація підлітків виявляється в неуспішності, наявності протиправних форм поведінки, порушеннях взаємовідносин. Часті конфлікти з вчителями, батьками та ровесниками сполучаються з імпульсивно-афективними спалахами, грубістю, агресивністю, протестними реакціями (відмова від занять, прогули, утеча із дому). Внаслідок підвищеної навіюваності, поверховості інтересів, некритичного мислення, пошуку легкого одержання задоволень такі підлітки здебільшого підпадають під вплив осіб з

кримінальною спрямованістю. Починають зловживати алкоголем, порушують громадський порядок, здійснюють дрібні крадіжки, бродяжать. Асоціальні форми поведінки соціальне дезадаптованих підлітків нерідко призводять до правопорушень, пов'язаних з кримінальною відповідальністю.

При проведенні досліджень було з'ясовано, що найбільш поширеними видами девіантної поведінки є бродяжництво (54%), залишення домівки (48%), крадіжки (36%), акти агресії (26%), дружні контакти з асоціальними особами (21%), уникнення навчальної діяльності (18%), вживання спиртних напоїв (11%), грабіжництво (4%).

Експериментальні клініко-психологічні дослідження підлітків з порушеними формами поведінки вказують на наявність у них ознак резидуально-органічного ураження ЦНС, гіпердинамічного синдрому, патохарактерологічного розвитку особистості, затримку психічного розвитку. Для багатьох з них характерна педагогічна занедбаність.

Таким чином, на формування девіантної поведінки впливають різні несприятливі фактори – біологічні, соціальні, педагогічні, психологічні, які мають місце вже на ранніх етапах соціалізації дитини. Як правило, чим раніше починає діяти несприятливий фактор, тим більшим виявляється відставання в психічному розвитку, тим менше можливостей для компенсації. Чим пізніше після народження несприятливий фактор уражає мозок дитини, тим менше він призводить до тяжкого розумового відставання, але тим сильніше виявляються порушення в поведінковій, емоційній та пізнавальній сферах.

У зв'язку з цим найбільш ефективною слід вважати роботу з профілактики формування дезадаптивних форм поведінки у дітей, починаючи з перших років життя, засобами комплексного корекційного психолого-педагогічного та лікувального впливу. Щодо підлітків, в яких девіантні форми поведінки вже сформувалися, то їм необхідна комплексна психолого-медико-педагогічна допомога через впровадження системи лікувально-реабілітаційних заходів.

Зважаючи на вищезазначені особливості девіантних форм поведінки у дітей та підлітків, у Дніпропетровській області за участю фахівців Обласного психолого-медико-педагогічного центру (ОТЖПЧ) розроблені та впроваджені такі напрямки профілактично-реабілітаційної роботи:

1) профілактична робота з дітьми "групи ризику", які схильні до формування дезадаптивних форм поведінки;

2) здійснення комплексних лікувально-реабілітаційних заходів для підлітків з порушеними формами поведінки.

Профілактична робота з дітьми "групи ризику", які схильні до формування дезадаптивних форм поведінки

Профілактична робота з дітьми "групи ризику" має на меті:

- запобігання виникненню поведінкових розладів;
- раннє виявлення порушень поведінки та запобігання їх подальшому розвитку.

Профілактична робота базується на таких основних принципах:

✓ комплексність лікувально-профілактичних і корекційних заходів;

✓ диференційований підхід до процесу лікування і занять з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей дитини, а також типології поведінкових порушень;

✓ зближення та взаємопроникнення корекційних і агальнопедагогічних цілей;

✓ опора на неушкоджені та компенсаторні механізми з метою підвищення результативності здійснюваних заходів.

Профілактична робота з дітьми "групи ризику" об'єднує низку комплексних заходів, які здійснюють спеціалісти різного профілю:

1. Первинна діагностика – практичні психологи дошкільних навчальних закладів, педагоги, логопеди; районні психолого-медико-педагогічні комісії (ПМПК), фахівці ОПМПЦ (встановлення остаточного діагнозу).

2. Медикаментозне лікування – дитячі психіатри, невропатологи.

3. Корекційні психолого-педагогічні заняття – практичні психологи, вихователі, логопеди, дефектологи.

4. Сімейна психотерапія – психоневрологи, психотерапевти.

5. Ритміка, ЛФК, фізіотерапія – фізіотерапевти, педагоги.

Первинна діагностика розвитку дитини передбачає комплексне психолого-медико-педагогічне обстеження, яке охоплює такі моменти: збір анамнестичних даних; виявлення відхилень у психоневрологічному статусі, дані соматичного здоров'я; пізнавальна сфера; діагностика способів діяльності; характер і рівень провідного виду діяльності; емоційно-вольова сфера; особистісна сфера. Для узагальнення одержаних результатів використовується Карта психолого-педагогічного обстеження, в яку входять, зокрема, такі розділи, як Соціальна характеристика сім'ї та Особливості виховання дитини. Вона дає змогу простежити динаміку розвитку дитини протягом тривалого часу.

Окрім того, для педагогів і вихователів розроблені ранні клініко-психологічні критерії щодо можливості формування девіантних форм поведінки у підлітковому віці, які можна виявити методом спостереження. Це такі "фактори ризику":

♦ виразна психомоторна розгальмованість, труднощі в організації поведінки навіть в межах рухливих ігор;

♦ підвищена навіюваність до неправильних форм поведінки, схильність до неправди та вигадок, які використовуються для найбільш легкого виходу зі складних і конфліктних ситуацій;

♦ інфантильні істероїдні прояви з руховими розрядами, голосним плачем і криками;

♦ імпульсивність поведінки, емоційна запальність, що призводять до сварки та бійки з незначного приводу;

♦ реакції негативізму та впертості з агресією у відповідь на покарання, зауваження і заборони;

♦ енурез, енкопрез, втечі як реакції активного протесту.

Одним із видів комплексної роботи є психокорекція. Корекційні заняття проводяться з дітьми дошкільного віку декілька разів на тиждень по 15-20 хвилин індивідуально або в підгрупах по 3-4 особи.

Метод корекції поведінки здійснюється в три етапи за планом роботи, який складається на підставі одержаних результатів психолого-медико-педагогічного обстеження дитини.

Завдання першого етапу – розкрити конфлікти та усунути перешкоди, які заважають адекватним формам поведінки.

На другому етапі формуються поведінкові стереотипи у відповідності з загальноприйнятими нормами та віком дитини.

На третьому етапі під час функционального тренування ставиться завдання навчити дитину коректним поведінковим реакціям у різних життєвих ситуаціях.

Корекція поведінки проводиться в процесі основного виду діяльності (ігрового, навчального) і спирається на індивідуальний рівень розвитку. Як відомо, затримка психічного розвитку та ранні поведінкові розлади перешкоджають своєчасному розвитку провідної діяльності дошкільного періоду – рольової гри, в якій формуються перші елементарні орієнтації дитини в системі соціальних відносин. Саме на цій основі в дитини розвивається прагнення до суспільно значущої діяльності, а відсутність такого прагнення є домінуючим фактором формування асоціальної поведінки. Тому одночасно проводиться робота, спрямована на подолання затримок психічного розвитку відповідними спеціалістами. Вона включає: подолання дефектів сенсорики, загальних та дрібних довільних рухів, дефектів мови; формування сюжетно-рольової гри; ознайомлення з навколишнім середовищем.

Психокорекційна робота проводиться у спеціалізованих дошкільних закладах практичними психологами, педагогами, вихователями.

Здійснення комплексних лікувально-реабілітаційних заходів для підлітків з порушеними формами поведінки

Лікувально-реабілітаційні заходи здійснюються з метою корекції відхилень в поведінці та психоневрологічному статусі підлітків з девіантними формами поведінки, а також для їх подальшої реадаптації.

Комплексна реабілітація забезпечує реабілітацію підлітків на чотирьох рівнях:

1) рівень організму – медична реабілітація;

2) рівень особистості – психологічна реабілітація;

3) рівень навчальної діяльності – педагогічна реабілітація;

4) соціальний рівень – соціально-психологічна реабілітація.

Лікувально-реабілітаційні заходи здійснюються в три етапи:

І. Діагностичний.

Його головна мета — дати психолого-медико-педагогічну оцінку стану підлітка. Він складається з чотирьох підетапів:

1) виділення дітей "групи ризику" — цим займаються переважно вчителі та соціальні педагоги всіх навчальних закладів. За допомогою методу педагогічного спостереження вони виділяють дітей, яким потрібна реабілітація, а також встановлюють соціально-педагогічний діагноз: у чому полягають труднощі дитини в процесі навчання, виховання та спілкування з людьми; якого характеру ускладнення мають педагоги, батьки та ровесники при взаємодії з такою дитиною. Педагогічне спостереження проводиться за такими факторами ризику:

— дефекти виховання у вигляді безконтрольності, бездоглядності, асоціальної поведінки членів сім'ї;

— наявність під кінець навчання в початкових класах значних прогалин у знаннях з основних розділів програми; неможливість засвоєння подальших розділів програми як через слабкі інтелектуальні здібності, так і у результаті відсутності інтересу до навчання;

— негативне ставлення до знань, епізодичні прогули, втечі з дому при загрозі покарання;

— реакції протесту, які пов'язані з небажанням навчатися в школі, навмисне невиконання домашніх завдань "назле" педагогам, невиконання вимог вчителя;

— наявність немотивованих коливань настрою, конфліктність, неврівноваженість, забіякуватість, афективні реакції у відповідь на незначні вимоги або заборони;

— акцентуація компонентів потягів: інтерес до ситуацій, які включають агресію та жорстокість;

— підвищена "сенсорна спрага" у вигляді прагнення до гострих відчуттів і бездумних вражень;

— психомоторна розгальмованість у сполученні з ейфорічним настроєм;

2) поділ виявлених дітей на групи за симптомами – цим займаються шкільні психологи. Вони здійснюють первинний поділ загальної групи ризику на підгрупи за подібними симптомами, наприклад: діти з порушеннями поведінки, діти зі стійким невстиганням, діти з недоліками у пізнавальній сфері, діти, які часто хворіють, тощо. Шкільний психолог також встановлює психологічний діагноз, на підставі якого відбираються діти для більш детального обстеження у відповідних спеціалістів з метою диференціації норми від патології. Водночас шкільний лікар ставить медичний діагноз, за яким дитина відноситься до тієї чи іншої групи здоров'я;

3) поглиблена діагностика – здійснюється за межами навчального закладу в районних чи міських ПМПК. Спеціалісти ПМПК здійснюють поглиблену діагностику та визначають зміст і причини патології;

4) спеціальна діагностика – це діагностика саме відхилень (девіацій) і складання індивідуальних реабілітаційних маршрутів або програм. На цьому підетапі діагностична робота повертається на рівень закладу, який здійснює лікувально-реабілітаційні заходи.

II. Етап спеціальної медико-педагогічної допомоги.

На цьому етапі проводиться ліквідація патологічних утворень, які порушують процес нормального розвитку підлітків, або досягається максимально можлива компенсація вроджених чи придбаних відхилень шляхом медикаментозно-психотерапевтичного лікування з урахуванням основних психопатологічних синдромів — психопатоподібного, неврозоподібного, істероформного, астенічного. Лікувально-психотерапевтичні заходи здійснюють медичні працівники дитячого відділення ЛВО "Міжобласний клінічний психоневрологічний центр". Використовуються такі лікувальні методи, як медикаментозна терапія, спрямована на різні ланки патогенезу органічного ураження головного мозку, групова психотерапія, індивідуальна психотерапія з урахуванням акцентуації характеру, аутотренінг, фізіотерапевтичні методи, ЛФК.

III. Етап соціально-психологічної підтримки.

Його головною метою є проведення корекційно-виховної роботи, що спрямована на подолання шкільної дезадаптації та сімейних репресій по відношенню до зазначеної категорії підлітків, на вирішення конфліктних ситуацій, корекцію спілкування та поведінки, а також відновлення підлітків в статусі суб'єкта навчальної діяльності. Соціально-педагогічні заходи проводять шкільні лікарі, медсестра, практичний психолог, соціальний педагог, педагогічний колектив із залученням батьків. Консультаційну допомогу надають фахівці ОПМПЦ.

ФОРМУВАННЯ У МОЛОДИХ ОФІЦЕРІВ МОТИВІВ ДО РОЗВИТКУ ПЕДАГОГІЧНОЇ КУЛЬТУРИ

Н. М. Гупан,
начальник кафедри історії держави і права
Київського інституту внутрішніх справ,
доктор педагогічних наук

В.І. Зелений,
начальник військової кафедри
Київського інституту внутрішніх справ

Одним із центральних і складних завдань формування людини є питання про перетворення знань в глибокі переконання, навички, звички, вміння, тобто втілення їх в практичний досвід поведінки.

Процес оволодіння офіцерами знаннями, накопичення навичок і вмінь здійснюється двома основними шляхами: "стихійно", в процесі всього життя та діяльності офіцера, його спілкування з людьми, і планомірно-керовано – шляхом формування їх з певною метою, за визначеною програмою.

У першому випадку офіцер не завжди має чіткий орієнтир, достатній обсяг знань, не намагається або не достатньо намагається враховувати умови і вимоги правильної поведінки. У процесі діяльності і спілкування з людьми він орієнтується загалом на поведінку оточуючих (а вона може бути дуже різною), на свій досвід, інтуїцію, на ті навички загальної культури та елементарні навички спілкування й життя у суспільстві, які набуті в процесі життя. Це тривалий і складний шлях "спроб і помилок". Навички і вміння в таких випадках не завжди бувають стійкими і позитивно спрямованими.

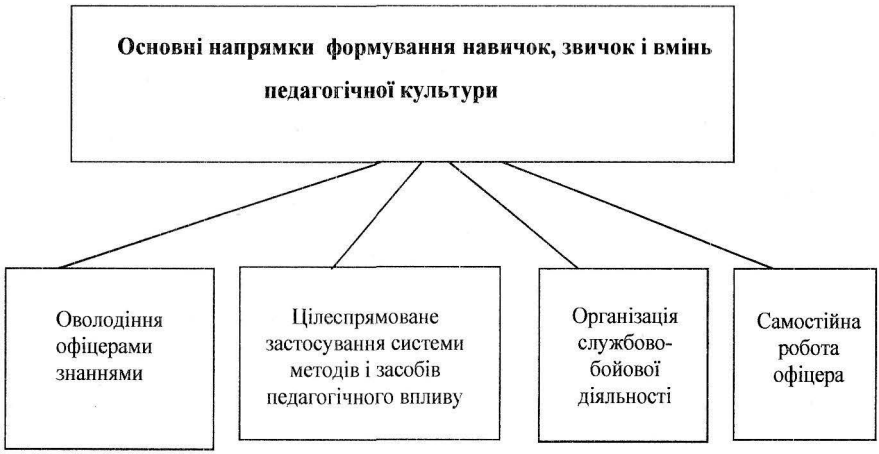

Керованe виховання культурної поведінки здійснюється шляхом цілеспрямованого і систематизованого впливу на особистість офіцера різних методів і засобів, шляхом організації діяльності командирів і вихователів, покращення умов життя, усунення причин, які породжують негативні навички, звички та гальмують формування і розвиток позитивних.

Вивчення досвіду педагогічної діяльності командирів, вихователів, узагальнення даних формуючого експерименту, що був проведений, результатів опитування різних категорій офіцерів, а також теоретичний аналіз чинників, які впливають на процес розвитку педагогічної культури, дозволили визначити і виділити основні напрямки формування навичок, звичок і вмінь педагогічної культури офіцерів. Цей процес можна умовно подати таким чином:

Виходячи з того, що навички і вміння формуються і розвиваються в процесі всієї діяльності і життя, можна зробити такий висновок – для виховання педагогічної культури у офіцера потрібна не лише особлива методика педагогічного впливу, а необхідне й правильне розуміння та цілеспрямоване використання відомих методів виховання, всієї системи підготовки і діяльності офіцерського складу.

Робота, яка проводилась у процесі дослідження щодо оволодіння офіцерами науковими знаннями, одночасно вирішувала завдання перетворення цих знань в особисті переконання, на основі яких здійснювався процес формування та розвитку відповідних навичок і вмінь. Проведені на практиці заходи, а також контрольні виміри рівнів розвитку педагогічної культури дозволили виявити як саме офіцери застосовують отримані знання в своїй діяльності, якою мірою вони вплинули на зміну поведінки конкретних офіцерів.

В основі прищеплення навичок і вмінь педагогічної культури лежить індивідуальний диференційований підхід до кожного офіцера. Проведення загальних заходів позитивно впливає на роз'яснення та з'ясування важливості, значення педагогічної культури, на формування необхідної громадської думки, але через те, що офіцери мають різний рівень загальної та педагогічної культури, вплив таких заходів на кожного з них є різним.

Розвиток навичок, вмінь педагогічної культури офіцерів у військовій частині шляхом спеціального педагогічного впливу передбачає застосування комплексу методів і засобів формування позитивних мотивів, виховання почуттів, накопичення навичок і вмінь поведінки за допомогою відповідних форм, прийомів, засобів переконання; позитивного особистого прикладу командирів, вихователів; вправ у процесі навчально-виховної діяльності, спеціальних занять з педагогічної техніки.

Виховання позитивних, провідних мотивів культурної поведінки, які визначають розвиток необхідних навичок і вмінь у офіцерів, здійснюється в умовах військової частини перш за все шляхом переконання. В ході експериментальної роботи нами були використані різні педагогічні форми, прийоми та засоби переконання: навчальні заняття, збори, семінари, бесіди тощо, в процесі яких визначалися наукові знання про сутність педагогічної проблеми,

роз'яснювались та доводились прикладами і фактами основні її положення. Здійснена система цілеспрямованих заходів виявила позитивний вплив на формування у офіцерів мотивації поведінки, виховання моральних почуттів, що, в свою чергу, сприяло накопиченню досвіду у відповідній поведінці офіцера.

Іншим важливим методом, який здійснює значний вплив на формування навичок і вмінь педагогічної культури, є приклад [1, с. 93-94].

Вивчення думок офіцерів про шляхи формування педагогічної культури у військовій частині показало, що 22% опитаних назвали особистий приклад командирів і начальників як головну умову виховання підлеглих.

Особливе значення має особистий приклад старшого начальника для молодих офіцерів у початковий період командирської діяльності, коли закладається підґрунтя їхнього військово-педагогічного становлення. Притаманне людській психіці бажання бути схожими на когось характерне саме для молоді. У молодих офіцерів дефіцит особистого досвіду поведінки компенсується тим, що вони запозичують з поведінки інших і, в першу чергу, старших, найбільш досвідчених командирів. Цей процес, як правило, має складний характер. Одним офіцерам властивий свідомий вибір об'єкта наслідування, його якостей; іншим характерно підбирати його несвідомо, поверхово, на підставі викривлених уявлень і понять. Психологічно це пояснюється тими можливостями, що притаманні людині. Наслідувати людина може тільки те, що лежить в зоні її власних інтелектуальних можливостей [5, с. 52-53].

Опитування і бесіди, проведені з курсантами факультету внутрішніх військ Київського інституту внутрішніх справ і молодими офіцерами військової частини, свідчать, що абсолютна більшість (відповідно 77% і 83%) як взірець для себе називають прізвища тих командирів і начальників, які вирізняються високим рівнем загальної культури, розвинутими моральними якостями, любов'ю до своєї професії.

Водночас з аналізу проведених спостережень, крім висновків про мотиваційну значущість і стимулюючий вплив позитивного особистого прикладу командира, вихователя на формування навичок і вмінь культурної поведінки у підлеглих, витікає дуже важливе положення про негативний вплив на вихованців поведінки старшого начальника з низьким рівнем загальної культури.

Негативний приклад командира, з одного боку, створює труднощі в спілкуванні його з підлеглими, не сприяє встановленню нормальних взаємовідносин між ними, а з іншого, деякі офіцерів ставлять собі запитання: "Якщо командир, старший начальник робить і поводить себе так, то чому я не можу бути таким?". Є й такі, які сприймають таку форму поведінки як звичайні службові відносини. Дотримання негативного прикладу руйнує попередні позитивні надбання, навички та вміння.

Стимулююча роль позитивного прикладу обумовлюється також вмінням командира, начальника вимагати від підлеглих виконання статутних, моральних норм поведінки, вмінням "передати" свої кращі якості. Висока і постійна вимогливість командира в цьому випадку виступає як гальмівний засіб, що блокує безкультурність. Вона часто виступає стимулюючим засобом, що активно формує

загальний рівень культури і поведінки підлеглих. На практиці зустрічаються різні співвідношення особистого прикладу і вимогливості офіцера. Умовно можна виділити три групи офіцерів за рівнем означених співвідношень.

Перша група – спостережливо-пасивного характеру. До цієї групи відносяться командири, начальники, які самі служать у всьому прикладом, взірцем, але не вимагають цього від підлеглих офіцерів. Пасивна роль командира, його слабка вимогливість до оточуючих значно знижує педагогічну ефективність позитивного прикладу.

Друга група – негативно-активного характеру. Сюди відносяться командири, які постійно вимагають від підлеглих поважного ставлення до себе, до інших людей, суворо карають тих, хто не дотримується цих вимог, допускає грубощі, але самі в цьому питанні не служать прикладом. Такі начальники, неправильно усвідомлюючи свою роль вихователя, вважають, що їм дозволено значно більше, ніж підлеглим. У певний проміжок часу силою наданої влади, службового авторитету та іншими методами педагогічного впливу вони досягають позитивних результатів у вихованні, але роль особистого прикладу як методу виховання за таких умов зводиться до нуля. Крім того, окремі молоді офіцери згодом починають поводити себе так, як старший начальник, копіюючи його поведінку.

Третя група – позитивно-активного характеру. Для офіцерів цієї групи характерне вміле поєднання особистого прикладу, високого розвитку навичок та вмінь культурної поведінки з постійною високою і педагогічно необхідною вимогливістю. Таке співвідношення найбільш ефективно впливає на виховання у підлеглих належної поведінки, оптимально мотивує і стимулює розвиток потрібних навичок і вмінь.

Таким чином, особистий приклад командира (начальника) відіграє значну роль у вихованні в офіцерів позитивних мотивів, почуття товариства, сприяє накопиченню навичок і вмінь загальної культури поведінки, стимулює їхнє формування і розвиток.

Водночас слід відзначити, що виховання і розвиток навичок, звичок педагогічної культури офіцерів проходить успішно, якщо формування позитивних мотивів поєднується з систематичним накопиченням у офіцерів досвіду загальної культури поведінки шляхом різних вправ.

Проблема поведінки розглядається в педагогічній літературі з точки зору прийнятих у суспільстві норм моралі, а в умовах армії – ще й вимог військових Статутів Збройних Сил України, відповідності вчинків людей цим нормам і вимогам. У процесі різних видів діяльності (виконання службово-бойових завдань, проведення занять, виховних заходів, спілкування поза службою) кожний офіцер стикається з великою кількістю ситуацій і відпрацьовує певну поведінку, набуваючи таким чином відповідного досвіду, навичок і звичок. Тому, саме життя, діяльність офіцера є ланцюжком різних вправ, виконання яких сприяє накопиченню простих і складних навичок, звичок поведінки.

Однак педагогічною наукою доведено, що навички, вміння і звички (прості та складні інтелектуальні) можна і необхідно формувати системою тренувань, спеціальних вправ [4, с. 25].

У питаннях формування педагогічної культури офіцерів особливого значення набувають вправи, що включають: а) накопичення навичок і звичок загальної культури поведінки шляхом активної участі в навчально-виховному процесі; б) вдосконалення елементів педагогічної техніки системою спеціальних занять щодо формування мовлення, міміки, жестів і т. д.; в) накопичення досвіду вольової поведінки шляхом різних тренувань; г) проведення спеціальних заходів (вправ) щодо зміцнення нервової системи офіцера.

У процесі навчально-виховної діяльності офіцер вдосконалює свою військово-педагогічну майстерність, накопичує необхідні навички і звички поведінки. Але повторення одних і тих же дій під час служби саме по собі не вдосконалює їх виконання, не завжди закріплює в необхідному напрямі позитивні і руйнує негативні навички. Цінність вправ у виховній роботі власне і полягає в тому, що вони не тільки ставлять офіцера в такі умови, коли необхідно виконувати певні завдання, але й, виконуючи їх, він часто відчуває задоволення від вирішення окремої ситуації, бачить позитивний результат свого професійного зростання. Цим створюється та емоційна основа, яка сприяє перетворенню знань в переконання і закріплює їх у досвіді необхідної поведінки [2, с. 48].

Результати нашої експериментальної роботи у військовій частині переконливо показали, що велике значення в накопиченні навичок і звичок культури поведінки відіграють спеціальні завдання, вирішуючи які, офіцер повинен пояснювати і доводити те, чого не дотримується сам. Такий методичний прийом застосовувався переважно до тих офіцерів, які допускали безтактність у взаємовідносинах з підлеглими.

Виконання цих завдань сприяло критичному аналізу офіцерами своїх дій, вимагало від них тренувань щодо зміни своєї поведінки і забезпечувало закріплення у них навичок і вмінь, які б задовольняли вимоги військової служби. Про це свідчать проведені нами спостереження, а також і заяви самих офіцерів.

Особливе місце в системі виховання навичок культури поведінки посідають вправи, пов'язані із вдосконаленням елементів педагогічної техніки. Основна частина методів безпосереднього впливу офіцера на підлеглих реалізується через слово. Тому, перш за все, офіцер повинен володіти мистецтвом такого спілкування з вихованцями, вміти обрати необхідний тон і стиль взаємовідносин з ними.

Як зазначалося раніше, зовнішня форма прояву педагогічної культури ґрунтується на різних елементах педагогічної техніки, культурі мови, тоні спілкування, необхідній інтонації, жестах тощо. Вивчення поведінки і процесу спілкування офіцерів з високим і низьким рівнем педагогічної культури свідчить, що вони відрізняються саме тоном спілкування, умінням користуватися словом.

Як відомо, оволодіння технікою мовлення, мімікою, жестами вимагає специфічних вправ [3, с. 51]. В умовах військової діяльності ці питання досить глибоко не досліджувались, за ними не розроблялись методики, тому в практичній підготовці офіцерського складу не знайшли відповідного застосування і вживалися рідко.

У процесі вивчення зазначеної проблематики нам не вдалось знайти факти цілеспрямованої роботи щодо вдосконалення означених елементів педагогічної техніки у офіцерів військових частин і курсантів факультетів внутрішніх військ. Не було можливості (через відсутність відповідно підготовлених фахівців і засобів) здійснити такі заходи під час експериментальної роботи. Проте, незважаючи на таку ситуацію, на наш погляд, необхідно розробити та ввести у навчальних закладах внутрішніх військ, де готуються офіцери, курс педагогічної техніки, який включав би разом з теоретичними та іншими питаннями, систему відповідних вправ і практичних заходів.

Здійснення на практиці таких заходів можливо шляхом включення окремих питань до курсу військової педагогіки і психології, а також через проведення факультативних занять, семінарів тощо. Навички і вміння процесу формування культури поведінки пов'язані з вольовими зусиллями молодого офіцера: наполегливістю, самоволодінням, врівноваженістю, самоконтролем і т. ін. Тому суттєву роль в їх формуванні відіграють вправи, що пов'язані з накопиченням досвіду вольової поведінки шляхом тренувань в процесі всієї службової діяльності: на заняттях з бойової підготовки, під час виконання службових завдань, суспільно корисної і культурницької діяльності. Такі вправи досить ґрунтовно розроблені і викладені в психолого-педагогічній літературі, в дослідженнях військових педагогів і психологів. Важливо в практичній роботі з молодими офіцерами враховувати вольову підготовку з точки зору впливу її на культуру поведінки командира та вихователя.

Таким чином, педагогічна культура офіцера є важливою складовою його професійної майстерності. Процес її формування позначений багатовекторністю. Один з основних напрямків виховної роботи з офіцерським складом полягає у тому, щоб вимоги професійної та педагогічної культури, військових статутів Збройних Сил України були втілені в навички, вміння і норми поведінки офіцера, щоб вони стали внутрішньою потребою кожного командира.

Література:

1. Барабанщиков А. В., Муцынов С. С. Педагогическая культура офицера. – М.: Воениздат, 1985. – С. 93-94.
2. Басова Н. В. Педагогика и практическая психология. – Ростов-на-Дону: Фенікс, 1999. – 416 с.
3. Іванова Т. В. Культура педагогического общения: Монографія / За ред. І. А. Зязюна. – К.: ЦВП, 1999. – 158 с.
4. Макаренко А. С. Методика виховної роботи // Соч. – К.: Рад. шк., 1990.– 366 с.
5. Фіцула М. М. Педагогіка: Навчальний посібник для студентів вищих педагогічних закладів освіти. – К.: Академія, 2000. – 542 с.

ОРГАНІЗАЦІЯ СПОРТИВНО-МАСОВОЇ І ФІЗКУЛЬТУРНО-ОЗДОРОВЧОЇ РОБОТИ У ВИЩИХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ МВС УКРАЇНИ

І. П. Закорко,
начальник кафедри спеціальної та фізичної підготовки
Київського інституту внутрішніх справ,
кандидат наук з фізичного виховання та спорту,
доцент, майстер спорту міжнародного класу

Спортивно-масова та фізкультурно-оздоровча робота займає важливе місце в системі фізичної підготовки працівників органів внутрішніх справ [6; 9]. Ці напрямки роботи є складовою частиною виховного процесу в підрозділах органів внутрішніх справ і, особливо, у вищих навчальних закладах, а також сприяють підвищенню рівня фізичної підготовленості курсантів і співробітників, організації їх активного дозвілля, вдосконаленню спортивної майстерності.

Головною метою спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи у вищих навчальних закладах МВС України є залучення курсантів, науково-педагогічного персоналу, членів їх сімей до регулярних занять фізичною культурою і спортом, до участі у змаганнях та інших заходах. Це сприяє підготовці висококваліфікованих офіцерів органів внутрішніх справ, здатних гідно виконувати поставлені перед ними службові завдання.

Нагальними завданнями спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи є такі:

- виховання змагального духу, прагнення до перемоги і досягнення високих спортивних результатів;
- сполучення неодмінності занять спортом з добровільністю у виборі видів спорту для фізичного вдосконалення;
- адаптація курсантів у процесі занять фізичною культурою і спортом до максимальних фізичних і нервово-психологічних навантажень.

До основними напрямків спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи у вищих навчальних закладах МВС України належать такі:

- ✓ проведення занять в спортивних секціях з професійно-прикладних і масових видів спорту з курсантами, науково-педагогічними працівниками і членами їх сімей;
- ✓ проведення загальновузівських, факультетських, курсових змагань і фізкультурно-оздоровчих заходів;
- ✓ підготовка висококваліфікованих спортсменів з професійно-прикладних і масових видів спорту для участі у відомчих, загальнодержавних і міжнародних змаганнях.

Спортивно-масова і фізкультурно-оздоровча робота в системі МВС України здійснюється Управлінням професійної підготовки Департаменту роботи

з персоналом міністерства, а у вищому навчальному закладі – відповідно відділом роботи з персоналом навчального закладу, керівниками підрозділів, спортивним активом, кафедрою спеціальної та фізичної підготовки [1; 5; 7].

Для підвищення рівня спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи можуть створюватися спортивні клуби у вищих навчальних закладах МВС України.

Безпосередньо спортивно-масова і фізкультурно-оздоровча робота у вищому навчальному закладі здійснюється таким чином.

1. Відділ по роботі з персоналом виконує як організатор такі функції:

1) складає план спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи на поточний навчальний рік на підставі відповідних планів ДРП МВС України, ЦР ФСТ "Динамо", Міністерства освіти та науки України, Держкомспорту України, відповідних обласних, міських, районних організацій за територіальною належністю вищого навчального закладу;

2) здійснює контроль за їх виконанням;

3) відповідає за підтримання зв'язків з організаціями, названими в п.1;

4) відповідає за організацію і проведення загальновузівських спортивно-масових і фізкультурно-оздоровчих заходів;

5) відповідає за створення спортивного активу вищого навчального закладу і надає йому організаційну допомогу в здійсненні керівництва спортивно-масовою і фізкультурно-оздоровчою роботою;

6) здійснює представництво вищого навчального закладу у спортивних і інших громадських організаціях, а також представницькі функції на змаганнях і під час заходів, в яких беруть участь команди навчального закладу.

2. Командири і начальники підрозділів здійснюють безпосереднє керівництво організацією спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи в підпорядкованому підрозділі, а саме:

1) складають плани спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи курсів і факультетів на поточний навчальний рік;

2) проводять вибори спортивного активу факультетів і курсів;

3) у вільний від занять час разом з спортивним активом проводять додаткові заняття і фізкультурно-спортивні заходи.

3. Кафедра спеціальної та фізичної підготовки бере безпосередню участь в здійсненні спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи, тобто виконує такі завдання:

1) методичне забезпечення занять, спортивно-масових і фізкультурно-оздоровчих заходів;

2) проведення інструкторсько-методичних занять з керівниками підрозділів і спортивним активом;

3) проведення занять в спортивних секціях і зі збірними командами інституту з професійно-прикладних видів спорту;

4) взаємодію з федераціями і спортивними організаціями з метою проведення роботи щодо відбору кандидатів на навчання у вищий навчальний

заклад висококваліфікованих спортсменів з професійно-прикладних видів спорту;

5) забезпечення суддівства спортивних змагань.

Для ефективного виконання завдань спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи у провідних вищих навчальних закладах системи відомчої освіти МВС України протягом останніх п'яти років створено ряд спортивних клубів. Наприклад, у Національній академії внутрішніх справ України (м. Київ) – спортивний клуб "Динамо – Академія", Національному університеті внутрішніх справ (м. Харків) – спортивний клуб "Олександр". Організовуються подібні спортивні клуби в Дніпропетровській юридичній академії, Луганській академії внутрішніх справ ім. 10-річчя Незалежності України, Донецькому інституті внутрішніх справ.

Спортивний клуб у вищому навчальному закладі МВС України є його окремим підрозділом, має всі ознаки юридичної особи і бере на себе провідну функцію з організації спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи у навчальному закладі. Як правило, очолює спортивний клуб ректор навчального закладу. Інструкторами і тренерами спортивного клубу є штатні працівники вищого навчального закладу, атестовані або вільнонаймані. До роботи в спортивному клубі навчального закладу на громадських засадах або за сумісництвом можуть залучатися провідні фахівці з професійно-прикладних і масових видів спорту.

На сьогоднішній день МВС України є одноосібним лідером серед силових структур у змаганнях з професійно-прикладних видів спорту в програмі Спартакіади ЦР ФСТ "Динамо" і Спартакіади України серед силових структур. Але поряд з цим, як показує практика, існуюча система спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи в підрозділах органів внутрішніх справ і, особливо, у вищих навчальних закладах потребує суттєвих коригувань і доробок [3; 9]. На наш погляд, пожвавленню цієї ділянки роботи будуть сприяти такі рекомендації:

- необхідно розробити єдину для всіх вищих навчальних закладів МВС України типову систему організації спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи;
- потрібно залучати до проведення відповідних занять і заходів з курсантами провідних спеціалістів і тренерів з професійно-прикладних і масових видів спорту;
- слід розглядати рівень фізичної підготовки офіцера-правоохоронця як один з основних критеріїв кваліфікаційно-освітньої характеристики спеціаліста.

Література:

1. Бабенко В. Г., Попов О. В., Янко І. В. Загальна фізична підготовка: Методичні рекомендації. – К.: РВВ МВС України, 2002. – 22 с.
2. Голодівський М. Ф. Спеціальна фізична підготовка: Навчальний посібник. – Львів, 2000. – 122 с.

3. Закорко И. П. Основные тенденции в методическом обеспечении специальной физической подготовки курсантов в вузах МВД Украины // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту / Під ред. С. С. Єрмакова. – Харків, 2001. – № 29. – С. 99-106.
4. Лущак А. Роль спеціальної фізичної підготовки у навчально-тренувальному процесі працівників міліції // Молода спортивна наука України: Зб. наук. ст. – Львів, 2000. – Вип. 4. – С. 190-192.
5. Матеріали відкритої науково-методичної конференції "Фізична підготовка військовослужбовців" (29-30 квітня 2003 року). – К., 2003. – 192 с.
6. Настанова з організації фізичної підготовки рядового і начальницького складу органів внутрішніх справ. – К., 2000. – 50 с.
7. Платонов В. Н. Общая теория подготовки спортсменов в Олимпийском спорте. – К.: Олимпийская литература, 1997. – 583 с.
8. Спеціальна фізична та вогнева підготовка – складова частина професійної підготовки працівників органів внутрішніх справ України. (Міжвузівська науково-практична конференція). – К.: НАВСУ, 2002. – 78 с.
9. Чух А. М. Перспективи удосконалення фізичної підготовки курсантів військового інституту Національної гвардії України // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – Харків, 1998. – № 2. – С. 7-10.

ВИКОРИСТАННЯ КОМП'ЮТЕРНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ

Т. В. Остафійчук,
науковий співробітник
Київського інституту внутрішніх справ

Безперервне підвищення вимог до якості підготовки кваліфікованих спеціалістів, значне збільшення обсягу науково-технічної інформації привели до пошуку нових шляхів інтенсифікації та удосконалення навчального процесу. Застосування нових інформаційних технологій у сфері освіти — це один із засобів підготовки кадрів у сучасних умовах з урахуванням завдань майбутнього.

Використання комп'ютерних технологій навчання, зокрема, у вищих навчальних закладах є складною проблемою, яка залишається актуальною протягом останніх десятиліть. Вона потребує перегляду змісту навчання і розвитку форм відображення знань, формування інтелектуальних умінь, придбання практичних навичок у галузі застосування найновіших засобів обчислювальної техніки. Успішне використання комп'ютерних систем та програм для вивчення різних дисциплін може підняти навчальний процес на якісно новий рівень.

Останнім часом комп'ютери стали основним засобом обробки інформації у всіх сферах життя, а отже, і у сфері освіти вони повинні бути не тільки об'єктом навчання, але, в першу чергу, його засобом.

Поява персональних ЕОМ, а також розробка на їх базі розвинутого програмного забезпечення відкрили широкі перспективи для створення та застосування автоматизованих навчаючих систем (АНС), які є на сьогоднішній день найефективнішим засобом використання комп'ютерних технологій навчання. Враховуючи той факт, що виробництво засобів обчислювальної техніки розвивається більш швидкими темпами, ніж розробка програмного забезпечення та наукове обґрунтування дидактичних і методичних основ його застосування, завдання комп'ютеризації сфери освіти, як і суспільства в цілому, залишається одним з найбільш важливих та першочергових. Під комп'ютеризацією сфери освіти, і вищих навчальних закладів зокрема, ми розуміємо не лише їх оснащення комп'ютерними класами, використання мережі Інтернет, вивчення сучасного програмного забезпечення, використання ПЕОМ для управлінських потреб навчальних закладів, але й застосування інформаційних технологій під час вивчення фундаментальних та професійно орієнтованих навчальних дисциплін. Дуже важливим питанням є визначення "рівня знань, а особливо вмінь і навичок випускників, тобто контроль на рівні державної атестації студентів" [2]. Для забезпечення професіонального тестування випускників під час державних іспитів потрібно вирішити проблему якості тестів, щоб адекватно оцінити компетен-

тність майбутніх фахівців і їх відповідність вимогам кваліфікаційній спеціалізації.

Основними показниками, за якими визначається престижність, конкурентоспроможність і рівень вищого навчального закладу, вважаються науково-педагогічні кадри та інформаційні технології, які використовуються у навчальному процесі. Безперечно, в Україні, як і в інших країнах, накопичений значний досвід створення програмних засобів навчального призначення. Наприклад, в країнах Західної Європи процес розвитку інформатики в галузі освіти має здебільшого контрольований характер. В багатьох країнах створені і успішно виконуються національні та державні програми, призначені для координації робіт із впровадження та використання перспективних інформаційних технологій на всіх рівнях системи освіти. Так, наприклад, у Франції була розроблена і функціонує державна програма "Інформатика для всіх", у Великобританії були прийняті дві національні програми щодо регулювання процесу комп'ютеризації у сфері освіти [Полат].

Реформування усіх ланок освітньої галузі у напрямку інформатизації протягом останніх років залишається нагальною проблемою не лише для нашої держави. Одне із свідчень тому – проведення ЮНЕСКО Всесвітньої конференції з питань вищої освіти у XXI столітті: бачення і дії.

В Україні проблемі інформатизації, як пріоритетному напрямку реформування освітньої галузі, приділяється увага на різних рівнях. Так, ведуться пошуки і дослідження у цьому напрямку в Інституті педагогіки АПН України, в Інституті змісту і методів навчання Міносвіти та науки України, в провідних ВНЗ нашої держави. У березні 1999 року на базі Київського національного університету культури і мистецтв був проведений виїзний семінар-практикум вченої ради Інституту педагогіки та Секретаріату Президії АПН України "Сучасні комп'ютерні засоби та мультимедійні технології навчання". Основним його завданням було продемонструвати сучасні програмно-технічні засоби, орієнтовані на реалізацію мультимедійних технологій навчання, і на цій основі дістати цілісне уявлення про існуючий стан справ щодо підготовки поступового переходу до комп'ютерного навчання та визначити можливі напрямки розвитку відповідних галузей педагогічної науки й варіанти впровадження здобутих практичних результатів у навчальний процес. Тут доречно буде зазначити, що під мультимедійними програмними засобами розуміють систему комп'ютерних програмно-технічних засобів, що реалізують сприймання, обробку, накопичення й подання інформації у вигляді певної комбінації різноманітних звуків, голосу, музики, графіки, статичних та динамічних зображень, мультиплікації, тексту та відеофільмів тощо. Звичайно, мультимедійні комп'ютерні програми можуть працювати лише на відповідній комп'ютерній техніці.

У вищих навчальних закладах України має місце застосування комп'ютерних технологій навчання. Проте сьогодні ще не складено хоча б орієнтовного переліку найпридатніших для використання у навчальному процесі

педагогічних програмних засобів (ППЗ). Серед причин цього – нестача україномовних комп'ютерних програм, невідповідність наявних програм існуючим навчальним програмам, відсутність повного банку програм та єдиних критеріїв і методики сертифікації комп'ютерних навчальних програм, невисока якість (у різних аспектах) програм, надзвичайне розмаїття несумісної комп'ютерної техніки різних поколінь в освітніх закладах, брак методики навчання на навчально-методичного забезпечення, орієнтованих на широке використання сучасних інформаційних технологій у навчальному процесі тощо.

У Київському інституті внутрішніх справ також існує досвід створення та функціонування різних типів АНС. Так, успішно використовувалися автоматизовані навчаючі системи з вивчення статутів ОВС (дисциплінарного, стройового), автоматизовані заліки та іспити з цих дисциплін, експертно-навчаюча система з основ організації праці, комп'ютерна ділова гра з основ менеджменту, комп'ютерні програмні засоби для проведення іспитів з таких дисциплін, як "Основи економічної теорії" та "Основи організації праці". Військовою кафедрою застосовувався програмний засіб навчального призначення "Підготовка стрілка" для набуття курсантами навичок з вогневої підготовки. Для проведення практичних занять із слухачами підвищення кваліфікації використовувалася навчальна програма "Автоматизоване робоче місце (АРМ) співробітника спеціального відділу" [4].

На жаль, з переходом на нові покоління комп'ютерів та з появою нового програмного забезпечення перелічені програмні засоби навчального призначення не були модернізовані та перенесені на нову комп'ютерну техніку. Крім того, не використовуються великі можливості застосування автоматизованих навчаючих систем для вивчення законодавчої (нормативної) бази, а також іноземних мов.

Загалом, як вбачається, на державному рівні потрібно вирішити такі основні завдання:

- знайти систему, технологію підготовки і розробки програмного забезпечення для навчальних цілей;
- сформулювати загальні вимоги до програмних засобів навчального призначення всіх рівнів системи освіти, а також виділити специфічні риси комп'ютеризації в школі, у середніх спеціальних освітніх закладах, у вищих навчальних закладах та у закладах підвищення кваліфікації;
- знайти критерії, за якими оцінювати програмне забезпечення навчального призначення.

Стосовно вирішення першого завдання, то тут може бути корисним і заслуговує на увагу досвід Франції, де був створений Національний центр інформатики, який було покладено функції:

- навчання викладачів роботі з новими інформаційними технологіями, які застосовуються у навчальному процесі;
- розробка технічних вимог до педагогічних сценаріїв (макетів чи методик) з різних дисциплін;

➢ розробка технічних вимог до програмного забезпечення на базі сценаріїв;

➢ апробація програмного забезпечення в базових навчальних закладах;

➢ доопрацювання програмного забезпечення з урахуванням зауважень та пропозицій.

Дуже важливо, щоб автоматизовані навчальні системи були підмножинами (віртуальними копіями) професійних пакетів. Це дозволить значно скоротити період адаптації людей, які переходять від навчання до реального виконання професійних функціональних обов'язків.

З огляду на викладене вище пропонуємо зробити невеликий екскурс у історію створення автоматизованих навчаючих систем, а також провести невеликий аналіз вітчизняного і зарубіжного досвіду теоретичних розробок та практики застосування АНС.

Вперше ідеї автоматизації навчання були застосовані в теорії та практиці навчання ще до виникнення кібернетики, як наукового напрямку. В середині 20-х років нашого сторіччя С. Прессі створив першу навчаючу машину. Подальшого розвитку розробка навчаючих пристроїв і програм отримала в 50-ті роки в роботах Б. Скіннера, Н. Краудера, Г. Паска [5]. Термін "програмоване навчання" вперше з'явився у 1954 році в роботі Б. Скіннера, в якій він виклав основні принципи своєї концепції програмованого навчання. В нашій країні роботи в галузі програмованого навчання розпочалися у 60-ті роки й пов'язані з такими іменами, як А. І. Берг, В. М. Глушков, Л. І. Ланда, М. Б. Ітельсон, А. М. Довгялло, С. І. Машбіц, П. Я. Гальперін, Н. Ф. Тализіна, В. П. Беспалько та ін. [1].

У термінологічних словниках з автоматики, інформатики та обчислювальної техніки *автоматизована навчаюча система* – АНС – визначається як комплекс функціонально взаємопов'язаних навчально-методичних, програмних, математичних та технічних засобів, що повністю або частково замінюють викладача в процесі навчання [6].

АНС можуть виконувати такі функції:

✓ зберігання, пошук і надання навчальної інформації;

✓ реалізація алгоритмів навчання;

✓ постійний аналіз відповідей студента (курсанта);

✓ реалізація експертно-консультативних режимів;

✓ виконання обчислювальних операцій під час діалогу зі студентом (курсантом);

✓ відпрацювання студентом (курсантом) потрібних навичок на основі моделювання ситуацій та процесів;

✓ виконання початкового (вхідного), проміжного та підсумкового контролю знань;

✓ реєстрація, зберігання та обробка результатів навчальної діяльності студента (курсанта);

✓ діалогове створення навчаючих програм тощо.

Окрім наведених основних функцій АНС може реалізовувати деякі додаткові функції.

Загалом можна сказати, що АНС повинна вирішувати, по-перше, завдання із визначення змісту навчаючих впливів, по-друге, завдання з їх реалізації, по-третє, завдання з оцінки відповідей студента (курсанта).

Умовно можна сказати, що спочатку з'явилися навчаючі системи першого покоління – селективні АНС. Характерною рисою таких систем є те, що завдання з визначення змісту навчаючих впливів повністю вирішується людиною, а вирішення завдань з реалізації стратегії навчання і, частково, з оцінки результатів навчальної діяльності студента (курсанта) здійснюється навчаючою системою.

Типовими представниками систем першого покоління є такі АНС, як СПОК, ЕКСТЕРН, НАСТАВНИК, PLATO-1 [7; 8]. Їх характерною властивістю є можливість роботи в декількох предметних областях, але поряд з цим, недоліком цих систем є те, що для них характерна низька адаптивність до існуючих знань студента (курсанта).

У таких системах навчаючі впливи задаються у вигляді строго орієнтованого графа. Генеруються завдання тільки одного типу незалежно від рівня знань студента (курсанта) або від рівня деталізації предметної області.

У навчаючих системах другого покоління всі три завдання алгоритмізовані, а також використані формалізми відображення знань та їх застосування для створення моделі студента (курсанта), історії навчання і планування процесу навчання.

Існують різні технології створення систем автоматизованих навчаючих курсів (діалогових програм АНС). Широко використовуються традиційні мови програмування різного рівня, авторські мови, орієнтовані на створення діалогових програм, авторські системи (системи автоматизації конструювання окремих елементів програм зі стандартною структурою), експертно-навчаючі та експертно-моделюючі навчаючі системи (ЕНС та ЕМНС), створені на основі застосування елементів ШІ для моделювання дій експертів з дидактики та створення баз знань навчального призначення.

Експертно-навчаючі системи й експертно-моделюючі навчаючі системи поряд з традиційними функціями АНС забезпечують ряд принципово нових можливостей.

ЕНС, як програма для ЕОМ, реалізує педагогічну функцію керування пізнавальною діяльністю студента (курсанта) на основі знань експертів та демонструє якість прийняття рішення (поведінки) на рівні експертних рішень. Структурно ЕНС складається з трьох взаємопов'язаних експертних систем:

- вирішення завдань предметної області, що вивчається;
- діагностики помилок студента (курсанта);
- планування процесу навчання.

Експертно-моделюючі навчаючі системи забезпечують можливість надання допомоги користувачам у процесі аналізу проблемної ситуації й по-

шуку раціонального рішення на основі імітаційних моделей. В ЕНС та ЕМНС виділяють три категорії користувачів: 1) студент (курсант), 2) експерт-спеціаліст (викладач), 3) програміст.

Створення АНС – це складний процес, в якому безпосередню участь беруть спеціалісти різних напрямків: викладачі-предметники, методисти, психологи, програмісти. Тому при розробці й функціонуванні АНС виділяють такі основні проблеми, від вирішення яких залежить якість навчаючої системи:

- навчально-методична;
- інформаційна (предметна область та спосіб її відображення);
- програмно-математична;
- технічна (технічне забезпечення на базі ЕОМ чи мережі ЕОМ).

З точки зору конкретної програмної реалізації на основі наведених вище аспектів створення АНС розглядають пріоритетні структурні компоненти:

1) спосіб відображення навчального матеріалу;

2) спосіб відображення інформації про студента (курсанта);

3) спосіб відображення процесу навчання.

Перший компонент – відображення знань про предметну область – одна з самих складних, особливо в тих випадках, коли проектується АНС для предметної області, що важко формалізується.

Існують різні підходи щодо побудови та реалізації моделі процесу навчання. В існуючих АНС реалізовані моделі сценаріїв навчального процесу на базі мереж переходів, ситуаційні моделі діалогового навчання, стратегії навчання на основі фреймового відображення предметної області тощо.

Існують різноманітні класифікації АНС залежно від принципів, що покладені в їх основу. За призначенням і характером впливу на об'єкт навчання виділяються:

– контролюючі (вхідний, проміжний, підсумковий контроль, автоматизовані заліки, іспити);

– контрольно-навчаючі;

– експертно-навчаючі.

Класифікація АНС, що спирається на рівень автоматизації функцій навчання, виокремлює два основні класи:

– селективні (відбіркові);

– генеруючі (побудовчі).

У селективних АНС існує фіксований сценарій діалогу. Процес автоматизованого навчання зображується у вигляді послідовних елементарних кроків. Текстова (графічна) інформація, що надається студенту (курсанту) під час діалогу на кожному елементарному кроці, називається кадром. Кадри поділяються на інформаційні, операційні й контрольні. Інформаційний кадр – це порція навчального матеріалу, яку можна розглядати як мінімальний опис ситуації, достатній для правильних дій студента (курсанта) під час вирішення

завдань, що сформульовані в операційних кадрах. Контрольні кадри призначені для перевірки рівня знань студента (курсанта).

У генеруючих АНС описується деякий механізм побудови завдання, його вирішення, діагностики помилок студента (курсанта) та генерації навчаючих впливів для досягнення мети навчання. Генеруючі АНС включають генератор проблем і модуль діагностики для встановлення причин помилок студента (курсанта) при розв'язанні сформульованого завдання.

Класифікація АНС може спиратися на апаратні та програмні засоби, що використовуються для їх реалізації. Досить висока інтенсивність виникнення нових "інструментів" галузі інформаційних технологій дозволяє говорити про якісно відмінні навчаючі системи:

- системи тестового характеру, які використовують найпростішу електронно- та електромеханічну апаратуру для реєстрації реакції студента (курсанта) та визначення результату за деякими детермінованими алгоритмами (що, як правило, реалізовані апаратно);
- текстові інтерактивні системи (програмно реалізовані на базі комп'ютера без використання засобів мультимедіа);
- текстові інтерактивні системи з пасивними, ілюстративними елементами мультимедіа (програмна реалізація на базі комп'ютера засобами мультимедіа);
- інтерактивні системи мультимедіа (програмно-апаратна реалізація на базі комп'ютера, засобів мультимедіа й спеціальних додаткових зовнішніх програмно-апаратних пристроїв: спеціалізовані маніпулятори, тренажери тощо, що дозволяють використовувати активні ілюстративні елементи).

З іншого боку, базові програмно-апаратні засоби визначають а ргіогі схеми та моделі створюваних навчаючих систем:

- програмно-апаратні засоби групи – лінійні моделі;
- групи – лінійні та розгалужені моделі;
- групи – лінійні, розгалужені та статичні ситуаційні моделі;
- групи – лінійні, розгалужені та динамічні ситуаційні моделі (схеми розгалуження див. нижче).

Можна сказати, що АНС переважно побудовані за лінійною або розгалуженою схемами.

Суть системи, побудованої за лінійною схемою, полягає в тому, що надання навчаючої інформації здійснюється в ній послідовно, незалежно від відповідей та реакції студента (курсанта), тобто програма не адаптується до студента (курсанта). Всі студенти (курсанти) рухаються по одному шляху незалежно від рівня засвоєння ними порцій навчаючої інформації.

У лінійних програмах відсутня явна модель студента (курсанта), але вона присутня в моделі навчального курсу. Порції навчаючої інформації та їх послідовність будуються на основі досвіду викладача з припущенням, що студент (курсант), ознайомившись з порцією навчаючої інформації, обов'язково її засвоїть і може переходити до наступної порції. За таким принципом будуються телевізійні навчаючі програми, читаються лекції, пишуться підручники. Вся

навчальна інформація розбивається на N порцій, пронумерованих від 1 до N: I=<U1,… Un>, які видаються студенту (курсанту) послідовно в моменти часу t1,… tn (в цьому і полягає алгоритм програмованого навчання). Мета навчання в лінійній навчаючій програмі полягає лише в тому, що студенту (курсанту) необхідно повідомити всі N порцій навчальної інформації.

За лінійною схемою будують контролюючі та деякі навчаючі програми.

Суть контролюючої програми, побудованої за лінійною схемою, полягає в тому, що студенту (курсанту) послідовно дається N запитань чи завдань. Після виконання кожного і-того завдання фіксується результат студента (курсанта) і ставиться оцінка Уі=L (L=2,3,4,5). Після виконання студентом (курсантом) усіх завдань контролюючої програми будується вектор К=<У1,… Уn>, на основі якого визначається загальна оцінка успішності студента (курсанта). У таких програмах перехід від і-того завдання до і+1-го (наступного) здійснюється незалежно від оцінки студента (курсанта) на і-тому кроці.

Існування в алгоритмі блоку 'ЯКЩО… ТО… ІНАКШЕ…' свідчить про те, що використовується розгалужена схема.

Розгалужені програми працюють за іншою схемою. Студенту (курсанту) надається порція навчальної інформації, після чого перевіряється якість засвоєння цієї порції. Залежно від відповідей студента (курсанта) у випадку неправильної відповіді надається або додаткова інформація (пояснення) й знову виконується перевірка, або підказка (правильна відповідь на питання), а потім – наступна порція навчальної інформації.

Моделлю студента (курсанта) у такій схемі є вектор Р=(К1,… Кn), де Кі-оцінка за і–ту порцію. Цей вектор дозволяє порівнювати результати навчальної діяльності різних студентів (курсантів) або визначати ті порції навчальної інформації, що викликають у студентів (курсантів) найбільші труднощі (тобто аналізувати поведінку студента (курсанта)).

Мета навчання в розгалуженій схемі, як і в лінійній, – пройти всі порції навчальної інформації.

Розгалужені схеми застосовувалися в таких АНС, як СПОК, КОНТАКТ, РИГА, НАСТАВНИК, ЕКСТЕРН, PLATO-IV, COURSWRITE, EPOCAT, ALPS, CASTE, MME тощо.

За змістом і призначенням предметної області АНС можна умовно класифікувати на системи, що допомагають засвоювати базові фундаментальні предметні області (курси), та на системи, що навчають у предметних областях інтегрованого характеру (системи мета-знань).

Традиційні навчаючі курси забезпечують, як правило, процес засвоєння понять окремої предметної області.

Професійна орієнтація, спеціалізовані курси, курси підвищення кваліфікації тощо потребують вміння застосовувати різноманітні базові знання у їх взаємозв'язку.

Так, АНС, які з успіхом застосовуються для вивчення базових курсів, не можуть забезпечити потреби навчального процесу учбових закладів систе-

ми підвищення кваліфікації спеціалістів різних напрямків через ряд особливостей навчання у таких закладах, а саме:

– короткі строки навчання;

– великий обсяг та динамічність інформації, що лежить в основі навчальної програми (нормативна, спеціальна та інша для конкретного типу службової діяльності);

– наявність у студентів (слухачів) базових теоретичних знань із загальних дисциплін;

– використання в навчанні експертних знань із різних предметних областей.

Для вирішення цих завдань потрібні навчаючі системи ситуаційного типу, які імітують складну реальну динамічну обстановку, а також поведінку об'єкта управління в цих умовах при вибраному керівному впливові. Такі АНС особливо необхідні в тих галузях людської діяльності, де навчання на реальних об'єктах пов'язане з ризиком для життя, загрозою для навколишнього середовища або з великими матеріальними, трудовими витратами чи витратами часу.

Під час навчання професійній діяльності важливе значення має не стільки факт придбання нових знань, скільки вміння правильно їх застосовувати в конкретних ситуаціях (придбання мета-знань). Основна форма навчання з такою метою – це ділові ігри. Будь-яка ділова гра складається з двох етапів: етапу проведення ділової гри та етапу аналізу її результатів. На другому етапі оцінюються дії студента (курсанта) і надаються експертні консультації, тобто повідомляється, як би діяв професіонал в означеній ситуації.

Виконати перелічені вище вимоги можна при комплексному підході до побудови автоматизованих навчаючих систем. Прикладом такого підходу може бути інтегрована АНС, яка містить навчаючі системи різних типів, що працюють поетапно. Перший компонент виконує вхідний контроль базових теоретичних знань, визначає недоліки і поповнює ці знання. Наступний компонент будується на базі автоматизованого робочого місця (АРМ) спеціаліста [3]. Така інтегрована АНС дозволить поєднувати вирішення конкретних практичних професійних завдань з наданням експертно-консультативної допомоги, а також не тільки оцінити факт вирішення студентом (слухачем) завдання і надати коментарі різного ступеня деталізації, але й пояснити як і чому експерт (викладач) вирішив проблему (ситуацію) саме так.

Побудова сценарію навчаючої системи потребує дидактичних, методичних, психологічних знань. Це – завдання викладачів-предметників. Вибір математичних засобів формалізації предметної області, створення програмного забезпечення для реалізації сценарію діалогу, програмна інтерпретація формальної структури предметної області – завдання спеціалістів у галузі обчислювальної техніки.

Аналіз публікацій стосовно створення та застосування автоматизованих навчаючих систем свідчить про недостатність наукового обґрунтування методики їх побудови, а також про необхідність проведення наукових досліджень у цьому напрямку.

Література:

1. Использование компьютерных технологий в обучении // Сб. н. т. ИК / Ред. кол.: В. И. Гриценко, А. М. Довгялло (отв. ред.). – К., 1990.
2. Лагутін В. Регіоналізація вищої школи в Україні: проблеми і суперечності // Вища школа. – 2001. – № 1. – С. 22.
3. Растригин Л. А., Эренштейн М. Х. Адаптивное обучение с моделью обучаемого. – Рига: Зинатне, 1988.
4. Сергеев И. О., Остафийчук Т. В. ЭВМ в деятельности учреждений системы исполнения наказания // Бюллетень по обмену опытом работы. – 1992. – № 107. – С.44-45. – (дсп).
5. Скиннер Б. Ф. Наука об учении и искусство обучения // Программированное обучение за рубежом. – М., 1968. – С. 32-46.
6. Терминологический словарь по автоматике, информатике и вычислительной технике. – М.: Высшая школа, 1989.
7. Intelligent tutoring systems. – London: Head Press, 1982. – 345 p.
8. Intelligent tutoring systems / Ed. D. Sleeman, J. S. Brown. – New York: Acad. Press, 1982. – 324 p.

СУТНІСТЬ ТА РОЛЬ ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ МАЙБУТНІХ ОФІЦЕРІВ ВНУТРІШНІХ ВІЙСЬК МВС УКРАЇНИ

В. М. Дзюба,
проректор – начальник
факультету внутрішніх військ
Київського інституту внутрішніх справ

Виховання курсантів, майбутніх офіцерів, завжди пов'язане з особливостями, які визначаються специфікою військової організації та завданнями внутрішніх військ із забезпечення особистої безпеки громадян, захисту їхніх прав і свобод, законних інтересів, "охорони та забезпечення громадського порядку" [1].

На наш погляд, загальний смисл, тобто сутність патріотичного виховання на факультетах внутрішніх військ та у вищих військових навчальних закладах МВС України, полягає в тому, щоб курсант самостійно сформував свої ціннісні орієнтації, які б відповідали вимогам суспільства та завданням його майбутньої професійної діяльності. А для цього необхідно створювати такі педагогічні умови, щоб дії і вчинки, особистісні стосунки надавали курсанту необхідний духовний досвід, що відповідав би суспільному ідеалу та вимогам армійського життя [2]. Основні напрямки такого виховання визначені змістом Концепції виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України. У ній, зокрема, викладені основні принципи виховної роботи:

- державна і патріотична спрямованість виховного процесу;
- взаємозалежність змісту, форм і методів виховної роботи;
- повага до особистості, конституційних прав і свобод військовослужбовця, орієнтація на ідеали демократії і гуманізму, загальнолюдські моральні цінності;
- безперервність та спадкоємність у виховній роботі, органічне поєднання національних, історичних і культурних традицій із сучасними;
- конкретність та узгодженість змісту, форм і методів виховної роботи;
- об'єктивно-науковий підхід до планування, здійснення та оцінки результатів виховної роботи" [3].

На нашу думку, у вищезгаданій концепції висвітлені загальні змістові лінії виховної роботи, але не зовсім повно відтворені і конкретизовані особливості патріотичного виховання курсантів у вищих військових навчальних закладах внутрішніх військ МВС України.

Аналізуючи зміст інших провідних документів і літератури щодо проблеми виховання молоді [4], винятково важливих аспектів патріотичного виховання, ми намагалися визначити перелік основних професійних, мора-

льно-духовних і патріотичних якостей курсантів – майбутніх офіцерів внутрішніх військ, а також були враховані такі положення:

- внутрішні війська України – це одна із складових інститутів суспільства, в якій сконцентровано механізм демократичного захисту правопорядку;
- внутрішні війська – це інституціональне військове формування МВС, яке втілює в собі професіоналізм та морально-духовні якості особового складу;
- внутрішні війська – це соціальний інститут, створений на принципах чесності, мужності, єдності дій, законності та безкорисливого служіння народу України;
- дух офіцерів і воїнів внутрішніх військ, які стоять на варті правопорядку в державі, не пов'язаний ні в якому разі із жорстокістю та насиллям;
- відсутність патріотичних почуттів офіцерів може призвести до деградації особового складу внутрішніх військ.

Виховання курсантів завжди поєднано з особливостями, які визначають специфіку військової організації, та завданнями внутрішніх військ із забезпечення правопорядку та захисту Вітчизни.

Завданням патріотичного виховання є також розвиток у майбутніх офіцерів таких якостей, як любов до своєї землі і свого народу, готовність служити йому, сприяти побудові української держави, примножувати її матеріальні й духовні багатства, захищати свободу і незалежність.

Патріотизм, на думку В. О. Сухомлинського, – це рухи і пориви духу, прагнення і праця – без гучних слів, без сподівань на похвалу чи нагороду, а лише з почуття виконаного обов'язку, із задоволення вищої моральної потреби, без якої життя було б порожнє і беззмістовне. На думку видатного педагога, патріотизм – це діяльна спрямованість свідомості, волі, почуттів, єдності думки і діла [5].

Всебічно характеризуючи патріотизм як найвищу моральну цінність, В. О. Сухомлинський неодноразово підкреслював, що справжній патріотизм не споглядальний, а діловий, активний. Саме через громадянську активність, безпосередню участь у громадських справах і можна виховати справжніх патріотів. "Якщо в дитинстві й отроцтві людина піклувалась про суспільні інтереси, якщо спільне стало для неї глибоко особистим, вона у зрілі роки стане справжнім патріотом" [6].

Сутність патріотичного виховання багато в чому співпадає з цінностями національними. Більше того, на думку дослідника В. П. Вугрича, "формуючи національні цінності, ми тим самим формуємо цінності патріотичні, і навпаки. Взаємозв'язок патріотичних і національних цінностей зумовлений ще й тим, що немає патріотизму взагалі, а є патріотизм як любов до своєї землі, свого народу, своєї Батьківщини. Тобто патріотизм завжди має національний характер, тим більше в наші часи, коли багатонаціональні державні утворення з об'єктивних причин розпадаються, утверджується тенден-

ція до появи мононаціональних держав. Водночас розвиток національного життя можливий лише при наявності власної держави. Тому кожна нація прагне утворити свою державу, а коли вона поневолена, то бореться за незалежність. Держава потрібна і кожній окремій людині, бо тільки вона може створити належні умови для життя як цілого суспільства, так і кожної людини, для її розвитку й самореалізації [7].

Професія військового, як ніяка інша, пов'язана, перш за все, з поняттями сенсу буття, смерті та життя, любові, почуття Батьківщини. Вона поєднана з труднощами, відтак потребує мужності й героїзму, вимагає великої фізичної сили та значної сили духу. Оскільки праця військових завжди пов'язана з ризиком для життя, з фізичними труднощами, то кожний військовий потребує внутрішнього відчуття необхідності служби та її значущості. Це відчуття підсилює його волю та дух. Саме тому суспільство, що опікується боєздатністю своїх захисників, створює умови для підвищення престижу громадянина-воїна.

Проаналізувавши минуле, можна прослідкувати певну закономірність того, що проблеми внутрішніх військ і військової освіти найочевидніше проявляються в періоди кризового стану української держави та її військових формувань. Після військових поразок, революцій і контрреволюцій, як правило, виникає бажання все змінити, переробити та створити заново.

З розпадом колишнього Радянського Союзу почалась дезінтеграція Збройних Сил та інших силових структур в Україні. Вільний ринок, відпущені ціни об'єктивно поставили окремі регіони країни, в яких була значна концентрація військ, у вкрай скрутне становище. Органи місцевої влади стали відмовлятися задовольняти продовольчі потреби армії.

Об'єктивна реальність свідчить про збільшення негативних тенденцій у молодіжному середовищі, що проявляються в бездуховності, соціальній апатії, п'янстві, наркоманії, зростанні злочинності. Причому тривожні симптоми цих явищ багатомірні і за умов дестабілізації економіки, безробіття, падіння життєвого рівня громадян вони несуть в собі небезпечний потенціал соціальної та моральної деградації особистості молоді.

Все це – нові реалії, які потрібно неодмінно враховувати в процесі патріотичного виховання курсантів.

Отже, сталися зміни в самому державному устрої – відповідно почались зміни в суспільному вихованні. Необхідно враховувати всі ці зміни і пам'ятати, що внутрішньополітичний стан вирішує долю кожної країни. Доказом цьому слугує світова історія. Через внутрішні чвари загинули Вавілон, Урарту, Древні Греція, Рим, Візантія та інші держави. Майбутні курсанти ще до вступу у вищі військові навчальні заклади мають певний суб'єктивний досвід та суб'єктивне уявлення про свою Вітчизну, арсенал певних відчуттів. Їх треба вивчати і необхідно враховувати при створенні концепції чи програми патріотичного виховання.

Однак головне, на нашу думку, це те, що військово-патріотичне виховання – процес, який організовується з метою формування та розвитку у курсантів якостей, притаманних захисникові правопорядку, що в моральному відношенні означає високе усвідомлення кожним курсантом особистої відповідальності за безпеку народу України, за зміцнення та підтримку на високому рівні бойової готовності, військової дисципліни, чесне, сумлінне, поєднане з творчою ініціативою, активністю виконання службових обов'язків, вимог військової присяги та статутів, готовністю до мужніх і рішучих дій при виконанні службово-бойових завдань. У будь-який день та годину, кожної хвилини воїн має бути готовим виконати бойовий наказ. Ось образ військової людини, майбутнього офіцера, на досягнення якого має бути спрямований весь навчально-виховний процес. За нових умов треба знаходити нові орієнтири та новий зміст цього процесу.

Для створення психологічної моделі (психологічного портрету) патріотично вихованої особистості курсанта потрібно було виявити основні професійні та патріотичні риси особистості курсанта. За основу розбудови такої моделі ми взяли сучасні підходи, що існують в педагогічній науці щодо визначення вихованості особистості, яка розуміється як рівень досягнутого нею емоційно-ціннісного розвитку. В інтегрованому вигляді вихованість особистості постає у сформованості моральних ставлень, які можна об'єднати у групи: ставлення до людей, до себе, до праці, до суспільства, а також морально-вольові якості. Виходячи з цього переліку показників шляхом застосування методу експертних оцінок та аналізу анкет з самооцінювання курсантів, ми розробили модель ідеальної патріотично-вихованої особистості курсанта. Отримані результати наведені в таблиці.

Цей психологічний портрет "ідеального" курсанта – майбутнього офіцера може виступати як певний педагогічний орієнтир розбудови навчально-виховного процесу. Ми вважаємо можливим прагнути до відтворення морально-патріотичного ідеалу виховання майбутнього офіцера навіть за сучасних несприятливих умов, керуючись специфікою навчально-виховного процесу, військовими ритуалами та символікою, бойовими традиціями, естетикою військового мистецтва, емоційно-оцінковим сприйняттям як моральних цінностей, так і естетичних, і, перш за все, за допомогою оптимальної системи навчання, зокрема вивчення соціально-гуманітарних дисциплін.

Проведене анкетування показало низький рівень сформованості життєвих ідеалів більшості курсантів. Адже наявність таких ідеалів і готовність людини прагнути до них є важливою передумовою патріотичного виховання. Набуваючи смислу життя, людина пізнає саму себе. Сенс життя підносить людину над собою і робить її вільною та незалежною, слугує усвідомленню нею свого власного місця у світі.

Модель психологічного портрету патріотично вихованої особистості курсанта

Вольові якості:
— рішучість
— сміливість
— витримка
— самоконтроль

Ділові якості:
— компетентність
— відповідальність
— працьовитість
— творчість
— гнучкість
— впевненість у своїх силах
— наполегливість при досягненні мети
— продуктивність
— дисциплінованість
— критична оцінка досягнутого

Якості, що відтворюють ставлення до себе:
— самовдосконалення
— гордість
— незалежність
— скромність
— **ощадливість**

Якості, що відтворюють ставлення до іншої людини:
— правдивість
— тактовність
— товариськість
— повага до чужої думки
— шлюбна вірність
— терпеливість
— співчуття
— милосердя
— духовність
— моральність

Якості, що відтворюють ставлення до соціуму:
— вірність Батьківщині
— вірність обов'язку
— вірність ідеології
— вірність начальнику
— вірність підлеглому

Особливо це стосується захисника Батьківщини та захисника правопорядку в суспільстві. Формою прояву смислу життя є ідеал. Ідеал – це єдність вимушеного й бажаного. Ідеал – це ідея, до здійснення якої необхідно прагнути. Умови та зміст навчання соціально-гуманітарним дисциплінам у вищих навчальних закладах внутрішніх військ МВС України і покликані допомогти майбутньому офіцерові сформувати його ідеал, озброїти його ідейно, відкрити образ для наслідування.

Неможливо змусити людину любити Батьківщину. Проте формування військового патріотизму не виключає зовнішнього виховного впливу. Особливо цей вплив повинен бути спрямований на тих, хто не володіє цією гамою почуттів. Необхідно ненав'язливо й тактовно пробуджувати це почуття, підводити майбутніх офіцерів до самопізнання, самовизначення за допомогою форм усвідомленого діяння.

Аналіз власного досвіду викладацької роботи у ВВНЗ МВС, інтерв'ю з викладачами, курсантами, офіцерами Київського інституту внутрішніх справ та інших ВЗН, цільові педагогічні спостереження надали можливість нам виявити недоліки існуючої системи патріотичного виховання, зокрема такі: вона не завжди відповідає сучасним реаліям і вимагає нових педагогічних технологій її удосконалення;

1) образ військового захисника правопорядку в свідомості як офіцерів, так і курсантів дещо "розмитий", не стоїть на високому щаблі соціального статусу, що проявляється в низькому рівні задоволення потреб і проблем, насамперед матеріальних;

2) державний патріотизм, важливість його суспільних функцій поки що не зовсім визначені на рівні державної системи виховання громадян і серед пріоритетів військового виховання;

3) стан духовної, моральної, загальної, національної, патріотичної складових культури в нашому суспільстві та стан системи освіти не завжди сприяють розвитку високого патріотичного почуття громадян (державного патріотизму);

4) існуюча система патріотичного виховання не завжди орієнтована на нові реалії життя:

- зміни в оцінках національних, сімейних традицій, родинних і статевих стосунків, ролі матері та дружини як вихователь ки, значення батьків, їх життєві громадянські позиції – дещо не відповідають вимогам сучасного життя, що заважає зародженню патріотичного почуття в сім'ї та його подальшому розвиткові на основі любові до батьківського дому;
- непорозуміння з рідними та близькими через відсутність коштів, наприклад, на придбання квитка, влаштування святкового столу, оплату телеграми, телефонного дзвінка, поштового переказу стають банальними, але болісними сімейними проблемами;
- на етапі переходу до соціально орієнтованого ринку за наявності безробіття виникло інше ставлення до праці, відмінне від традиційного, україн-

ського, оскільки праця дедалі більше втрачає свою морально-соціальну значущість, набуваючи виключно "грошово-знакової" оцінки, що безперечно згубно позначається на патріотичному вихованні;

- міграція громадян України до країн далекого та близького зарубіжжя, повернення на Батьківщину, де їх не завжди чекають, втрата постійного місця проживання, роботи, неможливість реалізувати свої фізичні та духовні сили, міжнаціональні конфлікти, що побільшують число біженців в Україну з колишніх республік СРСР, викликають у людей почуття образи, болю, суму, покинутості, сповнюють їх тим негативом, що штовхає на шлях злочинів чи деградації;
- залякування деякими ЗМІ нестатутними відносинами ("дідівщина") у військах.

Аналіз проведених автором досліджень свідчить про те, що стан патріотичного виховання в практиці ВВНЗ МВС України не завжди відповідає вимогам сьогодення.

Теоретичний аналіз дозволив сформулювати деякі суттєві, на наш погляд, напрямки вдосконалення патріотичного виховання на сьогоднішньому етапі розвитку українського суспільства в цілому та внутрішніх військ зокрема. Виходячи з нашого розуміння сутності патріотизму, його структури, особливостей навчання соціально-гуманітарним дисциплінам, сьогоднішньої служби, ми можемо підійти до вирішення проблем патріотичного виховання не лінійно, а цілісно, системно визначивши засоби досягнення запланованого результату:

- ✓ через розуміння естетики військової служби – ритуали, символи, музику, зв'язок поколінь та часу;
- ✓ через колективне виховання та виховання військового колективу;
- ✓ через моральні засади – військовий обов'язок, честь, дисципліну;
- ✓ через необхідність військового навчання та ратної служби в інтересах держави;
- ✓ через розуміння національної культури та її опанування досягненнями армійської культури та національного духу армії;
- ✓ через оволодіння культурою поведінки, культурою мови, культурою спілкування;
- ✓ через розвиток духовно-моральних цінностей особистості засобами мистецтва, літератури, етики, людинознавства, філософії, історії, правознавства тощо.

Однак, як уже неодноразово зазначалося, людина формується під впливом сім'ї, колективу, класу, нації, етносу, суспільства, різних соціальних інститутів і процесів, в які вона включена. На неї впливають її власні природні дані, спадковість, що завжди враховувалась педагогікою.

Адже очевидно, що сьогодні, коли відбулися кардинальні зміни у внутрішній і зовнішній політиці нашої країни, необхідно включити до педагогічної діяльності формування у молодих планетарної космоземнобіосоцітехноноосферної свідомості ставлення до нашої планети як до спільного дому.

Змістовий бік такої свідомості визначається загальноприродними, планетарними, загальнолюдськими цінностями [8].

Сьогодні цілком очевидно, що і космос має розглядатися як макрофактор, який має глобальний і практично не вивчений вплив на соціалізацію людського індивіда. Видається цілком ймовірним, що спочатку незрозумілі залежності характеру та життєвого шляху людини від якихось космічних сил та обставин можуть стати цілком реальними факторами цілеспрямованого виховання особистості, однією з основ індивідуального підходу до людини.

Наслідком глобалізації інформаційних технологій, розвитку транспорту та засобів комунікації стало те, що наші сучасники багато мандрують, пожвавилась міграція людей з країни в країну, з континенту на континент, що засоби комунікації дозволяють мільйонам людей, як мовиться, "не сходячи з місця", через віртуальний світ, бачити і чути, як живуть люди в будь-якій точці земної кулі. Ця обставина певною мірою впливає на мотиви, плани, спрямування, мрії молоді. Очевидно, що вона орієнтується не тільки на норми, цінності, властиві безпосередньому оточенню, але й на ті зразки, які полонять, навіть залишаючись недосяжними, суттєво збагачуючи потенційні можливості людини та розширяючи її соціально-культурні уявлення. Тому сьогодні неможливо ігнорувати вплив і тих світових, планетарних процесів, які набули сили відносно недавно – екологічних, демографічних, економічних, військово-політичних.

Наприклад, атомна загроза та масштабні екологічні проблеми відіграють далеко не останню роль в тому, що значна частина молодого покоління, і курсантів в тому числі, орієнтована не на життєві перспективи, а винятково на миттєві потреби, на цінність життя "тут і зараз" (сама по собі така орієнтація природна; непокоїть лише те, що вона стає єдиною та досить поширеною). Зростає відсоток молодих людей, що є алкогольно або наркотично залежними, сповнені жаги насолод чи займаються бездумним "чтивом", сповідуючи таку логіку: навіщо, мовляв, "ламати" голову над проблемами якого-небудь героя літературної класики чи хвилюватись, читаючи військовий роман, коли будь-коли може загинути весь світ, планета Земля?

Безумовно, що всі ці фактори: і природні дані, і вплив космосу, і соціальне середовище, і глобальні світові процеси – впливають на орієнтацію, особистісні риси курсантів, визначають їх мотиви, ставлення до людей, до праці, служби тощо.

Відтак, виховання хибно розглядати як чисто "ізольований", "законсервований" процес, в якому взаємодіють лише викладач, вихователь та курсант. Необхідно враховувати всі фактори, що впливають на виховний процес, і намагатись виробити у курсантів негативне ставлення чи в крайньому разі неприйняття шкідливих впливів.

І хоча засобів впливу на формування духовного світу курсанта, його патріотичного світогляду цілком достатньо (ідеологія, військова освіта, служба), ми вважаємо за необхідне вдосконалення його шляхом використання виховних можливостей, виховного потенціалу соціально-гуманітарних дисциплін у навчальному процесі ВВНЗ та позанавчальний час.

Література:

1. Кравченко Ю. Ф. Міліція України. – К.: Генеза, 1999. – С.138.
2. Актуальні проблеми роботи з персоналом в органах внутрішніх справ. Рекомендації міжнародної наукової конференції (17-18 червня 1999 р.). – Харків: Університет внутрішніх справ, 1999. – С. 2-7.
3. Указ Президента України "Про концепцію виховної роботи у Збройних Силах та інших військових формуваннях України" від 4 вересня 1998 р. № 981/98. – С. 3-7.
4. Директива "Про подальше удосконалення підготовки кадрів на факультетах внутрішніх військ при вищих військових навчальних закладах та покращення роботи з молодими офіцерами у частинах та з'єднаннях внутрішніх військ МВС України" від 30 липня 1998 р. № 20.
5. Сухомлинський В. О. Вибр. твори: В 5 т. – К., 1976. – Т. 1. – С. 131, 133.
6. Сухомлинський В. О. Вибр. твори: В 5 т. – К., 1977. – Т. 5. – С. 243.
7. Вугрич В. П. Національно-патріотичні цінності в громадянському вихованні учнів. – С. 153; Цінності освіти і виховання: Науково-методичний збірник / За заг. ред. О. В. Сухомлинської. – К., 1997. – С. 224.
8. Поздняков В., Онопрієнко В. Цілісна взаємодія філософії, освіти і науки: проблеми, перспективи. – К.: Альфа; М., 2000. – С. 51.

НОРМУВАННЯ ПРАЦІ НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ МВС УКРАЇНИ

С. В. Лисенко,
проректор Київського інституту внутрішніх справ по службі, кандидат військових наук

Успішне вирішення завдань, які покладені на вищі заклади освіти системи МВС України з навчання та виховання фахівців для органів внутрішніх справ, не можливе без постійного удосконалення праці науково-педагогічного складу щодо найкращого використання його знань, умінь, педагогічного досвіду. Добре навчати і виховувати молодь може тільки той науково-педагогічний працівник, який має широкий кругозір, глибоко опанував питання педагогіки і психології, постійно прагне поповнювати свої знання, удосконалює свою професійну майстерність.

Лише за наявності таких якостей, навичок та умінь викладач може в рамках установленої законодавством тривалості робочого дня ефективно і якісно виконувати широке коло покладених на нього обов'язків. При цьому, однак, необхідно врахувати, що певну частину свого вільного від навчальної роботи часу викладачі вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації присвячують методичній і науковій роботі, вдосконаленню набутих знань, тому чітку межу між робочим і неробочим часом викладача установити досить складно. У зв'язку з цим важливого значення набуває проблема нормування праці науково-педагогічного складу, облік результатів праці кожного викладача та відповідне відображення їх в оплаті праці.

Загалом нормування праці визначається як складова частина (функція) управління виробництвом і включає встановлення необхідних витрат праці (часу) на виконання робіт (виготовлення продукції) як окремими працівниками, так і колективами працівників та встановлення на цій основі норм праці. Слід врахувати, що в цей час нормування праці розглядається фахівцями як основа наукової організації праці і засіб забезпечення оптимального співвідношення між обсягом праці та її оплатою. Норми визначаються різними факторами: часом, обсягом, характером роботи тощо. Кодекс законів про працю України містить визначення норм виробітку, обслуговування, часу, чисельності працівників. Застосовуються також нормовані завдання для окремих категорій працівників із почасовою оплатою праці.

Стосовно організації процесу навчання у закладах вищої школи нормування праці являє собою такий напрямок роботи, який впливає на всі сторони організації навчального процесу. Норми праці визначають завантаженість працівників, впливають на ступінь корисного використання робочого часу, на рівень дисципліни праці, сприяють установленню раціонального темпу і ритму роботи, лежать в основі визначення чисельності працівників, розміру оплати їхньої праці.

В умовах вищого навчального закладу нормування праці науково-педагогічних працівників дає можливість визначити трудомісткість різних видів занять, раціоналізувати управління навчальним процесом, забезпечити більш ощадливі витрати робочого часу. Це необхідно для правильного розподілу між кафедрами штатних посад науково-педагогічних працівників та погодинного фонду, для забезпечення повної зайнятості викладачів, усунення перенавантаження будь-якими видами роботи. Але для цього потрібні централізовано визначені тимчасові чи постійні нормативи, спираючись на які можна правильно планувати й здійснювати цю діяльність. Одним із завдань удосконалення нормування праці — є підвищення ступеня обґрунтованості норм навчально-методичної, наукової й іншої роботи.

Згідно з вимогами Закону України "Про вищу освіту" від 17 січня 2002 року № 2984-III науково-педагогічні працівники вищого навчального закладу зобов'язані: постійно підвищувати професійний рівень, педагогічну майстерність, наукову кваліфікацію; забезпечувати високий науково-теоретичний і методичний рівень викладання дисциплін у повному обсязі освітньої програми відповідної спеціальності; додержуватися норм педагогічної етики, моралі, поважати гідність осіб, які навчаються у вищих навчальних закладах, прививати їм любов до України, виховувати їх в дусі українського патріотизму і поваги до Конституції України; додержуватися законів, статуту та правил внутрішнього розпорядку вищого навчального закладу.

Відповідно до статті 43 зазначеного Закону навчальний процес у вищих закладах освіти здійснюється у таких формах: навчальні заняття, самостійна робота, практична підготовка, контрольні заходи. Основними видами навчальних занять є: лекція, лабораторне, практичне, семінарське, індивідуальне заняття, консультація.

Форми організації навчання, основні напрями навчальної, методичної роботи та робочий час викладача встановлено у Положенні про організацію навчального процесу у вищих навчальних закладах, затвердженому наказом Міністерства освіти і науки України від 2 червня 1993 р. № 161 та Тимчасовому положенні про організацію навчальної і навчально-методичної роботи в навчальних закладах МВС України, затвердженому наказом МВС України від 14 серпня 1992 р. № 519. Відповідно з вимогами цих нормативно-правових актів до навчального навантаження відносяться: читання лекцій, ведення лабораторних, практичних і семінарських занять, проведення заліків, іспитів, керівництво дипломними роботами, навчальною практикою та стажуванням, консультації курсантів, ад'юнктів та магістрів, резензування дипломних, курсових та контрольних робіт студентів-заочників, участь у державних екзаменах, а також відвідування завідувачами кафедр і професорами лекцій та інших занять, які проводяться під їх керівництвом доцентами і викладачами.

Основним видом роботи викладача є навчальне навантаження. Воно, як правило, складає біля половини загального річного бюджету робочого часу викладача. У ВНЗ існує вислів: "навантаження першої половини робочого

дня", під чим розуміється навчальна робота. Уся інша робота повинна виконуватися, умовно кажучи, "у другу половину робочого дня".

Майже усі види навчальної роботи науково-педагогічного складу мають тверді чи зразкові норми часу, які затверджені наказами МОН від 7 серпня 2002 р. № 450 "Про затвердження норм часу для планування й обліку навчальної роботи та переліків основних видів методичної, наукової й організаційної роботи педагогічних і науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів " та МВС України від 19.06.98 р. № 447 "Про нормування праці викладачів вищих закладів освіти МВС України".

Відповідно до розрахунків навчального навантаження кафедр, що розробляються щорічно на основі навчальних планів денної, заочної та інших форм навчання, визначається персональне навчальне навантаження кожного викладача, яке вноситься до індивідуального плану викладача на черговий навчальний рік. При цьому слід звернути увагу, що Законом України "Про вищу освіту" встановлено, що максимальне навантаження науково-педагогічних працівників не може перевищувати 900 годин на навчальний рік (абз.3 п.1 ст. 49 Закону).

Але значно частіше фактично виконуване навчальне навантаження перевищує плановану норму. Це відбувається за рахунок повторного прийому заліків та іспитів, повторного рецензування письмових робіт заочників, участі викладача в роботі Державної екзаменаційної комісії тощо.

З урахуванням правових основ наукової організації праці будь-яке перевищення встановленої норми робочого часу є фактором, що порушує обсяг праці, у зв'язку з цим воно повинне розглядатися як небажане.

Проте, варто враховувати, що навчальне навантаження нормується і враховується в академічних годинах, у той час як 6-годинний робочий день визначається астрономічними годинами. Таким чином створюється деяка економія часу, що при річному навантаженні в 800 годин складає близько 200 годин. При більшій кількості іспитів, рецензування письмових робіт ця економія є цілком реальною.

Установлення річної норми навчального навантаження науково-педагогічного складу не означає, що її виконання здійснюється щодня рівними частками протягом усього навчального року. Характер праці викладачів, тобто можливий облік у годинах щоденного фактичного завантаження, розподіл робочого часу відповідно до індивідуального плану, виконання значної частини роботи поза стінами ВНЗ обумовлює своєрідність нормованого робочого дня, яка полягає в тому, що в окремі дні фактична тривалість робочого дня викладачів може бути більше шести годин, а в інші — меншою.

Тому, при плануванні навчального навантаження, установленні норми годин навчальних занять рекомендується, як правило, доручати найбільше кваліфікованим викладачам.

Значно полегшується праця викладача, якщо на нього покладають обов'язок вести заняття з однієї й тієї ж дисципліни на декількох потоках, у декількох групах, хоча це і може викликати велику концентрацію занять у тому чи іншому семестрі. У гіршому становищі, при рівномірному наван-

таженні, знаходяться викладачі, яким плануються заняття в одній групі, але на різних курсах, факультетах.

Те ж можна відзначити і стосовно планування такого виду навчальної роботи, як резензування письмових робіт. Якщо з того ж самого предмета передбачене виконання слухачами курсових і контрольних робіт (наприклад, з кримінального та цивільного права на факультеті заочного навчання), то більш доцільно доручати одним викладачам рецензування курсових, а іншим — перевірку контрольних робіт. Ще більше може бути підвищена продуктивність праці з резензування письмових робіт при закріпленні за викладачами робіт визначеного варіанта. Але в таких випадках негативним моментом є монотонність праці, чого варто уникати.

Облік усіх цих моментів дає можливість більш чітко визначити щотижневе навантаження викладачів, навантаження протягом дня. Як же повинна розподілятися робота викладача протягом кожного робочого дня?

Навчальна робота викладачів складається з таких видів занять, що чітко визначаються розкладом занять, і таких, котрі виконуються викладачем у зручний для нього час, хоча й у рамках визначеного терміну. Це стосується перевірки письмових робіт слухачів, особливо заочників.

Щоденна навчальна робота викладача у виді лекцій, семінарських і практичних занять через велику розумову й емоційну напругу, як правило, повинна проводитися в межах 4 годин. Для того, щоб мати дні, вільні від занять, що необхідно для методичної чи наукової праці, окремі викладачі звертаються до навчального відділу із проханнями про планування їм занять до 6 годин на день, але за рахунок цього виділяти вільні від занять дні. Звичайно такі прохання задовольняються, якщо це дозволяє зробити структура розкладу.

Проте, при цьому виникають певні складнощі. Якщо для таких видів занять, як лекційні, семінарські, практичні заняття, 6-годинне навантаження визначити нескладно, то точну тривалість заліків і іспитів заздалегідь передбачати важко.

Однак, і в цих випадках потрібно застосовувати означені нормативи.

Контрольною цифрою для проведення заліків, іспитів, консультацій із заочниками є кількість курсантів, студентів, слухачів. Але при цьому варто враховувати, що цілком використовувати весь максимум можливих годин для виконання цих видів робіт не завжди є можливим.

При плануванні консультацій враховується, яка кількість їх може бути реально проведена перед іспитами, заліками, при виїздах на міжсесійні чи сесійні збори, при написанні письмових консультацій, під час індивідуальних співбесід зі слухачами. Через особливості розкладу занять із заочниками вони перед заліками чи іспитами реально можуть отримати консультації в межах 4-6 годин. Таким чином створюється резерв годин з цих видів навантаження, що майже ніколи не використовується, проте повинен враховуватися при нормуванні навчального навантаження викладачів, при складанні ними індивідуальних планів.

З окремих видів робіт повинні застосовуватися тверді норми, установлені МОН, МВС України.

Складнішим є питання щодо планування, виконання і обліку методичної, наукової, виховної та інших робіт. Відповідно до наявних нормативів викладачі кафедр здійснюють індивідуальне планування своєї роботи. При цьому враховується як особистий досвід роботи в попередні роки, так і окремі завдання керівника кафедри, плани методичної роботи, завдання з розробки необхідної документації тощо. Багато нормативів методичної і наукової праці обґрунтовані досвідом і є середніми. Природно, що в залежності від кваліфікації викладача контрольні нормативи можуть перевиконуватися.

Науково-методична робота як один із засобів підвищення якості навчання — це пошук найбільш зручних методів і прийомів навчання, що поєднують у собі передовий і прогресивний досвід попередньої історії розвитку вищої школи і те, що реально може дати теорія і практика навчального процесу та науково-технічний прогрес.

При переробці виданих раніше матеріалів враховується істотна трудомісткість цієї роботи. Так, наприклад, якщо на складання нових методичних вказівок з контрольними завданнями для заочників виділяється до 80 годин на друкований аркуш, але не більш 100 годин на весь курс, то при переробці навчально-методичної документації враховується до 40 годин на друкований аркуш, але не більш 50 годин за весь курс, тобто половина того часу, що потрібний для складання нових документів.

У науково-дослідну роботу включається виконання планових наукових праць, підготовка наукових доповідей, виступи з ними на наукових конференціях, нарадах, семінарах, рецензування наукових праць, редагування збірників чи окремих наукових праць, керівництво науковими гуртками курсантів (студентів, слухачів), консультації стосовно доповідей, статей, наукові відрядження тощо.

Варто враховувати і те, що більшість вчених приблизно 1/3 свого робочого часу витрачають на збір і обробку наукової інформації.

Певні труднощі має нормування виховної роботи, тому що такій роботі притаманний індивідуальний характер. Звичайно піддається нормуванню робота як куратора-вихователя, закріпленого за навчальною групою, керівника факультету, проведення бесід на різні теми, диспутів, написання статей для стінних газет, підготовка читацьких конференцій і обговорень, участь у групових і курсових зборах курсантів (студентів, слухачів), організація культпоходів та інше.

Крім усіх видів навчальної, методичної, наукової і виховної роботи підлягають нормуванню деякі роботи організаційного характеру, у тому числі участь у засіданнях кафедр, секцій.

Істотних витрат вимагають такі види навчально-методичної роботи, як написання сценарію навчального фільму і діафільму, складання програм для ЕОМ, розробка навчальних і робочих програм планів семінарських і практичних занять, тематики курсових робіт, написання текстів методичних доповідей і розробок, рецензування і редагування навчально-методичних посібників, матеріалів збірників.

Велике значення для активізації навчально-виховного процесу, інтенсифікації його має впровадження технічних засобів навчання. Для викладa-

чів це досить важка робота, особливо на її першому етапі, а тому встановлювані нормативи такої роботи повинні враховувати конкретні обставини.

Поряд з цим, навчально-методична робота включає в себе складання методичних вказівок з лабораторних робіт, практичних занять, взаємне відвідування занять викладачів і участь у їхньому обговоренні, складання комплектів екзаменаційних квитків, консультування, перевірка письмових робіт, не передбачених навчальним планом, але виконуваних у ході навчальних занять, і деякі інші.

Викладачі мають право і зобов'язані не рідше 1 разу на 5 років скористатися одним з видів підвищення кваліфікації з відривом від роботи, що також має враховуватися при нормуванні праці.

Наявність нормативів за всіма основними видами праці науково-педагогічних працівників дозволяє більш чітко і рівномірно організувати індивідуальне планування їхньої роботи в майбутній навчальний рік. Але крім нормативів викладач повинний завчасно мати інформацію про основні напрямки роботи колективу, кафедри на майбутній рік, про його завдання щодо науково-дослідної, методичної чи виховної роботи.

Проекти індивідуальних планів складаються в червні кожного року, тобто після затвердження кафедрального навчального навантаження. Вони аналізуються начальником кафедри, а потім передаються до навчального і науково-дослідного відділів для контрольного перегляду. При цьому звертається увага на те, щоб у відповідних розділах була врахована вся необхідна робота, що випливає не тільки з кафедральних, але і загальних планів.

Так, при контролі записів у розділі "Навчально-методична робота" звертається увага на відображення в плані таких форм роботи, як підготовка фондових лекцій, розробка загальних приватних методик, складання матеріалів для наочного використання технічних засобів навчання, взаємне відвідування занять, резензування різних матеріалів. При цьому враховується стаж викладацької роботи, досвід, наявність відповідних джерел тощо.

В індивідуальному плані сам викладач повинен проставити, на підставі відповідних рекомендацій, опублікованих у методичному збірнику № 1, час, необхідний для виконання кожної роботи, і підрахувати загальну кількість робочого часу, 6-годинного чи 7-годинного (для викладачів з числа начальницького складу), наукових досліджень, методичних розробок, координації дій викладачів, узагальнення і використання передового досвіду, підтримання виконавчої дисципліни, здійснення заходів для підвищення кваліфікації науково-педагогічного складу тощо. На засіданнях кафедр мають обговорюватися теоретичні проблеми відповідних наук.

Не менш важливе значення мають засідання методичних секцій кафедр. Природно, що не можна рішення всіх питань зводити до засідань. Разом з тим необхідно враховувати вимоги, що містяться в положеннях про раду ВНЗ, про кафедру ВНЗ і колективне обговорення, вирішення питань діяльності ВНЗ в цілому і кафедр зокрема. Тому участь у засіданнях кафедр, методичних секцій має розглядатися як вид службової діяльності, і засідання повинні проводиться в робочий час.

Оскільки засідання кафедр проводяться приблизно 2 рази на місяць і рекомендується витрачати на засідання не більш 2 годин, то протягом 10 місяців у навчальному році ці витрати можуть плануватися в межах 40 годин. Установлення такого нормативу не тільки забезпечує реальний облік службової діяльності викладачів, але і створює умови для більш якісного проведення засідань, продуктивного використання цього часу. 20 годин у рік може плануватися для участі членів ради ВНЗ в його засіданнях.

До робіт організаційного характеру відноситься також участь у заняттях для професійної підготовки начальницького складу.

У випадках, коли викладачу на поточний навчальний рік планується стажування чи навчання в інститутах підвищення кваліфікації, час навчання включається в загальний бюджет часу викладача за рахунок відповідного зменшення часу для виконання інших робіт.

Якщо ж загальні цифри не передбачають необхідної кількості годин чи значно їх перевищують, якщо в планах не передбачаються деякі обов'язкові види робіт, то такий план з відповідними зауваженнями повертається на кафедру для доопрацювання.

Протягом навчального року хід виконання навчального навантаження відображається в індивідуальному плані. Виконання планів періодично обговорюється на засіданнях кафедр. При цьому варто звертати увагу не тільки на факт виконання наміченої роботи, але і на обсяг робочого часу, витраченого з цією метою.

Після закінчення навчального року кожний індивідуальний план повинен бути розглянутий начальником кафедри й одержати відповідний висновок.

У силу специфіки викладацької праці і з метою чіткої і плідної його організації варто враховувати також визначені нормативи використання вільного часу. Адже частину цього часу викладач повинен витрачати на підготовку до занять, проведення наукових досліджень, аналіз і узагальнення, отриманих результатів.

Узагальнені дані ряду досліджень бюджету часу науково-педагогічного складу свідчать, що крім 6 годин робочого часу вони використовують ще 4 години для домашньої роботи з підготовки до занять.

Безпосередня підготовка викладача до занять включає: підготовку до лекцій, практичних занять (схеми опитувань і питань), підготовку демонстрації ілюстративних матеріалів, складання плану виробничої практики і підготовки до неї.

Але головний резерв варто шукати в ощадливому використанні часу, який витрачається на усі види службової роботи. Потрібно продовжувати дослідження дійсних витрат викладачами часу на підготовку до занять, уточнювати нормативи цієї роботи, зазначені вище.

Такі загальні висновки про нормування праці викладачі можуть взяти за основу для більш чіткого визначення бюджету часу викладачів окремих кафедр, для більш раціонального індивідуального планування роботи кожним викладачем, що забезпечить подальше удосконалювання організаційних форм ефективного ведення навчально-виховного процесу.

ВИКОРИСТАННЯ АКТИВНИХ ФОРМ НАВЧАННЯ ПРИ ПІДГОТОВЦІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

В.І. Барко,
професор кафедри теорії та практики управління ОВС Національної академії внутрішніх справ України, кандидат педагогічних наук

У сучасних умовах в світі приділяється значна увага питанням впровадження нових активних форм навчання і перепідготовки кадрів поліції. Це пояснюється підвищеними вимогами, які ставляться до знань та навичок працівників правоохоронних органів. Поліція перестає бути інструментом жорсткої влади, всебічно контрольованим державою, вона стає гнучкою сучасною організацією, яка орієнтована на громадян країни, готова до постійного вдосконалення. Ця нова поліція, як зазначалося на багатосторонній конференції "Підготовка кадрів поліції та нові технології", що проводилася Радою Європи 21-23 вересня 2001 року в Барселоні (Іспанія), має відповідати таким умовам:

- бути готовою експериментувати в роботі і розвиватися;
- бути готовою до реформи своїх структур;
- мати потенціал добре навчених, діяльних і свідомих працівників;
- іти шляхом постійного зростання професіоналізму персоналу;
- організовувати підготовку кадрів, яка постійно вдосконалюється;
- використовувати досягнення науки для поліпшення своєї роботи;
- використовувати різноманітні стратегії реагування для кожної конкретної ситуації.

Центральним елементом сучасної поліції, демократичної та близької до населення, є персонал, здатний розмірковувати і діяти творчо, самостійно, оптимально для конкретної ситуації. Отже навчання кадрів не може полягати лише в передачі універсальних та завершених знань. Рада Європи підкреслює, що підготовка персоналу поліції має бути доповнена моделями і ситуаціями, які містять нестандартне мислення, елементи, пов'язані з емоційними та соціальними аспектами поведінки, умінням протистояти конфліктам, діяти впевнено, брати на себе відповідальність. Ефективний поліцейський повинен не просто мати високий рівень знань та інтелектуальних здібностей, а бути готовим до постійного поповнення інформаційного багажу і власного розвитку.

Вирішення нових завдань потребує сучасних активних форм і технологій перманентної підготовки поліцейського персоналу, заснованих на ефективному засвоєнні та розвитку знань і навичків, моделей поведінки, розширенні творчих можливостей.

Одним з напрямів такого навчання стало створення нетрадиційних навчальних закладів: "університетів без стін", "шкіл гнучкого навчання" тощо, які дозволяють постійно поповнювати знання [1].

Своєю появою і розвитком концепція безперервної освіти завдячує міжнародному співробітництву в рамках ЮНЕСКО, завдяки якому дослідники з різних країн змогли налагодити обмін ідеями і національним досвідом. Одна з головних цілей безперервної освіти – розширення та урізноманітнення освітніх послуг, які доповнюють освіту у школі та ВНЗ. Таким чином визнається недостатність або нездатність базової освітньої системи навчити людину всього, що їй доведеться робити протягом життя. В зарубіжних країнах робляться спроби впровадження у національні системи освіти нетрадиційних навчальних закладів і форм навчання, які доповнюють базову (шкільну і ВНЗ) освіту, відрізняючись від неї організацією та методами навчання. Оцінюючи вплив нових технологій управління, американські дослідники дають такий прогноз зміни вимог до менеджерів поліції: "Їм знадобиться професійна компетентність для розуміння процесів, якими вони повинні управляти. Вони повинні бути здатними оцінити діяльність технічного персоналу. Повинні оволодіти комп'ютерною грамотою, тобто вміти користуватись комп'ютером як інформаційною базою, засобом зв'язку і вирішення проблем. Поліцейський менеджер високого рівня, як зазначають американські вчені, – це поєднання розуму, енергії, знань, старанності, сміливості і величезної працездатності" [1, с.47].

За останні роки проведено цікаві дослідження в галузі педагогіки і психології освіти дорослих, винайдено ряд принципів і новітніх навчальних методів, що стосуються освіти і безперервної самоосвіти дорослих. Розглянемо окремі з них, які допоможуть правильно налагодити систему безперервної освіти і розвитку поліцейського персоналу:

1) зв'язок навчання з вирішенням практичних завдань;
2) індивідуалізація навчання;
3) ретельна методична перевірка ефективності програм;
4) застосування активних форм і методів навчання;
5) скорочення терміну навчання;
6) підвищення ролі самостійного і заочного навчання;
7) гнучкість навчання і пристосованість до вимог, що виникають;
8) викладання, вільне від будь-яких форм домінування;
9) перманентність навчання, скорочення проміжків часу, коли людина не вчиться [2].

До активних форм навчання, як зазначалось, відносяться тренінги.

Тренінг або соціально-психологічний тренінг являє собою навчальну технологію, орієнтовану на використання активних методів групової роботи, з метою формування і розвитку компетентності у спілкуванні, тобто якостей, властивостей, навичків, здібностей та установок, які виявляються у спілкуванні. Оскільки важливою складовою професійної діяльності сучасного управління ОВС є робота з персоналом, населенням, представниками мас-медіа, що потребує комунікативних навичок, то використання тренінгових технологій видається цінним напрямком професійної підготовки майбутніх керівників міліції.

Метод соціально-психологічного тренінгу запропонував у 70-х роках минулого століття М. Форверг, який працював у Лейпцигському та Йенському університетах. Засобами тренінгу виступали рольові ігри з елементами драматизації, що створювали умови для ефективного формування комунікативних навичок. Практичною галуззю застосування праць М. Форверга стала соціально-психологічна підготовка керівників промислових підприємств.

У цей самий період на Заході виникає новий напрямок – тренінг соціальних і життєвих умінь (social/life skills training), який базувався на ідеях гуманістичної психології К. Роджерса і використовувався для професійної підготовки менеджерів, учителів.

Тренінг життєвих навичок реалізовував три основні моделі, які визначали своєрідність підходу до учасників тренінгу.

Перша модель спиралася на сім категорій життєвих навичок: вирішення проблем, спілкування, наполегливість, упевненість у собі, критичність мислення, уміння самоуправління і розвитку Я-концепції.

Друга модель класифікує життєві навички, які є метою тренінгу, на чотири категорії: міжособистісне спілкування, підтримання здоров'я, розвиток ідентичності, вирішення проблем і прийняття рішень.

Третя модель містить тренінг емоційного самоконтролю, міжособистісних відносин, саморозуміння, фінансового захисту, самопідтримання.

Головна мета сучасного соціально-психологічного тренінгу – підвищення компетентності людини у спілкуванні. Для керівника системи органів внутрішніх справ вона може конкретизуватись у низці завдань, пов'язаних із набуттям нових знань щодо комунікативного процесу, формуванням умінь та навичок, розвитком установок, що визначають поведінку людини, розвитком перцептивних здібностей, корекцією системи стосунків особистості.

Робота тренінгової групи відрізняється низкою специфічних принципів. Коротко розглянемо основні з них.

1. *Принцип активності* – означає, що діяльність учасників тренінгової групи має особливості, які відрізняють її від діяльності людини, яка, скажімо, слухає лекцію. Під час тренінгу учасники залучаються до спеціально розроблених дій: програвання певної ситуації, виконання вправ, спостереження за поведінкою інших за певною схемою. Активність підвищується у тому випадку, коли учасникам дається установка на готовність групи включитись у діяльність в будь-який момент.

Принцип активності ґрунтується на відомій в експериментальній психології ідеї, що людина засвоює десять відсотків від почутої інформації, п'ятдесят – від побаченого, сімдесят від промовленого і дев'яносто відсотків того, що робить самостійно.

2. *Принцип дослідницької творчої позиції* – сутність цього принципу полягає у тому, що під час тренінгу учасники групи відкривають для себе ідеї, усвідомлюють закономірності, вже відомі науці, а також (і це дуже важливо) знаходять власні внутрішні ресурси і можливості.

Саме тому робота тренера полягає у конструюванні, моделюванні, вигадуванні, організації таких ситуацій, які б давали можливість членам групи усвідомити, апробувати і тренувати нові способи поведінки. В групі важливо створити творчу атмосферу, основними параметрами якої є проблемність, невизначеність, прийняття ситуації, відсутність критики та оціночних суджень.

3. *Принцип об'єктивізації поведінки.*

Іншими словами, це принцип усвідомлення поведінки. Він означає, що під час занять поведінка учасників переводиться на об'єктивований рівень, який уможливлює внесення необхідних змін, корекції у тренінг. Універсальним засобом усвідомлення поведінки є зворотній зв'язок. Створення умов для ефективного зворотнього зв'язку – важливе завдання тренера.

Як правило, у тренінгах розвитку умінь, навичок, установок використовуються додаткові засоби об'єктивізації поведінки: відеозапис дій учасників тренінгу з подальшим переглядом і обговоренням. Досвід показав, що відеозапис є важливим засобом впливу і в ряді випадків може мати негативний ефект, тому послуговуватися ним слід обережно.

4. *Принцип партнерського спілкування.*

Партнерським спілкуванням називають таке, за якого враховуються інтереси інших учасників взаємодії, а також їхні почуття, емоції, переживання.

Реалізація цього принципу створює в групі атмосферу безпеки, довір'я, відкритості, яка дозволяє учасникам групи експериментувати із своєю поведінкою, не боятися помилок. Послідовна реалізація у тренінгу зазначених принципів – одна з передумов ефективної роботи групи.

Окрім згаданих принципів роботи тренінгової групи важливо враховувати специфічні принципи роботи тренера, які базуються на постійній рефлексії того, що відбувається у групі. Рефлексія відбувається за рахунок того, що тренер протягом усього періоду роботи – від підготовчого до завершального – постійно ставить перед собою низку запитань: Якої мети я хочу досягти? Чому важливо досягти цієї мети? Якими засобами я хочу її досягти?

Відповіді на ці запитання, особливо на друге і третє, потребують проведення діагностичної роботи, об'єктами якої є:

- змістовний план роботи;
- рівень розвитку і згуртованості групи, характер відносин між її учасниками;
- стан кожного учасника групи, його ставлення до себе, інших, тренінгу загалом.

Ефективність тренінгу також залежить від арсеналу засобів, якими володіє тренер для досягнення тієї чи іншої мети.

Першим кроком на шляху до вибору оптимальних засобів є визначення методичного прийому (прийомів) тренінгу.

До основних із них відносяться: групові дискусії, рольові ігри, психодрама та її модифікації, психогімнастика. Під час вибору конкретних методичних прийомів обов'язково враховуються зміст тренінгу, особливості групи, особливості ситуації і можливості тренера.

Розглянемо деякі особливості прийомів тренінгу.

Групова дискусія – це спосіб організації спілкування учасників групи, який дозволяє зіставити протилежні позиції, побачити проблему з різних позицій. Залежно від характеру обговорюваних проблем виокремлюють три види дискусій:

✓ біографічну (група аналізує труднощі особистого або професійного життя працівника ОВС);

✓ тематичну (обговорюються проблеми, значимі для діяльності органів внутрішніх справ);

✓ міжособистісну (аналізуються процеси взаємодії між членами групи безпосередньо на тренінгу).

Рольова гра – це метод, за якого реальна поведінка людей імітується учасниками відповідно до заданих ролей і ситуації. Ролі програються за попередньо узгодженим сценарієм. Особи, не задіяні у грі, виступають експертами. Цей метод дозволяє вдосконалювати рольове спілкування (роль начальника, підлеглого, батька тощо), краще розуміти мотиви поведінки тих людей, з якими доводиться мати справу у службовій діяльності. За англійським висловом, рольова гра "дозволяє походити у чужих чоботах".

Сутність рольової гри, як правило, полягає в тому, що учасникові тренінгу пропонується певна життєва ситуація, в якій він повинен продемонструвати або свою власну поведінку, або уявити себе в ролі іншої особи і діяти відповідно до цієї ролі. Учасники тренінгу або беруть безпосередню участь у грі, в свою чергу виконуючи певні ролі, або спостерігають за перебігом подій і потім аналізують і обговорюють побачене і почуте. Внаслідок гри і обговорення (дебрифінгу) учасники засвоюють нові знання, навички і зразки поведінки, які згодом можуть бути використані на практиці.

Виокремлюють два основні типи рольових ігор: структуровані і неструктуровані. В структурованих іграх учасникам пропонують жорсткі сценарії, інструкції щодо наступних дій. У неструктурованих учасники отримують лише інформацію щодо ролі, яку їм належить зіграти; при цьому не дається жодних указівок стосовно шляхів поведінки, спілкування, емоцій тощо, все це цілковито залежить від суб'єктивної оцінки ситуації учасником тренінгу.

Рольові ігри з чітким сценарієм і жорсткими приписами схожі на вправи. Вони дозволяють формувати знання і навички, тобто впливають на когнітивну сферу особистості, проте є малоефективними для вироблення нових відносин і зразків поведінки, тобто компонентів афективної сфери.

Важливо враховувати, що головною передумовою ефективного проведення рольової гри є чіткість постановки цілей як для учасників, так і для тренера (менеджера). Отже, для розвитку навичок міжособистісного спіл-

кування, нової системи відносин і поведінки найдоцільніше застосовувати ігри, де б учасники виконували ролі інших людей у ситуаціях, які відрізняються від тих, з якими вони часто зустрічаються на роботі. У таких випадках виникають передумови для вільного вияву емоцій, переоцінки системи цінностей і відносин. В інших умовах, коли потрібно сформувати спеціальні навички і вміння, учасник дістає завдання виконувати свою типову роль (наприклад, поліцейський грає поліцейського, який перевіряє документи у громадянина). Інший учасник, який грає громадянина, отримує жорсткі інструкції щодо своєї поведінки. У цій ситуації роль поліцейського буде складнішою, оскільки він повинен показати знання правил своїх дій, уміння законно і коректно діяти в непередбачуваній ситуації (скажімо, опору з боку громадянина).

Психодрама – це активний метод навчання та групової психокорекції, в якому учасники виконують соціальні ролі, що моделюють життєві ситуації особистісного змісту. На відміну від звичайної рольової гри, у психодрамі усуваються неадекватні емоційні реакції і внутрішній конфлікт учасників. Якщо під час класичної рольової гри учасники діють за жорстко заданим сценарієм, тобто як артисти на сцені, то у процесі психодрами задаються лише загальні умови до ролі, при цьому заохочується спонтанність, творчість і здатність виразити свої почуття і думки щодо подій, які відбуваються.

Є ціла низка прийомів, за допомогою яких психодраматичній уяві надається творчий і спонтанний характер. Наприклад, рольовий обмін покликаний допомогти людині подивитися на себе ніби очима іншого. Прийом "двійник" полягає у тому, що хтось із учасників психодрами в усьому імітує опонента, а також може розвивати лінію поведінки, яка намічається у іншого учасника, але яку він приховує або не усвідомлює.

Прийом "монолог" також виступає як засіб розкриття думок і почуттів дійової особи. Він полягає у тому, що від учасника психодрами очікується викладення власних почуттів і думок так, ніби людина подумки радиться сама із собою. Ззовні це виглядає як коментування власних дій в рольових іграх перед початком гри, в середині або наприкінці.

Психогімнастика або психогімнастичні вправи – це завдання, виконання яких в ігровій, невимушеній формі сприяє вирішенню таких психологічних завдань, як розминка членів групи, зняття емоційної напруженості, прискорення процесів групової згуртованості тощо. Як правило, психогімнастичні вправи не пов'язані з професійною діяльністю, найчастіше вони бувають абстрактно-ігровими. Проте на початкових етапах тренінгів вони є ефективним засобом нівелювання відмінностей в життєвому і професійному досвіді учасників тренінгу, виявлення індивідуально-психологічних особливостей, які потребують корекції або розвитку.

В результаті психогімнастичних вправ відбуваються зміни стану групи як цілого, стану окремих учасників, а також може бути отриманий матеріал, обговорення і усвідомлення якого дозволить групі поступ у змістовому плані.

Важливо враховувати, що у роботі тренінгової групи завжди присутні дві сторони: змістова та особистісна.

Змістова відповідає загальній меті тренінгу і змінюється залежно від того, що є об'єктом впливу: установки, уміння, когнітивні структури.

Особистісна сторона – це групова атмосфера, на тлі якої розгортаються події змістового плану, а також стан кожного учасника окремо.

Відповідно до програми співробітництва Національної академії з Лестерським університетом та поліцейським коледжем м. Брамсхіл (Велика Британія) викладачами академії розроблено декілька нових короткотермінових (28 – 40 годин) тренінгових курсів для викладання в магістратурі управління.

Зокрема: "Вступ до проактивного поліцейського управління"; "Самоуправління та управління командою поліцейського підрозділу"; "Побудова команди і лідерство в діяльності поліцейського управління"; "Розвиток комунікативних умінь поліцейських управлінців та подолання конфліктів"; "Управління в умовах організаційних змін"; "Управління ОВС в умовах масових безпорядків"; "Організація роботи менеджерів поліції по забезпеченню універсальних стандартів прав людини".

Експериментальне викладання нових коротких тренінгових курсів у магістратурі управління Академії підтвердило ефективність аналізованого педагогічного методу для формування управлінських навичок, розвитку комунікативних здібностей і професійно важливих особистісних якостей управлінців органів внутрішніх справ.

Література:

1. Police Training Institute (1997) // Basic Law Enforcement and Basic Correctional Officer Student Hearing and Appeal Procedures. – Champaign, IL: Police Training Institute.
2. Morgan R., Newburn T. The future of Policing. – Oxford: University Press, 1997. – P. 76.
3. Home office Review of Police Core and Ancillary Tasks: Final Report. – London: Home Office. 1994. – P. 123.

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ПРАЦІВНИКІВ ОВС

Т. В. Гороховська,
викладач кафедри мовної підготовки
Київського інституту внутрішніх справ

Складні якісні зміни, які відбуваються в суспільстві після проголошення Декларації про суверенітет України, зокрема прийняття Закону України "Про мови", створюють більш сприятливі умови для розширення сфери функціонування української мови, державний статус якої вимагає від носіїв глибокого засвоєння норм її майстерного та активного використання в усіх сферах життя й діяльності.

При вивченні української мови у вищих навчальних закладах нефілологічного профілю передбачається актуалізація опорних знань з курсу сучасної української мови та поглиблення опанування основними принципами ведення ділової документації. Дисципліна "Ділова українська мова" в цьому процесі має велике значення.

Вона повинна відігравати не останню роль і в реалізації важливого завдання виховання високої духовності, національної свідомості курсантів, сприяти формуванню культури професійного мовлення, яка є складовою загальнолюдської культури. Діяльність офіцерів-правоохоронців пов'язана з інтенсивним усним та писемним спілкуванням, передбачає широку мовленнєву практику, вимагає точного мовного вираження понять і категорій юридичних наук.

Сьогодні мова та культура є невід'ємними частинами духовної вартості кожної людини і всього суспільства. Беззаперечним є той факт, що низька культура мови – це виразна ознака загальної бездуховності. В цьому контексті мовна культура являє собою засіб вираження незалежної думки, показник розвиненості людських почуттів, виховання діяльного, справжнього патріотизму.

Культура мови – це володіння нормами літературної мови, вміння користуватися її виразовими засобами в різних умовах спілкування відповідно до мети і змісту мовлення. Це ступінь оволодіння всіма багатствами літературної мови [3]. Якість мови, яка використовується у мовленні, передбачає засвоєння нормативності мови, стилістично та ситуативно доцільної, точної у смисловому відношенні, цілісної за якістю змісту та форми.

У роботах вчених І. Білодіда, М. Жовтобрюха, В. Виноградова, А. Коваль, Б. Головіна, В. Костомарова питання культури мови вивчалося в різних аспектах, акцентувалася увага на важливості оволодіння будь-якою людиною основами культури мови, а також на тісному зв'язку цієї проблеми з питаннями загального мовного розвитку особистості.

Центральним аспектом проблеми є лінгвістичний, тобто вивчається мова в усьому обсязі її властивостей і функцій: будова, функціонування та історичний

розвиток. Відомі вітчизняні мовознавці В. Русанівський, М. Пилинський, вважають, що в даному аспекті культури мови основне місце відводиться проблемі мовної нормалізації: встановлення норми, зразка [1].

Досягти високого рівня мовленнєвої культури, як вважає Рукас Т. П., неможливо без наявності постійної потреби працювати над власним мовленням: аналізувати, удосконалювати, шліфувати його. Сама лише наука не в змозі виховати лінгвістичний смак і лінгвістичну дисципліну [2].

З огляду на зазначене виокремлюємо в структурі професійного мовлення фахівців правоохоронної системи такі компоненти:

1) мовна правильність – передбачає знання та дотримання мовцем прийнятих сучасною суспільно-мовленнєвою практикою мовних норм (орфоепічних, лексичних, граматичних, стилістичних тощо);

2) мовна майстерність – визначається багатством активного словника носія мови, його умінням відібрати із співіснуючих варіантів найточніший у семантичному (відношення висловів логічної мови до позначуваних ними об'єктів та змісту, що вони виражають), стилістичному (способи використання мовних одиниць і категорій у різних мовних стилях), експресивному (особливий прийом увиразнення поетичного мовлення при активному застосуванні різних художніх засобів) відношенні, що відповідає комунікативним намірам мовця;

3) мовна свідомість – стійке прагнення мовця до удосконалення власного мовлення.

Кожен із цих компонентів не існує ізольовано, вони перебувають у постійному взаємозв'язку, забезпечують усі разом виразно індивідуалізоване мовлення, що розкриває сутність особистості, її освіченість і своєрідність [2].

Формування культури мови молоді – важливий напрямок виховання її духовності. Формування культури мови майбутніх працівників правоохоронної системи є педагогічним процесом, який передбачає цілеспрямовану спільну діяльність викладача та курсантів щодо вдосконалення останніми володіння мовою.

Ефективність діяльності залежить від злагодженості дій усього науково-педагогічного складу юридичного вузу. Результативною, на нашу думку, буде робота в даному напрямку, якщо вона здійснюється здебільшого в умовах навчальної діяльності курсантів, де може бути реалізоване педагогічне керівництво. Ми вважаємо, що педагогічними умовами формування культури мови є використання лекційних та практичних занять з гуманітарних, загальнофундаментальних, фахових і спеціальних дисциплін. Кожна з них, у залежності від специфіки предмета дослідження, сприяє опануванню мовною культурою в певному напрямку.

Фундаментальною ланкою для формування професійного мовлення та культури мови в юридичному вузі є дисципліна "Ділова українська мова". Вона, узагальнивши мовні знання курсантів, засвоєні ними в загальноосві-

тній школі, сприяє оволодінню нормативністю мови. Заняття з цієї дисципліни дають установку на оволодіння курсантами мовною варіативністю, яка передбачає вироблення умінь та навичок висловлювання логічної, точної, стилістично відповідної, виразної думки.

Формування культури професійного мовлення курсантів не можливе без засвоєння ними системи мовних правил, які складають мовну норму. Існуюча програма вузівського курсу з ділової української мови передбачає поряд з виробленням умінь та навичок ведення діалогічного та монологічного мовлення ще й навички ведення сучасного діловодства, систему роботи з вивчення мовної нормативності, котра є важливою складовою процесу формування культури професійного мовлення майбутніх працівників правоохоронної системи. До неї включені теоретичні питання, які сприяють послідовності засвоєння мовної правильності: літературної мови, мовної норми, особливостей її прояву в усній та писемній формах, різних підрозділах мови, поняття культури ділового спілкування. Опануванню основами мовної нормативності сприяє засвоєння курсантами знань зі стилістики, оволодіння уміннями та навичками розрізнення стилів мови, добору стилістично відповідних засобів мови. Розширенню знань студентів у лексико-семантичному аспекті допомагає розділ програми про лексику сучасної української літературної мови з погляду її походження, стилістичного вживання, активного та пасивного використання. Особлива увага в даному аспекті звернена на аналіз термінологічної лексики, тому що її засвоєння є одним з показників культури мови випускників – майбутніх працівників правоохоронної системи.

Зважаючи на засмічення мови курсантів, у програмі курсу передбачена наявність матеріалу про нелітературні, стилістично знижені елементи української мови (діалектизми, просторіччя, жаргонізми) та шляхи їх доцільного смислового та стилістичного використання літературною українською мовою.

Давши загальну характеристику програми з ділової української мови, зупинимося більш докладно на аналізі її розділів і тем.

У вступному розділі передбачено розгляд теми: „Мова – головний засіб людського спілкування". Заняття з цієї теми проводиться у вигляді лекції з елементами бесіди. Основні її положення викладаються у вигляді таких тез:

1. Мова як явище суспільне:

- ➢ це найважливіша ознака і сутність людини, засіб і матеріал формування та становлення особистості людини, її інтелекту, волі, почуттів;
- ➢ це суспільний продукт, що виробляється колективом для забезпечення потреб у комунікації та зберігається в пам'яті членів колективу, а також у текстах, побудованих засобами цієї мови;
- ➢ це найважливіша складова частина комунікативної діяльності, перетворення матеріальної субстанції (звук, колір, предметне середовище тощо) в осмислений текст [4];

➢ це безперервний процес пізнання світу.

2. Поняття літературної мови.

Певні відомості з цього питання засвоєні курсантами під час навчання у загальноосвітній школі, а тому викладення матеріалу здійснюється у вигляді бесіди. Шляхом актуалізації опорних знань робиться узагальнення:

✓ основою літературної мови є загальнонаціональна мова, а літературна мова – це вища форма загальнонародної мови, яка характеризується унормованістю;

✓ мовна норма охоплює: сталі правила правопису, пунктуації та вимови; використання певного кола слів із встановленими мовною практикою їх значеннями; вживання загальноприйнятих морфологічних форм і синтаксичних конструкцій; вживання слів, їх значень, граматичних форм і синтаксичних конструкцій залежно від стилю мови;

✓ універсальність літературної мови полягає в тому, що вона обслуговує усі сфери діяльності суспільства: державні та громадські організації й установи, навчальні заклади, художні, наукові та публіцистичні видання тощо;

✓ функціонує українська літературна мова у двох формах – усній і писемній, які тісно пов'язані між собою.

3. Функціональні особливості мови: комунікативна, пізнавальна, мислетворча, естетична, культурологічна, виховна тощо.

4. Культура мови.

Як свідчить практика, теоретичні відомості про культуру мови є новими для студентів. Головним завданням викладача є з'ясування значення поняття „культура мови" в теоретичному, практичному аспектах та як загальноприйнятого етикету. Курсантам дається уявлення про основні критерії культури мови: мовний – нормативність та правильність; мовно-змістовий – точність, ясність, логічність, виразність, естетичність.

Особливо важливими педагогічними умовами для реалізації останнього завдання є, на нашу думку, використання занять з інших соціально-гуманітарних, загальнофундаментальних, професійних та спеціальних дисциплін.

Ефективним є лексико-семантичний напрямок роботи, який сприяє збагаченню мови курсантів новими словами. Враховуючи особливості фаху курсантів – правоохоронників, ми вважаємо доцільним поповнення їх словникового запасу переважно словами таких лексико-семантичних груп: науковою термінологією, пов'язаною з майбутньою спеціальністю, та доречною загальнонаціональною лексикою.

Надзвичайно важливим напрямком роботи в аспекті цієї теми є вправляння з різними мовними зразками. Виконання вправ, на думку лінгводидактиків, є одним з найефективніших методів навчання мови. Підкреслюючи важливість вправляння у процесі навчання мови, О. М. Біляєв зазначає, що „словесні" методи (розповідь, бесіда) мають займати незначний обсяг часу, „бо головне у вивченні мови – практика, тренування, вправи" [5].

Вправа – це завдання, що потребує повторного виконання дії з метою її засвоєння. Дії, на які орієнтуються вправи, можуть бути мисленнєвими, психомоторними, виконавчими тощо. У процесі виконання вправ відбувається з'ясування змісту дії, його закріплення, узагальнення, що дають змогу досягти певної сукупності характеристик привласнення дій: автоматизованості, диференційованості, узагальненості, свідомості, міцності, швидкості тощо. Дія, засвоєна в процесі вправляння до автоматизму, стає навичкою.

Головне призначення вправ у тому, що в процесі виконання дій відбувається і їх засвоєння. Виконання вправ сприяє формуванню окремих психічних актів для засвоєння навичок та умінь через самоконтроль, оцінювання та уточнення кожної повторюваної дії. Для досягнення мети необхідна система вправ. Саме завдяки багаторазовості виконання вправ досягаються певні нормативи пр7авильності дії, надалі – точності, а потім швидкості. Можливо, що засвоєння дії до рівня правильності свідчить про наявність уміння, а точність та швидкість – про навички.

Спеціальному дослідженню питання вправляння було піддане у кандидатській дисертації Т. П. Рукас, яка визначає як обов'язкові такі вимоги до вправ:

- наявність конкретної мети кожної вправи;
- знання про послідовність та техніку виконання передбачуваних дій;
- багаторазове повторювання вправ;
- постійне самоконтролювання ходу та результату дій;
- контроль за ходом та результатами виконання з боку педагога.

Як бачимо з наведених вимог, у вправах усе відомо: мета, зміст, умова, порядок дій та результат. Основний результат виконання вправ – засвоєння дій, що запроектовані викладачем.

Проте, щоб забезпечити функціонування психічних механізмів зв'язного мовлення, необхідно сформувати у курсантів автоматизми володіння мовним матеріалом. Становлення справжніх автоматизмів, як відзначає П. Б. Гурвич, можливе лише в результаті багаторазового вживання у мовленні матеріалу, що активізується – у зв'язних висловлюваннях, що забезпечують виклад власних думок. Саме цьому сприяє система комунікативних вправ [6].

Комунікативними вважаються вправи, які відтворюють реальне спілкування. Крім самостійного змісту, вони передбачають наявність комунікативного завдання, котре слід розв'язати паралельно з граматичним.

При формулюванні комунікативних ситуацій надзвичайно важливо враховувати, що вони мають викликати зацікавлення курсантів, враховувати їх життєвий досвід і мовленнєві можливості, подаватися стисло, компактно. Відсутність мовленнєвого стимулу, неточне формулювання або перевантаження деталями можуть призвести до зниження ефективності комунікативної ситуації.

При створенні методики формування культури ділового мовлення набуває особливої важливості питання про одиницю навчання. Психолінгвістики

звернули увагу на те, що мовленнєва діяльність реалізується у зовнішньому (діалогічному та монологічному) та внутрішньому мовленні [7]. Кожна з цих форм мовлення має глибокі відмінності. Скажімо, монологічне мовлення розгорнуте, повне. Це означає, що мовець, виголошуючи монолог, підпорядковує кожне слово, кожну інтонацію загальному комунікативному завданню, розгортає свою думку згідно з вимогами логіки, граматики, культури мовлення. Діалогічна мова, на відміну від монологічної, надзвичайно пов'язана з умовами (ситуацією), за яких відбувається розмова. Причому кожна наступна репліка значною мірою зумовлена змістом попереднього висловлювання. Тому вона неповна, згорнута, тобто в ній можуть бути відсутніми деякі слова – їх замінюють відповідні інтонація, жести. Однією з характерних рис діалогу є неорганізованість, адже його ніхто заздалегідь не планує; мовленнєва діяльність у межах діалогу відбувається начебто сама по собі.

В основу формування навичок монологічного мовлення слід покласти, на нашу думку, роботу над текстом. Робота над текстом сприяє формуванню в курсантів основних навичок зв'язного (монологічного) мовлення, уміння послідовно та чітко розкривати тему й основну думку висловлювання, будуючи мовлення за певною композиційною формою; уміння точно, грамотно, за допомогою різноманітних мовних засобів передавати зміст задуму [2].

Таким чином, процес формування професійного ділового мовлення може бути результативним лише в умовах активної діяльності курсантів та їх зацікавленості у позитивних результатах навчання.

Література:

1. Барановська Л. В. Формування культури мови студентів аграрного вузу: Дис… канд. педагог. наук. – К., 1995.
2. Рукас Т. П. Формування культури ділового мовлення в майбутніх інженерів: Автор. – К., 1999.
3. Коваль А. П. Культура ділового мовлення. – К.: Видавництво при Київському державному університеті видавничого об'єднання „Вища школа", 1982.
4. Філософський енциклопедичний словник / За ред. В.І. Шинкарука. – К.: Головна редакція УРЕ, 1986.
5. Біляєв О. М. Сучасний урок української мови. – К., 1981.
6. Гурвич П. Б. Программированные коммуникативные упражнения для развития устной речи // Иностранные языки в школе. – 1967. – № 2.
7. Лурия А. Р. Язык и сознание. – М.: Издательство Московского университета, 1975.

ЗМІСТ

Розділ І. ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Богатирьов І.Г. Профілактично-виховний вплив як засіб корекції поведінки засуджених до покарання у виді виправних робіт 3
Пуйко В.М. Правові проблеми забезпечення соціально-правового статусу засуджених до позбавлення волі 11
Уманець Ю.М. Актуальні проблеми вдосконалення режиму в місцях позбавлення волі 17
Забарний Г.Г., Галай А.О. Правові засади системи підготовки персоналу пенітенціарних установ 23
Ващенко Р.В., Сулицький В.В. Організаційно-правові питання ресоціалізації засуджених 29
Немченко М.І. Шляхи вдосконалення моделі сучасної пенітенціарної установи 38
Стаднік В.В. Виконання покарання у виді позбавлення волі щодо неповнолітніх: історико-правовий аспект 44
Муравйов К.В. Поняття і сутність розшуку осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, суду або ухиляються від відбування кримінального покарання 51
Неалов О.П. Виправні заклади для неповнолітніх злочинців як важливий інструмент здійснення тюремної реформи другої половини XIX ст. (на матеріалах Харківського виправного притулку) 56

Розділ ІІ. ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Штанько О.Ф. Нормативно-правові основи слідчої діяльності в Україні 65
Литвак О.М. Про запобігання економічній злочинності 77
Ярмыш Н.Н. Проблема статистической причинности в философии и уголовном праве 83
Калюжний Р.А., Гуцалюк М.В. Захист інформаційних комп'ютерних систем у правоохоронних органах 91
Азаров Д.С. Втручання в роботу автоматизованих електронно-обчислювальних машин, їх систем чи комп'ютерних мереж: ознаки об'єктивної сторони 96
Паламарчук В.О. До питання про комплектування Збройних Сил України за контрактом 103
Мірошніченко М.І. До питання концептуальних засад дослідження правової системи України 108

Багіров С.Р. Загальна характеристика необережних злочинів за Кримінальним кодексом України 115
Кваша О.О. Організатор злочину в інтерпретації чинного Кримінального кодексу України 121
Гурін В.В. Стадії службового розслідування в органах внутрішніх справ 129
Брижко В.М., Калюжний К.Р. Перспективи приєднання України до конвенції Ради Європи по захисту осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних 136
Кириченко О.А. Актуальні проблеми юридичної науки та освіти 141
Бостан Л.Н., Бостан С.К. Деякі методологічні аспекти викладання історії держави і права зарубіжних країн у вищих юридичних закладах освіти МВС України 149
Легуша С.М., Савченко О.О. Правова та професійна підготовка курсантів вищих навчальних закладів МВС України: теоретичний аспект 156
Гергелійник В.О. Міжнародний кримінальний суд 162
Крижна Л.В. Загальносоціальні заходи запобігання злочинам у сфері сімейно-побутових відносин 168
Радзівон С.М. Підстави і процесуальна форма адміністративного огляду, що здійснюється працівниками міліції 176
Горох О.П. Про санкції за злочини у сфері обігу наркотичних засобів 182
Гуржій Т.О. Предмет адміністративного правопорушення як об'єкт адміністративно-деліктних відносин 186
Крижна В.В. Проблеми зміцнення законності і службової дисципліни в органах внутрішніх справ України 193
Курило В.І. Особливості застосування норм трудового законодавства в роботі з кадрами у недержавних охоронних підприємствах 199
Пікуля Т.О. Характер взаємодії приватних служб безпеки, детективних (охоронних) агентств з державними правоохоронними органами у деяких розвинутих країнах світу та в Україні 206
Баркова О.М. Міжнародне співробітництво у боротьбі з порушеннями митних правил 212
Хіміч О.М. Адміністративно-правові заходи примусового характеру, які застосовуються у діяльності міліції щодо забезпечення екологічної безпеки 218
Басай В.Д. Сутність та структура криміналістичної одорології 225
Ткач Ю.Д., Кириченко Ю.О. Проблеми отримання інформації у перебігу боротьби зі злочинами 232

Галицький Е.Г., Кириченко С.А. Поняття і різновиди слідознавчих об'єктів 239
Сергієнко О.К. Основні вимоги щодо відбору майбутніх собак-детекторів з пошуку та виявлення наркотиків 245
Іващенко В.О. Відповідальність за міжнародні злочини 252
Зелена О.В. Актуальні питання щодо визначення поняття міжнародної відповідальності 259
Кваша С.С. Джерела, методи й інструментарій канонічного права 266
Філюшин В.А. Етичний кодекс працівника ОВС України у забезпеченні прав і свобод людини та громадянина 274

Розділ III. ПСИХОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Скиртач Г.Є. Феномен спілкування як філософсько-антропологічна проблема 279
Медведєв В.С. Практична психологія в органах внутрішніх справ України: погляд із сьогодення у минуле 281
Мороз Л.І. Психолого-педагогічні засади запровадження тренінгових технологій підготовки персоналу ОВС 288
Малхазов О.Р. Загальні психолого-педагогічні принципи побудови навчального процесу вдосконалення рухової діяльності 295
Майдіков Ю.Л., Поляков О.А. Розумова працездатність людини (жінок і чоловіків) у віковому аспекті 300
Шевченко О.М. Професійна діяльність та особистість психолога 307
Шадрін Є.В. Деякі аспекти психологічного супроводження навчальної діяльності в системі ВЗО МВС України 314
Котляр В.Ю., Котляр Ю.В. Кластерний аналіз результатів психологічного тестування курсантів 318
Кучера А.В. Психологія самовиправдання та переживання провини злочинцями 327
Кушнарьов С.В. Психологічне консультування засуджених похилого віку 334
Цільмак О.М. Прикладні дослідження агресивності в юридичній психології 342
Кушнірова Т.В. Формування почуттів відповідальності як чинників впливу на свідомість підлітків групи ризику 347

Розділ IV. ПЕДАГОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВООХОРОННОЇ СИСТЕМИ

Синьов В.М., Кривуша В.І. Педагогічні умови вдосконалення дозвілля курсантів 351
Скиртач Г.Є. Україна у міжнародних зв'язках. Ментальність. Доля. Історична місія 357
Болотіна Н.Б. Соціальне право та його розвиток в Україні 361

Сотниченко В.М., Гупан Н.М. Методологічні аспекти вивчення предметів гуманітарного циклу у вищих юридичних навчальних закладах 366
Клімов М.В. Проблеми застосування моделей для освітньо-професійної системи 373
Супрун М.О. Щодо питання вивчення основ історії загальної та спеціальної педагогіки у спеціалізованому закладі освіти 382
Боярко Г.В. Формування лексичного тезаурусу іншомовного професійного спілкування майбутніх працівників МВС України 390
Шликова І.О. Морально-естетичне виховання у професійній підготовці фахівців-правознавців 397
Родименко І.М. Система роботи з дітьми та підлітками з порушеними формами поведінки 405
Гупан Н.М., Зелений В.І. Формування у молодих офіцерів мотивів до розвитку педагогічної культури 411
Закорко І.П. Організація спортивно-масової і фізкультурно-оздоровчої роботи у вищих закладах освіти МВС України 417
Остафійчук Т.В. Використання комп'ютерних технологій навчання у вищих навчальних закладах МВС України 421
Дзюба В.М. Сутність та роль патріотичного виховання майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України 431
Лисенко С.В. Нормування праці науково-педагогічних працівників у вищих навчальних закладах МВС України 440
Барко В.І. Використання активних форм навчання при підготовці персоналу органів внутрішніх справ 447
Гороховська Т.В. Формування мовленнєвої культури майбутніх працівників ОВС 454

ПРОБЛЕМИ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ ТЕОРІЇ І ПРАКТИКИ

Щорічний бюлетень
Київського інституту внутрішніх справ
8'2003

Редактор
Г.П. Проценко

Коректор
В.В. Матвієнко

Гарнітура Таймс. Формат 60x84/16.
Підписано до друку 3 січня 2003 р. Наклад 400.
Папір офсетний. Ум.-др. арк. 30.

Надруковано в "МП Леся".
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серії ДК №892 від 08.04.2002

"МП Леся"
Київ-146, а/с 225/7
Тел./факс: 241-77-75, 477-61-97
E-mail: lesya@ukrpost.net

Відділ організації наукової роботи та редакційно-видавничої діяльності
Київського інституту внутрішніх справ. 02121, Київ, вул. Колекторна, 4.
Тел.: 561-18-21